

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATI
KİTABXANASI

I cild

MƏHƏMMƏD ƏMİN
RƏSULZADƏ

MƏHƏMMƏD ƏMIN RƏSULZADƏ

(31 yanvar 1884 – 6 mart 1955)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

**AZƏRBAYCAN
MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATI
KİTABXANASI**

Kitablar seriyası

Redaksiya heyəti:

İsa Həbibbəyli – baş redaktor, Nəqur Cəbbərlı – baş redaktorun müavini, Teymur Kərimov, Yavuz Akpınar, Şamil Vəliyev, Abid Tahirli, Ramazan Korkmaz, Yeva Mariya Aux, Arif Acaloğlu, Abuzər Bağırov, Ramiz Abutalıbov, Ömər Özcan, Firəngiz Ağazadə – məsul katib

Bakı – Elm – 2016

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

**AZƏRBAYCAN
MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATI
KİTABXANASI**

Kitablar seriyası

I cild

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

**Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən
seçmələr**

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı – Elm – 2016

105688

U6(2=A3)7-49+ U5(2=A3)7-44

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Rəyasət Heyətinin qərarı ilə çap olunur.*

Cildin məsul redaktoru:
Nikpur Cabbarlı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Tərtibçilər və nəşrə hazırlayanlar:
Nikpur Cabbarlı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şamil Vəliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası (kitablar seriyası).

I cild. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr.

Bakı: Elm, 2016, – 356 səh.

ISBN 978-9952-453-59-1

Kitaba görkəmli ictimai-siyasi xadim, ədib, alim və mütəfəkkir, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ikinci mühacirət dövründə (1922-1955) qələmə aldığı bədii əsərlər, milli ədəbiyyatımızın çeşidli problemlərinə dair elmi və elmi-publisistik məqalələr, resenziyalar, «Azərbaycan Cümhuriyyəti», «Qafqaziya türkləri» monoqrafiyalarından uyğun fəsillər, «Azərbaycan kultür gələnləri» və «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» monoqrafiyaları daxil edilmişdir.

© «Elm» nəşriyyatı, 2016

I cild. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr

**Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 130 illik yubileyinin
keçirilməsi haqqında**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
SƏRƏNCAMI**

2014-cü ilin yanvar ayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri, Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin anadan olmasının 130 illiyi tamam olur.

Xalqımızın müstəqillik idealının gerçəkləşdirilməsində, Azərbaycanın tarixi dövlətçilik ənənələri zəminində milli dövlət quruluşunun dirçəldilməsində, milli istiqlal ideyalarının geniş yayılmasında böyük xidmətlər göstərmiş və siyasi publisistikası ilə ədəbi-ictimai fikir tariximizə layiqli töhfələr vermiş görkəmli ictimai-siyasi xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 130 illik yubileyinin keçirilməsini təmin etmək məqsədilə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi və digər aidiyyəti qurumlarla birlikdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 130 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 22 noyabr 2013-cü il.

Mühacirət elmi-ədəbi irsinə nümunə

Görkəmli ictimai-siyasi xadim Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ölkəmizin tarixinə türk-müsəlman dünyasında ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsas qurucularından biri kimi daxil olmuşdur. Xalqımızın çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinin bərpa edilməsi, istiqlal ideyalarının geniş yayılması yollarında M.Ə.Rəsulzadə böyük tarixi xidmətlər göstərmişdir. Beləliklə, M.Ə.Rəsulzadənin öz sözləri ilə desək, əsrlər boyu millət olaraq varlığını isbat etmiş Azərbaycan xalqı, nəhayət, 28 may 1918-ci ildən etibarən müstəqil bir dövlət qurmağı bacarmaq istedadını meydana qoymuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli istiqlal uğrunda müxtəlif istiqamətlərdə mübarizə aparılırdı. Əvvəlcə «Həyat» qəzeti, sonra isə «Füyuzat» jurnalı ətrafında birləşən milli ziyalılar böyük mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadənin başçılığı ilə vahiməsini hiss etdikləri bolşevizmi «qırmızı qaranlıq» kimi dəyərləndirir, türkçülük, turançılıq istiqamətində geniş fəaliyyət göstərirdilər. Məşhur «Molla Nəsrəddin» jurnalının ədəbi cəbhəsini təşkil edən molla-nəsrəddinçilər böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərliyi ilə xalqı məmləkətinin sahibi öz milləti olan Cümhuriyyət tipli müstəqil dövlət qurmağa hazırlayırdılar. Görkəmli dövlət xadimi və böyük yazıçı Nəriman Nərimanov həmin dövrün mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitini dərinlən başa düşərək səmimi qəlbədən zəhmətkeş xalqa hər şeyi vəd edən bolşevizm ideyalarına rəğbət bəsləyirdi. M.Ə.Rəsulzadə də ictimai-siyasi fəaliyyətə əvvəlcə hələ 20 yaşında ikən sosial-demokrat ideyalarına meyil göstərən hümmətçi kimi başlamış, 1907-ci ildən etibarən müstəmləkə üsul-idarəsinə qarşı milli azadlıq mövqeyindən mübarizə aparmağın zəruriliyi qənaətinə gələrək istiqlalçılıq cəbhəsini seçmişdi. Yollar müxtəlif olsa da, yekun qənaətlər çox yaxın, hətta bir çox hallarda eyni idi: Azərbaycan xalqının milli qurtuluşu və azadlığı! Mirzə Ələkbər Sabir demişkən, nehrə kimi çalxalanmaqda və bulanmaqda olan zaman da öz işini görməkdə idi. Böyük siyasi iradə və real ictimai-siyasi proseslər bu genişmiqyaslı mübarizədə M.Ə.Rəsulzadəni ön cəbhəyə çıxarmışdır. Və Azərbaycan Milli Şurasının sədri kimi M.Ə.Rəsulzadə, məslək yoldaşları Fətəli xan Xoyski, Həsən bəy Ağayev, Nəsim bəy Yusifbəyli, Həmid bəy Şahtaxtinski, Mehdi bəy Hacinski, Firidun

bəy Köçərli və başqaları ilə birlikdə istiqlal bəyannaməsini imzalamışdır. Bu, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi tarixinin ən şərəfli hadisəsidir. M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan Milli Şurası və ideoloqu olduğu Cümhuriyyət tipli müstəqil dövlət, yəni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə türk-müsəlman dünyasında ilk dəfə olaraq parlamentarizmin əsası qoyulmuşdur. Azərbaycanın dövlət rəmzi olaraq üç rəngli bayrağın qəbul edilməsi də M.Ə.Rəsulzadənin, bütövlükdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini təmsil edən fədakar istiqlalçılığın böyük nailiyyəti sayılmalıdır. Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılmasında, milli ordunun, Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsində də M.Ə.Rəsulzadənin və silahdaşlarının mühüm xidmətləri vardır. Sonralar taleyin hökmü ilə müxtəlif ölkələrdə siyasi mühacir həyatı yaşamağa məcbur olsa da, o, millət, Vətən və dövlət idealına sədaqətli olmağın parlaq nümunəsini göstərmişdir. M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədə, Polşada, Fransada, Almaniyada, Rumıniyada müxtəlif rejimlərin mürəkkəbliyi içində həmişə Azərbaycanın müstəqilliyi idealını axıradək nəinki siyasi maraqlarından, hətta şəxsi həyatından da uca da saxlamağı bacarmış, Azərbaycan siyasi mühacirətinin görkəmli liderlərindən biri kimi qəbul edilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-elmi irsi də çoxcəhətli və zəngindir. O, Azərbaycanda siyasi publisistikanı formalaşdırmış, «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsəri ilə cəmiyyətşünaslığın təməllərini yaratmışdır. «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Azərbaycan şairi Nizami» tipli monoqrafiyaları, Xaqani, Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar kimi klassiklər haqqında məqalələri milli düşüncə ilə elmi-siyasi qavrayışın sintezi əsasında yazılmış mükəmməl ədəbiyyatşünaslıq əsərləridir. 1954-cü ildə İstanbulda çıxan «Dünya» qəzetində 28 təfriqə halında çap etdirdiyi «Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri» yalnız mühacirət ədəbiyyatımızda deyil, bütövlükdə milli ədəbiyyatımızda memuaristikanın dəyərli nümunələrindəndir. M.Ə.Rəsulzadənin «Çağdaş Azərbaycan tarixi» əsəri də elmi-siyasi tarixşünaslıq baxımından qiymətli bir nümunədir. Bütövlükdə, M.Ə.Rəsulzadənin çoxcəhətli siyasi fəaliyyəti və elmi-ədəbi irsi böyük siyasətlə elmin vəhdətinin bənzərsizliyinə və əbədiliyinə mənalı bir nümunədir.

Mühacirət illərində M.Ə.Rəsulzadənin ara-sıra qələmə aldığı bədii əsərlərində də vətəncilik, milli mövqe və ictimai-siyasi düşüncə üs-

tünlük təşkil etmişdir. Onun bədii əsərləri mürəkkəb cəmiyyət hadisələrinin ədəbiyyatdakı əks-sədası kimi səslənir. Bu mənada M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi baxışları və elmi görüşləri ilə ədəbi düşüncəsi bir-birini üzvi sürətdə tamamlayır.

Məlum olduğu kimi, M.Ə.Rəsulzadənin ədəbiyyatşünaslıq irsinin qiymətli nümunələri əsasən onun həyatının mühacirət dövründə yazılmışdır. O, Azərbaycanda yaşadığı illərdə daha çox ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olduğu üçün publisistikaya üstünlük verməli olmuş, mətbuatdan mübarizə vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Lakin həyatının böyük bir hissəsini təşkil edən mühacirət illərində M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyətində elmi axtarışların yüksək nəzəri səviyyəsi ilə seçilən əsərlərin xüsusi çəkisi artmışdır. Sanballı ədəbiyyatşünaslıq əsərləri M.Ə.Rəsulzadənin mühacirət dövrü fəaliyyətinin aparıcı bir sahəsindən ibarətdir. Bu qiymətli irs Azərbaycan mühacirətşünaslığında hadisə sayılmağa layiq olan ədəbiyyat haqqında sistemli təlimdir. M.Ə.Rəsulzadənin mühacirət dövrü ədəbiyyatşünaslıq irsindəki azərbaycançılıq, istiqlalçılıq mövqeyi onun bu sahədəki elmi fəaliyyətinin özünəməxsusluğunu səciyyələndirir. Ölkəmizdən kənar yaranan ədəbiyyatşünaslıq irsindəki ciddi axtarışlar, dərin təhlillər, qiymətli müqayisələr onun elmi əsərlərini mənbə kimi istifadə olunacaq örnəklərə çevirmişdir. Lakin bu zəngin və qiymətli irs çətin və mürəkkəb illərdə pərakəndə vəziyyətdə yarandığı üçün toplanılıb sistemli şəkildə ədəbi-elmi ictimaiyyətə təqdim olunmamış, tədqiq edilməmişdir. Bu cəhətdən, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsinin hazırlayıb oxuculara ünvanladığı bu nəşr həmin sahədə atılmış mühüm bir addım kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda milli istiqlalçılıq, müstəqil dövlətçilik ənənələri XX əsr boyu qarlı-şaxtalı Sibir həbs düşərgələrindən, qanlı repressiyalardan, əzablı deportasiyalardan keçərək yaşadılmışdır. Repressiya faciəsini yaşamış Hüseyn Cavidin məzarının 1982-ci ildə Sibirdən Azərbaycana qaytarılması milli dövlətçilik idealları yollarında əfsanəvi hadisə kimi dəyərləndirilməyə layiq olan qeyri-adi reallıqdır. Pantürkist damğası hələ üstündən silinməmiş Əli bəy Hüseynzadənin oğlu, Fransada yaşayan Səlim Turanın XX əsrin səksəninci illərinin əvvəllərində Bakıda rəsm sərgisini açmaq hələ indi də adama möcüzə kimi gəlir.

Dünyaya meydan oxuyan Sovet İttifaqı hələ yıxılmamış, 17 noyabr 1990-cı ildə xalqımızın böyük oğlu, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sessiyasında uzun illər ərzində rəngi də yaddan çıxarılmış, unudurulmuş üçrəngli Azərbaycan bayrağının rəsmi olaraq dövlət rəmzi kimi qəbul edilməsinə nail olması ilə «bir kərə yüksələn bayraq» yaşatmağa və onu ucaltmağa qadir olan Azərbaycan xalqının milli istiqlala layiq olduğunu isbat etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Bakıda dövlət səviyyəsində saldıdığı möhtəşəm Bayraq meydanı, Xəzər sahilində ucaldığı, hündürlüyünə görə Ginnessin Rekordlar kitabına yeni səhifə yazan üçrəngli Azərbaycan bayrağı milli istiqlalçılıq andının yeni tarixi epoxadakı sönməz, əbədi məşəlidir.

Bütövlükdə M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanda yenidən xalqa qaytarılmış zəngin irsi yaşadılır, tədqiq edilir, nəşr olunub xalqa çatdırılır, elmin, ictimai fikrin, vətənpərvərlik düşüncəsinin inkişafına xidmət edir.

Bu gün böyük təntənə ilə dövlət müstəqilliyinin bərpasının 25-ci ilini qeyd edən, Birləşmiş Millətlər Təşkilatında söz sahibi olmaq hüququ qazanmış, hərtərəfli şəkildə inkişaf etmiş yeni Azərbaycan geniş mənada milli istiqlalçılığın möhtəşəm abidəsidir.

İsa Həbibbəyli
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
vitse-prezidenti, Nizami adına
Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin mühacirət dövrü bədii yaradıcılığı və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti

XX əsrin 50-ci illərinin ortalarına qədər Azərbaycan milli hərəkatının və siyasi mühacirətinin şəriksiz öndəri, böyük mütəfəkkir və siyasət adamı, müsəlman Şərqiində ilk demokratik dövlətin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsas qurucularından biri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955) eyni zamanda xalqımızın mənəvi mədəniyyət tarixində də özünəməxsus şərəfli yeri və rolu olan görkəmli simalardandır. Çox gənc yaşlarından ictimai-siyasi mübarizə meydanına atılan Məhəmməd Əmin bəy bu mübarizədə ədəbiyyatın – bədii sözün gücünə də böyük əhəmiyyət vermiş, ömrünün sonunadək öz fəaliyyətində siyasi və kulturoloji yönləri uğurla birləşdirmiş, zəngin ədəbi-elmi irs qoyub getmişdir.

Böyük mütəfəkkirin hələ 23 yaşında ikən «Füyuzat» məcmuəsində dərc olunmuş «Həsbi-hal» şeiri onun gələcək həyat və mübarizə yoluna işıq salır, uğrunda bütün ömrü boyu çarpışacağı müqəddəs amalı bəyan edirdi:

Qaranlıqdır bana dünya,
Bütün dünyavü-mafiha,
Diyorlar cümləsi guya:
Çəkil bir yanə sakitləş!

Daraldı qəlb vase'kən,
Qaraldı şəms lame'kən,
Eşitmir guş came'kən,
Çəkil bir yanə sakitləş!

Təhəmmül, səbr mümkünmü?!
Həyatə cəbr mümkünmü?!
Zəvali-qəhr mümkünmü?!
Çəkil bir yanə sakitləş!

Çıxıb əldən cilov gəlməz,
Mənə yaru-ədu gəlməz,

Bu dərdə çarəcu gəlməz,
Çəkil bir yanə sakitləş!

Dolu heyrətlə hər yanım,
Toxunmuş daşa peykanım.
Ədu insarə ixvanım,
Çəkil bir yanə sakitləş!

Nə vəhşidir bəni-adəm!
Mücəssəm zülmür ələm!
Diyorlar cümləsi yekdəm:
Çəkil bir yanə sakitləş!

Çəkilməm, ey hərifan, bən
Bu meydanı-şücaətdən!
Bütün dünya bana derkən:
«Çəkil bir yanə sakitləş!»

(1, s. 158-159).

Həqiqətən də M.Ə.Rəsulzadə həyatının sonunadək «şücaət meydanı»ndan çəkilmədi, «Azərbaycan davası»nın öndəri missiyasını ləyaqətlə daşdı, «İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal» qayəsi uğrunda çeşidli yönərdə fəaliyyət göstərdi.

1922-ci ilin sonlarından etibarən M.Ə.Rəsulzadənin həyat və mübarizəsinin ikinci mühacirət dövrü başlayır. Mirzə Bala Məhəmmədzadənin sərrast qeyd etdiyi kimi: «..... Rəsulzadə mühacirətdə də yekta (misilsiz – N.C.) idi» (2, s. 40). Azərbaycan siyasi mühacirətini vahid təşkilat halında birləşdirib, onu milli istiqlal uğrunda mücadiləyə səfərbər edən M.Ə.Rəsulzadə bu mübarizənin kulturoloji cəbhəsində də müntəzəm çalışırdı. Onun mühacirətdə yazdıqlarının mühüm bir qismini bədii əsərlər və ədəbiyyatşünaslıq örnəkləri təşkil edir. Aşağıda böyük mütəfəkkirin zəngin irsinin məhz həmin qismi barədə danışılır.

Bütövlükdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında olduğu kimi, M.Ə.Rəsulzadənin bədii yaradıcılığının mühacirət dövrünə aid olan

əsərlərdə də totalitar sovet rejiminin, diktaturanın, müstəmləkəçiliyin ifşası və inkarı yolu demokratik dəyərlərin, insan hüquqlarının, milli istiqlalın üstünlüyünün təsdiqi aparıcı qayədir.

«**Mayıs duyğuları**» şeirində müəllif Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasını, istilaya qarşı qalxan üsyanları poetik dillə təsvir edir, sonda isə üçrəngli bayrağın yenidən vətən göylərində dalğalanaçağına bəslədiyi sarsılmaz inamını dilə gətirir:

Şiddətliyə əgər mövsümün qışı,
Yeni bahar, demək, parlaq olacaq.
Verdiyimiz qurbanların bahası,
Bizə yalnız hürriyyətlə dolacaq.

Tarixin yenə gözəl bir çağında
Qaranlıq qış keçib, bahar gələcək.
Hər hankı bir yılın aydın günündə
Azərbaycan istiqlala erəcək.

(2, s. 2).

M.Ə.Rəsulzadənin «Mim. Əlif» imzasıyla ilk dəfə «Yeni Kafkasya» dərgisinin 27 aprel 1926-cı il tarixli sayında çap etdirdiyi «**Qəzetəçi Seyyid**» hekayəsi onun mühacirət dövrü bədii yaradıcılığının azsaylı örnəklərindəndir. Təsirli və obrazlı bir dillə qələmə alınmış bu, həcmcə kiçik hekayədə müəllif bütün şüurlu həyatını milli istiqlal hərəkatına təmənnsiz xidmətə həsr etmiş idealist bir insanın-qəzetəçi Seyyidin dolğun, yaddaqalan surətini yaratmışdır: «O, qəzetə sahibi bir «burjua» deyildi. Qəzetə mühərriri bir «mürtəci» də deyildi. Qapı-qapı dolaşaraq, abunələri tevzi edən fəqir bir qəzetəçi idi ... Seyyidi hər kəs tanırdı. Teatro müdavimləri ilə qəzetə oxucularından onu tanımayan yoxdu. Qırmızı yanaqlarında həyat, saf gözlərində nəşə, gülər üzündə vəfa və sədaqət dolu bu sağlam vücudlu insan, eyni zamanda köksündə sağlam bir ruh daşırdı. Milli və vətəni qayələrlə yapılan nümayişlərdə Seyyidi daima vücudu ilə mütənasib bir həyəcan qapları. Qocaman Azərbaycan bayrağını böyük bir vüqarla omuzuna alır, həyatının ən nəşəli anlarını yaşardı; o heç bir mükafat və ücret bəkləməyən həqiqi xalq vətənpərvərliyinin səmimi bir müməssili idi» (3, b), s. 11).

«Heç bir mükafat və ücret bəkləməyən həqiqi xalq vətənpərvəri» – qəzetəçi Seyyid 1920-ci il 27 aprel işğalından sonra bolşeviklər tərəfindən həbs edilərək, «qurşuna düzülür». Onun son nəfəsində bağrından qoparılan «Yaşasın istiqlal!» nidası isə idealist Azərbaycan gəncliyinin öz sıralarından yeni-yeni istiqlal mücahidləri yetirəcəyinə bəslədiyi sarsılmaz inamını ifadə edir. Müəllifin hekayədən hasil olan qəti qənaəti belədir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «**Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri**» Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında totalitar sovet rejiminin, stalinizmin ifşasına yönəlmiş diqqətəlayiq əsərlərdəndir. Müəllifin əsərə yazdığı ön sözdən məlum olur ki, o bu xatirələri hələ Stalinin sağlığında tamamlamış, lakin obyektiv olaraq nəql edəcəyi hadisələrin bir qisminin müəyyən mənada qərəzli təfsirlərə rəvac verə biləcəyi ehtimalını nəzərə alaraq, diktator həyatda ikən edilən bəzi təkliflərə rəğmən onları nəşr etdirməmişdir. Stalinin ölümü ilə bu ehtimal aradan qalxdıqdan sonra M.Ə.Rəsulzadə «eyni dövrdə, eyni şərtlər daxilində, eyni nəslə mənsub olaraq yaşayan, dürlü zamanlarda, dürlü şərtlər altında Stalinlə bu və ya başqa şəkildə təmasa gəlmiş bulunan bir adam sifətilə xatirələrinin ona (Stalinə – N.C.) aid olan qisminin nəşrinə qərar vermiş» (4, s. 11) və bu dəyərli əsər ilk dəfə 1954-cü ildə Türkiyədə «Dünya» qəzetində 28 təfriqədə (22 may – 21 iyul; sayı: 803-830) dərc edilmişdir. Bundan 37 il sonra «Stalinlə ixtilal xatirələri» Azərbaycan dilinə qismən uyğunlaşdırılmış şəkildə müəllifin vətəninə işıq üzü görmüşdür (çapa hazırlayanı: Nəsim Nəsimzadə) (5). 1997-ci ildə isə Səbahəddin Şimşir xatirələrin orijinalını özünün müxtəsər ön sözü ilə İstanbulda nəşr etdirmişdir (4).

M.Ə.Rəsulzadə əsərin ön sözündə Stalini bütün yönləri ilə təsvir etmək, onunla bağlı həqiqətləri təkrarlamaq niyyəti olmadığını nəzərə çatdırır. Çünki «ən qorxunc rus çarlarına nəsim olmayan bir iqtidarla 30 ilə yaxın bir müddətdə sovet imperatorluğundakı iki yüz milyon insanın müqəddəratına hökm verən, yer kürəsinin üçdə birini kontrolu altına almış, bütün dinləri inkar edən kommunist dininin bir peyğəmbəri sayılan, totalitarlar totalitari bir rejimin ən böyük müməssili Stalini, onun necə bir demaqoq, bir diplomat, bir diktator və necə bir terrorist, bir ixtilalçı, bir marşal, bir generalissimus, Fironlara, Neronlara,

Çingizlərə rəhmət oxutduran bir tiran, bir qızıl çar olduğunu hürr millətlər cəmiyyətində bilməyən kimsə yoxdur» (4, s. 10). Bununla belə, M.Ə.Rəsulzadənin qənaətinə, «stalinizmin yaranmasının xarakterik cizgilərini əslinə yaxın bir şəkildə təsvir edə bilmək üçün hər kəsin özünə görə gördüyü və anladığı «Stalin»lərin qarşılaşdırılmasında, sübhəsiz, böyük bir fayda vardır» (4, s. 11).

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadənin sözügedən xatirələri qələmə almaqda və onları geniş oxucu kütləsinə təqdim etməkdə məqsədi özünün bilavasitə iştirakçısı olduğu siyasi proseslərin və Stalinlə şəxsi görüşlərinin təsviri fonunda bir daha stalinizmin, sovet totalitarizminin əsl simasını göstərmək, onun antibaşər mahiyyətini ifşa etmək olmuşdur. Ona görə bir daha deyirik ki, M.Ə.Rəsulzadənin zəngin publisistik irsində stalinizmin, totalitar sovet rejiminin mənfurluğunu əks etdirən örnəklər bu əsərə qədər də yetərincə idi. Lakin siyasi publisistika-dan fərqli olaraq, memuar ədəbiyyatı, konkret olaraq xatirə janrı müəllifə problemə başqa yöndən yanaşmaq, onu bədii tədqiqatın predmetinə çevirmək imkanı verir. Odur ki, bədii yaradıcılıq təcrübəsi olan M.Ə.Rəsulzadə qələmini bu janrdə da sınımış və müvəffəq olmuşdur.

Burada, yeri gəlmişkən, «Stalinlə ixtilal xatirələri»nin janrı barədə elmi ədəbiyyatda mövcud olan müəyyən fikir ayrılıqları üzərində dayanmağı zəruri sayırıq. Məsələn, prof. Şamil Qurbanova görə, «...Stalin haqqında yazılmış bütün elmi və publisistik yazıların, qeydlərin hamısından fərqlənən» bu əsəri «bəlkə də xatirə adlandırmaq düz deyil. Bu, Stalin tərəfindən törədilən fəlakətlərin və ümumiyyətlə, ərimizin kommunist ideologiyası ilə bağlı olan hadisələrinin siyasi salnaməsidir» (6, s. 104). Fəlsəfə doktoru Əbülfəs Qarayev bu əsərlə bağlı cəmi bir cümləlik qeydində onu esse kimi təqdim edir (7, s. 53). M.Ə.Rəsulzadə irsinin tanınmış araşdırıcısı prof. Vaqif Sultanlı isə bu qənaətdədir ki, «hər iki müəllifin (prof. Ş.Qurbanovun və fəlsəfə doktoru Ə.Qarayevin – N.C.) sözlərində müəyyən qədər həqiqət olsa da, əslində onlar «Stalinlə ixtilal xatirələri»nin xatirə janrında yazılması fikrini qəti olaraq inkar etməmişlər. Çünki əsərin nə məzmunu, nə də forması bu fikri söyləməyə əsas vermir. «Stalinlə ixtilal xatirələri» siyasi, tarixi və avtobioqrafik cizgiləri özündə birləşdirən, xatirə formasında düşünülmüş və yazılmış bir əsərdir. Əsərin janrının onun adında da ifadə olunması bu fikri təsdiq etməkdədir» (8, s. 108). Akademik

Bəkir Nəbiyev isə, bu əsərdə «xatirə ilə publisistikanın müvəffəqiyyətə qovuşduğu və bir-birini tamamladığı» fikrindədir (9, s. 326).

Zənnimizcə, «Stalinlə ixtilal xatirələri»nin janrı ilə bağlı bu fikir müxtəlifliyi ədəbiyyatşünaslıq elmində «memuar janrının nəzəriyyəsinin lazımı səviyyədə işlənilməməsi» (10, s. 7) ilə əlaqədardır. Bununla belə, elmi ədəbiyyatda bu janrın əksər mütəxəssislər tərəfindən qəbul edilən, artıq sabitləşmiş xüsusiyyətləri də qeyd olunur: «faktografiya, hadisələrin üstünlük təşkil etməsi, materialın və baxışın retrospektivliyi, müəllif şəhadətlərinin müstəqimliyi» (11, s. 759). Həmçinin «sənədli obrazın mövcudluğu memuar janrının (qeydlər, gündəliklər, xatirələr, sənədli hekayə və povest və s.) tipik xüsusiyyəti, onun estetik müstəqilliyinin və kamilliyinin göstəricisi» kimi şərh edilir (10, s. 22). Bu baxımdan yanaşdıqda, «Stalinlə ixtilal xatirələri» memuar ədəbiyyatının yuxarıda təqdim edilən nəzəri səciyyəsinə tam uyğun gələn kamill sənət örnəyidir.

M.Ə.Rəsulzadənin xatirələri XX əsrin əvvəllərindən – Stalinin Bakıda konspirativ şəraitdə inqilabi fəaliyyətə başlamasından tutmuş, sovet Rusiyasının siyasi rəhbərliyində yüksək mövqə işğal etməsinə qədər ötən təqribən 20 illik təlatümlü bir dövrün hadisələrini əks etdirir. Müəllif özünün bilavasitə iştirakçısı olduğu bu hadisələrin fonunda, müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif münasibətlərlə Stalinlə şəxsi təmasları zamanı apardığı müşahidələr əsasında onun dolğun bədii-sənədli obrazını yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Akademik Bəkir Nəbiyevin qeyd etdiyi kimi, «M.Ə.Rəsulzadənin təqdimində Stalin XX əsrin əvvəllərində marksizm sahəsində biliyi, işgüzarlığı və iradəsilə fərqlənən bir inqilabçı kimi görünür. Lakin yaxşı müşahidə qabiliyyətinə malik olan müəllif hələ o vaxt Stalinin xasiyyətindəki diktatorluq meyillərini də görə bilmişdi» (9, s. 326). Bu baxımdan, «Xatirələr»in «Stalinlə ilk təmas» yarım-fəslə diqqətəlayiqdir. M.Ə.Rəsulzadə ilə ilk görüşündə sosialist inqilabı ideyasına münasibətdə yalnız proletariatin yeganə sədaqətli sinif olması barədə marksist baxışını əsaslandırmağa çalışan Stalin rastlaşdığı bir hadisəni nəql edir: «Mən, dedi, bir qrup işçilərlə konsprasyon şərtləri daxilində arada-sırada buluşuyor, təşkilat işlərilə məşğul oluyorum. Bu qrupa davam edənlərin biri haqqında bir gün arkadaşlara şübhələndiyimi söylədim, bu adam mənim heç xoşuma getmiyior, dedim. Güvənəmiyiorum. Sonra bir kaç dəfə qarşılaşdıqda o

adamı aramızda görmədim. Bir gün merak etdim, nə oldu bu arkadaş, dedim, niyə gəlmiyor, deyə sordum. İşçilər:

– Koba arkadaş, siz bu adama güvənəm yox, dediniz, ya!.. Biz də onu həməm təmizliyə verdik!.. dedilər.

İlk tanışdığı bizlərə «proletarya sədaqəti» haqqında anlatdığı bu qıssədən çıxarılacaq hissə sarihti» (burada: nəticə aydındır – N.C.) (4, s. 18).

Hakimiyyət pillələri ilə yüksəldikcə, Stalinin xarakterindəki diktatorluq meyillərinin qüvvətlənərək daha qabarıq nəzərə çarpması da «Xatirələr»də əksini tapır. Belə ki, inqilabi hərəkətin ilk illərində proletariyatı qabaqcıl bir sinif kimi öyən Stalin artıq Rusiyada vətəndaş müharibəsi dövründə fəhlələri kütləvi surətdə cəzalandırmaqdan nəinki çəkinmir, hətta bu qəddarlığından qürur da duyur; Volqa boyunda bir gəminin yükünü boşaltmaq istəməyən fəhlələrdən 20 adamı ilk dəstəni dərhal güllələtməsini və bununla da yükün boşaldılmasını təmin etməsini Rəsulzadəyə iftixarla danışır (4, s. 56-57).

«Xatirələr»də Stalinin bir diktator kimi səciyyəsi Rusiya tarixinin orta əsrlər dövrü ilə aparılan analogiya ilə daha da dolğunlaşır. «Müdhiş İvan bir ideal» yarımfəslində M.Ə.Rəsulzadə şəxsi müşahidələri əsasında belə bir qənaətini ifadə edir ki, rus çarı İvan Qroznı Stalinin dünyagörüşündə dərin iz buraxmış, örnək bir simadır; onun mərkəzləşdirilmiş Rus dövlətinin yaradılması üçün etdikləri isə inqilabi hərəkətlərdir. Dövlət quruculuğu prosesində kütləvi terroru ən təsirli metod kimi qəbul edən Stalinə görə, «Müdhiş İvan da bir növ inqilabçı idi» (4, s. 54). Burada Stalinin İvan Qroznı şəxsiyyətinə saygılı münasibəti təsadüfi xatırlanmır. Bununla müəllif dolayısı ilə bolşevik rejiminin çar mütləqiyyətindən mahiyyət etibarilə fərqlənmədiyini, əksinə, bir sıra hallarda ondan daha amansız və antihumanist bir rejim olduğunu, Stalinin özünün isə İvan Qroznıdan da müdhiş iqtidar sahibi kimi tanındığını nəzərə çatdırmaq istəmişdir. Kütləvi terrorun «faydası» barədə Stalinin M.Ə.Rəsulzadəyə söylədikləri bunu bir daha təsdiq edir:

«– Bir adamı öldürməkdən, əlbəttə, bir şey çıxmaz; bir çox adamı birdən öldürməli ki, kütləvi bir təsiri olsun, dedi və əlavə etdi: Biz tərbiyə etmək üçün xalqı kütlə halında təlim edəriz, bu təlimatımıza kolayca uymaları üçün onları icabında kütlə halında tədib edəriz!» (4, s. 55).

«Xatirələr»in «İngilislərə qarşı nifrət», «Demokratiya məfhumuna nifrət», «Trotskiyə qarşı dərin bir nifrət», «Antisemitizm», «Avropalılar haqqında hissiyyəti» yarımfəsiləri də, adlarından görüldüyü kimi, Stalin şəxsiyyətinin müxtəlif yönünə işıq salır, onun obrazını real cizgilərlə zənginləşdirir. Memuaristin Stalini səciyyələndirərkən nifrət sözünü tez-tez işlətməsi və hətta bu sözü yarımfəsillərdən üçünün sərlovhəsinə çıxartması da təsadüfi olmayıb, diktatorun xarakterində şəxsləşmənin üstünlüyünə, qəlbindəki nifrət hissənin tükənməzliyinə işarədir. Aşağıdakı sitat Stalinin ingilislərə qarşı patoloji nifrətini əks etdirməsi baxımından xüsusilə səciyyəvidir: «Konuşma buraya gəlincə Stalinin səsi sərtləşdi və intiqam kıvılcımı saçan parlaq gözləriylə uzaqlara bakaraq:

Benim vicdanımda 59 ingilisin qanı vardır. Yumruğu bükülə əlini havaya qaldıraraq, bunları bizzat kəndi əlimlə öldürmüşəm. Şimdi kolonel (polkovnik – N.C.) Stoks deyilən bir kerata (əclaf – N.C.) vardır, o da bir əlimə keçərsə, yürəgim of deməz, həməm gəbərtirim; diyor» (4, s. 50).

«Xalq görürsə, inqilab olur» yarımfəslində isə Stalin riyakar və demədoq bir bolşevik kimi yadda qalır: «Salon-vaqonda yemək süfrəsi başında ikən trenimiz (qatarımız – N.C.) qələbəlik bir istasyonda durdu, burada biraz bəklənəcəkdə. Stalin Məhəmmədəliyə «pərdələri endir», dedi. Məhəmmədəli:

Yoldaş Stalin, bu da niçin? – deyə sordu.

Dışardakılar masamızı görməsinlər, – dedi.

Görülərsə, görsünlər, nə olur ki?..

Yahu nasıl nə olur, səfalət və məhrumiyyət içində bulunan xalq bizim bolluq içində olduğumuzu görürsə, ihtilal olur, bilməzmissin?..» (4, s. 57).

M.Ə.Rəsulzadə «Xatirələr»də Stalinin bir bolşevik lideri və diplomatı kimi riyakarlığını, qeyri-səmimiliyini onunla öz şəxsi münasibətlərinin təsviri fonunda daha qabarıq nəzərə çarpdırır. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan bir qədər sonra həbs edilərək, Bakıda «Osobı otdel» həbsxanasında saxlanılan və edam təhlükəsi ilə üz-üzə dayanan M.Ə.Rəsulzadəni azad etdirib, özü ilə Moskvaya aparan Stalin, burada iki il ərzində köhnə dostuna qayğı göstərir, hətta bir neçə dəfə ona müxtəlif məsul vəzifələri tutmağı da təklif edir. Əl-

bəttə, M.Ə.Rəsulzadə Stalinin bu iltifatını sadəcə olaraq dostluğa sədaqət kimi qəbul edəcək qədər sadələvh deyildi. O, bolşevik liderinin bu «qayğıkeşliyi» ilə hansı siyasi məqsədlər izlədiyini yaxşı anlayırdı. Bu barədə akademik B.Nəbiyevin mülahizələri diqqətəlayiqdir: «...Stalinin bu addımını vaxtilə Bayıl həbsxanasından, bəlkə də ölümdən xilas edilməsi əvəzində onun öz mənəvi borcundan çıxması kimi də başa düşmək olar. Lakin o, qatı siyasətçi idi və M.Ə.Rəsulzadəni «əski mübarizə yoldaşı» olduğu üçün yox, beynəlxalq nüfuza malik Müsavat lideri olduğu üçün azad edib Moskvaya aparmışdı. Stalin elə bilirmiş ki, M.Ə.Rəsulzadə öz rifahı üçün mü, ölüm qorxusundanmı, gec-tez onun təklif etdiyi vəzifələrdən birini qəbul edib bolşeviklərlə əlbir işləyəcək... Lakin o, kifayət qədər təsəvvür edə bilmirdi ki, M.Ə.Rəsulzadə əqidəsinə görə siyasətçi olmuşdu. Bu böyük ictimai xadim üçün Azərbaycanın mənafeyi, ölkənin taleyi ilə müqayisədə vəzifə, şan-şöhrət, şəxsi rifah duyğusu bir heç idi» (9, s. 326-327).

Məhz siyasi əqidəsinə sadıq qaldığı üçün M.Ə.Rəsulzadə fürsət düşən kimi Moskvanı gizləncə tərki edir, bir neçə ölkənin sərhədindən keçərək Türkiyəyə gəlir və burada Azərbaycan siyasi mühacirlərini vahid təşkilatda birləşdirib, milli istiqlal mücadiləsini davam etdirməyə başlayır. Stalin isə köhnə dostunun xaricdəki antisovet fəaliyyətinə görə onun vətəndə qalan ailə üzvlərini cəzalandırır. Məhəmməd Əmin bəyin anası Maral xanım, həyat yoldaşı Ümbülbanu xanım, qızları Lətifə və Xalidə, kiçik oğlu Azər 1937-ci ildə Qazaxıstanın Taldı-Kurqan vilayətinə sürgün edilirlər; böyük oğlu Rəsul isə 1938-ci il martın 1-də Bakıda güllələnir (12). Zənnimizcə, Rəsulzadələr ailəsinin müsibəti Stalinin köhnə dostluğa necə «sədaqətli» olduğunu əks etdirən ən bariz nümunədir. Onun nəzərində, bu ailə köhnə dostu Rəsulzadənin deyil, «xalq düşməni» Rəsulzadənin ailəsi idi. Çünki diktatorların «dostluğu» mövsümi xarakter daşıyır və onların hakimiyyət maraqlarına tabe etdirilir. Stalinin hakimiyyət ehtirasları isə, M.Ə.Rəsulzadənin vürğələdiyi kimi, «bütün dünyanı təhəkkümü altına almaq çapında idi. O, rus imperializminin tarixi seyrinə hakim olan cahangirlik gələniyin ən qəddar bir müməssili idi!..» (4, s. 113). Stalinin «Xatirələr»də real cizgilərlə yaradılmış bədii-sənədli obrazı bu həqiqəti bir daha təsdiq edir.

M.Ə.Rəsulzadənin mühacirət dövrü ədəbiyyatşünaslıq irsi istər həcm, istərsə də problematika baxımından zəngindir. Alimin milli folklorumuzun, klassik və çağdaş ədəbiyyatımızın çeşidli problemlərinə, ayrı-ayrı söz ustalarının yaradıcılığına dair araşdırmaları bir sıra yönərlərlə diqqəti çəkir.

İlk növbədə, M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi konsepsiyası öz dolğunluğu, tamlığı, elmi-nəzəri səviyyəsi, mükəmməl metodologiyası ilə mühacirət ədəbiyyatşünaslığında xüsusilə fərqlənir. Bu konsepsiya ən qədim dövrdən başlayaraq XX əsrin 40-cı illərində böyük bir zaman kəsimində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yolunu ehtiva edir.

Bütün milli kultürlərin üç böyük amilin: coğrafi (vətən), etnoqrafik (millət) və mənəvi (mədəniyyət) qarşılıqlı təsirindən yarandığı fikrini irəli sürən M.Ə.Rəsulzadə tamamilə doğru olaraq qeyd edir ki, «ərəb fütuhatına qədər türklü kültür və dinlərin qarşılıqlı mücadilə və rəqabət səhnəsi olan Azərbaycan nə qövmiyyət, nə də din baxımından tamamilə vahid bir mənərə əxz etməmişdi... Nə ümumi bir dili, nə də müştərək bir dini yoxdu... Yalnız ərəblər zamanındadır ki, Azərbaycan din və kültür birliyi qazandı» (13, s. 5-6). M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, din və mədəniyyət birliyini müsəlmanlığın yerləşməsi ilə qazanaraq VIII əsrdən islam mədəniyyətinə daxil olan Azərbaycan etnik ünsür baxımından da XIII yüzildən etibarən qələbəlik bir türk məmləkəti halına gəlmişdir (13, s. 6).

M.Ə.Rəsulzadənin bu fikirləri heç də Azərbaycanın məhz XIII əsrdə türkləşməsi kimi başa düşülməməlidir. Müəllif burada türklərin ölkədə aparıcı etnosu çevrilməsi, Azərbaycanın həm din, həm dil, həm də mədəniyyət baxımından «qələbəlik bir türk-islam məmləkəti halına gəlməsi» prosesinin uzun sürdüyü və XIII əsrdə yekunlaşdığı qənaətinə ifadə etmişdir. İstər «Azərbaycan kültür gələnləri»ndə, istərsə də «Qafqaziya türkləri»* əsərində M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın və Şərqi Qafqazın türkləşməsi prosesi, türklərin bu regionda hələ eradan əvvəl məskunlaşdıqları haqqında mülahizələri fikrimizi təsdiq edir.

* Bax: M.Ə.Rəsulzadə. «Kafkasiya türkləri». «Türk yılı», İstanbul, 1928, s.478-482; təkrar nəşr: İstanbul, 1993, s.3-7.

Digər tərəfdən, M.Ə.Rəsulzadə bəzi müəlliflərdən fərqli olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini anadilli poeziyamızın təşəkkül dövrü kimi qəbul edilən XIII əsrdən deyil, daha əvvəlki dövrdən – farsdilli Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı ilə başlamağı elmi-metodoloji cəhətdən daha düzgün saymışdı. Mühacir alimin bu bərədəki müddəaları ətraflı şərhini «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyasında tapmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının və bütövlükdə mədəniyyətinin ümumtürk qaynaqlarını qəbul edən M.Ə.Rəsulzadə bu kitabında Azərbaycan türklərinin Şərq-islam mədəniyyətinin inkişafındakı rolunu ətraflı şərh etmişdir. Onun fikrincə, *Şərq-islam mədəniyyəti üç milli mədəniyyətin – ərəb, fars, türk mədəniyyətlərinin sintezindən yaranmışdır və «ərəblərlə bərabər, onlar qədər, bəzi xüsurlarda, hətta onlardan daha çox, islam elm və ürfanına çalışmış farslarla türklər vardır. Bu iki irqdən yetişmiş böyük islam şəxsiyyətlərinin dünyaca bəlli adları cildlər doluran yazılara konu olmuşlardır»* (14, s. 6).

Türk olmaları etibarilə azərbaycanlıların da islam mədəniyyətinə xidmət etmiş türklər arasında yerləri olduğunu vurğulayan M.Ə.Rəsulzadə eyni zamanda Azərbaycan şairlərinin bu mədəniyyətin tərkib hissəsi olan klassik İran ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynadıqlarını konkret faktlarla açıqlayır. O qeyd edir ki, X-XIII əsrlər arasında tarixi-siyasi şəraitlə əlaqədar fars dili bütün islam Şərqi üçün ümumi bir dövlət və ədəbiyyat dili olmuş, fars olmayanlar belə elmi və ədəbi əsərlərini bu dildə yazmışlar. Zamanın bu tələbinə xüsusən türk ziyalıları uymuş və beləliklə, fars ədəbiyyatı yalnız türk saraylarında işlənməklə və türk xaqanlarının himayəsini görməklə qalmamış, eyni zamanda türk şairləri tərəfindən də yaradılmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, məhz bu amillərlə əlaqədar, «...klassik islami türk ədəbiyyatının doğuşu fars ədəbiyyatının kalkınmasından 3-4 yüz il sonraya qalmışdır» (14, s. 17). Bununla yanaşı, mühacir alim Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini anadilli poeziya ilə başlamır, yuxarıda qeyd olunan səbəblərlə bağlı XI-XII əsrlərdə əsərlərini farsca yazmış və bununla klassik İran ədəbiyyatının inkişafına böyük töhfə vermiş Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Fələki Şirvani və digər sənətkarların yaradıcılığını da milli ədəbiyyatımızın faktı kimi dəyərləndirir və bu zaman belə bir müddəa irəli sürür ki, «*ədəbi bir əsərin milli olması üçün yalnız şəkil (forma – N.C.) yetməz və bu şəkil,*

önəmli olmaqla bərabər, zəruri də deyildir. Bir əsəri milli yapan, şəkillə bərabər, məzmununun da milli olmasıdır» (14, s. 28). Bu iki amil arasında ahəng olmadığı təqdirdə isə, M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, «*əsəri milliləşdirən şəkildən ziyadə məzmun, başqa sözlə, dildən ziyadə mənadır. Yabançı, özgə dildə yazılmış bir əsər daşdığı məna və ruha görə müəyyən şərtlər içində, bir millət üçün, milli ola bilir»* (14, s.28-29).

M.Ə.Rəsulzadə analogi faktların digər xalqların ədəbiyyatlarında da mövcud olduğuna dair misallar gətirməklə, yuxarıdakı mülahizələrini təsdiqləyir. Belə ki, finlərin məşhur vətənpərvər şairləri əsərlərini isveç dilində yazmışlar, lakin buna baxmayaraq, onlara milli şairlər kimi Finlandiyanın paytaxtında heykəllər ucaldılmışdır. Bunun kimi ingilis hakimiyyətinə qarşı milli istiqlal davasını tərənnüm edən İrland ədəbiyyatı da müəyyən bir zamanda ingiliscə yazılmışdır. Rabindranat Taqorun hind varlığını və mədəniyyətini müdafiə edən əsərləri də ingiliscədir (14, s. 29-30). Lakin bütün bu ədəbi nümunələri M.Ə.Rəsulzadə qeyd-şərtsiz milli əsərlər sayır. Digər tərəfdən, onun fikrincə, «hər hansı bir əsəri yalnız yazıldığı dilə görə milli əsər saysaq, onda sovet rejimində Azərbaycan türkcəsi ilə yazılan, lakin Azərbaycan mənaviyyatı ilə heç bir əlaqəsi olmayan kommunist cəfəngiyyatını da milli Azərbaycan ədəbiyyatı deyər qəbul etmək lazım gəlir. Yaxud, «türk» sözünü bayağılığın, qəddarlığın, idraksızlığın və kötüllüyün qarşılığı olaraq kullanmaq çirkinlik və küstahlığın göstərən bir çox türkcə yazan şairlərin divan ədəbiyyatına keçmiş bulunan misra və mənzumələrini də «milli ədəbiyyat» deyər hesaba qatmaq gərəkdir» (14, s. 29-30).

Bununla bərabər, M.Ə.Rəsulzadə ədəbi əsərin məzmununu onu milliləşdirən əsas amil kimi qəbul edərək, formanın əhəmiyyətini azaltmaq niyyəti güdmədiyini və dilin çox zaman millilik baxımından üstünlüyündən xəbərdar olduğunu açıq bildirir. Fəqət «sənət sənət üçün» deyil, «qayə üçündür» prinsipini əsas tutduğundan ədəbi əsərin milliliyini təyin edərək formadan, yəni dildən daha çox, onun məğzənə, mənasına, məzmununa üstünlük verir.

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, «Nizaminin dövründə formanın çağımızda olduğu qədər millilik baxımından önəmi yox idi. Fars dili yalnız farslara deyil, müəyyən coğrafi ərazidə yaşayan bütün millətlərin ziyalılarına məxsus bir dil idi. Eyni zamanda, o dövrdə «milli ruh»lar da

bugünkü qədər kəskin fərqlərlə ayrılmış və büllurlaşmış deyildi. Yalnız xüsusi diqqət və araşdırmalarla ayırd oluna bilən milli özəlliklərin sivrə tərəfləri ortaq din və mədəniyyətin təsiriylə yumşaldılmışdı. Buna rəğmən, qəbul etmək gərəkdir ki, şüurda olmasa da, şüur altında milli varlıq və özəlliklər o zamanlarda da öz təsirini yapmaqdan geri qalmamış və bu, ortaq şəkllə rəğmən, əsərlərin ruh və mənalari üzərində dərin izlər buraxmışdır» (14, s. 30). Məhz bu məqama əsaslanan müəllif yaradıcılığı «şəkil baxımından Azərbaycana nisbətdə milli olmayan» Nizamini və XI-XII əsrlərin digər farsdilli Azərbaycan klassiklərini əsərlərinin ruhuna, məzmununa, hiss və duyğularına görə yetişdikləri mühitə dərinə bağlı şairlər kimi milli ədəbiyyat tariximizə daxil edir. Bu məqamda M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi konsepsiyası F.Köçərli, Y.V.Çəmənəmənli, M.F.Köprülü kimi görkəmli alimlərin konsepsiyasından metodoloji baxımdan fərqlənir. Belə ki, həmin ədəbiyyatşünaslar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini ana-dilli poeziya ilə başlamağı daha düzgün sayırdılar.

M.Ə.Rəsulzadənin milli ədəbiyyat tarixi konsepsiyasında «Kitabi-Dədə Qorqud»un özəl yeri vardır. O, «Qafqaziya türkləri» (1928) əsərində, həmçinin «İslam-türk ensiklopediyası» üçün yazdığı «Azərbaycan etnoqrafiyası» (1942) çərçivəsində «Kitabi-Dədə Qorqud»u səlcuqilər və moğollardan sonra etnik baxımdan oğuzlaşmış Cənubi Qafqaz və Azərbaycanın kültür etibarilə də oğuzlaşması faktı kimi dəyərləndirir (15, s. 482; 16, s. 714). Onun fikrincə, «Dədə Qorqud dastanları Anadolu, Azərbaycan və Qafqaziya türklərinin eyni mənşədən gəldikləri və eyni qövmi anasır və hars mühitində yaşadıklarını göstərir» (15, s. 483). 1952-ci ildə dərc etdirdiyi «Dədə Qorqud dastanları» məqaləsində isə M.Ə.Rəsulzadə «Türk xalq ədəbiyyatının şah əsəri» adlandırdığı bu eposun yaranması haqqında fikrini daha da inkişaf etdirərək yazır: «X-XI yüzillərdə Orta Asiyadan Azərbaycana külliyyətli türkmən taifələri gəldi. Bunlar kəndilərlə bərabər, oğuz qəhrəmanlıq xatirələrini də gətirmişlərdi. Yerli Azərbaycan şərtlərinə uyan bu xatirələr bədii ədəbiyyat və dastanlar şəklini aldılar. Dədə Qorqud dastanları işlə bu dastanlardandır» (17, s. 3).

Sitatdan göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə sonradan «Kitabi Dədə

Qorqud»da yer alacaq müxtəlif əfsanə, rəvayət və dastanların, onun öz ifadəsilə desək, «oğuz qəhrəmanlıq xatirələri»nin Azərbaycan sahəsinə Orta Asiyadan yayıldığı fikrini irəli sürür ki, bu da tarixi faktlara söykənməklə bərabər, şifahi ədəbiyyat motivlərinin (süjetlərinin) Şərqdən Qərbə doğru hərəkət edərək yayılması haqqında çağdaş folklorşünaslığın nəzəri müddəalarına da uyğundur. M.Ə.Rəsulzadə «oğuz qəhrəmanlıq xatirələri»nin X-XI yüzilliklərdə «yerli Azərbaycan şərtlərinə uyaraq» dastanlar şəklində düşdüyünü qeyd etməklə, bir tərəfdən, diqqəti bu motivlərin (süjetlərin) daha qədim tarixə malik olduqlarına – yəni göstərilən yüzilliklərdən xeyli əvvəl daha geniş arealda yayıldıqlarına yönəldirsə, digər tərəfdən, Dədə Qorqud boylarının məhz Azərbaycan ərazisində statik vəziyyətə gələrək, klassik yazılı ədəbi abidə statusu qazandığına işarə edir. Onun: «Dastanların yazıldığı dil Azərbaycan şivəsinin bütün özəlliklərinə malikdir. Bunlarda anlatılan həyat şərtləri də Azərbaycandakı həyat şərtlərinin eynidir» – (17, s. 3) fikri də bunu təsdiq edir.

M.Ə.Rəsulzadənin mühacirət dövrü ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin zirvəsi «Azərbaycan şairi Nizami» (1951) monoqrafiyasıdır.

Bu monoqrafiya mühacirət ədəbiyyatşünaslığında orta əsrlər ədəbiyyatımız haqqında ən sanballı araşdırma olmaqla yanaşı, eyni zamanda dünya nizamişünaslığının mühüm nailiyyətlərindəndir. Müəllifinin Azərbaycan və bütövlükdə Şərq tarixinə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, ictimai-siyasi və fəlsəfi-estetik fikrinə dair ensiklopedik bilik sahibi olması, zəngin mənbələr əsasında dahi söz ustasının poetik irsini müxtəlif yönəldən yüksək peşəkarlıq və səriştə ilə araşdıraraq, Nizami şerinin dərin qatlarına nüfuz edə bilməsi bu monoqrafiyanın uğurunu şərtləndirmiş amillərdəndir. M.Ə.Rəsulzadə dünya ədəbiyyatının korifeylərindən olan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını ümumşərq və ümumtürk kontekstində dəyərləndirmiş, onun bir şair, filosof, mütəfəkkir kimi özünəməxsus cəhətlərini aşkarlamış, bəşər mədəniyyəti tarixində mövqeyini müəyyənləşdirmişdir. Ümumiyyətlə, nizamişünaslığın tədqiqat obyektinə daxil olan bütün başlıca problemlər ətrafında bu əsərdə obyektiv fikir yürüdülmüş, onların çözümündə təşəbbüslər

edilmiş, elmi-nəzəri və metodoloji əhəmiyyətini bu gün də saxlayan orijinal nəticələr əldə olunmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin bu monoqrafiyası yalnız Nizami yaradıcılığının araşdırılması baxımından deyil, həmçinin müəllifin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin mühüm dövrünə – XI-XII əsrlərin farsdillə poeziyasına konseptual baxışını əks etdirməsi ilə də böyük elmi dəyərə malikdir. Kitabın «Başlanğıc» hissəsində qoyulan və yüksək nəzəri səviyyədə həllini tapan Şərq-islam mədəniyyəti, bu mədəniyyətdə Azərbaycanın rolu, türk hakimiyyəti altında fars ədəbiyyatı, milliyyət baxımından ədəbiyyatda forma və məzmun və s. problemlər məhz bu qəbildəndir.

M.Ə.Rəsulzadənin Nizami haqqında araşdırmasının ən önəmli cəhəti, əsərin adından da göründüyü kimi, dahi söz ustasını Azərbaycan türk şairi kimi təqdim etməsi, onun yaradıcılığını isə milli ədəbiyyatımızın faktı kimi dəyərləndirməsidir. Məlumdur ki, uzun müddət istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə Nizami daha çox fars şairi kimi araşdırılmış və təqdim edilmişdir. Şairin milliyyəti ilə bağlı mübahisələr M.Ə.Rəsulzadə öz əsərini yazdığı dövrdə də davam edirdi. «Dünya böyükələrinin adları ətrafında millətlər arasında çəkişmənin» yeni bir şey olmadığını, analoji hadisələrə həm Şərqdə, həm də Qərbdə təsadüf edildiyini nəzərə çatdıran müəllifin fikrincə, belə mübahisələrdə «iki millət və ya topluluğun münasibətlərini pozacaq bir cəhət də yoxdur, əksinə, iki tərəfə mənsub edilən şəxsiyyət ətrafında bəhs edilən millət və topluluqlar daha çox birləşmiş və anlaşmış olurlar» (14, s. 8). Nizami ilə bağlı mübahisədə isə M.Ə.Rəsulzadə həqiqətin Azərbaycan türklüyünün tərəfində olduğuna qəti əmindir. Onun fikrincə, əsərlərini farsca yazmış Nizami yalnız milliyyətçə deyil, hissiyyət, duyğu və düşüncəsi ilə də içindən çıxdığı mühitə dərinliklə bağlı olan Azərbaycan şairidir (14, s. 30-31). Beləliklə, «hər bir əsəri milliləşdirən onun məzmunu və daxili varlığının milli olmasıdır» qənaətini M.Ə.Rəsulzadə Nizami yaradıcılığına münasibətdə də təsdiqləyir. Qeyd edək ki, Məhəmməd Əmin bəy «Azərbaycan kultür gələnləri» əsərində də eyni mövqedən çıxış etmişdir: «O, (Nizami – N.C.) aləmşümul bir qüvvət olmaqla bərabər, hər böyük sənətkar kimi, kəndi mühiti ilə səmimi bağlarla bağlıdır. O, Firdovsi tipində bir fars milliyyətçiliyinə yabançıdır; konuları və təfəkkürü etibarilə bir türkdür. O, bütün iyilik-

ləri, qüvvət və dəyərləri daima türk məcaz və istiarəsilə zikr edər. Ədalətli dövlət ideali, onun nəzərində, türk dövlətidir» (13, s. 12).

Lakin Nizami sənəti milli olmaqla bərabər, eyni zamanda bəşəri mahiyyət də daşıyır. Şairin «yaratdığı ədəbi obrazlarla təlqin etdiyi» fikirlərinin milli çərçivədən kənara çıxdığını, «bütün bəşəriyyətə şamil duyğularla həyəcanlandığını» vurğulayan müəllifə görə, Nizami məhz bu cəhətləri ilə dünya ədəbiyyatında müstəsna yer tutmuşdur.

Nizami sənətinə dünya şöhrəti qazandıran poetik kamillik və fəlsəfi dərinlik kimi cəhətləri də M.Ə.Rəsulzadə özünəməxsus incəlik və heyvətətiləcə sərrastlıqla açıqlayır: «Onun (Nizaminin – N.C.) *şeri, həm kəndi yaratdığı yeni şəkil – eşq əfsanəsi; həm bu şəkil ilə tam bir ahəngdə bulunan məna – ruhi təhlil; həm kəndisinə məxsus kəskin bir ifadə – rəmzli dil; həm heç bir şeyi gözdən qaçırmayan qavrayışlı görüş – qüdrətli təsvir; həm yüksəklərdə uçan geniş fantazi – parlaq təşbeh; həm də, təsadüfə yer vermədən, hər şeyi incələyərək anladan və tək bir kökə bağlayan qavrayışlı fəlsəfə – vəhdaniyyətçi görüşlə eniboyu ölçüləməyən üstün bir əsərdir. Bu əsərdə bizi kəndinə çəkən şey şair Nizaminin yanında eyni gözəllik, qüdrət və mətinliklə yürüyən həkim* (burada: filosof – N.C.) *Nizamidir*» (14, s. 31). M.Ə.Rəsulzadəyə görə, Nizamidə Şərqin bəlkə də heç bir şairinə nəşib olmayan bir fikir nizamı, ahəngdar bir ideologiya və dünyagörüşü sistemi vardır ki, bu sistem 800 il öncə düşünülmüş olmasına baxmayaraq, yaşadığımız günlərdə belə, aktual deyiləcə qədər təzədir (14, s. 32).

Monoqrafiyanın «Başlanğıc»ında nizamişünaslığın ən mühüm problemlərlə bağlı ümumiləşdirilmiş mülahizələrini söyləyən müəllif sonrakı hissələri həmin problemlərin hərtərəfli araşdırılmasına və çözümlünə həsr edir. Kitabın «Nizami kimdir?» adlı birinci hissəsində M.Ə.Rəsulzadə şairin tərcümeyi-halı, Azərbaycan hökmdarları ilə münasibətləri haqqında «Xəmsə»yə və orta əsr mənbələrinə istinadən məlumat vermiş, dahi söz ustasının sənətini onun «öz gözü ilə» dəyərləndirmiş, dünya ədəbiyyatındakı mövqeyini müəyyənləşdirmişdir.

Birinci hissədə həmçinin Nizaminin qəsidələri haqqında da belə bir müxtəsər məlumat verilir: «Şairin yazmış olduğu qəsidələr zamanın böyükləri və sultanlarına qarşı yaltaqlıqlarla dolu saray qəsidələrinə bənzəməz. Nizaminin qəsidələri, təzkirəçilərin ittifaqla söylədikləri kimi, sufilikdən, təcərrütdən və kamu mənfəətinə çalışmağa çağıran öyüdlərdən

ibarətdir» (14, s. 54). M.Ə.Rəsulzadənin Nizami qəsidələrinə dair bu mülahizələrini şairin lirik irsi haqqında sanballı monoqrafiyanın müəllifi, tanınmış nizamişünas-alim X.Yusifov tənqid etmişdir. X.Yusifovun fikrinə, «təzkirələrdə Nizami qəsidələrinin «sufilikdən, təcərrütdən» ibarət olmasına» dair heç bir şey yoxdur. Bu, M.Ə.Rəsulzadənin uydurmasıdır» (18, s. 61). Təəssüf ki, M.Ə.Rəsulzadə Nizami qəsidələri haqqında məlumatı hansı mənbədən aldığı göstərməmişdir. Bununla belə, şairin qəsidələrinin sufi motivli olması barədə mülahizəni nizamişünaslığın bugün qəbul, yaxud rədd etməsi orta əsr təzkirələrində belə bir fikrin söylənilməsi ehtimalını aradan qaldırmır. Yəni M.Ə.Rəsulzadənin X.Yusifova məlum olmayan mənbələrlə tanışlığı və yuxarıdakı məlumatı da həmin mənbələrdən götürməsi mümkün idi. Odur ki, X.Yusifovun mühacir nizamişünasın fikirlərini «uydurma» adlandırması yersizdir.

Monoqrafiyanın «Nizaminin cahən ədəbiyyatındakı yeri» fəslində dahi şairin özündən sonrakı Şərq ədəbiyyatına təsirini araşdıran müəllif tamamilə düzgün olaraq göstərir ki, şairin sənəti «bütün Doğuda fars və türk ədəbiyyatının ən ünlü mürəssilləri tərəfindən təqlid olunmuş, gərək «Xəmsə»sinə, gərək sə bu külliyyəti təşkil edən beş kitabından hər birinə ayrı-ayrı, mübaliğəsiz, yüzlərcə bənzətmələr yazılmışdır» (14, s. 81). M.Ə.Rəsulzadəyə görə, bu bənzətmə və nəzirələrin sayı və qiymətlərini göz önünə gətirməklə şairin özündən sonrakı Şərq ədəbiyyatına təsirini təsəvvür etmək olar. Fikrinin təsdiqi üçün o, Nizami poeziyasından ilhamlanan və ona nəzirələr yazan Əmir Xosrov Dəhləvi, Xacu Kirmani, Fəridəddin Əttar, Səlmən Savəci, Katibi, Cami, Hatifi kimi Şərq ədəbiyyatı klassiklərinin, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli kimi türk şer dühalarının ədəbi irsinə müraciət edir; Nizaminin gürcü ədəbiyyatına, konkret olaraq XII əsrin görkəmli gürcü şairi Şota Rustavelinin yaradıcılığına təsirini isə akademik İ.Orbelinin və professor P.İnkörökvanın araşdırmaları əsasında incələyir.

Kitabın bu fəslində nizamişünaslığın təşəkkül və inkişaf tarixi də nəzərdən keçirilir. Belə ki, müəllif şairin dünya ədəbiyyatındakı mövqeyi haqqında oxucularda tam təsəvvür yaratmaq məqsədilə həm Şərq, həm də Qərb alimlərinin Nizami yaradıcılığına dair fikirlərini iki bölmədə ayrı-ayrı xülasələşdirərək nizamişünaslığın 1940-cı illərə qədərki dolğun mənzərəsini yaratmışdır.

Birinci bölmədə XIII əsr yazıçısı Şəms-i Qeysin «Əl-mücmə»

əsərində, Məhəmməd Oufinin «Lübab-ül-əlbab» (XIII əsrin əvvəli) təzkirəsində, XIV əsrin görkəmli alimləri Zəkəriyyə Qəzvini və Əbdürrəşid Bakuvinin əsərlərində, XV əsr müəllifi Dövlətsah Səmərqəndinin «Təzkirət-ül-şüəra»sında, Əmir Xosrov Dəhləvinin «Xəmsə»sində, Sədi Şirazinin «Bustan»ında, Hafız Şirazinin «Müğənninamə»sində, Əbdürrəhman Caminin «Bəharistan» kitabında, «Leyli və Məcnun» poemasında və fəxriyyələrindən birində, XVIII əsr təzkirəçisi Lütfəli bəy Azərin «Atəşgədə»sində, Səfəvi dövründə yaşamış Ruh-ül-Əminin «Xəmsə»sində, XV əsr Xarəzm şairi Heydərin «Məxzən-ül-əsrar»ında, Əlişir Nəvainin «Xəmsə»sində, Məhəmməd Füzulinin, Osmanlı türk klassiki Nabinin müxtəlif əsərlərində Nizami haqqında söylənmiş fikirləri şərh edən M.Ə.Rəsulzadə, eyni zamanda, M.F.Köprülü, V.Dəstgirdi, H.Daniş, M.Ə.Tərbiyət kimi alimlərin dahi şairin yaradıcılığına dair mülahizələrindən də bəhs etmişdir.

Fəslin ikinci bölümü «Nizami və Qərb ədəbiyyatı» probleminə həsr edilmişdir. Qərb alim və tənqidçilərinin Nizami sənətinin əhəmiyyətini layiqincə dərk və təsdiq etdiklərini vurğulayan müəllif alman alimləri Georq Yakobun, Vilhelm Baxerin, German Etenin, P.Hornun, çex alimi H.Ritterin, ingilis şərqşünasları E.Braunun, S.E.Vilsonun, fransız ədəbiyyatşünası Barbye de Meynarın, italyan alimi İtalo Pittsinin, Ukrayna şərqşünası A.Krımskinin, rus alimləri S.F.Oldenburq və Y.E.Bertelsin əsərlərində şairin yaradıcılığı haqqında söylənmiş qiymətli fikirləri şərh etmiş, onlara öz münasibətini bildirmiş, mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirmişdir. Bu bölmədə həmçinin böyük alman şairi Hötenin Nizami sənətinə heyranlığını ifadə edən fikirləri sənətkarın dünya şöhrətini təsdiq edən fakt kimi təqdim olunur.

Monoqrafiyanın «Nizaminin beş kitabı» adlanan ikinci hissəsində «Xəmsə»yə daxil olan əsərlər yazıldıqları tarixə müvafiq ardıcılıqla təhlil olunmuşdur. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, şairin «Divan»ı yüksək əhəmiyyətə malik olsa da, Nizamini Nizami olaraq bütün şairlərdən fərqləndirən və özəlliyini təmin edən əslində bu beş kitabdır (14, s. 117).

«Məxzən-ül-əsrar»ın («Sirlər xəzinəsi») 20 məqalətini xülasə şəklində təqdim edən müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, bu poema «... şairdən ziyadə, həkim və şeyx Nizaminin əsəridir» (14, s. 128). Forma baxımından «Xəmsə»nin digər poemaları ilə vəhdət təşkil etməyən bu

əsər, M.Ə.Rəsulzadəyə görə, «din yayan müqəddəs bir kitab, təlqinçi bir əsərdir. Burada şair nəzm dili ilə suficə fikir, əqidə, əxlaq və dünyagörüşünü başqalarına təlqin və təlim etməkdədir» (14, s. 119).

Qeyd edək ki, «Sirlər xəzinəsi»nin sufi motivli, din təbliğ edən əsər olması haqqında fikirlər həm M.Ə.Rəsulzadəyə qədər, həm də ondan sonra Avropa şərqşünaslığında və bir sıra Şərq alimlərinin əsərlərində geniş yayılmışdır. Filologiya elmləri namizədi X.Hüseynovun «Sirlər xəzinəsi» haqqında sanballı araşdırmasında bu barədə ətraflı danışılmış, V.Baxer, Ç.Rio, H.Ete, E.Braun, Q.H.Darab, V.Dəstgirdi, S.Nəfisi, E.Boven, Y.Ripka, M.V.Moqdonald kimi alimlərin əsər barədə mülahizələrinə tənqidi münasibət bildirilmişdir. X.Hüseynov həmin araşdırmasında M.Ə.Rəsulzadənin də «Sirlər xəzinəsi»nə dair yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz mühakimələrinin «əksərən səhv və nöqsanlı olduğunu, Avropa burjua müəlliflərinin yanlış mülahizələrindən kənara çıxma bilmədiyini, onların məhdud və qeyri-elmi fikirlərini təkrar etdiyini» söyləyir (19, s. 20). X.Hüseynovun həmin tənqidində nə dərəcədə haqlı olduğunu aydınlaşdırmağa çalışsaq.

«Xəmsə»nin ilk əsəri olan «Sirlər xəzinəsi»nə dinin, sufiliyin təsirini yalnız Avropa şərqşünasları deyil, H.Araslı, R.Azadə kimi Azərbaycan nizamışünasları da qeyd etmişlər. X.Hüseynov monoqrafiyasında həmin müəlliflərin əsərlərindən sitat gətirir və özü də təsdiq edir ki, «Nizami «Sirlər xəzinəsi»ni yazarkən, onun dünyagörüşünə dövrünün əsas ideologiyası olan din bu və ya digər dərəcədə öz təsirini göstərmişdir». Çünki «... XII əsrdə dindən kənar mütərəqqi fikrin şiddətlə təqib olunduğu bir zamanda saraylardan uzaqlarda yaşayan bir şairin dinə arxalanması tamamilə zəruri idi. «Sirlər xəzinəsi»ndə bir sıra sufi ifadə və ideyaları, ibarə və məfhumları öz əksini tapmışdır» və s. (19, s. 58-66) Göründüyü kimi, X.Hüseynovun «Sirlər xəzinəsi» haqqında mülahizələri M.Ə.Rəsulzadənin tənqid olunan mülahizələrindən bir qədər mötədilliyi ilə seçilir. Yəni X.Hüseynov mühacir alimdən fərqli olaraq, «Sirlər xəzinəsi»nə dinin, sufiliyin təsirini mütləqləşdirmir. Belə olan surətdə, M.Ə.Rəsulzadənin «Xəmsə»nin ilk məsnəvisi haqqında mühakimələrinin əksərən səhv və nöqsanlı, məhdud və qeyri-elmi olduğunu söyləmək düzgün deyildir. Digər tərəfdən, irəlidə görəcəyimiz kimi, Nizaminin dinə münasibəti monoqrafiyada öz obyektiv elmi həllini tapmışdır.

«Xəmsə»nin ikinci məsnəvisi – «Xosrov və Şirin»dən bəhs edərək M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, «Nizami bu hekayəti tamamilə nəzmə çəkən ilk şairdir: kəndinə xas ruhi (psixoloji – N.C.) təhlil və yaradıcılıq məharəti sayəsində cahan ədəbiyyatının ölməz konusunu təşkil edən eşq üzərinə yazılmış dastanlar arasında ona seçkin bir yer təmin etmişdir» (14, s. 129).

«Əslində bir ərəb əfsanəsi ikən, işləndiyi ədəbi forma etibarilə, Azərbaycanla sıx və ənənəvi bir bağlılığı» olan «Leyli və Məcnun» mövzusunun Nizaminin ilk dəfə fars dilində nəzmə çəkdiyini, sonralar bu əsərə farsca və türkcə yazılan bənzətmələr arasında özünəməxsusluğu və dəyəri ilə türk ədəbiyyatının böyük nümayəndəsi, həmçinin azəri şerinin dahi ustadı Füzulinin yazdığı «Leyli və Məcnun»un müstəsna bir yer tutduğunu müəllif xüsusi vurğulayır. Məhz bu müstəsnalığa görə, M.Ə.Rəsulzadə monoqrafiyaya bir sıra əlavələrlə yanaşı, «İki Leyli-Məcnun» (Nizami ilə Füzuli arasında bir qarşılaşdırma) adlı araşdırma da daxil etmiş və burada iki dahi söz ustasının dünyagörüşü və sənətkarlığını eyni mövzunun işlənməsi yönündə müqayisə edərək özünə qədər bu xüsusda yazmış bütün müəllifləri kölgədə qoymuşdur. O, bu iki əsərdəki ayrı-ayrı hadisələri, səhnələri, təsvirləri olduqca diqqətlə, hərtərəfli qarşılaşdırmış, ən xırda təfərrüatlara qədər varmış və olduqca orijinal, məntiqi elmi nəticələr əldə etmişdir.

Füzulinin «Leyli və Məcnun»unun Nizaminin eyniadlı məsnəvisindən tərcümə və ya iqtibas olması haqqında bir sıra təzkirəçi və araşdırmaçıların fikirlərinin yanlışlığını sübut üçün M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, «türkcə «Leyli-Məcnun»un farscasından tərcümə olmadığı, bir kərrə, iki əsər arasındakı həcm fərqiylə gözə çarpar. Nizaminin əsəri 4600 beyt üzərinə yazılmış ikən, Füzulininki ancaq 3200-ə qədər beyti bulmaqdadır. Bundan başqa, hər iki əsər, hər nə qədər, eyni vəzn üzərinə və məsnəvi tərzində yazılmışsa da, Füzuli həsb-i hallara aid parçaları qəzəl tərzinə qoymuş və bunları türlü vəznərlə yazmışdır; bir kaç yerdə dördlük tərzini belə kullanmışdır. Nizami üslubuna xas olan təmsillərlə hekayə içində hekayələr şairin bu əsərində dəxi bol ikən, Füzulinin hekayəsində bu gibi ekləmələr yoxdur» və s. (14, s. 300).

Lakin M.Ə.Rəsulzadə bu iki əsər arasındakı bənzərliklə ayrılığı yalnız onların dil, həcm, üslub, süjet müxtəlifliyində deyil, eyni zamanda və daha artıq bu əsərlərin müəlliflərinin ədəbi şəxsiyyətlərinin

və yaradıcılıq ruhlarının müxtəlifliyində arayır. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, «ərəb şairi Qeysin eşq nəşidələrini qələmə alan və bu zaman qədim ərəb əfsanəsinin əslinə az-çox bağlı qalan Nizamidən fərqli olaraq, Füzulinin «Leyli və Məcnun»u özündən əvvəlki dörd yüz illik uzun bir müddətdə yaranmış böyük ədəbi məhsulun təhlil və tərkibindən meydana gəlmiş və müəllif əfsanənin əslinə sadıq qalmağa çalışmamış, surətləri zehindəki təsəvvürə görə təsvir etmişdir. Bunun üçündür ki, Nizamidə adi bəşəri duyğu və əlaqələrdən tamamilə ayrılmamış görünən Məcnun, Füzulidə «bəşəriyyətdən» tamamilə ayrılmış bir şəxsiyyət halındadır» (14, s. 313).

İki əsər arasındakı bu əsaslı fərqi əsl səbəbini M.Ə.Rəsulzadə iki şair arasındakı 400 illik zaman ayrılığı ilə deyil, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onların ədəbi şəxsiyyətlərinin və yaradıcılıq ruhlarının müxtəlifliyi ilə izah edir. «Leyli və Məcnun»u yazmazdan əvvəl hər iki şairin ədəbi şəxsiyyətinin tam formalaşmış olduğunu qeyd edən müəllif diqqəti belə bir incə məqama cəlb edir ki, Nizami bu ərəb mövzusunu «nəşəsiz və yavan bulmuş və yazmağa başlamazdan əvvəl ciddən düşünmüşdür. Çünki ədəbi şəxsiyyəti lirik əfsanəçilikdən ibarət olan nəşə və həyat şairi bu ərəb rəvayətini hər türlü nəşə və şənlik malzəməsindən məhrum bulmuşdur» (14, s. 314).

Halbuki M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, Füzuli belə bir çətinlik çək-məmişdir. Çünki Məcnunu yazarkən «bədvi şair Qeysi deyil, bizzat kəndisini yazmışdır» (14, s. 314). M.Ə.Rəsulzadə bu qənaətini inandırıcı, məntiqi mülahizələrlə əsaslandırır: «Füzuli kəndi ədəbi mənliliyini «Leyli-Məcnun»da tam olaraq göstərməzdən əvvəl, şeir şəkillərindən ən çox sevdiyi qəzəllərində parça-parça olaraq, adətən, hər gün təkrarlamışdır. Ustadın çox az qəzəlini bulursunuz ki, orada Məcnun tipiylə təlqin etmək istədiyi «eşq»dən bir əsər olmasın» (14, s. 314). M.Ə.Rəsulzadəyə görə, dahi şairin:

*Məndə Məcnundan füzun aşıqlıq istedadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var –*

iddiasının səmimiliyinə, əlbəttə, şübhə edilə bilməz və bunun üçündür ki, Füzulinin əsərində gözlənilən ana fikir Nizamidən daha çox qüvvət və aydınlıqla ifadə olunmuşdur (14, s. 315). Təbii həyat

şərtləri içində keçən fəvqəltəbii bir eşqin dastanını yazan Nizamidən fərqli olaraq, Füzuli təbii həyat qayğılarından sıyrılan ilahi bir eşqin xəyalını təsvir etmişdir (14, s. 318).

Mövzu və buna aşılana ana fikirdən başqa, «Leyli və Məcnun»un farscası ilə türkcəsinin bir-birindən ayrı, orijinal iki sənət əsəri olduğu qənaətinə gələn M.Ə.Rəsulzadə bu əsərlərdən hər hansı birinə üstünlük verməkdə tam səmimiyyətlə özünü aciz sayır. «Çünki hər iki əsər kəndi növündə orijinal, kəndi növündə böyük və kəndi növündə yüksəkdir. Nizami də, Füzuli də klassik Şərq ədəbiyyatının ölçüləməz birər varlığıdır. Ölçüləməyənləri qarşılaşdırmaq dəxi bəhs konusu olamaz. Böyüklük, kiçiklik kimi nisbət anlamı dışında, iki şah əsərin özəlliklərinə işarət etmək lazım gəlsə, ancaq şunu söyləyə bilərik: *Nizami – Məcnunu şeirləşdirmiş isə, Füzuli – şeiri Məcnunlaşdırmışdır*» (14, s. 318-319).

Monoqrafiyanın ikinci hissəsində M.Ə.Rəsulzadə «Yeddi gözəl» və «İskəndərnamə»dən də bəhs edir. Nizamidən əvvəl «İskəndərnamə» mövzusunun Firdovsi tərəfindən qələmə alındığını qeyd edən müəllif diqqəti belə bir məqama cəlb edir ki, «Şahnamə»də İskəndərdən qismən bəhs edildiyi halda, Nizami öz əsərini bütünlüklə idealizə etdiyi bu qəhrəmana həsr etmiş və mövzunu tamamilə yeni mövqedən işləmişdir (14, s. 159).

Ümumiyyətlə, monoqrafiyanın «Nizaminin beş kitabı» adlanan hissəsində dahi şairin hər bir məsnəvisinin məzmunu yığcam və cəlbədicə bir formada xülasələşdirilməklə yanaşı, bu əsərlərin yazılış tarixi, mövzunun alındığı mənbə, həmçinin hər bir məsnəvidəki beytlərin sayı da göstərilmişdir. «Xəmsə»nin ideya-mövzu və sənətkarlıq baxımından təhlili isə sonrakı fəsillərdə verilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, Nizaminin İran ədəbiyyatına «danışq dil-i farsca olmayan bir mühtdən gəldiyi» mövzularının tədqiqi və təhlilindən də anlaşılır (14, s. 169). Odur ki, müəllif kitabının üçüncü hissəsində əsas diqqəti «Nizaminin mənəvi şəxsiyyəti ilə yetişdiyi mühit arasındakı bağlılıqları göstərmək baxımından bilxassə önəmli olan» beş mövzu üzərində cəmləşdirir: 1. Nizamidə farslıq. 2. Nizamidə türklük. 3. Nizamidə Qafqaz. 4. Nizaminin görüşü ilə rus. 5. Nizamiyə görə qadınlıq» (14, s. 170).

«Firdovsida müşahidə olunan fars təəssübkeşliyindən Nizamidə

heç bir əsər yoxdur» (14, s. 171) – bu fikir monoqrafiyanın «Nizamidə farslıq» fəslindən leytmotiv kimi keçir. Məhz bu müşahidəyə əsaslanan M.Ə.Rəsulzadə əsərlərini farsca yazmış və bununla da fars dilini zənginləşdirmiş, gözəlləşdirmiş, püxtələşdirmiş, «Firdovsi də daxil olmaqla, İran ədəbiyyatında heç kəsin fəth edə bilmədiyi bir zirvəyə qalxmış» (14, s. 171) Nizamini fars şairi adlandırmağı mümkün sayır. Bu fəsildə Nizami yaradıcılığının ruhu, qayəsi, iç məzmunu etibarilə farslığa, fars təəssübkeşliyinə yabançı olduğu dahi söz ustasının əsərlərinin fars millətçiliyinin ideoloq şairi Firdovsinin «Şahnamə»si ilə müqayisəsində sübuta yetirilir.

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, Nizamidən fərqli olaraq, irq təəssübkeşliyi Firdovsi yaradıcılığının mayasını təşkil edir. Belə ki, o «tүrlü dastan, əfsanə və hekayələri İran tarixini və fars gələnəyini canlandırmaq və yaşatmaq üçün istifadə etdiyi halda, Nizami tarixi olaylardan özü üçün əsas məqsəd olan həqiqət naminə, gözəllik sənəti naminə faydalanmışdır» (14, s. 172).

«Nizamidə Firdovsinin bilxassə şəxsiyyətini təşkil edən ərəb və türk düşmənliliyindən zərrə qədər əsər yoxdur» (14, s. 172) – fikrinin təsdiqi üçün monoqrafiya müəllifi hər iki sənətkarın əsərlərinə müraciət edir: «Firdovsi, bilindiği kimi, İran-Turan mücadiləsinin dastanını vermişdir. Fars nasyonalizminin bu şair ideoloqunun nəzərində, İran iyilik mabdei Hörmüzdü, Turan da kötülük mabdei Əhriməni təmsil edər. Halbuki müsəlman Nizami bu ikilik şirkinə qətiyyətlə yanaşmamışdır. İran-Turan istilahını bir və ya iki yerdə ancaq kullanmış və bu deyimlə iki düşmən dünyanı deyil, sadəcə iki coğrafi bölgəni nəzərdə tutmuşdur. Turan qəhrəmanı Əfrasiyab, Nizamının nəzərində, İran qəhrəmanı Keyxosrov dəyərinədir» (14, s. 172). Sasani hökmdarı Xosrov Pərvizin Məhəmməd peyğəmbərin məktubuna qarşı hörmətsizliyinə Firdovsi və Nizamının tamam fərqli münasibət göstərmələrini, həmçinin İskəndərin mənşəyi ilə bağlı onlar arasındakı mövqe müxtəlifliyinin səbəbini də araşdırıcı iki şairin hiss başqalığında – birincinin qatı irq təəssübkeşliyində, ikincinin isə bu əhvali-ruhiyyədən tamamilə uzaqlığında görür.

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, «farslığın ən böyük və ən parlaq ənənəsi» olan zərdüştilik və atəşpərəstliyə Nizamının düşmən münasibəti də onda farslıq duyğusunun olmaması, dahi şairin bir müsəlman, bir türk kimi bütün duyğu və şüuru ilə tək Allaha inanması ilə əlaqədardır: «Zər-

düştiliyin iyiliyin ayrı, kötülüğün də ayrı, kəndi aralarında vuruşan iki Allahlıq sisteminə onun nə sufiliklə olduğu Allahlıq anlamı, nə də daşdığı xalis müsəlman əqidəsi müsəid deyildir» (14, s. 175).

Nizamının düşüncə, təfəkkür, dünyagörüşü etibarilə farslığa tamamilə yabançı olduğunu onun əsərlərinə istinadən sübuta yetirən müəllif növbəti fəsildə dahi şairin türklüyünü də eyni metodla isbat edir.

Klassik İran ədəbiyyatında «türk» sözünün gözəl mənasında işləndiyini (14, s. 177) söyləyən M.Ə.Rəsulzadə eyni zamanda diqqəti belə bir fakta cəlb edir ki, «... heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir şeirdə «türk» anlamı Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqi bir silsilə ilə ifadə edilməmişdir» (14, s. 178). Şairin «Xəmsə»sini araşdıran müəllif bu müddəanın 80-dən artıq müxtəlif dəlil və əsasını taparaq sübuta yetirir ki, *Nizamiyə görə, «türk-gözəldir; rəhbər, başçı deməkdir; türklük-qüvvət və qəhrəmanlıq simvoludur; ədalətli dövlət ideali şairin nəzərində-türk dövlət tipidir»* (14, s. 179-183) və s.

Lakin Nizamidə «türk» sadəcə insan gözəlliyinin və insani (burada: bəşəri – N.C.) gözəlliklərin simvolu deyildir. Nizami, təbiəti təsvir edərkən dəxi, təşbehlərində «türk» ismi və sifətini kullanmaqdadır» (14, s. 184) – müddəasının təsdiqi üçün M.Ə.Rəsulzadə şairin «Xəmsə»sindən konkret misallara müraciət edir və fəslin sonunda Nizami türklüyü haqqında olduqca orijinal, tutumlu mülahizələrini belə ümumiləşdirir: «*Hər halda türk anlamına sezişlərində, duyuşlarında, düşünlüş və buluşlarında bu qədər yüksək yer verən bir Azərbaycan övladına, gözəl ilə böyüyə türk, gözəllik ilə böyüklüyə – türklük, gözəl və böyük ifadəyə – türkcə, gözəllik və böyüklük diyarına – Türkünstan deyən bir şairə, surf farsca yazmışdır deyə, türk deməmək qabilmidir?.. Əsla!!!*

Əsərlərini ərəbcə yazmışlar ikən, türklük haqqındakı duyğularıyla türk kültür və milliyyətçiliyi tarixində müstəsna yer tutan Kaşqarlı Mahmudlar, Qurlu Fəxrəddin Mübarəkşahlar, Zəməxşərli Mahmudlar nə qədər türklərsə, Nizami də onlar qədər türkdür!» (14, s. 187).

Dahi şairin türklüyünü qeyd-şərtsiz qəbul etməklə bərabər, M.Ə.Rəsulzadə onun bir qafqazlı olmasına da şübhə etmir: «Azərbaycanlı Nizami, əsərlərini farsca yazmış olduğu halda, kəndisindən yarım əsr sonra doğmuş bulunan «Kaplan dərindəki pəhləvan» («Pələng dərəsi geymiş pəhləvan» – N.C.) dastanının şairi, gürcü Şota Rus-

tavelidən daha ziyadə qafqazlıdır» (14, s. 189). Çünki, «bu böyük gürcü şairinin ölməz əsərində dildən başqa, hər şey yabançıdır: konusu bir hind dastanından alınmışdır; şəxs adları ilə vəqiələrin keçdiyi yerlər dəxi yabançıdır. Sadə Gürcüstan deyil, mənzumənin bütün Qafqaz şəraitilə də açıq bir münasibəti yoxdur. Halbuki, dil baxımından millilikdə Rustavelidən geri qalan Nizami, konularına baxılırsa, ondan daha milli, daha yerlidir» (14, s. 189-190).

Müəllif «Xəmsə»dən gətirdiyi faktlarla Nizamidə Qafqazın yalnız coğrafi bir məfhum kimi deyil, geopolitik baxımdan – bütün etnik, ictimai və siyasi ünsürlərlə əks olunduğunu təsdiqləyir.

Monoqrafiyanın növbəti fəslində Nizaminin ruslar haqqında təsəvvürü «Yeddi gözəl» və «İskəndərnəmə» məsnəvilərinə istinadən açıqlanır. «Yeddi gözəl» məsnəvisində yeddi iqlimdən olan yeddi şahzadənin Bəhram şaha söylədikləri nağıllar içərisində yeganə qorxunc və qanlı nağılın rus gözəli tərəfindən söylənilməsində də M.Ə.Rəsulzadə rəmzi mənə görür. Onun fikrincə, Nizaminin rus şahzadəsi üçün qanlıq rəmzi olan qırmızı qəsrə ayırması, onun söylədiyi nağılın da kifayət qədər qanlı olması, heç də təsadüfi deyil, rus vəhşiliyinin, soyğunçuluğunun, qaniçənliyinin rəmzi ifadəsidir; şairin rus qəsbkarlarına mənfi münasibətinin göstəricisidir. «Əskəri qəhrəmanlarını kərgədan buyuzlu bir div, gözəllik pərisini də minlərcə məsum gəncin qanına girən bir qəddar şəkildə təsəvvür etdiyi rusun çöhrəsi, Nizaminin nəzərində, kötüdür» (14, s. 210).

Qeyd edək ki, Nizaminin ruslara münasibəti haqqında M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan kultür gələnləri» əsərində də qısaca danışmışdır. O yazır ki, Nizaminin «... Bərdəni yağma edən və əfsanəvi kraliçası Nüşabəni əsir aparan rusları görməyə gözü yoxdur. İdealizə etdiyi qəhrəmanı İskəndəri, şair Qafqaz uğrunda hərbə, «bütün Yaxın Doğunu qorxudan təhlükəni» adlatmaya və yer üzünü «rus kötülüyündən» təmizləməyə sövq ediyor... Rus vəhşətini:

*Bunlar demiş, şəhər yıxar, yaxarlar,
Dünyanın tortusu, alçaqlar, xamlar;
Qurd kimi yırtıcı, vəhşi və xunxar
Comərdlikdən aciz, qancıl və qəddar;
Adamlıq gözləməz bir kimsə rusdan
Ki bənzər insana yalnız baxışdan! –*

beytləri ilə ifadə edər» (13, s. 12-13).

Nizaminin ruslar haqqında görüşlərinə M.Ə.Rəsulzadənin belə həssaslığı heç də təsadüfi xarakter daşımayıb, onun siyasi baxışları ilə əlaqədardır. Prof. Vaqif Sultanlının düzgün olaraq sezdiyi kimi, «tədqiqatçı Nizaminin ruslara münasibətini yalnız ədəbi-tarixi fakt kimi deyil, həmçinin siyasi mənada qabartmış, onu tariximizin çağdaş mərhələsi ilə bağlamışdır» (8, s. 162). Belə ki, M.Ə.Rəsulzadə rus gözəlinin danışdığı nağılda sovet rejimi dövrünün reallığını andıran bir xüsusiyət görür: «Yalnız çarlığın qanlı rejimini təmsil edən qəddar prensesi ilə deyil, bu masal, sözdə məzlumların intiqamını almaq üçün ayaklanmış ikən, işdə prenseslə evlənərək taxta çıxan qızıl demaqoq tipiylə dəxi bu cəhəti təyit etməkdədir» (14, s. 210).

Nizaminin qadına münasibətinin ənənəvi Şərq münasibətindən köklü şəkildə fərqlənməsinin səbəbi, müəllifə görə, dahi şairin qadınlıq haqqında görüşlərinin də daha çox Qafqaz və türk dünyasının özünəməxsus həyat tərzə və ənənələrindən qaynaqlanmasındadır. M.Ə.Rəsulzadə «Xəmsə»də bəhs olunan qadın obrazlarının hamısının «Qafqaz, ya da türk möhürü daşmasını» da xüsusi vurğulayır, fikirlərinin təsdiqi üçün Nizami əsərlərindən konkret məqamlara diqqəti cəlb edir və beləliklə, şairin qadınlıq haqqında mütərəqqi görüşlərini, qadına ehtiramlı münasibətini də onun türklüyünü, qafqazlılığını sübut edən dəyərli totalqaya çevirir.

«Nizamidə erkəklər gibi ata minən, cəng edən, eyşi-nuş əsnasında iffət və namuslarını, dəyər və izzəti-nəfslərini qoruyan qadınlara aid çox canlı və şairanə təmsillər bulursunuz. Fəqət, şairin təsvir etdiyi ən gözəl, qüvvətli və tam bir qadın tipi, şübhəsiz, Şirindir» (14, s. 218) – deyən müəllif təəssüf ki, əsərin bir neçə yerində, o cümlədən «Nizamidə Qafqaz», «Nizamiyə görə qadınlıq» fəsillərində onu yanlış olaraq erməni şahzadəsi kimi təqdim etmişdir. Lakin M.Ə.Rəsulzadə Şirini erməni bilən nə ilk, nə də son araşdırmaçıdır. Belə ki, Şirinin milliyyəti ilə bağlı bu yanlışlığın kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. «VI əsrin sonu – VII əsrin əvvəllərində yaşamış Bizans tarixçisi, Xosrov və Şirinin müasiri olan Feofilakt Simokatta Xosrovun məktubuna əsaslanaraq göstərir ki, Şirin Bizansda anadan olmuş, dini xristian, milliyyəti isə rumludur. Erməni mənbələrində Şirinin adını ilk dəfə çəkən keşiş Sebeos onun xuzistanlı olduğunu qeyd etmiş, hansı millətə mənsub ol-

duğundan söz açmamışdır. Şirinin erməni olması haqqında ilk yanlış məlumat isə VII əsrin 70-80-ci illərində anonim Suriya xronikalarında verilmişdir» (20, s. 15-16).

XX əsrin əvvəllərində çap olunmuş «Britaniya ensiklopediyası»nda da Şirin milliyyətə erməni kimi təqdim edilir. Görkəmli nizamşünas alim, AMEA-nın müxbir üzvü, professor R.Azadənin fikrinə, sonralar məhz bu məlumatla rastlaşan bir çox Avropa şərqşünasları tarixi Şirini mənşəcə erməni kimi qələmə vermişlər (21, s. 8). Beləliklə, bu yanlışlıq nizamşünaslıqda geniş yayılmış, M.Ə.Rəsulzadənin əsrinə də yol tapmışdır. Lakin son illər Azərbaycan alimləri bilavasitə poemanın özündəki faktlara, həmçinin tarixi məlumatlara istinadən Şirinin türk olduğunu sübut etmişlər.* Məsələn, R.Azadəyə görə, «Nizami Şirini türk qadınının ən gözəl sifətlərini özündə cəmləyən bir obraz kimi ucaldır. Şirinin əxlaq və dünyagörüşü, rəftarı, geyim və bəzək əşyalarının təsvirində belə şair onu türk gözəli kimi canlandırır. Bu da təsadüfi deyil ki, Nizami Şirini öz sevimli türkü – həyatdan erkən getmiş Afaqı – Appağı ilə qarşılaşdırır və onların arasında bənzərlik görür» (21, s. 8). «Beləliklə, nə tarixi Şirin erməni olmuş, nə də Nizami öz Şirini erməni kimi təsvir etmişdir» (21, s. 9).

«Nizaminin mənəvi aləmilə yetişdiyi mühit arasındakı bağlılıqları göstərmək baxımından bilxassə önəmli» saydığı beş mövzu ətrafında araşdırmadan sonra M.Ə.Rəsulzadə belə bir hökm verir ki, fars təəssübünə yabançılığı, türk sevgisi, Qafqaza bağlılığı, yetişdiyi mühitin tarixi düşməninə – rusa qarşı antipatiyası, nəhayət qadına ehtiramlı münasibəti ilə seçilən böyük şair Nizami, şübhəsiz, azərbaycanlı türk dahisidir (14, s. 226).

Monoqrafiyanın «Nizamidə sənət və ideologiya» adlanan dördüncü hissəsində müəllif dahi şairin şeir sənətinin özünəməxsusluğu, ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri, dinə münasibəti haqqında nizamşünaslıqda bugün belə müasir səslənən qiymətli fikirlər söyləmişdir. Həmin mülahizələrin bir qismi üzərində dayanmağı zəruri sayırıq.

«Çağının hər yöndən alim və fəzil şəxsiyyəti olan Nizami yaradıcılıq sənətində kimsəni örnək almayan orijinal bir şairdir» (14, s. 241) –

* Bu barədə daha ətraflı bax: S.Onullahi. «Şirin türk qızıdır, müsəlmandır. «Azərbaycan müəllimi», 6 mart 1991; M.Əlizadə. Şirin surəti: yalanlar, həqiqətlər. «Ədəbiyyat qəzeti», 24 yanvar 1992.

deyən M.Ə.Rəsulzadəyə görə, şairin sənətinə bu orijinallığı təmin edən yalnız onun şeir texnikası və poetikasında müasirlərindən üstünlüyü deyil, eyni zamanda, təbiətindəki özünəməxsusluq və şəxsiyyətinəki müstəqillikdir. Məhz bu keyfiyyətlərin sayəsində Nizami özünü sarayların əzici təsirindən qurtarıb ədəbiyyata məhrum olduğu məzmunu verə bilmiş və bununla da böyük bir islahatın banisi olmuşdur. Bu islahatın nəticəsində ədəbiyyat, şeir «sarayın fərdi zövq və kaprizlərinə deyil, topluluğun sosial və fikri ehtiyaclarına xitab etdi» (14, s. 243).

Lakin Nizaminin ədəbiyyat sahəsindəki islahatı yalnız şer sənətinin sosial funksiyasına gətirdiyi mühüm dəyişikliklə bitmir. M.Ə.Rəsulzadə doğru olaraq qeyd edir ki, «Nizami şeir ilə hikməti, sənətkarlıqla ülküçülüüyü (ideyalılığı – N.C.) məsud bir şəkildə birləşdirərək, sənətkarlıq baxımından əsrindəki böyük boşluğu doldurmuş idealist və mücahid bir şairdir» (14, s. 243).

M.Ə.Rəsulzadə «eşq dastanı ilə poema yazmaqda islam Şərqində tayı-bərabəri olmayan» Nizaminin məsnəvi formasına gətirdiyi yenilikləri yüksək qiymətləndirir. Belə ki, «... «Şahnamə» misalında ancaq qəhrəmanlıq mövzularına, başqa sözlə, epik əsərə münasib görünən bu şəkil, Nizamidə didaktika ilə lirikaya dəxi başarı ilə tətbiq olunmuş», «dastan dilinə lirik və hissi bir çalar» verilmişdir. Digər tərəfdən, müəllif Nizami dövrünün misilsiz bir hekayətçisi kimi səciyyələndirir və onun hekayətlərində çağdaş romançılığa məxsus özəlliklər görür, «Min bir gecə» nağıllarında Şərq fantaziyası ilə müasir Avropa ədəbiyyatında «tip» anlamının realistliyinin çulğışdığını seziş və belə bir qənaətə gəlir ki, şairin poemaları «hər hansı mahir rejissor və dekoratora müasir kino üçün çeşid və təxəyyül baxımından gərəkli olan ən parlaq mövzu və materiallar verir» (14, s. 233-234).

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, Nizami qəzəl və qəsidə janrlarında da qüdrətini isbat etmiş ustaddır. Müəllif şairin qəsidələrinin klassik mədhlərə bənzəmədiyini xüsusi vurğulamaqla yanaşı, onların sənətkarlıq baxımından da yüksək səviyyədə olduqlarını qeyd edir. Monoqrafiyada Nizaminin qəzəlləri də «gözəl və nəfis» sənət nümunələri kimi təqdim olunur, şairin mövzu etibarilə özünə xas ideyalılığa sadıq qalmaqla, bu janra forma yenilikləri gətirməsi təqdir edilir.

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin şeir sənətkarlığının digər cəhətlərinə

də diqqəti cəlb edir. Bunlar ilk növbədə şairin peyzaj, canlı təbiət təsvirləri yaratmaqda misilsiz məharəti, «müasir impressionistlərin də yetmədikləri bir yüksəklikdə olan» rəmzçilik, obrazlı dil, elmi təfəkkürlə bədii təxəyyülü ehtiva edən poetik üslubdur. Bütün bu orijinal xüsusiyyətləri ilə «yaradıcılıq yolunda heç kəsi örnək götürməyən» Nizami öz sənəti ilə «Yaxın Şərqi ən böyük ustaları üçün təqlid edilən bir örnək olmuşdur» (14, s. 243).

Nizami şeirinin özünəməxsus cəhətlərini konkret faktlar əsasında yüksək peşəkarlıqla aşkarlayan müəllif dahi şairin yaradıcılığının başlıca qaynağını da sərrast müəyyənləşdirir. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, Nizami sənətinin başlıca qaynağı nəşədir (burada: ilham, həyat eşqi – *N.C.*) və bu cəhət şairin həyata baxışı ilə tam bir ahəngdədir. Daha doğrusu, şairin sənətə baxışı onun həyata baxışından qaynaqlanır. Lakin idealist Nizaminin həyat sevgisi özgüdərlikdən (eqoizmdən) irəli gələn epikurist bir sevgi deyildir. Bu, onun bütün əsərlərindən qırmızı xətlə keçən özgüdərdə (altruist) əxlaq prinsipi ilə sıx surətdə bağlıdır. Nizami həyat gözəlliyinin ən böyük nəşəsini bir insanın başqalarına faydalı olmasında görür. «Kəndi-kəndini yüksəltmək, mənən «təzkiyyə-i-nəfsdə bulunmaq, başqalarının deyil, kəndi eyiblərini görmək» şairin israrla təlqin etdiyi əxlaq düsturudur» (14, s. 255-256).

Monoqrafiyada şairin eşq fəlsəfəsi və dinə münasibəti də eyni prinsiplər əsasında şərh edilir. Araşdırmaçının fikrincə, Nizaminin eşq fəlsəfəsi də nikbinliyə, həyatsevərliyə, özgüdərdərliyə əsaslanır, aşıqlıqdan, zəriflikdən və gözəllikdən yığılmışdır: «Varlığı eşqin məhsulu kimi dərk edən şairin özü ən böyük aşıqdır» və bu aşıqın nəzərində «böyük yaradanla mənəvi və ruhi təmasa girə bilmək qabiliyyəti yaradılmışların ən şərəfli və varlıqların ən kamili olan insanın ən böyük dəyəridir» (14, s. 262-264).

Nizaminin insan haqqında mistik anlayışını onun dini görüşləri ilə bağlayan müəllif ətraflı araşdırmalar nəticəsində bu qənaətə gəlir ki, «Nizami dindardır. Fəqət bu, mərasimçilikdən ibarət cansız bir dinçilik deyildir. Nizami bütün varlıqları Allahdan bilir; kəndi-kəndinə duran, varlığının şəkli olmayan, kimsəyə bənzəməyən, dəyişməyən və ölməyən bir Allahdan. O, böylə mücərrəd bir Allaha tapar. Bu tapışında o, səmimi və fədakardır» (14, s. 265). Bu mülahizələri yüksək qiymətləndirən R.Azadə doğru olaraq qeyd edir ki, «dünya və xüsusilə

Azərbaycan nizamişünaslığında Nizaminin dinə münasibətini obyektiv, elmi həqiqətə tam uyar şəkildə işıqlandıran müəlliflərdən bəlkə birincisi M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur» (21, s. 4).

Monoqrafiyada dahi şairin ictimai ideali və dövlət haqqında görüşləri də dünya nizamişünaslığına örnək ola biləcək bir səviyyədə araşdırılmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, «İskəndərnamə»də təsvir olunan «Cənnət şəhər» filosof Nizaminin bilavasitə gerçəkləşməsini arzuladığı ictimai quruluşun özüdür. Nizaminin «Cənnət şəhəri» – ideal cəmiyyəti guya şimalda – SSRİ-nin olduğu yerdə təsəvvür etdiyi barədə sovet şərqşünası Y.E.Bertelsin mülahizəsini «İskəndərnamə»yə istinadən əsaslı dəlillərlə rədd edən müəllif sübut edir ki, «hər ideal şeyi türklüyə bağlayan şair «ideal şəhəri» dəxi Türkünstanda görmüşdür. Bilxassə əski yunan qaynaqlarında da Türkünstanda şəxsi mülkiyyət bilməyən cəmiyyətlərdən bəhs vardır» (14, s. 271).

Lakin monoqrafiya müəllifi haqlı olaraq məsələnin mahiyyətini coğrafiyada deyil, «dini əxlaqa və ictimai təsanüdə dayanan «Nizami sosializmi» ilə dini rədd edən və siniflər qovğasını əsas tutan qanlı «rus sosializmi» arasındakı antaqonizmlərdə arayır. Belə ki, «Nizaminin «Cənnət şəhəri» dindardır, sovet cənnəti isə dinsizdir; birincisi Allahı tanır, ötəkisi Allahı rədd edər. Birincidə yalan söylənməz, ikincidə isə yalan ən böyük propoqanda silahıdır. Birincidə sevgi əsas, ikincidə isə nifrət hakimdir. Birincidə təsanüd əsas ikən, ikincidə sinif qovğası əsasdır. Birincidə heyvanlar belə əmniyyətdə ikən, ikincidə insanlar belə daima ölüm qorxusu altındadır. Birincidə qan tökmək haram ikən, ikincidə qanlılıq əsasdır. Birinci hürsüzlük nədir bilməz, ikincidə hakim olan hürsüzlükdür... Birincidə polis yox, ikinci ən qanlı polis rejimidir. Birinci casusluq bilməz, ikincidə hər kəs casusdur. * Birinci silahsız və barışçıdır, ikinci başdan-dırnağa qədər silahlıdır. Birinci fitnə nədir bilməz, ikinci bütün dünyanı tutuşduracaq bir fitnə yuvasıdır» (14, s. 271).

Bertelsin «zamanımızda yaşamış olsaydı, Nizami bizimlə (yəni bolşeviklərlə) birgə olardı!» hökmünə də M.Ə.Rəsulzadənin cavabı birmənalıdır: «... sevgi ilə nifrət, rəhmət ilə lənət nə qədər bir araya gələ bilirlərsə, Nizami ilə bolşeviklər dəxi o qədər bərabər ola bilər»

* Bu fikirlə bağlı səhifənin çıxarışında M.Ə.Rəsulzadə belə bir qeyd vermişdir: Leninin «hər bir kommunist casus olmağa borcludur» hökmü məşhurdur.

lər!..» (14, s. 272).

Nizaminin dövlət, cəmiyyət, millətlərarası münasibətlər haqqında görüşlərini araşdıran müəllif bu fikirdədir ki, ən müasir sosiologiyanın gəldiyi nəticələr hələ XII əsrdə dahi Azərbaycan mütəfəkkirinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Belə ki, Nizami «dövləti ictimai təsənüdü təmin etməyə borclu, bilgi və sevgi ilə idarə olunmalı bir ədalət müəssisəsi» kimi qəbul edir, «fərdi səadəti milli və bəşəri xoşbəxtlikdə, bir parçası olduğumuz cəmiyyətə faydalı olmaqda görür», «millətlərə cəbr və təhəkkümlə deyil, mənəvi bir nüfuz ilə yanaşmağı, qəlblərinin yeganə tərcümanı olan dillərini vasitəsiz olaraq anlamağı» zəruri sayır. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, Nizaminin «Cənnət şəhər»in timsalında təsvir etdiyi, maddiyyətə deyil, mənəviyyətə, nifrətə deyil, sevgiyə dayanan ictimai quruluş sosial ədalətə susamış bugünkü bəşəriyyətin aradığı ideal nizamdır (14, s. 287-288).

Dahi Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığını hərtərəfli araşdıran, nizamişünaslığın mühüm problemləri ilə bağlı olduqca dəyərli fikirlər söyləyən M.Ə.Rəsulzadə əsərin sonunda belə qənaətə gəlir ki, «... Nizami təbiətin bir fenomenidir. Təbiətin böyüklük, gözəllik, çeşidlilik və sevimliliyi nə qədər tamamilə qavranılmazsa, təbiət qədər böyük və onun qədər qüdrətli Nizami yaradıcılığını da tamamilə qavramaq mümkün deyildir. Təbiətin bir bütün halında qavranma bilməsi bir yana, qavranıla bilən qismini belə haqqıyla hekayə və ya tərsim edə bilmək hər insanın işi deyildir. Nə qədər gözəl qələm, nə qədər sehrli fırça, nə qədər möcüzəli kəski olursa-olsun, təbiətdəki bütün dəyərləri ifadədən yənə acizdir. Təbiətin bir fenomeni olan şerlə hikmət Nizamisini anlayıb anlatmaq o qəbildəndir» (14, s. 285).

«Azərbaycan şairi Nizami» kitabının əlavələr hissəsində verilmiş «İki Leyli-Məcnun» (Nizami ilə Füzuli arasında bir qarşılaşdırma), «Nizaminin doğulduğu yer və məzarı», «Nizamidə türkcə sözlər», «Vəhid Dəstgirdinin yozumları» kimi araşdırmalar, habelə «Nizamidən çevirmələr», «Bibliografiya» və s. bölmələrin hər biri ayrılıqda elmi-nəzəri əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, bütövlükdə əsərin əsas hissəsi ilə üzvi vəhdət təşkil edir, onu daha da dolğunlaşdırır və zənginləşdirir.

«Nizaminin doğulduğu yer və məzarı» adlı araşdırmada ilk növbədə şairin Qum şəhərindən olması barədə bir sıra Avropa alimlərinin fikirlərinin yanlışlığı sübut edilir. Müəllif göstərir ki, bu yanlışlığa sə-

bəb «Xəmsə»nin bəzi əlyazmalarına sonradan artırılmış, mənşəyi şübhəli iki beytdir ki, onların da üslub baxımından Nizami beytlərinə bənzəmədiyi aşkardır. Bununla belə, M.Ə.Rəsulzadə fikrini əsaslandırmaq üçün Dövlətşah Səmərqəndinin təzkirəsinə, ingilis şərqşünası Rionun, İran alimi V.Dəstgirdinin, sovet şərqşünası Y.E.Bertelsin, həmçinin M.Ə.Tərbiyətin araşdırmalarına müraciət edir, onların da həmin beytlərlə bağlı eyni fikirdə olduqlarını nəzərə çatdırır. Daha sonra müxtəlif mənbələrə əsasən Nizaminin məzarının da Gəncədə olduğu təsdiq edilir.

«Nizamidə türkcə sözlər» adlı bölmədə isə müəllif «Xəmsə»də təsadüf etdiyi türkcə 38 sözün lüğətini vermiş, onların işlənmə məqamlarını konkret misallar əsasında göstərmişdir.

«Vəhid Dəstgirdinin yozumları» adlı əlavədə İran nizamişünaslığının bu tanınmış nümayəndəsinin hazırladığı 7 cildlik Nizami əsərləri külliyyatında «türk» anlamına verilən şərhlər təhlil edilir. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, V.Dəstgirdinin şərhləri bu baxımdan heç bir tənqiddə dözmür. Belə ki, İran alimi bir çox yerdə Nizamidəki «türk» məcazını işləndiyi həqiqi mənasında deyil, əslindən uzaq olan mənalara yozmuşdur.

Kitabın «Bibliografiya» hissəsi də zəngindir. Dörd bölmədən ibarət olan bibliografiyanın birinci bölməsində ayrı-ayrılıqda «Xəmsə»nin hər bir poemasına farsca və türkcə yazılmış nəzirələrin siyahısı (cəmi 108 nəzirə) verilmişdir. İkinci bölmədə «Xəmsə»nin dünyanın müxtəlif muzey və kitabxanalarında saxlanılan əlyazma nüsxələrindən danışılır. Üçüncü bölmədə Avropada Nizami haqqında nəşr olunmuş əsərlər, dördüncü bölmədə isə müəllifin kitab üzərində çalışarkən faydalandığı qaynaqlar əks olunmuşdur.

XII əsr farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalarını davam etdirən M.Ə.Rəsulzadə 1954-cü ildə Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığı haqqında iki məqalə çap etdirmişdir. «Azərbaycan yurd bilgisi»ndə dərc olunmuş birinci məqalə əsasən şairin tərcümeyi-halını əhatə edir. Xaqaninin təhsili, Şərq ölkələrinə səyahəti barədə məlumat verən, Şirvanşah Mənuçöhr və Axsitanla münasibətlərini ətraflı şərhləndirən müəllif, eyni zamanda, onun yaradıcılığının milliyyətçi, vətənpərvər mahiyyətini də nəzərə çatdırır, şairin əsərlərində rus təcvüzü-

nü pislədiyini, Axsitanın ruslar üzərində qələbəsinə qəsidələr həsr etdiyini xüsusi vurğulayır. M.Ə.Rəsulzadə bu məqalədə həmçinin Xaqani əsərlərinin sovet Azərbaycanında nəşr olunmuş tərcümələrinə münasibətini də bildirmişdir. Onun fikrincə, əksərən mətnə çox da sadıq qalmayan bu tərcümələrin bəziləri təqdirədayər istisna təşkil etsələr də, şairin ana fikirlərini müasirləşdirərək «günlük siyasət oyunları fəidəsinə bayağı təhrif edənlər də vardır» (22, s. 2).

«Azərbaycan» (Ankara) dərgisində çap olunmuş ikinci məqalədə isə M.Ə.Rəsulzadə Xaqaninin ədəbiyyatımızda qəsidələrilə məşhurlaşdığını qeyd edir, «Mədəin xərəbələri»ni «çökən insanlıq kulturu ilə yığılan mədəniyyət abidələrinə ağlayan, qüvvətə dünya ədəbiyyatında eşi olmayan bir şah əsər» kimi dəyərləndirir. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, «humanist ruhlu, dünya ölçüsündə yaradıcılıq qüdrətinə sahib olan Xaqani, yurdunun aşığı, vətənçi bir şairdir» (23, s. 19).

M.Ə.Rəsulzadə Füzuli sənətindən də ardıcıl söz açmış və dəyərli mülahizələr söyləmişdir. 1923-cü ildə İstanbulda nəşr edilmiş «Azərbaycan Cümhuriyyəti» əsərində müəllif Füzulini «bütün türklüyün dahi şairi» kimi səciyyələndirərək yazırdı: «Füzuli Azərbaycanda hər yerdən ziyadə mərufdur. Azərbaycanlıların ən çox oxuduğu və ən çox sevdiyi şair Füzulidir. Azərbaycan şeri son zamanlara qədər adətə Füzulini tənizirdən ibarət idi. Füzuli divanı hər yerdən ziyadə Təbrizdə basılmışdır. Hafiz divanı farslar üçün nə isə, Azərbaycan türkləri üçün də Füzuli divanı odur» (24, s. 11-12). Bu mülahizələri ilə M.Ə.Rəsulzadə Füzulinin ümumtürk, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyini müəyyənləşdirmiş olur.

Həmin əsərində M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri ilə Füzulinin yaradıcılıq təkamülü arasında maraqlı bir uyğunluğu aşkar etmişdir. Müəllif göstərir ki, Füzuli ilk öncə farsca yazmış, sonra türkcəyə başlamış, türkcə yazarkən də ibtida Azərbaycan şivəsi ilə yazmış, Bağdad Osmanlılara keçdikdən sonra şairin lisanı getdikcə osmanlılaşmış, Şərq şivəsindən uzaqlaşaraq Qərb şivəsinə yaxınlaşmışdır (24, s. 12).

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatı da eyni mərhələləri keçmişdir: azərbaycanlılar ibtida farsca yazmışlar,

sonra sırf Azərbaycan şivəyi-məhəlliyəsi ilə ədəbiyyat yaranmış, nəhayət, üçüncü dövr gəlmiş, Qərb təsirinə məruz qalan Azərbaycan ədəbiyyatı Osmanlı türkcəsində yaranmışdır (24, s. 13).

«Azərbaycan kultür gələnləri» əsərində Füzulini «türk ədəbiyyatının parlaq günəşi», «Şərfin ən böyük lirikisi» kimi vəsfləndirən M.Ə.Rəsulzadəyə görə, bu dahi şairin türkcə şeir yazması anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmiş, bütün türk dünyasını həyəcanlandıran Füzuli lirizmi Şərqi yaxşı bilən avropalıları da heyran qoymuşdur (13, s. 15-17).

Ümumiyyətlə, Füzulinin türkcülüyü və milliyyətçiliyinin xüsusi vurğulanması bütövlükdə mühacirət ədəbiyyatşünaslığı üçün xarakterikdir. M.Ə.Rəsulzadə Ə.Qaraxanın «Füzuli: mühiti və şəxsiyyəti» kitabına həsr etdiyi reseenziyada şairin milliyyətinin ayrıca fəsildə mübahisə obyektinə çevrilməsini lüzumsuz sayaraq qeyd edir ki, «Füzuli – türklüyü isbat edilmək üçün yalnız əsərləri kafı ikən – mənşə və geneoloji etibarilə muhakkak ki, Türkdür. Fəqət bir türkün Füzuli Türkdür – deyə isbata qalxması bir almanın fərəza (fərz edək – N.C.) Göte və ya Şiller almandır, bir ingilisin Şekspir ingilisdür və bir italyanın Bokkaccio ilə Petrarka və ya Virgilli italyandır deyə monoqrafi yazmasına bənzəməzmi?!. Bir Nizami Gəncəvinin, bir Əmir Xosrov Dəhləvinin, hətta bir Cəlaləddin Ruminin türk olduqlarını isbata ehtiyac və bəlkə zərurət hiss edilə bilər; çünki bunlar, dünyaca, birər İran klassiki və fars şairi tanınmışlardır. Fəqət klassik bir türk şairinin milliyyətini münaqişə konusu yapmaq hər halda müsbət bir məşğuliyət sayılmaz. ...Füzulinin, bizcə bəhirdiləcək və isbat olunacaq tərəfi onun türklüyü deyil, türkcülüyüdür: müəllif, şairin milliyyətindən ziyadə milliyyətçiliyi üzərində dursa idi, daha yerində hərəkət etmiş olurdu» (25, s. 847). Bu məqsədlə M.Ə.Rəsulzadə Füzulinin ədəbi fəaliyyətində onun milliyyətçiliyini xüsusilə qabarıq əks etdirən məqamları xatırladır və belə bir fikir söyləyir ki, «irqən türk olmasa idi belə, türkcə xitab üçün can atan şair, bu sifətilə, böyük bir türk şairi olmaqdan yənə məhrum qalmazdı» (25, s. 847).

M.Ə.Rəsulzadənin XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, bu yüzilin görkəmli klassiklərinin yaradıcılığı ilə bağlı fikirləri də öz orijinallığı

və peşəkarlığı ilə diqqəti çəkir.

Bütövlükdə mühacirət ədəbiyyatşünaslığında olduğu kimi, M.Ə.Rəsulzadə irsində də XIX əsrin ədəbi prosesinin əsas xarakterik xüsusiyyəti, aparıcı meyli kimi realizmin bir ədəbi cərəyan və kamil bədii yaradıcılıq metodu səviyyəsində təşəkkül tapması ön plana çəkilir və bu hadisə düzgün olaraq ölkədə gedən radikal ictimai-siyasi dəyişikliklərin, maarifçilik ideyalarının, mütərəqqi fikirlərin yayılmasının nəticəsi kimi qiymətləndirilir. M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan kultür gələnləri» əsərində bu dövrün ictimai-siyasi şəraitinin ədəbi-mədəni həyata təsiri haqqında yazır: «XIX yüzilin başlarında Azərbaycanın siyasi müqəddəratında radikal dəyişikliklər oluyur. Çarlıq Qafqaza enmiş bulunuyor. Bu olay Azərbaycana yeni imkanlar gətiriyor. Azərbaycan cəmiyyəti, Rusiyanın əyri aynasından olsa da, Qafqaza əks edən XVIII yüzilin aydınladıcı fikirləriylə (XVIII əsr Avropa maarifçiliyi nəzərdə tutulur – N.C.) təmasa gəlir. Həyatın əski qurumu ciddi bir tənqiddə uğruyor və mövcud dünyagörüşünə aid fikir və əqidələr başdan-ayağa təftiş edilməyə başlayır. Bu şərtlər altında Azərbaycanda Avropa tərzində yeni bir ədəbiyyat yaradılıyor» (13, s. 18).

Bu yeni ədəbiyyatın banisi M.F.Axundzadənin yaradıcılığı M.Ə.Rəsulzadənin araşdırmalarında obyektiv elmi qiymətini tapır. M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan Cümhuriyyəti», «Qafqaziya türkləri», «Azərbaycan kultür gələnləri», «Mirzə Fətəli Axundzadə» kimi əsərlərində bu qüdrətli dramaturqu yeni dövr ədəbiyyatımızın ən görkəmli siması, ədəbi məktəb yaranan, yenilikçi, islahatçı bir şəxs kimi səciyyələndirir. O, Mirzə Fətəlinin yaradıcılığını geniş təhlil etməsə də (əslində M.Ə.Rəsulzadə qarşısına belə bir məqsəd qoymurdu), bu böyük ədəbi şəxsiyyətin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki mövqeyini, əsərlərinin ideya istiqamətini düzgün müəyyənləşdirmişdir: «*Onun (M.F.Axundzadənin – N.C.) simasında biz Azərbaycan rasionalist ədəbiyyatının böyük banisinə malikiz. Klassik ədəbiyyatımız üçün Füzuli nə isə, çağdaş ədəbiyyatımız üçün də Mirzə Fətəli odur. Müsəlman dünyasının bu ilk dramaturquna avropalı tənqidçilər Şərqin Molyeri, ruslar da Qoqolu deyirlər. Mirzə Fətəlinin pyesləri sadə xalq dilində yazılmışdır. Tiplər həyatın ta kəndisindən alınmışdır. Burada ortaçağ feodal cəmiyyətinin çürüməsi, adətlərin geriliyi, görünəklərin yıxıcılığı, alim görünənlərin səfsətəçiliyi və qara cəhalətin mövhumat*

və təəssüblə bağdaş olması canlı surətdə təsvir və amansız tənqid olunuyor. Mirzənin bütün tənqidləri XVIII yüzilin aydınladıcı fikirləriylə canlanmaqdadır» (13, s. 18-19).

Ədibin vəfatının 77-ci ildönümü münasibətilə yazılmış «Mirzə Fətəli Axundzadə» adlı məqaləsində isə M.Ə.Rəsulzadə onu «Azərbaycan ədəbiyyatında hürr düşünmə tərzinin ən böyük müəssili», islahatçı kimi təqdim edir: «Bu günə qədər belə Azərbaycan səhnələrindən düşməyən və mədəni dünyanın bütün dillərinə çevrilmiş bulunan komediyalarında və fəlsəfi-publisistik əsərlərində Mirzə Fətəli müsəlman dünyasının ictimai-siyasi bütün həyat sahələrində radikal islahata lüzum olduğunu müdafiə ediyordu» (26, s. 14).

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, hərarətli bir vətənpərvər olan Mirzə Fətəlinin qəlbi məmləkətinin geriliyinə acıyır, həmvətənlərinin, müsəlmanların çağdaş Qərbi Avropa mədəniyyətinə qatılması yollarını arayırdı. «Hürriyyət fikri, insanlıq şərəf və heysiyyəti, düşüncə sərbəstliyi və hər türlü istibdad təzyiqindən qurtulma əzmi Mirzənin yaradıcılığında əsas motivi təşkil ediyordu» (26, s. 14).

İki müxtəlif əsərdən gətirdiyimiz və biri digərini tamamlayan bu sitatlar müəllifin M.F.Axundzadənin dünyagörüşü və bədii yaradıcılıq metoduna dair fikirlərinin düzgünlüyünü əks etdirir. M.Ə.Rəsulzadənin təqdimində «bütün tənqidləri XVIII yüzilin aydınladıcı fikirləriylə canlanan» Mirzə Fətəlinin yaradıcılığının bədii metodu da maarifçi realizmdir. Doğrudur, M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərində «maarifçi realizm» istilahına rast gəlmirik. Lakin onun M.F.Axundzadənin yaradıcılığında aşkarladığı və sadaladığı xüsusiyyətlər məhz maarifçi realizmin xüsusiyyətləridir. Yuxarıda gətirdiyimiz sitatlarda bədii metod kimi maarifçi realizmin ideya-estetik prinsiplərini ifadə edən «cəmiyyət necə olmalıdır?» formulunu sezmək müşkül deyildir.

«Milli realist ədəbiyyatımızın inkişafı tarixində ayrıca, müstəqil bir mərhələnin və realizm tipinin adını bildirən elmi istilah mənasında «maarifçi realizm» ifadəsinə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq 1968-ci ildən rast gəldiyini» (Q.Yaşar), Mirzə Fətəlinin uzun müddət tənqidi realizmin nümayəndəsi kimi təqdim edildiyini, Azərbaycan realizminin mərhələ və tip təsnifatının isə yalnız 1970-ci illərin sonunda görkəmli ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayev tərəfindən verildiyini nəzərə alsaq, böyük ədibin bədii yaradıcılıq metodu barədə M.Ə.Rəsulzadə-

nin mülahizələrinin əhəmiyyəti özlüyündə aydın olar.

Sovet elmində M.F.Axundzadənin ateist kimi təqdim edilməsini qətiyyətlə tənqid edən görkəmli mütəfəkkir bunu iftira, yalan adlandırır və belə bir qənaətini təsdiqləyir ki, *Mirzə Fətəli «Allah fikrinə, yəni mütləq həqiqət idealına qarşı qətiyyətlə mücadilə etmiyordu. Onun mücadilə etdiyi şey, iman və düşüncəyə müsəllət olan sxolastik təfəkkür tərzini idi»* (26, s. 16). Təbii ki, M.Ə.Rəsulzadənin bu fikri mübahisəli görünə, birmənalı qarşılanmaya bilər. Zənnimizcə, M.F.Axundzadənin ateizmi məsələsini fəlsəfə tarixçilərinin, ilahiyyətçi alimlərin hərtərəfli, ciddi araşdırmasına ehtiyac vardır. Yalnız bundan sonra M.Ə.Rəsulzadənin qətiyyətlə söylədiyi yuxarıdakı fikrini təsdiq, yaxud rədd edə bilərik. İndiki məqamda isə M.F.Axundzadənin dinlərə münasibətinə tarixi yanaşma lüzumunu qeyd edən, bu münasibəti XVIII-XIX əsrlər Yaxın və Orta Şərqiyyətin siyasi, iqtisadi, mədəni vəziyyəti kontekstində araşdırmağın tərəfdarı olan və Mirzə Fətəlinin Füzuli poeziyasına münasibəti ilə Qurana münasibəti arasında eyniyyət görən böyük ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayevin mülahizələrini məqbul sayırıq.*

M.F.Axundzadənin ərəb əlifbasının islahı uğrundakı mübarizəsini «özəl bir qeyrət və əzm» nümunəsi kimi qiymətləndirən M.Ə.Rəsulzadə eyni zamanda diqqəti belə bir fakta cəlb edir ki, «Avropa mədəniyyətinə intibak etmək niyyətilə Azərbaycan ilə Türkiyə latın hərflərini tətbiqə başladıkları bir sırada, sovet Azərbaycanı və onunla birlikdə Sovetlər Birliyindəki bütün digər türk cümhuriyyətləri kommunistlərin təzyiqlə rus əlifbasına keçdilər. Bu hal əsla, nə Axundzadənin xəyalına sığardı, nə də onun avropalaşma sistemə uyardı (26, s. 15).

Mühacir alimin bu faktı qabartması təsadüfi deyildi. Sovet alimlərinin bir sıra araşdırmalarında M.F.Axundzadə «rus mədəniyyətinin təsiri ilə yetişən və bu mədəniyyəti təbliğ edən ədib», M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə desək, az qala «bolşeviklərin dostu» kimi təqdim edilirdi. Bu cür fikirləri rədd edən Məhəmməd Əmin bəyin qəti qənaətinə görə, «söz hürriyyətinin, mətbuat sərbəstliyinin, inanış, din və düşünmə istiqlalının, liberal dövlət üsul-idarəsinin böyük mücahidi, şəkilcə də, mühtəvacə da milli və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının qurucusu və

* Bu barədə daha ətraflı bax: Q.Yaşar. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, Elm, 1980, s.113-116.

latın əslindən gələn yeni türk əlifbasının qəbulu üçün savaşıyan böyük islahatçı Mirzə Fətəlinin, bu unudulmaz hürriyyət qəhrəmanının, təqdis etdiyi bütün əsasları kökündən rədd edən kommunizmə və bu doktrin təmsilçiləri bulanan bolşeviklərə dost olması qətiyyətlə təsəvvür olunamaz» (26, s. 16).

«Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisinin 1934-cü il 29-cu sayında dərc etdirdiyi «Milli Azərbaycan hərəkatının xarakteri» məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə ədəbiyyatımızda istiqlal məfkurəsinin intişar tapmasında Mirzə Fətəlinin rolunu xüsusi qeyd etmiş, onun yaradıcılığını bu məfkurənin yeni dövrdə ilk qaynağı kimi dəyərləndirmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı 1905-ci ilə qədər yalnız Mirzə Fətəli məktəbinin təsiri altında inkişaf etmişdir. Teatrın, hekayənin, şeirin və mətbuatın bu dövrdə yeganə məqsədi müasir mədəniyyəti, elmi, maarifi təbliğ etməklə xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq, onun tərəqqisinə nail olmaq idi. Məqsədə yetişmək yollarını göstərməkdə, bütün başlayanlarda olduğu kimi, sərəhətdən məhrum olan bu ədəbiyyat mövcud durumu tənqid etmək xüsusunda olduqca qüvvətli, kəskin və parlaq idi (15, s. 31; 13, s. 19). Bu fikirləri ilə müəllif həm XIX əsrin maarifçi realist ədəbiyyatının mahiyyətini düzgün aşkarlamış, həm də haqlı olaraq Mirzə Fətəli məktəbini dövrün ədəbi prosesinə istiqamət verən cərəyan kimi səciyyələndirmişdir. Məhz bu baxımdan «Əkinçi»nin, Seyid Əzim Şirvaninin, Nəcəf bəy Vəzirinin maarifçi realist ədəbiyyatın inkişafındakı xidmətləri mühacirət elmi fikrinin diqqətini cəlb edir.

«Konuşduğu lisanda ilk qəzetəyə malik olan cəmiyyət, bir milliyət ikən millət olmağa başlamış deməkdir. Həyatında mətbuat gələniyə nə malik bulunan bir xalq isə artıq təəssüs etmiş bir millətdir» (28, s. 2) – deyən M.Ə.Rəsulzadəyə görə, «Əkinçi»nin zühuru yalnız milli deyil, eyni zamanda, demokratik bir hadisə idi. Xanlıqlar dövrünün şairləri kimi o, saraylara və saraylar ətrafında toplanan mümtaz zövq ərəbına deyil, bütün xalqa xitab ediyordu, məhəlli bir qayə deyil, milli bir məqsəd güdüüyordu; xalqı aydınlatmaq onun ən böyük məqsədi idi» (28, s. 2). M.Ə.Rəsulzadə «Əkinçi»nin ədəbi dilin xalq dilinə yaxınlaşdırılması, yeni ədəbiyyat, mədəni cəmiyyət uğrundakı mübarizəsini, H.Zərdabi ilə

yanaşı, S.Ə.Şirvaninin qəzetdə bu istiqamətdəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir. Onun fikrincə, Seyid Əzim Şirvani «şəkil etibarilə, hər nə qədər klassik Füzuli məktəbini izləyirdisə də, mühtəva baxımından, çox zaman çağdaş fikirlər bəyan ediyordu. «Əkinçi» müdirinin «yaşamaq qovğasında məğlub olmaq istəmirlərsə, qonşulardan və mədəni millətlərdən geri qalmamalıdırlar» – deyə müsəlmanlara yaptığı tövsiyəni şair oğluna yazdığı vəsiyyəət şəklində ifadə ediyordu» (13, s. 20).

Nəcəf bəy Vəzirinin həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi məqalədə isə M.Ə.Rəsulzadə bu böyük dramaturqu «Azərbaycan ədəbiyyatı ilə səhnəsinin Mirzə Fətəlidən sonra gələn çox mühüm bir nümayəndəsi», «bütün əsərlərində millət eşqini, xalqa qulluq etmək zövqünü, azadlıq və istiqlal fikirlərini tərənnüm edən yazıçı» kimi səciyyənləndirmiş, «Müsiyəti-Fəxrəddin», «Pəhlivanani-zəmanə» pyeslərini təhlil etmişdir (29, s. 5-7).

Hələ 1928-ci ildə dərc olunmuş «Qafqaziya türkləri» əsərində M.Ə.Rəsulzadə belə bir fikir yürüdür ki, *1905-ci ildən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı yeni inkişaf mərhələsinə daxil olur. Tənqidi ədəbiyyatın ikinci mərhələsi başlayır ki, bu ədəbiyyat da C.Məmmədquluzadənin «Ölülər» pyesi və kiçik hekayələrində özünün ən yüksək səviyyəsinə çatır* (15, s. 32). «Azərbaycan kultür gələnləri» əsərində isə M.Ə.Rəsulzadə ədəbiyyatımızda tənqidi realizmin inkişafında M.Ə.Sabirin roluna da yüksək dəyər verir, onun sənətinin özəlliklərini dəqiq açıqlayır: *«Talanlı şairlər və mühərrirlər arasında bir az əvvəl qeyd etdiyimiz «Molla Nəsrəddin» məcmuəsində «Hop-hop» uydurma adıyla yazan mizahçı Sabirin ulduzu parlıyor. Bu şairin «Hophopnamə» ünvanı altında nəşr olunan şeirləri qısa bir zaman içində hər azərbaycanlının sevə-sevə oxuduğu bir kitab halına gəlir. Onu sadə şəhərlərdə, burjuaziyanın zəngin evlərində, kiçik əsnaf və alış-verişçilərin ailələrində və işçi məskənlərində deyil, köylərdə, kultür həyatından uzaqda qalan izbələrdə belə oxuyurlar. Füzulidən sonra, Sabir Azərbaycanın ümum tərəfindən mənimsənmiş ikinci şairidir. Sadə bir dil, oynaq bir üslub və dərin bir mənaya malik olan Sabirin mizahı çağındakı bütün nöqsanları əmsalsız surətdə xırpalyor. Gənc Azərbaycan nəslinin irəliləyən yürüyüşünə yol vermək istəməyən zamanı keçmiş*

feodalitə kalıntılarından heç biri onun ölümcül istehzalarından qurtulmuyor. Fəqət, Sabirin bu gülüşündə yurdunu candan sevən yurddaş şairin göz yaşları bəliriyor. Sabir, yaratdığı ictimai mizah növüylə, türk ədəbiyyatında orijinal bir varlıqdır» (13, s. 21).

Sitatdan görüldüyü kimi, klassiklərin milli ədəbiyyat tarixindəki yerini və rolunu müəyyənləşdirməkdə M.Ə.Rəsulzadə üslubuna xas olan yığcamlıq və sərrastlıq Sabirə münasibətdə də nəzərə çarpır. «Füzulidən sonra, Sabir Azərbaycanın ümum tərəfindən mənimsənmiş ikinci şairidir» – bu cümlə ilə müəllif Sabirin milli ədəbiyyatımızdakı yerini olduqca dəqiq müəyyənləşdirir. Ümumiyyətlə, M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərindən yalnız iki şəxsiyyəti – M.F.Axundzadə və M.Ə.Sabiri Füzuli ilə müqayisə etmişdir. Bu isə təbii ki, hər iki sənətkarın milli ədəbiyyatımız tarixində gerçəkləşdikləri missiya ilə bağlıdır. Füzulinin bədii söz sənətimizdə XVI əsrdə həyata keçirdiyi tarixi missiyanı, M.F.Axundzadə XIX əsrin ikinci yarısında nəsr və dramaturgiyada, M.Ə.Sabir isə XX əsrin əvvəllərində şeirdə icra edirdi.

Sovet elmindən fərqli olaraq, mühacirət ədəbiyyatşünaslığı, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanda ictimai-siyasi fikrin inkişafında, milli romantizmin təşəkkülündə «Füyuzat» məcmuəsinin də rolunu obyektiv qiymətləndirmişdir. Onun fikrincə, «xalqçı və realist «Molla Nəsrəddin» məktəbinə müqabil, idealist və romantik cərəyanın fikirlərinə tərçüman olan «Füyuzat» İstanbul şivəsiylə yazıldığı üçün geniş kütlə içərisində «Molla Nəsrəddin»lə rəqabət edəcək bir halda» olmasa da, milli düşüncəli ziyalılar arasında böyük nüfuz qazanmış, Türkiyə ilə ədəbi-mədəni əlaqələrdə, tənziyat ədəbiyyatının Azərbaycanda yayılmasında mühüm rol oynamışdır (13, s. 22).

M.Ə.Rəsulzadənin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində öncə müxtəsər olaraq ilk Cümhuriyyət dövrünün ədəbi prosesinin özəllikləri qeyd olunur, daha sonra isə milli ədəbiyyatımızın sovet hakimiyyətinin təqribən ilk iyirmi ilindəki durumu nəzərdən keçirilir.

Cümhuriyyət dövründə ədəbiyyatın «nikbin görüşlər və romantik hisslər» tərənnümü etdiyini vurğulayan müəllif sovet rejiminin onun inkişafına əngəllər yaratdığını, fəqət milli Azərbaycan ruhunu sarsıtmaq

və proletkult mədəniyyəti yaratmaq cəhdlərinin baş tutmadığını konkret faktlarla açıqlayır. Ədəbiyyatın «əski ustaların əlində olduğunu» vurğulayan M.Ə.Rəsulzadə C.Məmmədquluzadənin «Kamança», «Anamın kitabı», S.S. Axundovun «Laçın yuvası» pyeslərini dövrün hakim ideologiyasına zidd əsərlər kimi səciyyələndirir.

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, bolşevik şərtləri içində sənətkarlarımızın nə kimi şəkillərlə kəndi fikirlərini söyləmək fürsətini bulduqlarını göstərə bilmək üçün H.Cavidin «son dərəcə gözəl» «Peyğəmbər» əsəri kifayət qədər örnək verir. Peyğəmbərin monoloqunu misal götürən M.Ə.Rəsulzadə də belə bir qənaətdədir ki, «Peyğəmbər»in bu bədbinə söylənmiş həsb-halındakı qaranlıq tablunu sovet tənqidçiləri, təbii, kapitalist və burjua aləminə aid edirlər. Fəqət oxucu və ya dinləyicilər haqlı olaraq burada «kommunist cənnəti» içindəki realiteyi görürlər. Bir tağıım cahillərin ayaqları altında insanlıq haqları çeynənənlər onlar deyillərmi?» «İmansızlıqda həqiqət» və «bilgisizlikdə mərifət» görünənlər kəndilərinə müsəllət olan bu xalqların ta kəndiləri deyilmidir?..

«Zülmü vəhşətlə qovrulub yanan ölkə bizzat onların öz yurdları ya!...» (30, s. 8).

M.Ə.Rəsulzadə «Peyğəmbər»də eyni zamanda dərin bir milliyətçi ruh, vətənpərvərlik görür və əsərdən gətirdiyi sitatlarla bu mülahizəsini təsdiq edir.

«Səyavuş» faciəsini də yüksək sənət nümunəsi kimi dəyərləndirən M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, «Bu mənzum tragediyanın, adı «Səyavuş»dan göründüyü kimi, məzmunu «Şahnamə»dən alınmışdır. Böyük İran şairinin bu məzlum qəhrəmanı, onun yaşamış olduğu faciələrlə müvəffəqiyyətsizliklər, təbiidir ki, Azərbaycanın romantik şairi tərəfindən gərək zamanın iqtizası və gərək səhnə texniki baxımından səlis işlənmiş və təqdim olunmuşdur. Liberal bir aristokrat tipi olan Səyavuşun xarakteristik vəsfləri məzlumlara və yoxsullara acımaq və keyfi işlərlə zülüm və cəbr yapmağa qarşı nifrət bəsləmək hisslərini bəlihtən cizgilərlə eyni qabardılmışdır (30, s.13). Cavidin digər əsərləri kimi, «Səyavuş»un da «türk şerinin gözəllik əsrarını bəlihtən sənətkar bir ifadə parlaqlılığına malik» olduğunu vurğulayan müəllif, eyni zamanda bu pyesdə «lirik nəğmələrin yanında gözəl tənzim olunmuş səhnələrin hər gəlişini təqib edən bir çox dərin mənalı fəlsəfi fikirlər» görür, «hürriyyət üçün çarpışmağa çağıran coşğun xitablara» rast gəlir

və bütün bunları mövzusu tarixi keçmişdən alınmış faciənin müasirliyini təsdiq edən faktlar kimi səciyyələndirir.

Əgər «bolşevik istilasının ilk dövrlərində Hüseyn Cavidə, nisbətən daha fazla yazmaq və yazdıqlarını oxutmaq və dinlətmək müyəssər olursa», «milli cərəyanın digər nümayəndəsi Əhməd Cavad Axundzadənin bu yöndə aqibəti faciəli olur. M.Ə.Rəsulzadə Ə.Cavadın siyasi mövzularından əl çəkib təbiət mövzularına üz tutduğunu, fikirlərini rəmzlərlə ifadə etdiyini onun sovet dövrü yaradıcılığının səciyyəvi cəhəti kimi dəyərləndirir, eyni zamanda qeyd edir ki, şairin «Kür», «Göygöl» kimi şerlərindəki simvollar həmişə çekist ruhlu münəqqidlərə deşifrə olunub, şairə hücum üçün bir vəsilə olur. Çekist ruhlu sovet tənqidçiləri «Bir sözün varmıdır əsən yellərə? Sifariş etməyə uzaq ellərə?! – beytində əks itilənci bir rol bulurlar. Bu surətlə Cavad – onların mühakiməsinə – «İnqilab tərəfindən uzaq ellərə atılmış müsavətçi milliyətçilərə işarət etmək istəyirmiş» (30, s.16). Bununla belə, M.Ə.Rəsulzadə Ə.Cavadın yüksək poetik istedadının hətta kommunistlər arasında da etiraf olunduğunu, gənc bolşevik şairlərinin onun təsiri altına düşdükələrini vurğulamaqla, sənətkarın dövrün ədəbi prosesindəki mövqeyini müəyyənləşdirmiş olur.

M.Ə.Rəsulzadənin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində Cəfər Cabbarlının sovet dövrü yaradıcılığına da xeyli yer verilmişdir. Bolşevik dövründən əvvəl ədəbi fəaliyyətə başlamış yazıçılardan sovet dövründə ən çox müvəffəqiyyət qazananın C.Cabbarlı olduğunu vurğulayan müəllifin fikrincə, «radikal düşüncəsi, yetişdiyi sosial sinif, əksəriyyətlə məzlumlar və nəsibsizlərin həyatından aldığı konuların özəlliyi» bolşeviklərin bu sənətkara qarşı nisbətən yumşaq davranmalarını şərtləndirmişdir. Bolşevik rejimi Cəfəri özünə «cığırdaş» saysa da, pyesləri şiddətli senzuraya məruz qalaraq tədilə uğradıqdan sonra olsa da, həm çap olunur, həm də tamaşaya qoyulurdu» (30, s. 17).

Sovet tənqidçilərinin C.Cabbarlını müasir yazıçılar içərisində kollektivçi düşüncəni ən yaxşı mənimsəyən bir yazar kimi təqdim etmələrinə rəğmən M.Ə.Rəsulzadə dramaturqun pyeslərinə verdiyi adların adətən fərdi xarakterdə olduqlarına diqqəti cəlb edərək bu mülahizəsini Mirzə Baladan gətirdiyi sitatlarla qüvvələndirir. C.Cabbarlının dram əsərlərinin qəhrəmanlarının romantik ruhunu duyan araşdırma müəllifi bu barədə belə yazır: «Aydın, Oqtay, Elxan gibi qəhrəmanlar-

da ətraflarındakı insanlara həyəcanlar verən özəlliklər vardır. Bunlar atəşli sözləriylə, açıq fikirləriylə və cəsarətli hərəkətləriylə insanları sarsaraq arxalarından sürükləyirlər. Min bir türlü fəlakət və səfalətə baxmayaraq, cidalə sürüklənən bu insanlar anlaşılmaz bir qüvvətlə bu rəhbərlərdən ayrılırlar. Hətta qəhrəmanlar bunları işin təhlükəliliyi ilə tapışdırıb kəndilərini təhlükədən uzaqlaşdırmaq istədikləri zaman belə onlar kəndilərini bəkləyən cəfalara məmnuniyyətlə hazır olduqlarını bildirirlər» (30, s. 19).

C.Cabbarlının əsərlərində «Azərbaycan cəmiyyətindəki bütün məsələlər kimi qadın məsələsinin də real bir şəkildə qoyulub həll edildiyini» söyləyən M.Ə.Rəsulzadə sənətkarın kişi qəhrəmanları kimi qadın surətləri də «olğun bir tip səviyyəsində» yaratdığını, onların «passiv etirazdan başlayaraq aktiv protestoya və sosial mücadiləyə qədər yüksəlişini izləməsinə» əhəmiyyətli fakt kimi səciyyələndirir.

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, «Cabbarlı dramlarının bir özəlliyi də müsbət qəhrəmanlarının qüdrətini bəlirtmək üçün qarşılıqlı çıxan mənfi tipləri olğun bir şəkildə və qüvvətli olaraq təsvir etməsidir. Ta ki, bu şeytanları yenə bilən qəhrəmanların ilahi qüvvələri haqqıyla təqdir və təsəvvür oluna bilsin» (30, s. 19).

M.Ə.Rəsulzadə C.Cabbarlının bolşevizm və kommunizmə tamamilə yabançı olduğunu vurğulayaraq yazır ki, Cəfərin «kommunist olmadığını göstərən hadisələrdən biri də onun Moskvada toplanan ədiblər konqresində söylədiyi məşhur nitqində həqiqi sənətkar və yazarın şəninə yaraşmayan «sosial ismarlama» üsulunun, yəni şairləri hökumət tərəfindən müəyyən konular üzərinə yazı yazdırmağa məcbur tutmanın əleyhində bulunmasıdır» (30, s. 20).

M.Ə.Rəsulzadə «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində Sabit Rəhmanın «Vəfasız» romanına da xüsusi yer ayırır. Əsərin qısa xülasəsini verən müəllif qeyd edir ki, sovet həyatının real təsvirini yarıdan, təqib olunan insanın faciəsini təsvir edən, təzyiqlərə qarşı mücadilə edən qəhrəman tipi yarıdan S.Rəhmanın üzərinə sovet tənqidinin yapacağı müdhiş hücumu təxmin etmək zor deyildir. Bu tənqid ona «tərsinə realist» adını verir və özünü «sinif düşməni xırda burjua zehniyyətinin əsiri» elan edir.

Həmid Axundlunun «Kələfin ucu» romanının da S.Rəhmanın «Vəfasız» romanı kimi öncə eyni surətdə təqdir olunub mükafatlandı-

rılmasını nəzərə çatdıran M.Ə.Rəsulzadə sonradan həmin əsərin də «əksinqilabçı və müsavətçi ruhuyla zəhərlənmiş» bir əsər kimi qadağan edilməsini sovet rejiminin totalitar təbiətindən irəli gələn adi bir hal kimi dəyərləndirir.

Bolşeviklərin ədəbi-mədəni həyatda hegemonluğa nail olmaq yönündəki tədbirləri içərisində ruslaşdırma siyasətinin önəmli yer tutduğunu mühacirət ədəbi-elmi fikri yetərinə açıqlamışdır. Mühacir müəlliflərin əsərlərində totalitar sovet rejiminin milli ucqarlarda, o cümlədən Azərbaycanda yeritdiyi ruslaşdırma siyasətinin mahiyyəti açıqlanmış, onun ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatdakı acınacaqlı nəticələri aşkarlanmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin «Şəkilcə də, mühtəvacə da ruslaşdırılma» məqaləsi bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Bolşevik ideoloqlarının «formaca milli, məzmunca sosialist» formulunun antitürk mahiyyətini konkret faktlar əsasında məharətlə açıqlayan M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, beynəlmiləçilik şüarları altında ilk dövrlərdə şəkilcə ruslaşdırma, yəni latın əlifbasından kirilə, ərəb və Avropa mənşəli terminologiyadan rus mənşəli terminologiyaya keçirilmə baş verirdisə, bunun ardınca totalitar rejim artıq milli mədəniyyətləri, milli dəyərləri inkar yolunu tutaraq, məzmunca da ruslaşdırma siyasəti yeritməyə başladı. Azərbaycan xalqının möhtəşəm sənət abidəsi, qəhrəmanlıq epopeyası olan «Kitabi-Dədə Qorqud» yasaq edildi, milli və dini adət-ənənələrə qadağa qoyuldu, ədəbiyyatda «millət, vətən, hüriyyət və istiqlal fikirlərinin» təbliğinə son qoyuldu. Müəllif bütün bunlardan belə bir doğru nəticə çıxarır ki, «şəkilcə ruslaşdırılan milli kultürün, mühtəvacə (məzmunca) da ruslaşdırılması görülüyor ki, Sovetlər Birliyində tətbiq olunan sosialist siyasətinin vardıqı ən təbii bir sonucdur. Bu rus olmayan məhkum millətlərin həqiqi milli mənfəət və varlıqlarına qarşı tərcih edilmiş sovet patriotizmi namı (adı) altında yürüdülmən və mürəi surətdə kosmonolitizmə qarşı mücadilə adı verilən, təcrübədən keçirilmiş əski rus siyasətindən başqa bir şey deyildir» (31, s. 5).

Müəllif belə bir incə məqama da diqqəti cəlb edir ki, «Rusiyada rus vətənsəvərliyinin Aleksandr Nevski, Minin-Pojarski kimi qəhrəmanları, Suvorov, Kutuzov, Baqration və sairə kimi rus imperatorluğunun tarixi sərkərdələri yüksək bir ədə ilə öyülərək göylərə qaldırılarkən, Azərbaycanda vətən və milli istiqlal uğrunda unudulmaz mü-

barizəsilə tanınmış Dağıstanın böyük imamı Şamil ilə Gəncənin igid müdafiəçisi Cavaddan bəhs etmirlər. Bunun yerinə isə, Azərbaycan tarixinin dərinlikləri aranaraq, oradan Babək kimi şəxsiyyətlər çıxarılıb ideallaşdırılır. Babək islamıyyətin düşməni idi. Bir islamıyyətin ki, indiki şəraitdə «kommunizm»ə az əngəllər törətmir. Babək Azərbaycanı Şimala deyil, Cənuba qarşı qoyurdu. Bu halda da o, Sovetlər Birliyinin ehtimal olunan düşməninə qarşı savaşı rəmzi ola bilər. Hər hansı bir şəkil və rəngdə olursa-olsun, Rusiyanı qorumaq vətənpərvərlik nümunəsidir. Rusiyadan qorunmaq isə əksinqilabçıların əməlidir. Stalinin bir formulu məşhurdur: - «Hər hansı bir imperatorluqdan ayrılması – inqilab, hər hansı bir məmləkətin Sovetlər Birliyindən çıxması isə əksinqilabdır» (31, s. 24).

Eyni metodun mədəniyyət və ədəbiyyat tarixinə də tətbiq olunduğunu qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə yazır: «...XII əsrdə yaşamış Nizami ideallaşdırılır. Ümumdünya miqyaslı bir şair kimi, dünya ədəbiyyatındaki mövqeyi göstərilir. Lakin onun türklüyünü və ruslar əleyhinə misralarını gizlədirlər. Onlar Nizamini internasionalizmin böyük bir mübarizi və hətta Sovet hakimiyyətini öncədən sezməmiş bir mübəşşir kimi öyürlər». Mirzə Fətəli isə bolşeviklərə görə, daha çox «inamli rusofildir» (31, s. 25).

1930-40-cı illərin siyasi repressiyası və onun ədəbi-mədəni mühitdəki acı nəticələri də ilk dəfə öz obyektiv elmi təhlilini və qiymətini məhz mühacirət irsində tapmışdır. M.Ə.Rəsulzadə, M.B. Məhəmməd-zadə, H. Baykara, Ə. Yurdsevər, S. Təkinər kimi mühacir müəlliflərin müxtəlif araşdırmalarında, məqalələrində bu mövzuya toxunulmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində 1937-ci ildə özünün şiddətli mərhələsinə qədəm qoymuş siyasi repressiyadan bəhs edərək, onun ölkənin ədəbi-mədəni həyatındaki ağır nəticələrini göstərmişdir. Müəllif həmin dövrdə ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi mühitə xas olan ab-havanı belə təsvir edir: «Türklük və türkçülük ideologiyası qoxan duyğu və düşüncələr kimi, türk terminologiyası da mən edildi. İdeologiyadakı kommunizm kimi, terminologiyada da sovetizm hakim olacaqdı; bu, terminlərin islami və Avropa sistemindən rus sistemə keçirilməsi və azəricədə bulunmayan sözlərin yerinə ərəbcədən, farscadan və hətta hər hansı azəri olmayan bir türkcədən alınan sözlər deyil, ancaq rusca kəlimələrin qoyulması deməkdir. Böyük bir «sovet

milləti» yaradılırdı. Çox dilli sovet elləri bu «millətin» yüksək mənfəətlərinə xidmət edəcək, kiçik millətlər böyük rus milləti ilə birləşmək yolunda yürüyəcəklərdir. Hakim ruh bu idi» (30, s. 22).

M.Ə.Rəsulzadə daha sonra siyasi repressiyaya təqib edən ideoloji diversiyanı belə ümumiləşdirir: «Bu dövrdən başlayaraq Azəri və ya Azərbaycan türkcəsi yox, Azərbaycan dili, milləti və ədəbiyyatı vardır. Milliyyət və din camiası ilə vücuda gələn kultür mühiti yox, yalnız kommunist ideologiyası və sovet patriotizmi vardır. Məhəlli və milli dəyərlər yalnız bu «müştərək və böyük vətənin» mənfəətlərinə uyduqları nisbətə sayılır və sevilirlər; əks təqdirdə əzilir və öldürürlər» (30, s. 23).

Azərbaycan ədəbiyyatının bu cür ağır şərtlər altında yaşamaq zərurətində olduğunu vurğulayan müəllif qeyd edir ki, bu zorluqlar nəticəsində duruş gətirə bilmək istəyən hər hansı bir yazar, ədib və şair nəinki tarixi köklərlə bağlı olduğu islam və türk ideallarından üz çevirəcək, mədəni dünya qaydalarına xör baxacaq, hətta 1939-cu ildən əvvəlki illərdə yazılan ədəbi nümunələri rədd və inkar edəcəkdir. Belə ki, məhz sovet dövründə yetişmiş və bir kommunist ədib və şairi olaraq şöhrət qazanmış adamlar da əvvəlki yazılarını rədd etmişlər» (30, s. 23).

Lakin belə çətin və məşəqqətli bir dövrdə də Azərbaycan ədiblərinin yaradıcılıqlarını davam etdirdiklərini, sovet vətənpərvərliyinin kadrosu içində belə Azərbaycan özəlliklərinin təsirini göstərməklə, milli varlığı isbat üçün çalışdıqlarını xüsusi vurğulayan M.Ə.Rəsulzadə bədii tərcüməyə meylin qüvvətlənməsini, bir çox dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərinin dilimizə çevrilib nəşr edilməsini, mütərəqqi fikirlərin ifadəsi üçün forma axtarışlarını zamanın ədəbi prosesinin səciyyəvi cəhəti kimi təqdim edir.

Siyasi repressiyanın tüğyan etdiyi bir məqamda S. Vurğunun qələmə aldığı «Vaqif» pyesini M.Ə.Rəsulzadə «Azərbaycan patriotizmini tərvic edən bir pyes» sayır və «Səmədin dili, şairlik qüdrəti və patriotizmi necə anladığı haqqında təsəvvür yaratmaq üçün onun bu mənzuməsindən bəzi beytləri» – Vaqiflə Ağa Məhəmməd şah Qacarın deyişdiyi məşhur səhnəni nümunə gətirir.

Göründüyü kimi, mühacirət elmi fikrinin sovet dövrü ədəbiyyatımıza münasibətində orijinal və əhəmiyyətli cəhətlərlə yanaşı, mübahisəli məqamlar da yox deyildir. Bolşevik ideologiyasına, totalitar sovet

rejiminə qarşı antaqonist platformanı təmsil edən Azərbaycan siyasi mühacirlərinin baxışları üçün həmin məqamlar təbii və qanunauyğun idi. Eyni zamanda, M.Ə.Rəsulzadənin aşağıdakı fikirləri ilə də razılaşmaq mümkün deyildir: «Qızıl totalitarizmin istibdadı və mədəniyyət dünyasından təcrid edilmiş bir halda yaşamaq, çəkilməz bir faciədir; bu şərtlər altında yaratmaq isə faciələr faciəsidir. Sənətkar möhtac olduğu ən böyük nemətdən – hürriyyətdən məhrumdur. Dünya ilə ilgisi kəsilmiş bir durumdadır» (32, s. 11). Zənnimizcə, bu sətirlər totalitar cəmiyyətdə sənətə münasibəti, sənətkarın həqiqi vəziyyətini, ədəbi-mədəni həyatın gerçək mənzərəsini əks etdirir.

M.Ə.Rəsulzadənin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində mühacirət poeziyamızın təqribən 1930-cu illərin ortalarına qədər keçdiyi yolun ümumi mənzərəsi də canlandırılır. Azərbaycan mühacirət poeziyasının inkişafında Gültəkinin roluna yüksək dəyər verən M.Ə.Rəsulzadə onun «Buzlu cəhənnəm» şeirini «şah əsər» adlandırır, eyni zamanda «milli mühacirət şərtləri içində bəlihrən və yurdsevərlik ideyalarını tərənnüm edən» şairlər sırasında Sənanın (Məhəmməd Sadiq Aranın gizli imzasıdır – N.C.), Kərim Yayıcılığın (hərçənd o, statusu etibarilə mühacir deyildir, İqdir azərbaycanlılarından – N.C.), Almas İldırımın adlarını qeyd edərək, şeirlərindən nümunələr verir (30, s.33-39).

XX əsr Azərbaycan poeziyasının qüdrətli simalarından olan Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın yaradıcılığı da M.Ə.Rəsulzadənin diqqətindən yayınmamışdır.

Onun «Ədəbi bir hadisə» məqaləsi mühacirət ədəbi tənqidinin Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar yaradıcılığına ilk müraciəti, eyni zamanda milli ədəbiyyatşünaslığımızda «Heydərbabaya salam» poeması haqqında ilk rəylərdəndir. Poemanın birinci hissəsinin çapından dərhal sonra yazılmış bu məqalə əvvəlcə 1954-cü ildə «Türk yurdu» dərgisində (sayı 240-241) işıq üzü görmüş, müəllifinin vəfatından sonra isə – 1955-ci ildə «Azərbaycan» (Ankara) dərgisində təkrar çap olunmuşdur (33, b). Müqayisə üçün qeyd edək ki, sovet Azərbaycanında Şəhriyar yaradıcılığı haqqında ilk məqalə – H.Məmmədzadənin «Şəhriyar Təbrizi» məqaləsi bundan bir neçə il sonra – 1958-ci ildə dərc edilmişdir (34).

Şəhriyarın Azərbaycan və İran ədəbiyyatlarının inkişafındakı mühüm xidmətlərini qeyd edən, şairin sənətinin milli olmaqla bərabər, ümumbəşəri mahiyyət kəsb etdiyini qabardan M.Ə.Rəsulzadə «Heydərbabaya salam» poemasını nəşrindən dərhal sonra ədəbi hadisə kimi dəyərləndirərkən bunu, özünün də xüsusi vurğuladığı kimi, heç də uzun illər farsca yazmış şairin türkcə əsər qələmə alması faktı ilə əlaqələndirmir. Farsca gözəl əsərlər yaradan Azərbaycan şairlərinin türkcə də mükəmməl sənət örnəyi olan şeirlər yazmalarının yenilik olmadığını, milli ədəbiyyatımızda bu ənənənin tarixinin bir neçə yüzilliklə ölçüldüyünü qeyd edən müəllif diqqəti belə bir incə məqama yönəldir ki, həmin əsərlərdən fərqli olaraq, «Heydərbabaya salam» özəl bir həsrətin təpkisiylə yazılmışdır; Şəhriyar bu əsəri qələmə alarkən dini, siyasi amillərdən təsirlənməmiş, din və ya təriqət təəssübkeşliyinə qapılmamış, klassik şeir örnəklərini təqliddə məharət göstərmək həvəsinə düşməmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə «Heydərbabaya salam» poemasının bir sənət əsəri kimi uğurlu alınmasının, dillər əzbəri olaraq məşhurlaşmasının başlıca səbəbini Şəhriyarın dil sənətkarlığında görür. Poemanın «məşhur saz şairlərinin kullandıqları cana sinən bir ahənglə yazıldığını» qeyd edən alimin fikrincə, «Şair, xalqın konuştuğu dili öylə akıcı bir şeir dili halinə gətiriyor ki, bunu okuma-yazması olmayan bir köylü anladığı kibi, ədəbi zövqü incəlməmiş hər hankı bir aydın da böyük bir həzz ilə okur və gerçək bir sənət əsərindən duyacağı həyəcanı duyar» (33, a, s. 4). Farscaya «İran klassikləri səviyyəsində hakim bir şair olan Şəhriyarın» türkcə də yüksək poetik ustalığ nümayiş etdirdiyini əyani şəkildə göstərmək üçün M.Ə.Rəsulzadə poemadan çoxsaylı sətirlər verir və yenidən milli ədəbiyyat tariximizə müraciət edərək «Heydərbabaya salam» belə dəyərləndirir: «Zəngin Azərbaycan ədəbiyyatı gələnlərində hadisə və mərhələ təşkil edən əsərlər az deyildir, fəqət bunlardan bilxassə son illərdəki ədəbi həyatda görünənlər arasında heç biri «Heydər baba» qədər canlı, qanlı və bir bakıma, hətta deyə bilərik ki, milli deyildir» (33, b, s.5). Əsərə bu milliliyi təmin edən isə, M.Ə.Rəsulzadənin düzgün olaraq vurğuladığı kimi, ana dili amili ilə yanaşı, Şəhriyarın xalq yaradıcılığından bəhrələnərək yaratdığı, «folklorumuzun bütün gözəllik və zənginliklərini özündə əks etdirən səmimi, təbii bir şeir çeşidi»dir. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, məhz hə-

min cəhətləri ilə «bu parlaq əsər, milli yaradıcılıq qüdrətini təmsil edən bir əzəmət və ehtişamdadır» və «farscanın fəzahət və bəlağətinə məcrup olub, sənələr sənəsi ana dilini yadırgamış ikən, Azərbaycanlı sənətkarın, derkən, bu qədər milli bir şeir yazması yaşadığımız günlərin ən böyük hadisəsidir!..» (33, b, s.5).

M.Ə.Rəsulzadənin zəngin ədəbi-elmi irsinin, o cümlədən mühacirətdə qələmə aldığı əsərlərin günümüz üçün aktuallığı şəksizdir. Onun poeziya və nəsr əsərləri Azərbaycan milli istiqlal mücadiləsi haqqında bu hərəkatın öndərinin bədii araşdırmaları kimi əhəmiyyətli olmaqla yanaşı, ideya-estetik dəyərə də malikdirlər. Alimin ədəbiyyatşünaslıq irsi isə Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi və ədəbi-nəzəri fikrinin konkret dövrdəki inkişafını əks etdirən mənbə kimi elmi aktuallığını qoruyub saxlayır, bir sıra məqamlarda çağdaş araşdırmalar üçün metodoloji baza rolunu oynayır. Elmi ictimaiyyətin diqqətinə təqdim edilən bu cildin nəşrini zəruri edən də məhz həmin sözügedən məqamlardır.

Nikpur Cabbarlı

*Azərbaycan MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

BƏDİİ ƏSƏRLƏR

MAYIS DUYĞULARI

İlk çağındaydı gözəl mevsimin,
Qışdan çıxılmışdı, bahar gəlmişdi.
Yirmi səkizində idi Mayısın
Azərbaycan istiqlala ermişdi.

Derkən qopdu bir qasırga quzeydən,
Baharımız heyhat döndü qış oldu.
Azərbaycan Moskofların əlində
Əsarətin zəhrini dadmış oldu.

Azərilər sarsıldı bu darbədən,
İstilaya qarşı üsyanlar oldu.
İstiqlalı bir kərə dadmış millət
«Hürriyyət» fikrinə candan vuruldu.

Milli fikir toxumları sərpildi,
İslatdı torpağı axan qızıl qan.
Bu əkindən yarınkı bir baharda
Əlbət bitər bir yeni Azərbaycan.

Şiddətliysə əgər mövsümün qışı,
Yeni bahar, demək, parlaq olacaq.
Verdiyimiz qurbanların bahası
Bizə yalnız hürriyyətlə dolacaq.

Tarixin yenə gözəl bir çağında
Qaranlıq qış keçib, bahar gələcək.
Hərhanki bir ilin aydın günündə
Azərbaycan istiqlala erəcək.

QƏZETƏÇİ SEYYİD

O, qəzetə sahibi bir «burjua» deyildi. Qəzetə mühərriri bir «mür-təci» də deyildi. Qapı-qapı dolaşaraq, aboneləri tevzi edən fakir bir qə-zetəçi idi.

Qəzetə tevzi etdiyi gibi, Türk tiyatrosunun elanlarını da dağıdır, afişləri divarlara yapışdırırdı. İri vücudu və yüksək boyu ilə o, bu işi çox gözəl ifa ediyor; merdivənə ehtiyac duymadan, elanları yaramaz cocuqların əlləri yetişəmiyəcək bir hızaya asabiliyordu.

Seyyidi hər kəs tanırdı. Tiyatro müdavimləri ilə qəzetə oxuyucula-rından onu tanımayan yoxdu. Qırmızı yanaqlarında həyat, saf gözlərində nəşə, gülər üzündə vəfa və sədaqət dolu bu sağlam vücudlu insan, eyni zamanda köksündə sağlam bir ruh daşırdı. Milli və vətəni qayələrlə yapı-lan nümayişlərdə Seyyidi daima vücudu ilə mütənasib bir həyəcan qap-lardı. Qocaman Azərbaycan bayrağını böyük bir vüqarla omuzuna alır, həyatının ən nəşəli anlarını yaşardı; o heç bir mükafat və ücrət bəkləmə-yən həqiqi xalq vətənpərvərliyinin səmimi bir müməssili idi.

Denikinçilərin Bakı limanında silahla yüklü «Belaya» gəmisini kəşf etdiyi və bu xizmətinə müqabil qanunən haqq etdiyi mükafatı ala-madığı halda belə qətiyyətlə xəyal sukutuna uğramamışdı.

27 Nisan faciəsi vukubulmuş, Qızılordu Bakıyı istila etmişdi. Bolşevik qəzetələri, denikinçilərə aid bulunan «Belaya» gəmisinin bolşeviklərə aid olduğunu yazıyor və bu gəmiyi kəşf edən «ihtilal düş-mənlərini» məhkəməylə təhdid ediyordardı.

Seyyid aldırıymıyordu. O, vətəninin mənfəətini qorumuş, hökumə-tindən saxlı tutulan bir silah deposunu kəşf etmişdi. Bu deponun bol-şeviklərə məxsus olduğunu belə bilmiyordu. Gəminin bolşeviklərə də düşmən bulunan denikinçilərə aid olduğunu vaktiylə bolşevik qəzetə-ləri belə yazmışlardı.

Kəndisinə, Seyyid saxlansana, demişlərdi. O, vəziyyəti mütaliə etmiş, saxlanmağa lüzum görməmişdi. Yakalanmış, «Çeka»ya götü-rülmüşdü.

Qəzetəçi Seyyidi bir daha görən olmadı. Onun «Azərbaycan», «İstiqlal» deyər hayqıran gur səsi artıq eşidilməz olmuşdu. Fəqət, dil-dən-dilə bir mənkiyə dolaşıyor, fədakar Seyyidin əziz xatirəsini ehya ediyordu:

– Qurşuna dizilirkən, qəzetəçi Seyyid, mətanətini heç pozmamış, geniş köksünü hədəf olaraq atılan qurşuna mərdcə gərmiş, o müqəddəs şüar bu cəsur şəhidin son sözü olmuşdur:

– Yaşasın istiqlal!

BİR TÜRK MİLLİYETÇİSİNİN STALİN İLƏ İHTİLAL HATIRALARI

(Orijinal)

Staline nekroloğ yazanlardan biri makalesinde:

Fantastik adamın fantastik kariyeri bitti; 73 yıl evvel Gori'de fakir bir kunduracı ailəsində doğan oğlan. Kremlin'de dünyanın en böyük imperatorluğunun en böyük diktatörü olaraq öldü, diye başlıyor.

Hakikaten de, beşeriyetin yaşadığı bütün dünya tarihinde, Josef Visariyanoviç Çukaşvili Stalin'den daha mutlak bir hükümdar yoktu. Mühim derecede, onun şahsi mesaisiyle teessüs eden, Sovyet rejiminden daha totaliter bir rejim dahi dünyada mevcut olmamıştır.

Devrimizin tarihini yazanlar tarihin bu en böyük müstebidi hakkında türlü hükümler verecek, onun ilâhlaştırılan şahsiyetini türlü zaviyelerden tahlil edeceklerdir. Fakat biz onu bir kül olarak ele almak niyetinde değiliz. En korkunç Rus Çarlarına nasip olmayan bir iktidarla 30 yıla yakın bir müddette Sovyet imperatorluğundaki iki yüz milyon insanın mukadderatına hükmeden, yer yuvarlağının üçte birini kontrolü altına almış bulunan, bütün dinlerini inkâr eden kominist dinin bir peygamberi sayılan, totaliterler totaliteri bir rejimin en böyük bir mümessili, Stalin'i; onun nasıl bir demogok, bir diplomat, bir diktatör ve nasıl bir terörist, bir ihtilâlcı, bir mareşal, bir general, Firavunlara, Neronlara, Cengizlere rahmet okutturan bir tiran, bir kızıl çar olduğunu hür milletler camiasında bilmeyen kimse yoktur. Bilinenleri tekrar etmek istemiyoruz.

1905 ve 1917 yıllarında Rusya şartları dahilinde beliren sosyalist cereyanlara mensup ihtilâlciler arasında silik bir şahsiyet olup, fazla ehemmiyet verilmeyen Starlin'in mumyalanmış cesedi şimdi Marks'tan sonra, kominizmin ikinci peygamberi Lenin'in mumyalanmış cesedi yanında yatıyor.

Leninizm, Marksizmin bir tefsiri olarak meydana gelmişti; Stalinizm, her ikisini tekmiil etmiş bir sistemdir. Hitler'in Nasyonal-Sosyalizm formülünü çevirip Sosyal-Nasyanalizm haline koyan Stalinizmi iyice kavrayabilmek için Stalin'in fantastik şahsiyetini iyice anlamak lâzımdır. Bunu yapabilmek için tarihçilerin, Stalin hakkında yazılan hatıraları, naklolunan intibarı ve anlatılan müşahedeleri, materyal ola-

rak gözden geçirmeleri lâzım gelecektir.

Stalinizm ücubesinin; karakteristik çizgilerini aslına yakın bir şekilde tersim edebilmek için, herkesin kendine göre gördüğü ve anladığı Stalin'lerin karşılaştırılmasında, şüpheşiz, büyük bir fayda vardır.

Aynı devirde, aynı şartlar dâhilinde, aynı nesle mensup olarak yaşayan, türlü zamanlarda, türlü şartlar altında Stalin'le şu veya bu şekilde temasa gelmiş bulunan bir adam sıfatıyla hâtıralarının ona ait olan kısmını neşre karar verdim. Çarlık rejimine karşı mücadele Sovyet istilâsı ve esareti, Moskova yolunda Moskova'da iki yıl ve Moskova'dan kaçış fasıllarını ihtiva eden bu hâtıralar çağdaş tarihçilerin işine yararsa, sarfedilen emek boş a gitmemiş olur kanaatindeyim.

Bu hâtıraları Stalin hayatta iken, vukubulan bazı tekliflere rağmen neşretmek istememiştim; çünkü objektif naklolunacak vak'aların bir kısmı, bir bakımdan, süitefsire mahal verebilirdi. Şimdi ise bu ihtimal meydandan kalkmış, Stalin, artık tarihe karışmıştır.

I

Çarlığa Karşı Mücadele Yarım Yüzyıl Önce

Kafkasya'nın bir parçasını teşkil eden memleketin Azərbaycan'ın Rusya İmparatorluğu tarafından istilâsından yüz yıla yakın bir zaman geçiyordu. Bu devir esnasında millî bütün müesseselerimizi inhiâl ettirmek politikasını güden Çarlık, maksadına pek de nâil olamamıştı. Millî özellikleri hiç bir zaman unutmamış bulunan halkımızda hürriyet millî istiklâl fikirlerini benimseyen yeni bir münevver nesil yetiştirmişti: bu nesil, mensup olduğu kitleye, kullanabildiği vasıtalarla hizmet etmek istiyordu.

1903'de Uzak Şark'ta tarihî bir hâdise baş gösterdi. Avrupa medeniyetine intibak etmiş Japonya Susima açıklarında koca Rusya İmparatorluğunun tâ Baltık denizinden kalkarak gelen bahriyesini bir hamlede suyun dibine batırdı; arkasından Port Arthur'un fethi ve birbirini kovalayan Japon zaferleri geldi.

Bütün dünyayı, bilhassa yakın Şark ile bizzat Rusya'yı heyecana veren bu hâdise, Çarlığın asırlar görmüş binasını sarstı. Rusya dâhilindeki hürriyet ve ihtilâl unsurları harekete geldiler, bunlar Çar rejimin-

den memnun olmayan halk kitlelerini inkılâplaştırmak için ellerinden geleni esirgemediler. Bu maksatla her tarafta hürriyet ve demokrasi fikirlerini yayan teşekküller kuruldu.

Çarlığa karşı mücadele eden siyasî zümre ve sınıflar Çarlığı terqip eden milletler, zümreler ve sınıflar kadar türlü renk ve âhenk taşıyan bir çok partilere ayrılmışlardı. Fakat bütün muhalafet ve ihtilâf parti ve gruplarını müşterek bir hatt-ı fasılla iki cepheye ayırmak kabildi. Bunlardan bir kısmı Rusya'da parlamenter bir idare tesisi ile yetikleniyor, mutlak Çarlık rejimi yerine meşrutî bir krallık kurmak istiyordu. Bunlar liberal burjuvazi partileri idi. Radikal demokratlarda sosyalistler ikinci kısmı teşkil ediyorlardı. Bunlar Çarlığın devrilmesini, yerinde demokratik bir cumhuriyet rejiminin kurulmasını talep ediyorlardı. Aynı zamanda siyasî bir devrimle yetiklenmeyen bu gruba dâhil olan sosyalist partileri Avrupa kapitalizminden farklı sosyal bir reform programının tatbikini de elzem görüyorlardı.

Sosyalist Partileri idealist halkçı ideolojisinde sosyalist devrimciler (kısaca Es-Er)'le tarihî materyalizm ideolojisi taşıyan sosyal-demokrat (kısaca Es-De) zümrelerine ayrılıyorlardı.

Bolşevik – Menşevik Mücadelesi

Sosyal-Demokratlar meşhur Londra kongresinde (1903) ikiye parçalanmış; bir kolu Lenin'in liderliğinde Bolşevik, diğerkolu da Martov'un liderliğinde Menşevik fraksiyonlarını temsil ediyorlardı.

O sıralarda Kafkasya, Çarlık idare sistemi dâhilinde, bir Visruvalık şeklinde idare olunuyordu. Ekseriyetle Çar hânedanına mensup bir prens tarafından idare olunan Kafkasya'nın idarî ve entellektüel merkezini teşkil eden Tiflis'te Menşevikler, petrol ocakları ile oldukça münkeşif bir sanayi merkezi olan Bakû'de âdeta birer karargâh kurmuş, bu iki muhasım fraksiyonu ihtilâl hareketi üzerinde müessir olmak için Kafkasya halk kitlelerini kazanmaya çalışıyorlardı.

Malum olduğu üzere bu iki fraksiyonu birbirine saldıran ana mevzu meşhur taktik meselesi idi: Menşevikler rejime karşı siyaseten mücadele ederek çarlığı devirmek, yerine cumhuriyet idaresi koymağa taraftar olup, sosyalizm prensiplerinin sosyal kuruluşta müessir olmasını talep ettikleri hâlde, mevcut kapitalizm şartları içinde sosyal bün-

yenin cebir ve ihtilâl yoluyla değil, tedricî evülitasyon usulləriyle geliştirilmesini tavsiye ediyorlardı; bu maksatla, onlar, burjuva sınıfının çarlık rejimi aleyhinde olan liberal ve radikal zümresiyle siyasî koalision yapmayı lüzümlü görüyorlardı. Bir devrim partisi olarak, konsprasyonda ve zemin katında bulunmasına bakmadan, bu fraksiyon mensupları, şartlar müsait olunca kanunî mevzuattan dahi istifade etmeyi lüzümlü buluyorlardı; bu maksatla onlar işçi sendikalarına hulül ederek bunları işçi sınıfının hakikî menfaatlerini müdafaaya ilk sırada önem vermeye teşvik ediyorlardı. Bir ihtilâl partisi olarak, bulunduğu konsprasyon şartları dâhilinde bile, Menşevikler, demokratik usullere sadakati zarurî görüyor, teşkilâta dâhil domitelerin aşağıdan yukarıya gelen demokratik bir seçim hiyerarşisine kat'î bir önem veriyorlardı.

Halbuki Bolşevikler buna tamamıyla zıd olan bir taktik kullanıyorlardı; bir kere bunlar, burjuva partileriyle her türlü koalisionun aleyhinde idiler, siyasî bir sistem olarak Çarlık rejimi ile birlikte, onlar, iktisadî bir sistem olarak, kapitalizmi de devirmek azminde idiler. İşçi sendikalarını, işçilerin ekonomik menfaatlerini müdafaadan ziyade, bunları rejime karşı daima muhalif ve mücadele eden bir ihtilâl organı gibi kullanıyorlardı. Partinin kendi içindeki teşkilât sistemine gelince, aşağıdan yukarıya giden bir demokrasi sistemi değil, yukarıdan aşağıya gelen bir ihtilâl sistemini terviç ediyorlardı. İhtilâlcî ekalliyet hâkimiyeti ile merkeziet Bolşevik Partisi'nin değışmez şîârı idi.

O Zamanki Şartlar Dahilinde Bakû

Âzerbaycan Cumhuriyeti'nin başkentini teşkil eden Bakû, o zamanki şartlar dahilinde, yalnız Rusya'da sosyalist cereyanlarının ve Çar aleyhdarı hareketlerin kaynar bir ocağı değil, aynı zamanda Kafkasya'da yaşayan Müslümanların ve bilhassa Âzerbaycan Türklerinin milli hareketlerine merkezlik yapan bir şehir idi.

Millî Âzerbaycan hayatının her türlü siyasî, sosyal, iktisadî ve kültürel hareketleri üzerinde müessir olan merkezî müesseseler ekseriyetle burada bulunuyordu. Bakû sanayinde, petrol ocaklarında çalışan işçilerin büyük bir kısmı ile orta okullarda tahsil eden gençliğin mühim bir kısmını Âzerbaycan Türkleri teşkil ediyordu. Bu sebeple burada faaliyette bulunan umumî ihtilâl ve muhalefet cereyanlarının yanın-

da müstakilen harekette bulunan yerli ve millî gruplarla teşekküller de vardı. Ezcümle tarafımdan teşkil olunmuş, âzası, türlü Rus liselerinde ve diğər orta mekteplerde okuyan Âzerbaycanlı Türk öğrencilerinden mürekkep gizli bir mahfel vardı. Bu mahfel, mensuplarının millî hislerini tahrik etmək, Rusça okullarında okutulmayan Türkçeyi kendi kendilerine ilerletmek, yerli ediplerlerin eserlerini okumak, Çarlık aleyhine yazılmış ihtilâl şiirlerini ezberlemek ve arada sırada şapografya basılmış beyannameler dağıtmak, işçiler arasında giderek hürriyet inkilâp fikirlerini bunların arasında sistemli surette yaymak gibi faaliyetlerde bulunuyordu. Mahfelin şapografya intişar eden bir de Himmet adını taşıyan bir dergisi vardı.

Cemiyet ve bilhassa gençlik içindeki her türlü kaynaşma ve taazuvları kendi nüfuzları altına almak için rekabet eden Bolşeviklerle Molşeviklerin fırsat kaçırmayan propagandistleri, tabii, bizim mahfele de hulül ediyor, her nasıl olsa da, bizleri kendi hesaplarına kazanmak istiyorlardı. Bolşevik fraksiyonunu idare eden Koba adında enerjik birisinin olduğunu duymuştum.

Stalin'le İlk Temas

Bakû Petrol Sanayi İşçileri Sendikası adını taşıyan bir teşkilât vardı; işçilerin sırf ekonomik menfaatleriyle alâkadar olan bu resmî kurulun perdesi altında gizliden gizliye siyasî faaliyet dahi icra olunuyordu. Çarlık aleyhinde gizli olarak çalışan millî teşkilât mensuplarından Amcazâdem Mehmet Ali yukarıda adı geçen sendikada kâtiplik vazifesini yapardı. Bir gün o, Koba'nın bizimle görüşmek istediğini haber verdi.*

Bakû civarında bulunan Balahanı petrol ocakları mahallinde bir fabrikanın işçilerine mahsus evlerden birinde gayet basit bir odada karşımıza zayıf, nahif ve ortadan biraz uzun boylu birisi çıktı. Basit kıyafetli olan bu zatın çiçek bozuğu ile tırmalanmış yüzüğüne dikkat ettim, ciddi bir tavırla gülümsüyordu. Bizi tabii ve serbest bir edâ ile

* Malûm olduğu üzere, Koba, Josef Vissarionviç Cugaşvili'nin ikl kullandığı uydurma bir addır. Kafkasya'da iken bu adı kullanırdı; Stalin adını ise sonra, Rusya dahilinde çalışmaya başlarken kullanmıştı. Gene malûm olduğu üzere Koba bir gürcü romanından alınmış Çarlığa karşı mücadele eden bir çete kahramanının adıdır.

karşılıdı. Gürcü aksanı kuvvetle hissolunan bir Rusça ile konuşuyordu. Mutad hoşbeşten sonra söz siyasî ve sosyal meselelere intikal etti.

Şüpheşiz, musahabe, o günlerin en aktüel bir konusu üzerine olacaktı. O zamanki sosyalistler de umumen, Marksistler, hele Bolşeviklerde ise hususan işçi sınıfını ve bahusus proletaryayı idealize etmek bir moda idi. Koba proleterya sınıfının diğər sınıflara nisbetle tarihten mümtaz bir sınıf olması üzerinde durdu, dünyadaki adaletsizlikten asil sebebi mülkiyet esasına dayanan kapitalist sistemdir, dedi. Dünyayı ciddi mesut görmək isteyen hakikî hürriyet ve adalet taraftarları, ona göre, bu sistemi kökünden yıkmalıdır. Milletleri ve çalışan halkları sulüm ve istibdadı altında tutan Çarlık bu sistem üzerine müstenittir. Çarlığın kökünü tamamıyla kesmek için bu mülkiyet sistemi yıkılmalıdır. Böyle derin bir ihtilâle ancak mülkiyetle ilgileri olmayan proletarya sınıfı hazır olur. Çünkü o hiçbir şeye mâlik değildir, onun malı ancak iki eliyle bir başıdır. İhtilâl mevzuunda yalnız proletaryanın samimiyetine inanmak mümkündür. Marksistlerin meşhur seçilmiş sınıf nazariyesine uydurulan bu formülü, Stalin, bir de tatbikatta rastladığı bariz bir misalle tasvir etti. Ben, dedi, bir grup işçilerle konsprasyon şartları dahilinde arada sırada buluşuyor, teşkilât işleriyle meşgul oluyorum.

Bu gruba devam edenlerden biri hakkında bir gün, arkadaşlar, şüphelendiğimi söyledim, bu adam benim hiç hoşuma gitmiyor, dedim. Güvenemiyorum. Sonra birkaç defa karşılaştık da o adamı aramızda görmedim. Bir gün merak ettim, ne oldu bu arkadaş, dedim, niye gelmiyor, diye sordum. İşçiler:

– Koba arkadaş, siz bu adama güvenim yok, dediniz ya!.. Biz de onu hemen temizleyiverdik!.. dediler.

İlk tanıştığı bizlere proletarya sadakati hakkında anlattığı bu kısadan çıkarılacak hisse sarihti.

Koba'nın Vişinski'ye Bir Tebliği

Koba'yı çok seyrek olarak arada sırada görüyordum. Türlü konsprasyon şartları dahilinde ender tesadüfler bizi karşılaştırıyordu.

1905'ten sonra; çarlık mekanizmasında başveren sarsıntı ve zaaf üzerine yer yer bir takım ihtilâl ârızaları zuhur ediyordu. Bakû bu ârızalı yerlerden biri idi. Burada türlü vesilelerle başveren umumî

grevler, siyasî nümayişler ve umumî efkârı çalkalandıran bir takım soygunculuk, siyasî katil gibi hâdiselerin havası içinde muhtelif ihtilâl teşekküllerinin yarı gizli faaliyetleri taazzuv etmekte idi. Sık sık toplantılar, konqreler ve konferanslar oluyordu.

Günün birinde, Bakû civarında petrol tasfiyehanelerinin bulunduğu Karanehir denilen bir mahaldehyiz. Gecenin geç saatlerinde, bir marangoz atelyesinde Çarlık aleyhtarı türlü ihtilâl teşekküllerine mensup delegelerden ibaret bir konferanstayız. Günün taktiğine uygun talük eden müşterek meseleler müzakere edilmektedir. Müzakereler yukarıda kaydettiğim Bolşevik-Menşevik görüşü üzerine cereyan ediyordu. Bolşevik görüşünü Koba, yani Stalin; Menşevik görüşünü de şimdi Sovyetlerin milletlerarası sözcülüğünü yapan Andre Vişinski müdafaa ediyorlardı.

O zaman Âzerbaycanca intişar eden Çarlık aleyhtarı millî muhalefet organı Tekâmül gazetesini bu toplantıda ben temsil ediyorum. Müzakereler Rusçadır. Rus olmayan bir çokları gibi, benim Rusçam da pek mükemmel sayılmaz. Üslûp ve gramer hatâsı da yapmamış değilim. Müzakereye iştirak ile temsil ettiğim millî muhalefet cereyanının anladığı taktik icabı olarak baltayı Çarlığın tâ köküne vuran Bolşevik görüşü tercih eden bir ifadem vardı... Bunu hazmetmeyen o zamanki Menşevik Vişinski yaptığım yanlışlıkları telmihle:

– Arkadaş, edebî değil!...

Diye üslûbuma takılıyor. Koba ise hemen:

– Haydi, Yoldaş Vişinski, bir çıkıp da Türkçe, Âzerbaycanca konuş, bakalım kim daha edebî konuşur?.. diye mukabelede bulunuyor.

Türkiye'de Jön Türk İhtilâli

1908'de Türkiye'de Jön Türk ihtilâli vuku bulmuştu. Hürriyeti seven mahfillerde, bilhassa Kafkasya Türk ve müslümanlarının fikir ve siyasî hareket merkezi olan Bakû'de bu hâdise günün konusuydu. Bir tesadüfle Koba'ya rastladım.

– Osmanlı inkılâbı hakkında bizim dergiye bir makale yazsanız, dedi.

Bizim Dergi den maksadı yukarıda bir münasebetle kaydettiğim Sanayi İşçileri Sendikasının organı «Gudok» (Düdük) idi. Makaleyi

yazdım. «Gudok» redaksiyonuna getirildim. Redaksiyonun, o zamanki bir çok müesseseler gibi, iki yüzü vardı. Bir yüzü resmî idi. Derginin hükümetten müsaade almış imtiyaz sahibi ve mesul müdürü işçilerden Saşa Samartsev adında birisi idi. Bunun arkasında derginin bir de gizli bir redaksiyon heyeti vardı ki buraya Koba ile Timofeyef adında bir partili bir münevver dahildi. Heyet bir kunduracı dükkânının perde ile ayrılan arka tarafında toplanırdı. Türkiye'deki meşrutiyet inkılâbı hakkında yazdığım makaleyi burada, bu kunduracı dükkânında okuyarak, tetkik edecektik. Makaleyi okuduk. Timofeyev onu şiddetle tenkid etti.

— Kendi burjuvazimizi tenkid ve hattâ tezyif ediyoruz. Resulzâde'nin makalesinde ise Türkiye burjuva inkılâbı övülüyor. Kendimizde hoş görmediğimiz bir şeyi ne diye Türkiye'de hoş göreceğiz, idealize edeceğiz? Dedi; makalenin reddini istedi.

Koba müdahale etti:

— Arkadaş yanılıyor, meseleyi çok basitleştiriyorsun, dedi. Rusya şartları ile Türkiye şartları birbirinden ayrıdır, bizde bir reaksiyon diye telâkki olunan hâdise Türkiye'de bir terakki aksiyonudur. Resulzâde'nin makalesi çok yerindedir. Orada yürütülen muhakeme çok haklıdır. Makale basılmalıdır.

Nihayet makale basıldı.

Bizim 200 Ruble

Yukarıda izah ettiğim herç-ü merç yıllarında Rusya'da ve Kafkasya'nın her tarafında olduğu gibi Bakû'da da türlü izinli ve izinsiz cemiyetler faaliyet halinde idiler. Umumî hayır işleri ve maarif yapan cemiyetlerle beraber gizli faaliyetlerde bulunan siyâsî ideoloji teşekküllerinden başka, hükümet idaresinde zaafı istifade eden bir çok soyguncu desteleri de faaliyette idiler. Muhtelif ideler namına ihtikâr yapan bu eşkıya çeteleri zenginleri tehdid ederek para çekiyor, bazılarını çalarak aldıkları necat fidyesi mukabilinde bırakıyor, çok kere büyük firmalara gönderdikleri tehdid mektuplarıyla, bunları haraca bağlıyorlardı. Bakû'nun meşhur milyonerlerinden Musa Naki bir aralık tevkif edilmiş, verdiği büyük miktarda bir necat fitnesine mukabil hürriyetine kavuşmuştu. Hâl-i faaliyette bulunan bu eşkıya çeteleri arasında Bolşevik Partisi hesabına çalışan bir çetenin de mevcudiyetinden bahsolunuyordu. Bu

çetenin başında Erivan meydanının kahramanı (bu hâdise meşhurdur) bizzat Koba'nın bulunduğu sonradan öğrenilmişti.

Sonraları, İstanbul'da duyduğum bir rivayeti bu söylediklerimle ilgili olduğundan burada zikredebim:

Sözü geçen devirde polisin aczini gören bazı firmalar emniyetini, verdikleri dolgunca maaş mukabilinde Bakû'nun Koçu diye meşhur olan kabadayılara emanet etmişlerdi. Ezcümle, meşhur petrol şirketi Nobel., bu maksatla H.M.-yev denen birisiyle bağlaşmıştı. Bu zat 1927-28 senelerinde, emgrant iken, İstanbul'da bir çokların, Bakû'ya ait hâtıraları arasında şâyan-ı dikkat bir hikâyeye anlatmıştır:

Bolşevik Partisi'nin tehdid kolundn, adı geçen firmanın Neft alan şubesine bir mektup geliyor. Mektup 50.000 rublenin muayyen gün ve saatte gelecek arkadaşlara teslim edilmek üzere hazırlanmasını talep ediyor. Firmanın müdürü, H.M.-yi çağırıyor ve kendisinden, tayin olunan saatte tedhişçilerle karşılaşmasını istiyor. H.M. birkaç Koçuları ile birlikte bekliyorlar. Tayin olunan saatte iki arkadaşıyla birlikte Koba (yani Stalin) peyda oluyor. Korku telkin eden sert bakışla H.M.'yi süzen Koba kendisine ismi ile hitap ederek, kandırıcı bir ifade ile:

H., diyor, biz bu alelâde bir hırsız değiliz. Kapitalizme karşı vuruşan bir işçi partisiyiz. Hedefimiz Rusya Çarlığıdır. Biz işçiler bir zulmün altında isek, siz Müslümanlar iki zulmün altındasınız. Başkasının hususî menfaatlerini korumak için bize karşı silâh çekmek, canınızı mânasız yere heder etmektir. Halbuki bizim aldığımız paralar hürriyet için sarfolunur; bir millet olarak, sizin hürriyetiniz de bunun içindedir.

Bunun üzerine H. M. Beyin mukavemeti kırılıyor ve hemen arkadaşlarına dönerek:

— Biz, pas, diyor.

Mahiyetine, kısaca temas ettiğim bu devirde ben Bakû'da maarif yayan Necat cemiyetinin riyasetinde bulunuyordum. Bu, resmi müsaade ile faaliyet yapan bir cemiyet idi. Onun perdesi altında siyâsî faaliyette bulunan gizli bir grup gizleniyordu. Bu grup Çarlığa karşı konsprasyon yapan bütün ihtlâl partisi ve grupları ile temas hâlinde idi.

Günün birinde Bolşevik Partisi maliye komisyonuna mensup âzadan bana müracaat etti.

— Müştereken bir garden parti yapalım, siz resmî unvanımızı, verir, biz de şehirde ve sosyete âleminde nüfuzu bulunan meşhur hanım

ve beylerden tanınmış aktör və aktrislerden mürekkep bir ekiple garden partinin başarılı olmasını sağlarız, dedi.

Neticede: Hâsıl olacak geliri aramızda bölüşelim teklifinde bulundu.

O devirdə bu gibi kombinezonlar mutad işlərdəndi. Bunun hayret edilecek bir tərəfi yoxtu. İdaredəki arkadaşlarla görüştüm. Həpsi Çarlıq aleyhtarı adamlar olduğundan teklifi iyi qarşıladılar. Hərəkətə gəçildi. Garden partiye başlandı. Bakû'nun məşhur vali bəhçəsində tertip olunan bu garden parti, üç gün davam edəcəkti. Gezintinin ilk günü başarılı oldu. İyi gəlir sağlandı. Bu tempo ilə davam edəcək olursa, garden partinin tam bir gəlir verəcəği, hər türlü şüphenin dıfında idi. İkinci gün də gezinti aynı tempo ilə davam etdi.

Bu arada şerikimiz maliye komisyonu üyelerindən Serebriyakov bana müracaat ediyor: Koba'yı biliyorsunuz, onu Bayıl hapishanesindən (Bakû'nun Bayılburnu denilən halicində üç tərəfi su olan bir hapi-sane kalesi, ki bir zamanlar ben də bunun sakinlerindəndim.) kaçırmak istemiyoruz, diyor. Garden partinin başarılı olduğu və iyi hasilat sağla-yacağı şüphesizdir. Bizim hissemizə gələcək gəlirə mahsuben, arkadaş Koba'nın (yani Stalin'in) kaçırlmasını finanse etmək üzere, garden partinin müdürü sıfatıyla, 200 rublelik bir avans verirsiniz minnettar oluruz, diyor; İşin müstaceliyyətini də, Koba'yı iki gün sonra gidecek mahsuplar kafilesi ilə göndərmək zarureti ilə izah ediyor. Her ihtimalə qarşı beklədiyimiz neticə aldığımız avansı kapamıyacaq olursa, hisse-mizə düşən açığı həmin kapamayı taahhüt ederiz, diye təminat vermə-yi də ihmal etmiyör. Meseleyi arkadaşlarla görüşüyörüm; istənilən avansı verməkdə bir mahzur görülmüyör.

Garden partinin üçüncü günü kasa mevcudunu, piyongo için mü-cəvher mağazalarından ariyet edilmiş gümüş eşya bakiyelerini vesaire-yi toplayaraq gezintinin baş kadın müdürü Madam Barkov'a maliye komisyonu üyesi və Necat cəmiyyəti idarə heyəti əzasından bir arka-daşla birlikdə, neticəyi rapor hâlinə təsbit etmək üzere, madamın evinə doğru hərəkət etdik. Vali konağının yanında bulunan şəhər bəhçə-sindən aralanmış, yan sokaklardan birinə dönmüşük, derken eli silâhli bənditlər arabalarımıza hücum ediyör, masa mevcudu ilə, gümüş eşya-yı alıyör, üstəlik madamın bilezikləri ilə sırmalarını çəkib kayıplara qarışıyör.

Tahmin edəcəyiniz bir heyecan və teəssür içində madamın evinə

geliyörüz; normal məzbata yapacağımıza polis zabtı hazırlamaq icap ediyör.

Garden parti beklənmedik bir fiyasko ilə neticələnmişdi. Bizim şeriklər şimdi zərərliyi kapamaq değıl, aldıkları 200 rublelik avansı bi-lə iadə niyyətində değıllər. Bugün, yarın diye meseleyi boyuna atlatı-yör.

İşin dahası var: Soyguncuların bizzat bolşevik partisində mensup tədhişçilər olduğu kuvvətlə söyleniyör.

Lenin iş başına gəlincə, Çarlığın millətlərə bütünlük borçlarını lağvətmiş iken, 1903'te Rusya Sosial Demokrat Partisi'nin yapılan borcu həmin ödəmiş, ihtilâl kəndi borcunu ödə! Diye böbürlənmişdi.

Ya bizim 200 ruble...

II

Âzərbaycan Cümhuriyyətinin Bolşeviklər Tarafından İşğali

1917'də hükümet reisi Lenin və millətlər komiseri Stalin'in im-zalarını ihva edən bir bəyannamə ilə Sovyet Hükümeti, Rusya impera-torluğu dahilində bulunan böyük-küçük bütünlük millətlərin kəndi mu-kaddətlərini tayinə salâhiyyətərdə olduklarını və istərlərsə Rusya'dan ayrılaraq kəndilərinə mahsus müstəkil birer dəvlət dahi kurabilecək-lərini təmin ediyör.

Töənrlə ifadə olunmuş bu sarıh deklarasiyona rağmen, 28 Mayıs 1918'də, milli istiklâlini ilânla hâkimiyət hakkında malik milli bir dəvlət hâlinə gələn Azərbaycan Halk Cümhuriyyəti'nin hudutları Mos-kova'dan göndərilən Kızılordu kıtaları tərəfindən zorlanmış, 27 Nisan 1920'də məmleket kızıl Rus kıtaları tərəfindən istilâ edilmişdi.

Cümhuriyyət hudutları üstün kuvvətlərlə geçilmiş; hər türlü mu-kavəmət hərəkətləri amansız surətdə bastırılmışdı. Kızılordu'nun aktif yardımıyla məmleket Sovyetləşdirilyör. Yani, sözdə Sovyet Âzərbay-can Cümhuriyyəti unvanı muhafaza edilyörsə də, işte demokratik milli bütünlük müəssesələr ortadan kaldırilyör; liderlər təkip olunuyör, kızıl istilâ tərörü hər tərəfi kasıp kavuruyör. Fevkalâde ihtilâl mahkəməsi mânasına gələn Çerezviçayka cəza makinesi durmadan çalışıyör, göz-də bulunan bütünlük münevverlər bir-biri arkasından yakalanaraq zindan-

lara atılıyor, bir kısmı da elli ayaklı ortadan kayboluyorlardı. Kızıl karsırga, devirmedik millî müessese, kesmedik bir şahsiyet bırakmıyordu.

Bakû'da Asobi Atdel Hapishanesinde

Bu şartlar dahilinde, bir müddet saklandıktan sonra, eski mücadele arkadaşlarımdan merhum Kazımzâde Abbas Kulu Beyle beraber Bakû'yü terk etmiş, eski Şirvan vilâyetinin merkezi Şamahı civarında, Kafkasya sıra dağları eteğinde, Lahiç denilen bir yerde gizlenmiştik.

Bulduğumuz yer, bir sūitesadūf eseri olarak keşfedilmiş; yakalanarak Bakû'ya geri getirilmiş ve o zaman Çeka denilen siyasî polis müessesesinin fevkalâde işler şubesi olan Asobi Atdel'e teslim edilmiştik.

Asobi Atdel'de bizi, hapishane hâline getirilen eski, büyük bir binanın bir odasına kapadılar. Oda deyip de geçmeyelim. Zaten bu, koca binanın tasavvur edilebilecek alelâde bir odası değildi. Bayağı bir mutfaktı. Alt katta, güneş görmeyen karanlık bir mutfak odası. Yeri asfalt olan bu odada yatak ve umumiyetle mobilya namına hiç bir şey yoktu. Üstümüze, üzerimizdeki pardesüyü çekebilsek de, altımıza dōşeyebilecek bir şeyimiz yoktu.

İlk düşüncemiz kuru asfalt üzerinde yatmamak için bir çare aramaktı. Karyola filân aramak abesti. Ben de, arkadaş Abbas Kulu da Çarlık devrinin hapishanelerini boylamış adamlardık. O zaman da asfalt zemin üzerine yataklarımızı serer öyle yatardık. Fakat şimdi serecek yatak da yok. Gardiyanlara vücudumuzu soğuk yerden ayıracak bir şey bulunamaz mı, diye merak ettik. Bir çare bulundu. Avluda bazı ambalaj sandıkları vardı. Bunları bizim ricamız üzerine Kızılordu erleri hemen söktüler ve parçalarını bize verdiler. Bunları altımıza dōşeyerek öylece yattık.

Bir iki gün, iki arkadaş mutfağın yegâne misafirleri idik. İki gün sonra mutfak ailesi yeni getirilen bir iki misafirle de bollaştı. Bunlardan şehirde olup bitenlerden bir derece malûmat edindik. Başkente getirildiğimiz ahali üzerindeki ilk intibalarına vâkıf olduk. Bunlar bir taraftan üzücü, bir taraftan da sevindiriciydi. Cellâtlığı ile her tarafa korku telkin eden Pankratov gibi birinin müdür bulunduğu Asobi Atdel hapishanesindeki mukadderatımız herkesi endişede bırakıyor ve muhtemel her türlü fenalıkları önlemek için herkes elinden gelen tesiri icradan geri kalıyor-

muş.

Mutfakta bulunduğumuzun üçüncü veya dördüncü günü idi. İlk defa olarak dış âlemlə bir nevi temas hasıl oldu. Bizi, tevkif edildiğimiz yerden Bakû'ya kadar teşyi eden birisi vardı. İsmi mücevherci diye kaydedeceğim bu adam eskiden Bakû'nün baş caddelerinden birinden mücevher mağazası tutardı. Şimdi Bolşeviklerin özel işlerine hizmet eden bir vazifededir. Umumî efkâr kendisini Bolşevik casusu diye söylemiş. İşte bu casus bizi mutfakta ziyaret ediyor. Maksudı bizden bir rekomandasyon almak. Şehirde herkes kendisini, bize karşı kötü muamele etmekle itham ediyormuş. Halbuki bize ne kadar iyi muamele ettiğine bizzat biz şahidiz. Hem de buraya birkaç gün sonra serbest bırakılacağımızı tebriş için gelmiş. Yalnız bir ricası var, her türlü dedikoduya bir hatime vermek için ben kendisine bir pusula vereyim ve bu manada kendisinden memnun olduğumu söyleyeyim, tâ ki o bunu münekkidlere göstərsin, kendisinin bile kötülük değil, iyilik yapmış olduğunu isbat etmiştir. Kendisini teskin ettim! Söylenenlere aldırma dedim, mademki birkaç gün sonra, değdiğin gibi, hürriyete kavuşacağız, o zaman bir ziyafet çeker, oda sizin bize ne kadar iyilik yaptığınızı açıklarız, mesele kalmaz, dedim. Böylece acaip bir şekilde istenilen itibarnameyi atlattık.

Aynı günde bize evden bir paket içinde yemek gönderilmişti. Yemekler bir gazete kâğıdına ambalaj edilmişti. Bu ambalaj kâğıdı birkaç gün evvel intişar eden Türkçe Komünist gazetesinin bir nüshası idi. Bizim durumda olan bir adamın gazeteyi ne gibi bir tehalükle okuyacağını, şüpheşiz tahmin edersiniz. Gazeteye hemen göz gezdirdik. Azərbaycan Sovyet Hükümetinin Başkanı Dr. Neriman Nerimanof'un imzası ile ilk sahifede resmî bir tebliğ, tebliğin hatıradan kalan metnini aslında yakın bir şekilde buraya naklediyorum: Mehmet Emin Resulzâde'yi vilâyetlerde her türlü facialara uğramaktan masun bulundurmak maksadıyla Sovyet hükümeti, onun başkente getirilmesine karar vermişti. Burada ise hayatı emniyet altındadır, ahalinin bu hususta emin olmasına ve heyecana düşmemesini tavsiye ederiz.

Bu tebliğ mutfığa gelen yeni misafirlerin anlattıklarını teyid eder mahiyette idi... eski mücevhercinin elde etmek istediği hüsnuhal vesikası da bununla ilgili olacaktır. Sonradan öğrendiğime göre bugünlerde, İran meşrutiyet hareketlerinde kendisiyle beraber çalıştığım Hay-

dar Han Amioğlu'nun da büyük bir alâkası görülmüştür.

Haydar Han, İran'ın en yakın tarihinde mühim rol oynamış Kafkasyalılardan biridir. Kendisi İran meşrutiyetçileri arasında Haydar Han Bombi (Bombacı Haydar Han) diye meşhurdur. Vatiyle, Tahran'da Kaçanlardan Mehmet Ali Şah'ın Başvekili meşhur irticacı Emin-üd Devle'yi öldüren fedayi Abbas Ayag'ye bombayı veren o idi; bunun gibi Tebriz'de gene meşrutiyet mücadeleleri esnasında Şah taraftarı, meşhur irticacı Şuca-üd Devle'yi posta ile gönderdiği bir cehennem makinesi ile patlatan da odur. Bir tedhişçi ve bir ihtilâlcisi olarak onun mücahitler üzerinde derin bir nüfuz ve tesiri vardı. O zaman İran ihtilâl hareketlerinde Şah taraftarları eski rejimlere karşı mücadele yerli terakkiperver ve meşrutiyetçilere yardım için gelen Kafkasyalı unsurlarla yakından alâkası olan bu Haydar Han, şimdi Bakû'da bulunuyor ve başındaki bir grup mücahitlerle İran hareketlerine iştirakle ilgili birtakım kombinezonlar düşünüyormuş. Benim tevkif olunarak Bakû'ya getirildiğimi haber alınca, İran'daki meşrutiyet hareketi sahasında teessüs eden dostluk namına, hemen harekete geçmiş, başta Dr. Neriman olmak üzere, Sovyet Azərbaycan'ın nüfuzlu bütün elemanlarına başvurarak Mehmet Emin'in başından bir kıl, eksik olmaz!.. demiştir.

Anormal mutfak hayatı yavaş yavaş kendine mahsus bir form alıyor. Saatler saati, günler günü koyalıyor. Gelen yeni misafirlerden duyulan türlü söylentilerden günü gününe havadisler almıyor, mukadderatımızı bekliyorduk. Bütün bunları ve mutfagımızda kendi formunu alan bütün şeyleri burada tafsil etmek niyetinde değilim. Buradaki mahrumiyetleri, yemek diye verilen bulaşık suyunu andıran çorbalar vesaire üzerinde de durmak istemem. Mevzuum umumî hâtirat yazmak değildir. Teferruata yalnız ele aldığım asıl konu unsurlarını birbirine bağlamak suretiyle temas ediyorum.

Hapishanede Stalin'le Başbaşa

Mutfakın yeni misafirlerinden şehirde olup bitenler hakkında malûmat alıyorduk. Bunlar şehirde Padvalyon adında gizli bir cemiyetin keşfedildiğinden bahsediyorlardı. Padval Rusça bir sözdür. Bodrum demektir. Kızılordu tarafından yeni işgal olunan Bakû'de, burada kalan Türkiyeli eski mülteci subaylardan bir kısmı ile liman-

da bulunan bahriyeliler arasında gûya ki bir anlaşma olmuş, bunlar yerlilerden bir kısmı ile sözleşerek, hükûmete karşı komplo hazırlıyorlarmış.

Teşkilât üyelerinin görüşme yeri şehrin eski Nikola sonra parlamento, şimdi de komünist caddesi denilen büyük caddesinde bodrum katında yerleşen bir dükkân imiş. Bu münasebetle kendilerine bodrumcular manasına gelen padvalyon deniliyormuş. P advalyoncuların niçin hapsedildikleri hakkındaki ciddi, yarı mizahlı hikâyelerini büyük alâka ile dinliyorduk, derken kapı açıldı. Gardiyan içeri girdi. Bana hitap ederek, yoldaş Resulzâde (mahsuplara da yoldaş, diye hitap olunuyordu) arkamdan geliniz, dedi.

Saat 17 idi, akşamın bu geç saatlerinde kameradan bu şekilde götürülenler, bermutad gider, bir daha dönmezler. Bu; harcanmağa götürülen bir saattir.

Baktım, arkadaşlara bir hüznün geldi hele arkadaş Abbas Kulu'nun rengi attı; melûl ve mahzun gözleriyle bana baktı. Zorla zaptolunan bir heyecanla kucaklaştık. Kendisinden, uzun ve neticesi meçhul bir sefere çıkıyormuşum gibi ayrıldım. O titrek bir sesle iyilikler temenni ediyordu; ben de kendisine merak etme, korkma, diye teselli veriyordum.

Ben önde, gardiyan arkada gidiyoruz. Karanlık koridorlardan geçtik (petrol merkezi olan Bakû'da petrol kıtlığı yüzünden tasarruf olsun, diye âdeta geceleri lâmba yakılmaz). Bu yolun pek de yabancı değilim. Bir defa yine bu koridorlardan Pankratov'un huzuruna götürülmüştüm. Burada bir heyet beni istintak etmişti. Hissettim ki gene Pankratov'a götürülüyordum.

Geldik. Tam orası. İki hafta evvel edildiğim oda. Gardiyan kapıyı açtı. Girdim. Masanın arkasında ayakta duran Pankratov'un yan başında kıızı lordu üniformasında biri bana dikkatle bakıyor.

Subay, istikbal maksadıyla bir iki kadem ilerledi, elini uzatarak:
– Yoldaş Resulzâde, tanıdınız mı, (bir az pauz aile) Stalin! dedi.
– Evet tanıdım (biraz tevakkuftan sonra) Koba! dedim.

Tevakkufumda bir mâna vardı, ben Rus Sovyet komiseri Stalin denen zatı tanıyıordum. Benim tanıdığım Kafkasya ihtilâlcisi Koba vardı.

Stalin hemen Pankratov'a müracaatla, bizi yalnız bırakınız, dedi.

Pankratov çıtıktan sonra bana:

- Ne çetin günlerde beraber çalıştık, şimdi ise tokuştuk, dedi.
- Dünya bu, her şey olur, dedim.
- Dosyanızı gördüm, durumunuz pek kötü, dedi.

Ben bir lâhza gözünün içine baktım.

– Müsavat partisi'ne mensup olmak töhmetiyle işçilerin hâlinde kurşuna dizilen bir yerde bu fırkanın lideri olur da durumunun iyi olacağını düşünecek kadar sade değilim. Fakat bu kötülüğün dosyadan çıktığına aklım ermez, çünkü durumunun kötülüğünü isbat edecek bir dosyadan haberim yok.

Stalin mevzuu hemen değıştirdi.

– Ben bunun içi gelmedim, dedi. Buraya gelince mahpus olduğunuzu öğrendim. Sizinle görüşeceğimi yalnız Dr. Neriman'a söyledim, dedikten sonra sözüne devam etti:

– Buradakiler (yerli komünistleri kastederek) sizden korkuyorlar, bir kısmı Müsavat reisini bitirmelidir, diyor, bir kısmı da yok ömrü oldukça hapiste kalsın, mütalâasında bulunuyor. Fakat ben bu iki şıkkın hiçbirini size revâ göremem. Siz eski mücadele arkadaşısınız. Ziyaretimin yegâne sebebi de budur. Çar istibdatına karşı da mücadelelerinizi, sizin inkılâp hareketindeki rolünüzü ve ehemmiyetinizi biliyorum. Bu inkılâp için gerekli bir şahsiyet olduğunuzu takdir ediyorum. Siz ne öldürür, ne de ömür boyunca hapishanelerde çürütülür bir insan değilsiniz. Bence size hürriyetiniz iade edilmelidir: İsterseniz benimle beraber Moskova'ya gidelim –ki bunu ben size şahsen tavsiye ederim, çünkü buradakiler sizi rahat bırakmazlar ve zuhur edecek herhangi bir hâdiseyi bahane ederek sizi mesuliyete çekerler- isterseniz dünyanın tercih ettiğiniz herhangi bir tarafına gidiniz.. bir sözle hürsünüz. Düşününüz, taşınınız, belki de bizimle teşrik-i mesai edersiniz!..

Diye sözlerini bitirdi.

Stalin'in Rusya'dan bahis açan resmî mukaddimeden eski mücadele arkadaşlığından bahseden samimi bir hasbihal edâsına çevrilen bu ifadesine aynı şekilde mukabele etmek lâzımdı.

– Bunca hâdiseler olup bittikten sonra teşrik-i mesai bahis konusu olamaz, yoldaş Koba, dedim.

– Evet haklısınız, biz 1918'de buraya Şaumyan'ı göndermeyecektik, dedi.

Bu cümle ile neye telmih edildiği izah edilemezse, en yakın Azərbaycan tarihinin teferruatına vâkıf olmayan okuyucular meseleyi pek anlayamazlar. Bunun için biraz tafsîlât vereyim:

Şaumyan Sovyet hükûmeti tarafından ihtilâl tâ bidayetinde Kafkasya fevkalâde komiserliğine tayin olunmuş monünist bir Ermeni idi. Daha bolşeviklerin elinde olmayan Kafkasya'ya fevkalâde komiser tayin olunan bu adama aynı zamanda Şarkî Anadolu'da henüz Rus orduları işgali altında bulunan vilâyetlerde Büyük Ermenistan teşekkülü maksadıyla bir referandum teşkil etmek vazifesi de bir dekratla bu Şaumyan'ın uhdesine bırakılmıştı. 1905'den beri tanıdığım Şaumyan 1918'in başlarında, Bakû'da benimle görüşerek kendi misyonundan bahsetmiş ve Müsavat Fırka'sına teşrik-i mesai teklifinde bulunmuştu. Bizden hüsn-ü kabul görmeyen Şaumyan sonra Tiflis'e gitmiş, orada Gürcü Menşeviklerinin şiddetli bir muhalefetiyle karşılaşarak tekrar Bakû'ye avdet etmiş ve burada aynı senenin 31 Mart'ında cephelerden dönüp Bakû'de birikmiş bulunan Rus askerleri kıtalarını tahrik ederek Bakû'deki Türk ve Müslüman ahali üzerinde bir katliâm tertip etmişti.

Stalin, işte bu hâdiseye telmih ediyordu. Bununla o bir taraftan 1918'deki Mart faciasının bütün kabahatini Şaumyan'a yüklüyor, diğer taraftan da o zamanın Ermeni meselesinde alınan Bolşevik istikametini zımnen tenkid etmekle Türk-Ermeni itilâfını istismar etmekteydi.

Stalin'e söyledim:

– Mesele Şaumyan'ın şahsında değildir; yalnız 1918'de değil, siz buraya şimdi de gelmeyecektiniz!..

Stalin dikkatle yüzüme baktı. Lisaniyle değil, hâliyle niçin, diye sordu:

– Çünkü Rus gücüyle tesis olunan proleterya diktatörlüğü Azərbaycan'da Rus hâkimiyetinin tesisinden başka bir şey olmaz, diye devam ettim.

Fikrimi bir misalle tavzih ederek ilave ettim:

– Tasavvur ediniz ki Almanlar geliyor, Moskova'da Sovyet hükûmeti kuruyorlar; bu nasıl olur? diye sordum.

– Bizden daha iyi tatbikat yaparlar, diye Stalin gülümsedi.

– Fakat Rus halkı da daha iyi idareyi nasıl telâkki eder?... Tahmin etmez misiniz, cevabını verdim.

Stalin mânia bir bakişla yüzüme baktı... Bu bakişta Rus halkının ruhiyatını ben daha iyi bilirim, diyen bir ifade vardı. Stalin bir lâhza düşündükten sonra konuyu deęiştirdi.

— Peki, dedi, olan olmuş bitmiştir. Şimdi ne düşünüyorsunuz, ona gelelim.

— Sizin, dedim, burada, Pankratov'un bu masası başında bir heyet beni isticvap ediyordu. İsticvabı idare eden müstantik ameleden yetişme genç birisi idi. Bana soruyordu:

— Dağlarda dolaşıyordunuz, orada yakalandığınız zaman ne düşünüyordunuz? diye benden cevap bekliyordu. Ona:

— Hâdiseleri müşahede ile meşguldüm, cevabını verdim. Kani olmadı. Beni daha ziyade konuşturmak istiyordu; dedi ki:

— Nasıl olur, siz Müsavat hükümetinin ruhu idiniz; Millî Azərbaycan Hükümeti sizin manevî tesiriniz sâyesinde ayakta idi. Bu ayarda bir adamın hâdiseler karşısında pasif bir müşahade durumunda kaldığına inanalım mı? Biz sizin hapishaneninize iken düşünüyor, kendimizce bir takım plân kuruyorduk. Hapisten çıkınca şunu, bunu yapacağız, diyorduk. Siz nasıl olur hiç bir şey düşünmüyor, sadece müşahede ile vakit geçiriyor, âtil kalyordunuz!.. diye müstantik yüzüme baktı; kendisine:

— Siz benden daha gençsiniz, aradaki fark herhalde bundan ileri gelse gerek, cevabını verdim.

Ona bütün samimiyetimle elbette ki açılmazdım; çünkü beni tanımazdı. Cevabımı can kurtarmak için uydurulan bir şey diye düşünür samimî bulmazdı; fakat size, eski samimiyeti hatırladan bir edâ ile konuşan Koba'ya müstantığın anlayamadığı ataletin asıl sebebini izah edebilirim.

Siz demokrasinin takdis ettiği büyük hakkı, millî istiklâl hakkını çiğneyerek hududumuzu geçtiniz. Buna gücümüz yettiği kadar mukavemet ettik. Üstün kuvvetlerle bu mukavemeti kırarak yurdumuzu işgal ettiniz. Kahir kuvvetlerinize mukavemeti daha fazla devam ettirmeğe kendi kuvvetimiz kâfi değildi. Milletler arası daha büyük kuvvetlere istinat etmemiz lâzım gelirdi. Halbuki bulduğumuz şartlar dahilinde istinat edeceğimiz büyük kuvvetler, şarktaki millî istiklâl hareketleriyle, bilhassa millî Türkiye hareketiyle muhasım bir durumdadırlar. Siz de bu durumdan istifade ederek Türkiye'ye yardım için

Âzerbaycan'dan geçit istemek şîarı altında memlekete sokuluyordunuz, bu maksatla burada bulunan maceracı bir takım unsurları da kullanıyor ve umumî efkârı iğfal ediyordunuz. Tahaddüs eden bu şartlar dahilinde biz iki ateş arasında kalan bir adam durumunda idik. Bu durumda bize müsait vakit gelinceye kadar beklemek lâzım gelirdi. Müstantığının anlamadığı şey bir atalet değil, bir intizar idi. Sovyet işgalini tanımayarak yeniden faal mücadeleye geçmek hakkını muhafaza ile müsait bir konjonktör gelinceye kadar intizar edecektir.

Stalin,

— Peki, farzedelim, istediğiniz şartlar mevcuttur ve kendi kuvvetlerinize hareket etmek imkânundasınız; o hâlde bize karşı ne yapardınız? diye sordu.

— Hiç düşünmeden hemen size karşı kıyam ederiz, dedim.

— Peki ama, siz küçük bir memleketsiniz, kendi başınıza müstakil olarak kendinizi idare edemezsiniz; başka büyük bir devletle, ne de olsa, anlaşmanız lâzımgelir, dedi; ben:

— Bu tahdirde biz, gene büyük komşumuz olan sizinle anlaşırız, fakat Neriman'ın anlaşığı tarzda değil, dedim.

Stalin güldü,

— Neriman mı bizimle, yoksa biz mi Neriman'la anlaştık?! dedi.

Bir saatten fazla süren müsahabe sona eriyordu. Stalin müsahabeyi pratik bir neticeye bağlamak niyetiyle sözü tekrar bizimle hürriyet'e getirdi. Bakû'de kalmayı mı, yoksa Moskova'ya gitmeyi mi tercih etmemi bilmek istiyordu. Kendisine dedim ki:

— Mademki bize hürriyet mutasavverdir, o halde dört duvarın arasında mahpus olarak düşünüp karar almaktansa, bütün meseleleri hürriyet havası içinden salım bir kafa ile düşünüp halletmeyi tercih ederim, dedim.

— Peki, diye muvafakat etti. Seslendi. Biraz sonra Pankratov içeri girdi. Müsahabemiz esnasında karanlık bir mutfakta tutulduğumuzu, hâl ve ahval sorması münasebetiyle, anlatmış olduğumdan, içeri giren Pankratov'a hemen,

— Yahu, adamı karanlık bir mutfakta tutuyormuşsunuz, derhal kendisini münasip bir odaya naklediniz ve ailesiyle de kendisini götürüşürme imkânını veriniz, diye emir verdi.

Ayrıldık. Gardiyan bizi tekrar mutfığa getirdi. Mahpus arkadaş-

lar sevinçte, hele Abbas Kulu arkadaşın şadlığına pâyân yok.
Öyle ya, demek gidiş harcanma gidişi değilmiş!..

Özel Bir Oda

İki üç saat sonra gardiyan tekrar geldi. Eşyanızı toplayınız, yoldaş Pankratov sizi münasip bir odaya nakil için emir verdi, diyor.

Mutfaktaki arkadaşlara tekrar hüznün ve endişe geliyor. Bu hile olmasın, diye düşündükleri yüzlerinin ifadesinden, gözlerinin bakışlarından belli. Ben arkadaşlardan pek de ayrılmak istemiyorum ama, reddetmek de iyi kaçmaz. Bakalım sonrası ne olur... arkadaşlarla vedalaşıyor, gidiyorum; gardiyan eşyalarımı sırtına alıp arkamdan geliyor.

Beni Pankratov'un kendi oturduğu dairenin yanında kapısı müşterek balkona çıkan özel bir odaya bırakıyorlar. Çırlıçılak olan bu odanın mutfaktan farkı yerinin tahta oluşu ve bir de karyola yerini tutan tahtadan basit bir kanepenin bulunmasıdır.

Mevsim güzün sonuna geldiğinden ve odada ısınma tertibatı olmadığından insanın iliklerine kadar işleyen soğuk bir hava vardı. Mutfakta hiç olmazsa elimize geçen tahta parçalarını, gazete vesaire gibi kâğıtları yakıyor biraz olsun ısınyorduk. İlâve olarak orada maddî ılıklıktan başka manevî bir hararet de vardı; bir sosyete hâlinde yaşıyor, dertleşiyorduk.

Geceyi bu soğuk inzivada geçirerek sabah erkenden bir fırsatla balkonun kenarına geldim ve oradan kendimin selâmette olduğumu mutfaktaki arkadaşlara müşahede ettirdim. Sevinçlerini uzaktan bildirdiler. Abbas Kulu hava öpüşleri gönderiyordu.

Bir gün böyle yalnızlıkla geçti. Ertesi gün beni refikamla görüştürdüler. Evdeki ve şehirdeki vaziyeti ondan öğrendim. Ona da vaziyeti söyledim ve Stalin'le olan müsahabenin hulâsasını bildirerek, arkadaşların ne düşündüklerini ve ne tavsiye ettiklerini öğrenip gelmesini söyledim.

Böylelikle arkadaşlarla aramızda bir rabita tesis edilmiş oldu. Bu vasıta ile şehirde olup bitenler hakkında epey malûmat edinmiş oldum. Bizim tevkiftten şehre getirmemizin umumî bir heyecan doğurduğunu, resmî hükümet tebliğinin, bu heyecanı teskin maksadiyle, öyle diplomatik bir edâ ile yazılmış olmasının sebebinin öğrendim. Dostum Haydar Han Amioğlu'nun lehimde yaptığı cesurane demarşın tefsilatını

haber aldım. Arkadaşlar, Moskova'ya gitmemi daha münasip buluyorlar. Çünkü burada kalmak tehlikeli imiş, her türlü sürprizlere, her zaman maruz kalınabilirmiş.

Durumda Sarahat İstiyorum

Bir iki gün daha geçti. Stalin'in bize vâdettiği hürriyetten bir eser yok... Endişem artıyor. Vaziyeti tasrih için aklıma bir tedbir geliyor. Pankratov'la görüşüyorum; kendisine:

— İşim, münasebetlerinde katiyet ve sarahat seven bir partinin elindedir. Yoldaş Stalin'e söyleyiniz; vâdettiği hürriyet bana hakikaten mukadder ise, bu, ne zaman tahakkuk edecek? Bu bir; sonra benim işimle alâkadar Mehmet Ali ile Abbas Kulu arkadaşlar da mevkufturlar. Bunların da benimle beraber bir hapis halâs edilmelerini rica ederim. Sonra Moskova'ya gidecek olursam, orada tamamiyle serbest olabilecek miyim?

Benim işim tâbirini mahsus kullanıyorum. Çünkü arkadaşım Abbas Kulu ile beraber olarak hapsedildiğimi biliyorsunuz; Mehmet Ali de son defa bizimle muhaberede bulunduğu için hapsedilmiştir. Bundan başka tâ Çarlığa karşı yapılan mücadele senelerinden beri sıkı rabitalarla birbirine bağlı bulunuyorduk. Mehmet Ali ve Abbas Kulu türlü zamanlarda yapılan gizli faaliyet sahalarında müştereken mes'uliyet taşıyan arkadaşlarım olduğu gibi, millî hareketin son yıllarında da benimle hep aynı safta bulunmuşlardı. 1911'de Bakû'de Müsavat Fırka'sının teşekkülünde bu iki arkadaş merhum Naki oğullarından Taki ile birlikte gizli teşkilâtın ilk üçlüğünü teşkil etmişlerdi.

Pankratov ricamı Stalin'e getireceğini söylüyor, ayrılmak üzere iken kendisine kabilsen beni tekrar mutfığa göçürtme için emir vermesini rica ediyorum:

— Bana ayırdığınız oda şüphesiz daha temiz, havadar ve müstakildir, teşekkür ederim; fakat orada arkadaşlarla birlikte bir sosyetem vardı, beni o sosyeteye kavuşturmak lütfunu esirgemeyiniz, dedim.

— Peki, dedi, ayrıldık.

Tekrar mutfaktaydım. Mahpus arkadaşlarla birkaç günlük ayrılık hasretini gideriyor, duyduklarımız yeni havadisleri bölüşüyor, dertleşiyoruz.

Yoldaş Stalin Darılmış

Gardıyan, Pankratov'un beni tekrar istediğini haber veriyor, gidiyorum, Asobi Atdel şefi ciddi bir edâ ile:

— Yoldaş Stalin size darılmış!.. diyor.

Dikkat kesiyorum. Yüzümdeki istifhamı fark eden Pankratov, devamla Stalin'in:

— Yoldaş Resulzâde'nin güvensizliğini neden hak ettim. Benim vaadimden neden şüphe ediyor?!..

Sözlerini naklettikten sonra, cevap beklemeden, Stalin namına şunları açıklıyor.

— Ben daha birkaç gün buradayım. Siz (yani Ben) benimle beraber Moskova'ya geleceksiniz. Sizi Moskova'ya gideceğiniz gün serbest bırakacaklar. İsterseniz ailenizi de beraber alabilirsiniz. Moskova'da buldukça tamamıyla serbest olacak, hem benim, hemde Sovyet hükûmetinin himayesinde bulunacaksınız. Aileniz burada kalacak olursa o da Azərbaycan Sovyet hükûmetinin himayesinde olacaktır. Arkadaşlarınız Mehmet Ali ile Abbas Kulu dahi sizinle beraber geleceklerdir.

Neticeyi eve ve dolayısıyla arkadaşlara ulaştırdım. Yolculuğa hazırlanıyor, hareket gününü bekliyoruz.

Tam Tatbik Olunmayan Vaadler

Beklenen tarih geldi. Hürriyet günü, hürriyet saatine tebeddül etti. Mehmet Ali'yi bulunduğu başka bir hapishaneden Asobi Atdel'e naklettiler, benimle birlikte koyuverdiler. Fakat Abbas Kulu'dan haber yok. Ona müsaade etmemişler.

Mehmet Ali ile birlikte, ikimiz eve geldik. Gıyabımda doğmuş iki aylık oğlum Azer uykuda. Babasının öpücüğünden uyanan çocuk ağlıyor. Onun ve diğer aile efradının ve bunda eve toplanmış bulunan yakın akrabaların teessür ve hayır duaları içinde vedalaşarak, kapıda bekliyen arabaya biniyor, istasyon yolunu tutuyoruz.

Çarşıları, dükkânları ve pazarları kapalı olup derin bir hüzne dalan Bakû'nün sesini kaybetmiş hazin sokaklarında gidiyoruz. İstasyona geldik. Moskova treni bekliyor. Stalin'i götürecek salon vagona

bindirildik, başta Stalin olmak üzere Sovyet kodamanlarından Serge Orjenikidze, Budu Midivani (Ankara'da Milli Gürcistan hükûmetinin elçisi bulunan Semyon Midivani'nin öz kardeşi) vesairleri vardı. Stalin bizi karşılıyor.

— Yerli komünistler Abbas Kulu'yu beraber göndertmek istemediler, nedense aleyhine büyük bir hiddet vardır, diyor.

Biraz sonra doktor Neriman Nerimanof geliyor; bizimle selamlaşıyor ve hemen:

— Abbas Kulu nerede? diye sordu. Abbas Kulu'ya müsaade etmemişler, diyoruz.

O, tam bir hayret içinde:

— Hem... biz onun için de gitsin, demiştik... diyor.

— Siz demiş olabilirsiniz, ama vaka meydanda, müsaade etmediler..

III**Moskova Yolunda**

Biraz sonra müstevlilerin şakrak kakhahaları, yerlilerin de hazin ve müteessir bakışları arasında tren hareket ediyor.

Moskova yolundayız. Normal şartlar dahilinde beşinci gün Moskova'da bulunacak tren, şimdi en az on beş gün yol gidecektir.

Derbent Duvarları Niçin Yapılmış?

İlk istasyon olan Derbend'de bir iki gün kalmak icab ediyor. Stalin maiyetiyle beraber Temirhanşura'ya (şimdi Muhackala) gidecek, orada Dağıstan Sovyet muhtariyetinin teşkili ihtifaline iştirak edecektir. Kendisine refakat edenler arasında, o zaman Moskova'da intişar eden Vastok (Şark) dergisinin meşhur müdür ve muharriri Mihayloviç (eskiden Valantior adını kullanan ihtilâlcî bir emirgrant) de vardır. Bu imza ile Bakinski Raboçi gazetesinde çıkan bir makalede tarihî Derbent duvarlarına ait bir fıkra dercedilmişti. Daha Sasânîler zamanında yapılan, sonra da Araplar zamanında tamir olunan bu duvarlar, Mihayloviç'in makalesine göre, cenuptan gelen tecavüzlere karşı yapılmış bir sed olarak tarif olunuyordu. Uzaktan görünen Derbent duvar-

ları üzerine açılan müsahabe dolayısıyla bu makalenin aykırı olduğuna temas ettim. Stalin hemen gözleriyle aradı ve biraz ötede başkalarıyla konuşmakta olan Mihayloviç'i çağırırdı.

–Yahu dedi, sen tarihçi geçiniyorsun, bak Resulzâde ne diyor, Derbend duvarları Cenuba değil, Şimale karşı yapılmış bir sed imiş..

Salon Vagona Kimler Vardı?

Stalin'in salon vagonuna raptolunan kaçıllerya vagonunda bize bir kupa ayrılmıştı. Bu vagona bizden başka Lehistan'ın küçük kasabalarından birinde korum fabrikasında tezgâhtar iken, şimdi Stalin'in kaçıllerya müdürü olan Berzanoski vardı. Yahudi aslından olan bu Berzanoski Rus aristokratlarından dul bir kadınla evli idi. Bu kadın kocasıyla beraber kaçıllerya kâtipliği yapıyordu. Yanında eski kocasından bir kız bulunuyordu.

Bizim kupanın yanındaki kupayı da eskiden Petersburg'da (sonra Leningrad) kunduracılık eden vagon kumandanı, sempatik Davidov işgâl etmekte idi.

Kaçıllerya vagonu aynı zamanda bizim için vagon restoran yerini tutuyordu. Yemeklerimizi Berzanoski ailesiyle ve Davidov'la birlikte hep burada yiyorduk.

Uzun süren yolculuğumuz yeknesak olduğunu söylersek hakikate pek de uymaz. Her sabah kalktıktan kupayı tahtakurusu ve bitlerden ayıklamak, tuvaletimizin zarurî icaplarından idi buna mukabil kaçıllerya sofrasında, aylardır çektiğimiz sıkıntıyı telâfi ediyor, Azərbaycan'ın siyah havyarını kızıl vagona kendi helâl malımız gibi yiyorduk.

Stalin'in Hatıraları

Yolculuğun verdiği fırsatlardan faydalanarak Stalin bizi, arada sırada kendi salon vagonuna çağırıyordu. Bazen da kaçıllerya vagonuna gelerek oradakilerle öteden beriden konuşuyordu.

Bazan Madam Berzanoski'nin kızı ile konuşuyor, alaylı bir tarzda, sen Dede Wilson'u, onun 14 maddesini hiç duydun mu?.. diye latifeler yapar, bazan da kendi sergüzeşt ve maceralarına ait hâtıralar anlatırdı. Şimalde sürgün bulunduğu Eskimolar arasında balık avı ile ge-

çindiğinden ve bu işte kullandığı usul sayesinde yerlilerden daha muvaffakiyyətli olması hasebiyle onların nazarından âdeta keramet sahibi bir evliya gibi görüldüğünden ve bu yüzden şahsiyyətinin takdis edildiğinden, bellenen bir zevkle bahsediyordu. Stalin Eskimoların gözünde her şeymiş; hastalanınca da ona gelirlirmiş; o da verdiği mutad bir takım haplar ve tozlar sayesinde hafif hastalıkları önleyebiliyormuş. Bir gün Eskimo dilberinin biri tedavi için kendisine gelmiş; muayene esnasında cinsî bazı vaziyetler almış. Stalin aldırmamış. Meğersə bu dilber, zekâsıyla Eskimolar arasında məşhur olan bir kahramandan gebe kalmak istiyormuş...

Eskimolar arasında görülen bu cinsî toleransa muhəbil, sözü Kafkasya millətlərindəki herotik ahlâkın ciddiyyətinə keçirən Stalin, Dağıstan'da hənüz verdiği bir idam emrini bize anlatıyor. Komünist Partisi'nin ihtilâl sahasında xizmətləri keçmiş, sınanmış üyelerindən biri, Komiserlik vəzifəsinin süüistimal edərək, dağlı bir kzm ırzına keçmiş; Stalin onun ən böyük ceza ilə cəzalandırılmasını emrətmiş, Parti və Sovyet böyükleri bu yoldaşın dəğər və xizmətinə nazara alaraq Stalin nəzəndə onun için şəfaat etmişlər, fakat o, «kat'iyyən olmaz, hənən halkın gözü önündə idam edilecektir» demiş; çünkü «müslüman halk bu hususta yapılacak müsamahayı kat'iyyən affətmez!» Dağlardakı «âdetləre» buradakı «namus» telâkksinə, hürmət, hükümet itibarı bakımından esastır.

İran'a Tatbik Olunan Siyaset

Yol boyu yapılan müsahabelərdə, tabii olaraq, türlü konulara temas ediliyor və ekseriyyətlə Kafkasyada ceryan eden hâdisələrlə ilgili olaraq bir takım tanıdık şahısların oynadıkları rollerden və karakteristiklərdən bahis açılıyordu. Kafkasya şartları və o zamanki hâdisələrlə yakından vukufu olanlar için enteresan olduğu muhakkak olsa da, cihan efkâr-ı umumiyyəsinə pek o kadar da ilgiləndirməyən bu teferruatdan sarfınazar edərək, yol müsahabelərində, temas edilən konuların ən mühimlərini yalnız buraya kaydəcəğim.

Stalin bir gün İran'a karşı tatbik olunan siyaset meselesinə temas etmişti.

— Ben Bakû' ya geldiğimde dedi, baktım ki, bizimkiler İran'a taarruz plânı hazırlıyorlar. Hemen mâni oldum. (O zaman Âzerbaycan'ın İran'ın Giylân vilâyetine taarruz ederek İran Hükümeti ile ihtilâfa düşmüşlerdi.)

Niçin mâni olduğunu şöyle izah etti:

— İran'ı Sovyetleştirmeğe kalkışmak yanlış bir harekettir. Orada değil Cumhuriyet, meşrutî bir krallık rejimini kökleştirmek bile kâfi bir telakki işidir. Sosyalizm ve komünizm umdelerini oralarda tatbik girişmek maceracılıktan başka bir şey değildir, dedi.

Kendisine:

— Peki, İran için tesbit ettiğiniz bu taktiği neden Âzerbaycan'a tatbik etmiyorsunuz, demiyelim; çünkü biliyorum, burada Bakû gibi bir sanayi merkezi ve proleterya hareketi vardır, diyeceksiniz. Ya Türkistan? Ona ne dersiniz; oradaki şartlar İran'daki şartlara benzemiyor mu? Neden «İran taktiğini» oraya tatbik etmezsiniz?!..

Stalin biraz düşündü:

— Ne de olsa, Türkistan'da Rus okulundan çıkmış aydınlar var, dedi.

— Bu cevap pek de Marksistçe bir izah olmadı, değil mi?, diye mukabele ettim. Münakaşayı derinleştirmedim.

Rus-Alman İşbirliği

O zamanki iç harp ile ihtilâl hadiselerinin temas eden Stalin karakteristik bazı hikâyeler anlatıyor ve cümleler sarfediyordu.

Cihan inkılâbı tezi müsahabelerin ana konusu idi. O cihan inkılâbının tahakkuku için Rus-Alman işbirliğine fevkalade ehemmiyet veriyordu. Bu bakımdan Rapillo'da yapılan anlaşmayı övüyordu. Bu anlaşma gereğince Rus ihtilâl imkânları Almanya yaratıcılık kuvvetleri arasında samimi bir ittifak vücuda getirmek lâzımdır; Rusya'nın dünyayı doyurmağa kâfi gelen zahiresi ile Almanya'nın teknik istidat ve kabiliyeti bir araya gelince cihan inkılâbının başarısını önleyecek hiçbir kuvvet bulunamaz; Lenin, şimdi tatbik etmek istediği beş yıllık planla Rusya'nın ziraatını Almanya'nın muhtaç olduğu yiyecek maddeleriyle temin edecek bir hale getirmek azmindedir, diyordu.

İngilizlere Karşı Nefret

Cihan inkılâbını akamete uğratan ve dolayısıyla sömürge ve yarı sömürge halinde bulunan bütün milletlerin hürriyet ve kurtuluşlarına engel olan dünyada bir kuvvet varsa, o da İngiliz emperyalizm kuvvetidir, diyordu.

Konuşma buraya gelince Stalin'in sesi sertleşti ve intikam kıvılcımını saçan parlak gözleriyle uzaklara bakarak:

Benim vicdanımda 59 İngilizin anı vardır. Yumruğu bükülü elini havaya kaldırarak, bunları bizzat kendi elimle öldürmüşümdür. Şimdi Kolonel Stoke denen bir kereta vardır, o da bir elime geçerse yüreğim of demez, hemen gebertirim; diyor.

Stalin'in hiddet ve nefretle bahsettiği bu keretayı şahsen bilirim. Kendisini 1911'de Tahran'da tanımıştım. O zamanda orada İran-ı Nev gazetesinin baş muhabiri idim. Avrupaî usulde İran'da ilk defa olarak tesis olunan bu günlük demokrasi gazetesi gittikçe artan Rus nüfuzunun entrikalarıyla takibe uğruyordu. O günlerde Amerika'dan İran maliyesini ıslâh maksadıyla gelen meşhur Morcam Shuster'le yaptığım siyasi mülâkatın gazetede intişarı üzerine Rusya sefaretini beni İran'dan dışarı attırmak için teşebbüse geçmişti. Dünya matbuatı bizim mukadderatımızla yakından alâkadar oluyordu. Ezcümle Paris'te intişar eden Siegl gazetesinin Tahran'a gelmiş özel muharriri İran-ı Nev gazetesi ile bana tahsis edilmiş büyük bir röportaj dercetmişti. O zamanki İran Hariciye Nazırı yakın dostum Merhum Hüseyin Kulu - Han-i Nevvah benim şerefime tertip ettiği akşam yemeğine, şimdi İran senatosunun riyasetinde bulunan diğer dostum Seyit Hasan Takizâde gibi zevatla Telmis gazetesinin muhabiriyle İngiliz sefaret ataşemiliteri Stoks'u da davet etmişti. Stoks İran'daki irtica kuvvetlerini destekleyen Rusya siyasetinin azimli muhaliflerindendi.

Daha sonra Stoks'la Bakû'de görüşmüştük. Birini Cihan Harbinde galip gelen müttefikler namına Âzerbaycan'da bulunan İngiliz işgal kuvvetleri kumandanı General Shatelvort'un erkânıharp dairesinde siyasi müşavir sıfatıyla bulunuyordu.

Stalin'in adını hiddet ve tehditle çektiği Stoks, işte bu Stoks idi.

İngiliz-Rus Rekabeti

Müşahədə bir aralık Bolşeviklərin takip ettikləri və edəcəkləri Şark siyasətinə gəlmişdi. Bu meseledə görüşlərini izah edərək, Stalin, Çarlıq devrindeki məşhur İngiliz-Rus rekabetiylə şimdiki İngiliz-Rus, onun tábiriylə İngiliz-Sovyet münasebələrinin birbirindən radikal surətdə ayrıldıklarını anlataraq:

— O zaman iki yırtıcı qarşı qarşıya durmuşlardı; şimdi isə (bir müstəmləkəciyə qarşı bir halâskâr kuvvətlə duruyor, diyeceğini sezerək, sözünü tamamlamaya firsət vermeden);

— Şimdi isə, iki halâskâr duruyor, dedim.

Fakat, Allah bizi bu halâskârlardan kurtarsın, düşmanlarla kendi gücümüzle başa çıxarız, mealindeki Rusça darbimeselini təkrarladım.

İran Hakkındaki Hatıralarım

Söz, dönüp dolaşır gene İran konusuna gəlmişdi. Bu münasebetlə ben İran'daki məşrutiyət hərəketinə iştirakim dolayısıyla orada gördüğüm hâdisələrə temas edən hâtıralarımı anlatıyorum: Ezcümlə 1911 raddələrində İran'dan sürüldükten sonra İstanbul'da İran inkılâbı hakkındaki intibalarımın bir kısmını neşrettirdiğimi digər kısmının isə daha neşredilməmiş kaldığını söyledim.

Stalin hemen alâkadar oldu, bunları Moskova'da neşredelim; bizim için çox faydalı olur, dedi.

— Yazılar yanımda yok, Bakû'de kaldı, dedim.

— Mehmet Ali hemen geri dönsün, materyalləri getirsin, dedi.

— Şimdilik dursun, bir kərə Moskova'da yerleşelim de, sonra bakarız; icap ed ersə Mehmet Ali oradan da Bakû'ye gidebilir değil mi?.. dedim.

Sultan Mehmet Fateh

Stalin bize bolşevik partisinin kendisine vermiş olduğu bir mevzuu işləməklə olduğunu söylüyordu. O, devlet ve inkılâp işlərindən fâriğ olan saatlərini Leninizmin Esasları konusunu inceleməklə geçiriyordu. Bu münasebetlə ideolojik ve tarihî bazı konular üzerine konuş-

mayı seviyordu. Bir gün bana:

— Mammed Saltan kimdir?.. dedi.

— Mammed Saltan mı?.. Bu ismi neredə gördünüz, diye sordum. Hatırlayamadı.

Plehanov'də gördüğünü sonradan intikâl etdim. Məğersə Mammed Saltan, denen zat Sultan Mehmet Fâtihiymiş.

Rus Çarlığının kurucusu olmaqla bərabər Çar mutlakiyətinin de ideologu sayılan Müthiş İvan için, kâtiplerindən Presvetov tərəfindən, Sultan Mehmet Fâtihi'nin idaresini idealizə edərək azılmış bir esər vardır. Rus demokratlarının məşhur ideologu Plehanov Rusya tarihine ait yazdığı eserində, bu kitaptan iktibasla Mammed Saltan'dan bəhs etməkdədir. Stalin'in bir türlü tanıyamadığı və öyrənmək istədiyi Mammed Saltan işte bu idi:

—Sultan Mehmed Fâtihi!

Müthiş İvan Bir İdeal

Müthiş İvan Stalin'in düşüncəsində çox kökləşmiş, örnek bir simadır. O, bir devletin ancak tədhişin kullandığı metodlarla təssüs edebilecəyinə kanidi. Yapıcı bir devlet adamının ən müessir olaraq kullanaçağı silâh terördür. Merkezden kaçan türlü kuvvətləri bir mərkəz etrafında birləştirmək için, onun anlayışından, İvan'ın yaptığından başqa türlü hərəket etmək kabil değildi. Tarihin yürütücü âmili halk denilən amorf kitle değil, inkılâpçı ekalliyət zümresidir. Bu zümre hədəfə varmaq için muayyen bir plân kurar, kitleyi bu plâna intibak etmək için zorlar. Dünyanın bütün inkılâpçıları böylə yapmışlar. Stalin'e görə müthiş İvan'da bir nevi inkılâpçı idi.

Ben terörün bir sistem olaraq faydalı olduğunu düşünmənin doğru olmayacağını izah etmək istədim. Fransa ihtilâlinəndən bazı misaller zikretməyə başladım.

O biraz dinledi və:

—Yok, dedi, yanıyorsunuz, terörün, hele kitlevi terörün tarihteki rolü mühimdir. Biz bolşeviklər, tabii, şahsi terörü kabul etməliyiz. Bunun faydası yoktur. Bu Es-Er'lerin sistemidir. Fakat, kitlevi terör o başqa, onu kabul və tətbiq ederiz. Bunun faydaları isə muhakkaktır, diye devam etti.

— Bir adamı öldürmekten elbette bir şey çıkmaz; bir çok adamı birden öldürmeli ki kitlevî bir tesiri olsun, dedi ve ilave etti: Biz terbiye etmek için halkı kitle hâlinde talim ederiz; bu talimatımıza kolayca uymaları için onları icabında kitle halinde te'dip ederiz!

Demokrasi Mefhumuna Nefret

Kitlenin mantıkla ikna olunmayacak bir nesne olduğunu isbat etmek için o vaktiyle Tiflis'te Menşeviklerden Homeriki ile kendi arasında geçen bir macerayı nakletti.

— Ben, dedi, Rusya Sosyal-Demokrat işçi fırkası Merkezi Heyeti tarafından (heyetin başında Lenin vardı) gönderilmiş bulunuyordum. Homeriki de aynı Sosyal-Demokrat Fırkası'nın Tiflis Teşkilâtı Merkezi'nin mümessili idi. Ekseriyeti amelelerden ibaret olan yerli fırkası kitlesi karşısında merkez heyetiyle yerli teşkilâtın iki mümessili sıfatıyla, benimle Homeriki görüşlerimizi anlattık. Bir tarafta tamam münakaşa ettik. Birkaç defa ben, birkaç defa da Homeriki kendi tezlerimizi müdafaa ettik. Nihayet münakaşalardan bir netice almak lâzım geliyordu. Bir karar suretini ben, bir karar suretini de Homeriki kaleme alarak toplantıya sunduk. İki karar suretinden birini oy çokluğuyla kabul etmekle lâzım geliyordu. Halbuki ne oldu. Bir zaman için ikimizin de toplantıdan dışarı çıkmamızı istediler. Biraz sonra toplantı yeniden in'ikad etti ve bizi de çağırdılar. Ne karar verseler beğenirsiniz:

— Homeriki arkadaşı çok severiz, bizi senelerdir idare etmiş, kendisiyle beraber çalışmamız, Koba arkadaş da merkez komitesinin mute-medidir, onu da çok severiz. Düşündük taşındık; en iyisi bu iki arkadaş bir odaya kapatalım, aralarında itilâfa gelsinler, ikisini de tatmin eden bir formül bulsunlar, biz de onu kabul edelim, diye karar vermişler.

Bu hikâyeyi anlattıktan sonra Stalin, bize hitapla:

— Homeriki'ye, işte senin demokrasi!.. dedim, diyor.

Demokrasiye karşı nefretini ve inkılâpçı ekalliyet prensibine, diktatörlüğe beslediği sempatiyi ifade eden bir misal daha vereyim:

Rusya ihtilâlinin başlarında proleteriyat sınıfını idealize etmek bir moda idi. Proleterya el değilmez, proleterya ne yaparsa ona tahammül olunur, aykırı şartlar ortaya atarak grev yaparsa da onu zorla işletmek olmaz gibi düşünceler bilhassa sosyalist partileri tarafından, demago-

jik bir surette proletarya efendilere telkin olunmuştu. İşçi sınıfına bu telkini yapanların başında bizzat Bolşeviklerin kendileri geliyorlardı. Nitekim bizimle ilk tanıştığında bizzat Stalin de bu sınıfı diye övmüştü.

Beyazlara karşı yapılan mücadele esnasında İdil nehri boyunca bir geminin yükünü boşaltmak icab etmiş, sahildeki ameleler çalışmak istememişler, Stalin hemen, içlerinden 20 kişilik ilk partiyi derhal kurşuna dizdirtmiş, geminin boşaltılmasını temin etmiştir. Bunu bize büyük bir iftiharla anlatıyordu.

Halk Görürse İnkılâp Olur

Salon vagonunda yemek sofrası başında iken trenimiz kalabalık bir istasyonda durdu, burada biraz beklenecekti. Stalin Mehmet Ali'ye perdeleri indir, dedi. Mehmet Ali :

— Yoldaş Stalin, bu da niçin? diye sordu.

— Dışardakiler masamızı görmesinler, dedi.

— Görürlerse görünsünler, ne olur ki?..

— Yahu nasıl ne olur, sefalet ve mahrumiyet içinde bulunan halk bizim bolluk içinde olduğumuzu görürse ihtilâl olur, bilmez misin?

Troçki'ye Karşı Derin Bir Nefret

İç harbine ve ihtilâl zümresi içindeki çekişmelere, Bolşevik-Menşevik münakaşalarına taallük eden türlü konular üzerine ihtilâl aktörlerinden bahsederken Stalin, Lenin'den büyük bir ihtiramla bahseder; onun Rus olduğunu bilmünasabe belirtirdi.

O zaman adı Lenin'in adı ile beraber giden Troçki'nin her şeyden sarfinazar Yahudi olması hasebiyle de başta olamayacağını söyledi. «Halk devletin başındaki zata çok dikkat eder. Onun bütün kemiklerini birer birer inceler, hasebine, nesebine ehemmiyet verir» diyordu.

Bu arada bir münasebet getirerek kendisine Lenin'in neden daima Lenin adı yanında bir de Ulyanov adını kaydetmeyi unutmamasının sebebini sordum (galiba, Lenin bunu kendisinin Yahudi değil, asıl Rus olduğunu göstermek için yapıyordu). Biraz düşündü ve; bunun sebebini bilmiyorum, dedi.

Lenin, Stalin için büyük bir muallim, dâhi bir rehber idi. Ne ka-

dar sert ve çetin emirleri olursa, bunu mutlaka tatbik etmek, onun için bir zevkti. Tsaritsin (sonra Stalingrad) cephesi müşkül bir durumda iken, Lenin ne pahasına olursa olsun Tsaritsin'i elde tutmalısın, diye gönderdiği telgrafta Stalin elim titremez! diye cevap vermiş ve kendilerinde zaaf gören herkesi hemen kurşuna dizdirmek suretiyle istenilen neticeyi temin etmiş imiş.

Troçki'ye gelince, bu eski Menşevikden Stalin müstehzi bir lisanla bahsediyordu. Stalin'e göre o, âlâyiş seven hodperest, samimi-yetsiz, değersiz, yalancı bir dil pehlivanı imiş. Uzun zaman Bolşevik aleyhtarı bir Menşevik iken, onun Lenin'e yalnız son demde zafer tərânesi çalarak geldiğini alaylı bir lisanla kaydediyordu. 1919'da, Varşova altındaki hezimetini için kızılırdı, Stalin'in ifadesine göre, münhasıran Troçki'nin gösterişçiliğine borçlu imiş.

Antisemitizm

Troçki'yi tenkid ve tezyif ederken Stalin'in, ifadesinden, pek de saklanmayan bir antisemitizm kokusu geliyordu. Bir gün trenimizin durduğu istasyonlardan birinde, dışarıdan içeriye gelen Stalin iphamlı bir edâ ile bana hitap ederek:

— Yoldaş Resulzâde, siz Kaşgar proletaryasını tanıyor musunuz? diye sordu.

— Orada proletarya ne gezer! diye cevap verdim. O,

— Ha!.. Cıvıtın (Ruşçada hararet olarak söylenen jid tabirini kullanarak) biri gelmiş, kendisini bana Kaşgar proletaryasının mümessili, diye takdim ediyor, böyle bir proletaryadan haberim yoktur, diye kendisini defettim, dedi.

Avrupalılar Hakkındaki Hissiyatı

Çiçerin'in dış siyasetteki rolünü de Stalin ciddiye almıyordu. Tilkî Avrupalılar bizim acemi diplomatları aldatıyorlar diyordu. Gürcüce ile Rusça'dan başka bir lisan bilmeyen ve Avrupa'ya kısa bir zaman için yalnız bir defa, Lenin'le görüşmek için giden ve orada iken son derece sıkılan Stalin Avrupa medeniyeti denilen nesne hakkında yüksek bir fikir taşııyordu. Onun için bu medeniyet, Slavyanofillerin

düşündükleri gibi, çürümüş bir medeniyetti. Asıl yeni ve sağlam medeniyeti Sovyetler yaratacak, buradan dünyaya yeni bir ışık yayılacaktı.

Bu gün Rusya'da artık çekinmeden övülen medenî sahadaki Rus önderliği Stalin'in sohbetlerinde daha o zaman seziliyordu. Rus onun için dünyanın, mânen olduğu gibi, tabiatça da en doğurgan bir milleti idi. Köyde rastgeldiği gebe bir Rus kadınının on beş çocuğum var, on altıncısı da işte burada diye büyük bir iftiharla karnına vurduğunu, bahsettiği kadını taklit eder bir jestle canlandırıyor.

Avrupa kapitalistleri kendi medeniyetlerini ya, İngiltere ile Fransa gibi, ellerine geçirerek sömürdükleri hesabına, ya da Almanya gibi, yendiği Fransa'yı haraca bağlamak suretiyle temin etmişlerdir. Sanayice bu milletlerden çok geri kalan Rusya'yı kalkındırmak için iç kolonizasyonundan istifade etmekten başka çare kalmamıştır. Lenin'in tasavvur ettiği beş yıllık plân ise inkılâp Rusya'sını biran evvel sanayileştirmeye müteveccih bir azimdir. Rusya'da muazzam bir sanayileştirme plânı tatbik olunacak; bu sâyede asırların neticesi olan gerilik bertaraf edilecek; komünizm inkılâbını bütün dünyaya teşmil etmek için, müstemleke ve yarı müstemleke hâlinde bulunan bütün şark milletlerinin batı kapitalizmine karşı yaptıkları istiklâl mücadelesinde kendilerine zâhir ve rehber olacaktır.

Stalin'in bu yolda hep siga-i muzariyle bahsettiği plânlara karşı cepheden taaruz etmek bizim durumumuzda olanlar için bir «olurdu; nazarı dikkatini fiiliyattaki icraatını bu hususta pek de ümit vermeyecek hâlde olduğuna işaret etmekle iktifa ediyorduk; Sovyet sisteminde insanın bir fert ve şahsiyet olarak ortadan kaybolduğunu ileri sürüyorduk.

Milliyet Meselesi

Stalin'in alâka ile münakaşa ettiği meselelerden biri de, milliyet meselesi idi. Bolşevik Partisi'nin milliyet meselesi sahasındaki nazariyatı ile tatbikatının uzmanı sayılan Stalin tevekkeli bir de Milletler Komiseri değil miydi?..

Menşeviklerin milliyet meselesindeki taktiklerini şiddetle reddeden Stalin, Avusturya sosyalistlerinden Otto Baua'nın muayyen bir araziye bağlı olmadan millî personel otonomi esasına dayanan sistemini şiddetle tenkid ediyor. Bir millet için sade kültür işlerine tahsis olu-

nan bir muhtariyetin kat'iyen kâfi gelemeyeceğini, milliyetleri tatmin eden şeyin her şeyden önce kendilerini bizzat idare etmək sağlanacağını söylüyor, Rusya dahilindeki milletler için milli personel değil, milli territorial bir otonominin kabul edilmesi lâzım geldiğini ileri sürüyor, Sovyet Hükûmetinin işbaşına gelir gelmez neşrettiği meşhur dekreti delil olarak zikrediyordu.

Fakat, ben, nazariyatta dekretlenmiş bulunan bu esasa, tatbikatta pek de riayet edilmediğine ve bunun en yeni misali olarak mukaddera-tına bizzat sahip olmak isteyen Azərbaycan'ın kuvvet kullanarak Sovyetize edildiğine işaret ederek o:

— Esasında şayan-ı takdir olan tâyin mukadderat hakkı, mutlak değil, işçi ihtilâlinin ana menfaatlerine tâbi tâli bir hakdır, dedi.

Bu gibi şarta müteallik kayıtlarla en mükemmel prensipleri tatbikatta istihdaf ettikleri maksatların tam aleyhine olan neticelere var-dır-mak her zaman mümkündür, cevabını verdim.

Stalin'le yaptığımız bu müsahabe bana, 1917'nin Mayıs'ında, Moskova'da Rusya Müslümanları Konqresinde geçen münakaşayı hatırlattı. Orada ben Rusya'nın milli territorial muhtariyetlere ayrılması prensibini müdafaa ediyor, Ahmet Bey Salkef ise Rusya'nın merkezî demokrat bir hükûmet hâlinde kalarak milletler için sadece millî kül-tür işlerine taallük eden millî personel bir otonomi istiyordu. Netice konqre ekseriyetle bizim istiklâl tezinden çıkan millî territorial otono-miyi talep eden karar suretini kabul etmişti. Konqredeki bu münakaşaları bilmünasebe anlatırken, Ahmet Salkef için, Stalin :

— Tevekkeli, Rusyacı bir Menşevik değil midir?!.. dedi ve biz o günlerde ihtilâl hazırlamak işiyle meşguldük, diye ilâve etti.

Muammalı Bir Hadise

Yolculuğumuz Türkiye – Sovyet münasebâtının çok gergin bir sırasına tesadüf etmişti. Kemalist Türkiye'den Moskova'ya bir heyet gönderilmişti. Heyet Moskova'dan müzakere hâlinde iken, Ankara Hükûmeti'nin o zamanki Hariciye Vekili Bekir Sami Bey Fransa'da imzaladığı tavizkâr bir andlaşma ile Sovyetlerin endişesini mucip ol-muş; Türkiye'ye gönderilmekte bulunan askerî mühimmat sevkiyatı durdurulmuştu. Bu münasebetle Ankara ile Moskova arasında muha-

bereler devam ediyor, peyderpey alınan telgraflarda Stalin'in mütala-asına müracaat olunuyor, onun fikri isteniyordu. Moskova'dan gelen endişelerle dolu bu müstaceliyet telegrafları Berzanovskı kendisine gösterdikçe Stalin,

— Zıyanı yok, beklerler, diye cevap veriyordu.

Ehemmiyetli telgrafların yağmakta olduğu bu günlerden birinde, salon vagon kumandanı Davidov bize gelir:

- Yoldaş Stalin sizi öteki vagona göçürtmek istiyor, hazırlanınız, dedi.

Bu neden icap etti? Davidov'a bir şey sormadık. Herhalde bu iyi bir alâmet değildi, endişe içinde başımıza neler geleceğini mütevekkilâne bekledik. Eşyalarımızı topladık; saatten saate göçetmeğe hazır bir vaziyet aldık...

Tebliğ ögle zamanı yapılmıştı. Akşama kadar bir havadis çıkmadı. Geceyi endişe ile geçirdik. Sabah oldu. Davidov kaç kere geldi, gitti, bir şey söylemiyor. Kendi kendimize tehlike atlatıldı diyoruz, ama tebliğin sebebini bir türlü izah edemiyor, merak edip duruyoruz. Meseleyi Berzanovskı veya Stalin'e sormayı da münasip bulmuyoruz. Nihayet zihinlerimizi muammayı hâl ile meşgul edeceğimize, kendimizi kupadaki müz'ic haşeratı temizlemek işiyle meşgul etmeyi tercih ettik.

Hadisenin neden ibaret olduğunu sonradan anladık. İleride anlatacağım veçhile Moskova'da kendisiyle bir çatı altında yaşayacağımız kumandan Davidov bir gün bize hikâye etti. Yolda gelirken sizi başka kupaya nakledecektik, sonra bundan vazgeçtik; sebebini bilmiyor musunuz? dedi ve anlattı:

Berzanovskı gelmiş, Stalin'e Türkiye meselesi üzerine telgraflar geliyor, gidiyor; Resulzâdeler de kaçıllarına vagonunda, işin mahremiyeti kaldırmıyor, demiş. Stalin bunun üzerine bana sizi başka bir kupaya göçürmek emri vermişti. Sonra benden Resulzâdeler orada kendilerini nasıl tutuyorlar, diye sordu. Ben de çok uslu ve sâkit insanlar, yemeklerini yer, sonra kendi kupalarına çekilir. Başka hiçbir şeye karışmazlar, dedim.

—Ya, ben onları iyi bilirim. Kendilerini rahat bırak. Yerlerinde kalsınlar, dedi.

IV

Moskova'da İki Yıl

Bakû'den ayrılalı on beş gün oluyordu. Moskova varoşlarına gelmiştik. Burada nerede yerleşeceğimizi merak ediyorduk. Yeni bir meçhulâtle karşılaşılıyorduk. Stalin, münasip bir yer tesbit olununcaya kadar geldiğimiz vagona kalmayı münasip buldu. Bu maksatla açığı da vagona bıraktılar. Bir manevra yaparak vagon mutad türden alınarak yan türlerden birinde saklanıverdi. Sonra bizi vagonla birlikte tamirhanelerden birine aldılar. Geceyi orada geçirdik. Sabah erkenden çekiç darbeleri bizi uyukumuzdan kaldırdı. Meğerse vagonumuz tamir ediliyormuş. Üç gün bu şartlar içinde yaşadık. Dördüncü gün Berzanoski Davidov'u göndermiş bizi kendi evine aldırdı. Burada, Davidov'un da bulunduğu dairede bize bir oda ayrılmıştı.

Bu, âlâ Stalin bir işti: Hem hürmet gösterilmiş, kendi kâtibinin dairesinde bize bir oda ayrılmış, hem de bütün hareketlerimiz daimî bir kontrol altına alınmış bulunuyordu. Göz tutsağı işte bu kadar olurdu.

Askerî Komünizm Devrinin Moskovası

İkametgâhımız tesbit olunduktan sonra gereken formaliteler yapılmış, elimize Raboçaya Krijka – İşçi Defteri denilen birer hüviyet defteri verilmişti. Bu defter sâyesinde biz umumî yemek yerlerinden birine kaydolunuyor, oradan çorba alabiliyorduk. Aldığımız bu çorbanın Bakû'nün Asobi Atdel denilen hapishanesinde aldığımız çorbadan farkı yoktu. Onun kadar bir bulaşık suyuna benzer ve aynı rayiha ile kokardı.

Bu bulaşık suyunu almak için sıraya durur, kapıdan içeri girerken bir tabakla bir kaşık elimize sıkıştırılır, büyük bir sabır ve tevekkülle tâ büyük kazanın başında duran çorbacıya kadar gelirdik. Tevekkülâne uzatılan tabağa bir kepçe çorba dökülünce, sıradaki yerimizi aynı tevekkülle bekleyen bir başkasına terk ederdik. Bu merasim öğle zamanı her gün tekrar olunuyordu. Sabah kahvaltısı ile akşam yemeklerini ise herkes gibi bizde kendi imkânlarımızla hazırlamak mecburiyetinde idik. Bu maksatla bazen işe merkezinden alınabilen tâyinattan, bazan da çok sıkı bir takip altında bulan karaborsadan istifade ediyorduk.

Moskova'yı ilk defa 1917'nin Mayısında görmüştüm. Bu defaki Moskova'ya ikinci gelişimdi. O zaman beş on gün için; Rusya'da Müslüman-Türk illerinin en yakın tarihinde mühim bir yeri olan Müslüman Kurultayına iştirak için gelmiş olduğundan bu kongrenin müzakerelerine dalmış, şehri görmek fırsatını pek de bulmamıştım. Şimdi ise vaktimiz boldur. Moskova'da ikameti bizim için daha münasip görmüşlerdir.

Ortodoks kilisesinin takdislerine mazhar olan eski Moskof çarlarının başkentinde şimdi her türlü din ve mabedleri inkâr eden komünist ihtilâlinin liderleri hükümandır. Şehrin her tarafında ilk göze çarpan şey bu liderlere ait olan fotoğraflardır. Bunlar arasında Lenin ile Troçki'nin fotoğrafları birinci sırada gelir. Gazetelerdeki makalelere, halka karşı hitap eden nutuklar, türlü neşriyatta tabolunan klişeler dahi ilk sırada bu iki lidere aittir. Bunlardan sonra Zinovyev, Kamenev, Çiçerin, Radek, Tomska, Lunaçarski, Joffe, Frunze vesaire gibi şahsiyetlerin isim ve fotoğraflarına âdeta hiçbir yerde tesadüf olunamıyan biri varsa o da Stalin'dir. Fırka genel sekreteri, Rabkin denilen işçi- köylü müfettişi efkâr- umumiyyede âdeta tanınmıyor. Hele tamamiyla teşekkül etmemiş bulunan milletler komiserliği (Narkomnata)'nden kimse'nin daha haberi yok.

İlk günlerde herkesin küçük ve silik gördüğü bu üç müessesenin ileride bütün rakiplerini ortadan kaldırmak için Müthiş İvan'ı örnek bir hükümdar diye idealize eden Stalin'e diktatörlüğünü tesiste çok yaramış olduğunu hâdiseler bize göstermiştir.

Ölümünden birkaç yıl evvel kocaman büstünü Himalaya dağlarından bir kulenin başına diktirip oradan idare ettiği Evrasyanın geniş sahalarına gururla bakan ve bilâistisna hayatın her sahasında kendi damgasını görmekten zevk alan Stalin o günlerde kalmayı, Lenin'den sonra bütün iktidarı ele geçirmek tâbiyesi bakımından anlaşılan, zaruri görmüştü.

Yüzü Çirkin De Ondan

1920'de Stalin'in Moskova muhitinde ne gibi renomeye malik olduğunu karakterize eden bir tesadüfü burada zikretmek isterim. Moskova sokaklarında gezerken eskiden tanıdığım bir işçiye rastla-

dım. Bu, daha 1904'te Bakûde tanıştığım, Peterburjets adını taşıyan münevver bir işçi idi. Bakû'de Bolşevik fraksiyonuna mensup bir sosyal-demokratı. Bakû işçileri arasında nüfuz sahibi bir adamdı. Hüsniyyətlə və fedakârlığıyla belirmiş bir zattı. Peterburjets görüştüyümüze çok memnun oldu. Bizi alıp hemen evine götürdü, evliymiş: bir çay yaptırıp bizi ağırladı. Benim Bakû'de tevkif ve Pankratov riyaseti altında bir komisyon tarafından isticvap edildiğim tafsilatını biliyordu. Bunu, mezkûr komisyon âzasından Moskova'ya gelmiş olan birisinden öğrenmişti. Aynı enfermatörün anlattığına göre benim günlerim sayılmış imiş. Hakkımda Moskova'ya verilen raporda idamım isteniyormuş. Fakat oraya Stalin yoldaş gelinceye kadar elde saklayınız diye telgraf çekilmiş imiş.

Peterburjets bize bu suretle geçmiş olsun dedikten sonra Oktobr ihtilâli ile tahaddüs eden durumu tahlile geçti. Kendisinin Lenin ile arada sırada görüşüğünü anlattı: Lenin yoldaş dedi. Resmî hükûmet ve parti müesseseleri haricinde, işlerden bizzat malûmattar olmak için inandığı eski arkadaşlardan bazılarına gözlemek vazifesini veriyormuş. Peterburjeta da Lenin'in gözlerinden biri imiş. O bu gözlük vazifesini garezsiz surette ifa ile Lenin yoldaşı daima ikaz ediyor; askerî komünizm rejimini değiştirmenin lüzumunu daima ona söylüyormuş.

Birisi çıkıp işçilere, «ihtilâlden evvelki durumunu size temin ederiz, bir şartla ki bir daha grev yapmayınız derse, bunlar bunu canlarına minnet bilirler.» diye Lenin'i halktaki ahval-i ruhiyeden malûmattar ediyormuş. Petersburjets yeis ve nevmidiye düşerek Ne yapalım? diye soran gençlere Plehanov'a avdet diye cevap veriyormuş. (Plehanov Rus Menşeviklerinin tanınmış lideri idi.)

Peterburjets eskiden iyi bildiği Bakû'nün ihtilâlden sonraki ahvalini merak ediyordu. İnkilâbın ora maişetinde ne gibi tebeddüller vücuda getirdiği ile ilgileniyordu, kendisine gereken izahatı veriyorduk. Sohbet döne dolaşa yoldaş Stalin'e geldi. Bizim müsahip :

— O, dedi, hüsniyyət sahibi bir ihtilâlcı değildir. Onun için asıl olan ide değil sadece iktidardır. O idealist sosyalistlerden ziyade, cüretkâr teröristlere istinat etmek ister. Bolşevik inkilâbını çığırından çıkaran bu gibi demagoglardır. Göreceksiniz, işçi sınıfının başına bela olacaktır. Ne cahperest, ne entrikan, ne korkunç adamdır o, bilmezsiniz, Stalin'e göre bombacı olmayan birisi hakiki revalusyoner olamaz-

miş, tevekkeli değil mi ki etrafını hep bu biçim Kafkasyalılarla doldurmuştur.

Biz Stalin'in herhalde başkaları gibi pek de şöhret seven bir adam görünüşünde olmadığına, hususî hayatında mütevazi davrandığına, baksana, fotoğraflarının bile diğer komiserler gibi hiçbir yerde görünmediğine işaret edince, o, eliyle başı üzerinde bir jest yaparak,

— E?.. dedi, yüzü çirkin de, ondan!..

Bir Çift Potinin Verdiği Sevinç

Moskova'ya sonbaharda gelmiştik. Kış için pek de tedarikli değildik. Hele benim ayaklarım âdeta yalındı. Yazın Âzerbaycan dağlarında taşıdığım çuşt denilen ince bir potinle dolaşıyordum. Günler geçiyor, havalar soğuyordu. Moskova'nın sert kış günleri yaklaşıyordu. Askerî Komünizmin şiddetli günlerinde ayağa giyilecek bir potin bulmak imkânsızdı. Bir potin için müracaat edip, ricada bulunmak ise akıldan geçmezdi. Bu gibi eksiklere tahammül edecek, düştüğümüz şartlar altında yapılabilecek işlerle meşgul olacaktık.

Rumyantsev Müzesi denilen Moskova'nın eski kültür müessesesi yaşadığımız evin bulunduğu mahallede idi. Burada muazzam bir kütüphane vardı. Oraya devam karar verdim. Âzerbaycan tarihi ve türlü konular üzerine araştırmalar yapıyordum. Yarı aç, yarı çıplak bir durumda her şeyi unutmuş, kitaplara dalmış bulunuyordum.

Kış, kar tipleri ve dondurucu havasıyla beraber geldi. Yazlık çuşt ile günü gününe kütüphaneye gitmek zorlaydı. Bu zorluğu başta yanımda bulunan kalın çorabı giymekle karşılaştım; sonra da Madam Berzanovski'nin âriyet olarak verdiği keçeden mamul Valenka dedikleri çizme işime geldi. Fakat havalar biraz ılıklaşıp karlar erimeğe başlayınca Valenka artık giyilmez oldu. O zaman tekrar Âzerbaycan'dan getirdiğim çuşt ile kalın yün çorabına rücu ettik. Fakat her gün tetkikten dönünce bu çorabı güzelce sıkıp ocak başına kurutmak icap ediyordu.

Ne pahasına olursa olsun bir potin tedarik etmek artık zarurî olmuştu. Üzerimizde saklanmış bir altın vardı. Bununla belki de çift potin alınırdı. Fakat potin nerede, yok ki alasın. Bu sıralarda gazetelerde Amerikalı işçilerden bir kısmının Rusya'daki işçilere dağıtılmak üzere

bir gemi potin geldiği haberi neşredildi. Birkaç gün sonra bu potinlerin Suharovka denilen pazarda satılığa çıkarıldığını öğrendik. Bunlardan bir çiftini satın alabilmek ümidiyle, Mehmet Ali ile birlikte, pazara gittik, üstümüzdeki altın istenilen fiyatın esasına teşkil etmek üzere işe geliyor, fakat kâfi görülüyordu. Asıl değer teşkil eden şeyleri de buna ilâve etməli imiş; bu değerli eşyadan birkaç iğne, biraz dikiş ipliği ve bir miktar da tuz vermek lâzımmış, bu emtialar zamanın altından da kıymettar döviz mallarıydı. Beraber versin ki bu dövizden bir miktar vardı; verdik, nihayet potinleri aldık. Büyük bir sevinç içinde eve dönüyorduk. Ben önde, Mehmet Ali arkada adımlıyorduk, Mehmet Ali'nin sesini duydum:

– Yahu, bu yürüyüş ancak bayram hediyesi alan çocuklarda bulunur!

Mehmet Ali'nin Özel Treni

Moskova'da Komünist Partisi'nin 8'inci kongresi in'ikad ediyordu. Bu münasebetle Rusya'nın her tarafından hükûmet merkezine delegeler gelmişti. Kafkasya'dan da en meşhur komünist liderleri gelmiş bulunuyorlardı. Bu sırada Kranstadt isyanı zuhur etmiş ve bu hâdise memleketin her tarafında şâyan-ı dikkat in'ikâslar yapmıştı. İsyân enerjik bir reaksiyonla hemen bastırılmışsa da, Lenin, bu hâdiseden ders alarak askerî komünizm taktiğine çevirmişti. Sovyet siyasetinde yeni bir devir teşkil edecek bu hâdisenin Âzerbaycan'da ne gibi tesirler yarattığını öğrenmek hatlarının esasını doğru olarak tesbit edebilmek için enformasyonlara büyük ihtiyaç vardı.

Mehmet Ali'ye dedim ki:

– Yoldaş Stalin'le görüştüğümüz zaman, İran inkılâbı hakkındaki hâtıralarımdan bahsettiğimi hatırlarsın. O, bunlara ait materyalleri hemen dönüp, Bakû'den getirmeni istemişti.

Ben işi sonraya bırakmıştım. Şimdi tam sırası geldi. Kongre delegeleri bu günlerde Bakû'ye dönüyorlar; bir çaresini bulup onlarla birlikte Bakû'ye gitsen fena olmaz, vaziyeti öğrenmiş oluruz.

Mehmet Ali İran ihtilâli hakkındaki materyalleri getirmek için Bakû'ye gidecek diye meseleyi Berzanovski'ye açıyoruz. O da alâkadar olarak (gün pazar ve mesele müstacel olduğundan) hemen telefon

açarak meseleyi Stalin'e arz ediyor. Stalin derhal Mehmet Ali yola çıksın, diye emir veriyor. Delegeler biraz sonra o akşam yola çıkacaklarından, Berzanovski alelacele büroya koşuyor, icaben kâğıtları hazırlıyor ve özel surette koşturduğu komiserlik kızıyla gelerek bizi de evden alıyor. Birlikte istasyona geliyoruz. Geç kalmışız. Delegeleri hâmil olan tren on dakika evvel hareket etmiş...

Şimdi ne olacak? diye Berzanovski büyük bir tessürle, istasyon şefine:

– Bu nasıl olur, yoldaş Stalin emretmiş, yoldaş Mehmet Ali bu trenle gidecekti!?

İstasyon şefi:

– Yoldaş direktör, üzülmeiniz, mesele pek de kaybedilmiştir. Tren iki istasyon ileride su almak için yarım saat kadar bekleyecek; özel bir lokomotifle bir vagonu hemen yola salarsınız, yoldaş onunla gider, delege trenine yetişiverir.

Berzanovski:

– Bravo yoldaş şef!..

Diye derin bir nefes aldı. On dakika sonra Mehmet Ali'nin özel treni hareket etti, arkasından bir de kendisini beklesinler diye bir telgraf çekildi.

Kontr revolüsyoner müsavatchı Mehmet Ali'yi aralarında Örjeniki-de, Dr. Neriman Nerimanov, Korkmosov, Ter – Mikaelyan ve saireleri gibi Kafkasyalı Bolşevik kodamanları bulunan 8'inci Komünist Partisi kongresi delegelerini götüren özel tren bekleyip durmadılar; çünkü...

Yoldaş Stalin'in emri icra edilecek!..

Mehmet Ali gitmiş, bir müddet Bakû'de kalmış, vaziyet hakkında dolgunca malûmatlarla yüklü olarak dönmüş, fakat seyahatının asıl mevzuu olan materyalleri bulup getirememişti.

Zaten biz hatırlatmadıkça bunları arayan da yoktu.

Abbas – Kulu Butirkadan Çıkıyor

Komünist Partisi merkez bürosundan Berzanovski'ye telefon etmişler. Resulzâde'yi arkadaşı Abbas – Kulu Kazımzâde arıyor, demişler. Derhal konuştuk. Arkadaşı kendi yanımıza aldık... Şimdi üçümüz ben, Mehmet Ali ve Abbas – Kulu (hatırlarsınız) Stalin'in bana verdi-

ği ilk söz gereğince Moskova'ya bizimle beraber gelecekti. Son demde ona bu şerefi vermek istemediler. Yerli komünistlerin karşı özel bir hınçları vardı. İdeolojik mücadele senelerinde işçi mitinglerinde kendilerini en çok bozan, hezimete uğratan, onu mutlaka incitmek ve her türlü hareketlerle düşürmek istiyorlardı.

Abbas-Kulu'yu Moskova'ya mücrimlere mahsus alələde sürgün kafilesiyle birlikte yollamışlar; hapisneden hapisaneyə götürülə o, nihayət Moskova'nın Lubyanka denilen meydanındaki meşhur Butırka zindanında oturtulmuşdur. Bir müddət burada da staj geçirdikten sonra kapıları açmış, kendisini sokağa bırakmışlardır.

Abbas – Kulu'yu bir işə koymak lüzum geliyordu. Onun için Berzanovski delələtiylə gene Stalin'e başvurduk, o sırada o Milletler Komiserliğı, kısaca Narkontras (Rusça Narodne Kamisariat Natsionalnosley navanında sözlərin baş harflərindən mürəkkep) Başkanlığı Halk Komiseri (Bakanı) idi.

Milletler Komiserliğı Bakanını dairesinde ziyaret ettim. Eskiden meşgul olduğı kırtasiyeciliğıne münasip olaraq Abbas – Kulu'ya yeni teşkilətlənməkdə olan komiserliğınde levazım memurluğı verilmesi için Stalin, Berzanovski'ye talimat verdi.

Türkiye'ye Gidebilir Miyim?

Abbas-Kulu'nun işi ile alākadar olarak görüştüğüm esnada Stalin:

– Nasıl yaşıyor, ne düşünüyor, ne yapıyorsunuz? diye hāl ve ahvālimi sordu.

– Ufak tefek işlərlə, günlük hayat zaruretleriyle meşgulüm, dedim.

– Hayat denilen şey zaten ufak tefek işlərdən ibarettir, her halde bir perspektifiniz vardır, dedi.

– Moskova'da kaldıkça bir perspektifim yoktur, dedim.

– Belki Türkiye'ye gidərsiniz, dedi.

– Him.. diye biraz düşündüm, sonra evet... dedim, artık Türkiye ile tam anlaşmış bir durumdasınız.. Belki de benim araya gitmemde bir mahzur olmaz. Müsaade edərseniz, bundan memnuniyetle istifadə ederim, ne dersiniz? diye mukabelede bulundum.

Stalin hemen kalktı. Bıyıklarını çekerek odanın içinde bir öteye bir beriye giderek,

– Bu karardan vazgeçiniz, dedi.

– Karar, diye bir şey yok; bu fikri şu anda bana zaten siz telkin etiniz, dedim.

– Yok, telkin etmemiş olayım, dedi.

Mesele anlaşıldı. Moskova yolunda iken muayyen ideoloji mümessilləri olan muhaliflərə karşı, Sovyet hükümetinin müsamaha göstərdiğində, hatta Ukrayna şeflərindən Virniçenko'ya dışarı gitmek için izhar ettiğı arzuyu tatmin ederek resmen müsaade verilmiş olduğundan bahseden Stalin'in, artık bunu bir daha tecrübe etmək niyetinde olmadığı malüm oldu (Bolşevik Ukrayna hakkındaki icraatını takdir eden Virniçenko'nun dışarı çıktıktan sonra fikir değıştirerek Sovyet ricaline karşı muhalif bir lisan kullandığından bahisle hâtıralar anlatan Stalin, tecrübe edilmiş bir işi ihtimal ki bir daha tecrübe etmək niyetinde değıldi.)

Yeni Menzil, Yeni Meşgale

Levazım Memuru arkadaş Abbas – Kulu'nun teşebbüsüyle üçümüze milletler komiserliğınin idaresinde Pereçiştnski bulvarda bulunan meskende iki odadan ibaret yeni bir menzil ayırdı. Bu arada Şark Dilleri Enstitüsü (sabık Lazarev Enstitüsü) Farsça ve Türkçe muallimliğıne tayin olundum. Bu tayini bana mezkür enstitüsünün müdürlüğüne tayin olunmuş, Tatar münevverlerinden, tanıdığım İsmeti temin etmişti. Bunlardan birine edebî türlü metinleri okumak için yardımım dokunuyordu. O bir gün bana:

– Size sormadan bir iş yaptım; size bir akademi payı temin ettik, dedi.

Bütün enstitüye iki akademi payı âlimlere mahsus iāşe tayinatı varmış. Payları taksim eden heyette bizim profesör de sözü geçen üyelerden biri imiş. Bizim mensup olduğumuz enstitü profesörlerinden bu iki paya on kadar talip varmış. Dostum bu paylardan birini benim için ayırtmaya muaffak olmuştur.

Kendisine teşekkür ettim. Akademi payı deyip de geçmeyiniz. Komünizm ihtilālının o, her tarafta kaht ve gıla doğuran bir zamanın

da beyaz un, şeker, çay, kahve, et, yağ, ekmek vasireden ibaret bir iaşə tayinatı bulmak haddi zatında şâyan-ı teşəkkür iken, bunu dostluğun hakikî bir tezahürü olaraq almak cidden tatmin edici bir şeydi.

Yeni menzil eli yeni meşgale sürgündeki hayatımıza biraz ferahlık getirmiş; yeni tatbik olunan Nep politikası neticesinde şehirler arasında sıkışan özel geliş – gidişler sâyesinde memlekette temaslar da fazlalaşmıştı. Maddeten olduğu gibi, manen de nisbeten rahat bir nefes almaya başlamıştık.

Müştəşrikler Derneği Riyaseti

Bir gün Milletler Komiserliği Genel Sekreteri Broyda görüşmək için beni komiserliğe davet etmişdi. Tayin olunan saatte kendisiyle komiserliğin komiserine (yani Stalin'e) mahsus odasında buluştuk. Mesele meğerse ne imiş...

Milletler komiserliği Şark'ı öğrenme işleriyle meşgul olacak ilmi bir cəmiyyət təşkilinə karar vermişdir. Rusya'nın maruf müştəşriklerinden teşəkkül edəcək olan bir cəmiyyətə Sovyetlerdeki milletlerin ilim sahasında otorite sahibi olan müməssilləri də iştirak edəcək; ben de bu cəmiyyətin reisliğini derhute edəcəkmışim.

Ben göstərilən teveccühe teşəkkür etməkə beraber, böyle bir cəmiyyətə reis olamayacağımı söyledim.

– Niçin? dedi.

– Her şeyden evvel kendimi herkesten daha iyi bildiğim için. Ben, dâvamızla ilgili olarak bir dereceye kadar ilimlə meşgul olsam da, kendimi, ad ve san sahibi meşhur âlimlərin iştirak edəcəkləri selâhiyyətli bir ilim müessesesinin reisi olacak bir selâhiyyətdə görmüyorum.

Broyda, ısrar etti.

– Lüzümsuz bir tevezudur, bu ! dedi.

– Hayır, söylediyim bir hakikattir. Sizinki ise mübalağalı bir teveccühtür, dedim.

Broyda tekrar ısrar etti. Allame olduğumu bana isbata çalıştı. Ben de böyle olmadığını söyleyip durdum. O, yoldaş Stalin sizden bu vazifeyi kabul etmenizi bilhassa rica ediyor, diye en kuvvetli argümanını kullandı.

Ben de:

– Kendisine tarafımdan təşəkkür ediniz; fakat mazeretimi de söyleyiniz, dedim.

O gene ısrar etti, tekrar Stalin'in otoritesindən istianet etti. Bak-tım ki mesele ciddi bir şəkil alıyor. Taktiğimi dəyişirdim:

– Ben selâhiyyət sahibi cihanca meşhur müştəşriklərin buldukları bir cəmiyyətə reis olmaq küstahlığını göstəreməm; fakat çox arzu edilirsə, bu cəmiyyətdə mütevazi bir âza kimi çalışabilirim, belki... dedim.

Broyda, göstərilən bu tavizdən memnun bir eda ilə hemen,

– Peki âza olunuz, dedi.

– Fakat bunun şartı vardır, dedim.

– Ne imiş o şart? ..

– Tasavvur olunan cəmiyyətin nizamnamesini bir kere tetkik etməliyim..

Broyda'nın yüzü ekşidi.

– Fakat, dedi, nizamname normal bir nizamnamedir, tetkike ne ihtiyaç?

– Ne olsa da, her nizamnameyi, ne kadar normal de olsa, bir kere tetkik etmək işə ciddiyətlə ehemmiyyət verən herkesin yapacağı en normal işdir, dedim.

– Nizamname yalnız bir nüshadır, onu başkalarına da göstərmiyoruz, dedi.

– Koca komiserlik için onu teksir ettirmek işten sayılmaz, dedim.

– Peki, dedi ayrıldık.

Birkaç gün sonra nizamnamenin istediğim sureti geldi. Tetkik ettim. Maddələrdən birində âzasının yüzde 51'inin Komünist Partisi mensuplarından olmasının zarurî olduğunun yazıldığını gördüm.

Ha!.. diye derin bir nefes aldım ve hemen son kararımı Broyda'ya bildirdim: Müştəşrikler cəmiyyətinə üye bile olamayacağım, dedim: Çünkü bu ilmi değıl, siyasi bir cəmiyyətdir.

Şark Milletleri Komünist Üniversitesi Profesörlüğü

Broyda'nın teklifindən bir hafta sonra Pereçistenski bulvardaki dairemizə Azərbaycanlı üç gənçdən mürekkep bir heyet geliyor. Bu, Moskova'da yeni tesis olunan Şark Milletleri Komünist Üniversitesi öğrenciləri namına gönderilmiş özel bir heyettir. Bu üniversite, Şark

memleketlerinde komünizmi yaymak için propagandistler yetiştirmek maksadıyla teşekkül etmişti. Heyetin üç üyesinden biri Bakû'lü, biri Gence'li, biri Tebriz'li idi. Demek bütün Azərbaycan bizimle görüşmeğe gelmişti. Genç yurttaşlarımızı ehemmiyet ve dikkatle dinledim. İçlerinden biri niçin geldiklerini anlattı.

—Üniversitemizde Şark illerinde inkılâp hareketleri kürsüsü münhaldır, dedi. Buraya tayin edilmek üzere selâhiyet sahibi bir profesör aranıyor.

Biz düşündük, taşındık, bu kürsüye sizden daha selâhiyetli bir profesör bulunmaz kanaatine geldik. Arkadaşlar müttehiden karar verdiler ve bizi size gönderdiler. Bu hocalığı kabul etmek lutfunu bizlerden esirgememeniz rica ederiz.

— Çocuklar, geldiğinize çok memnun oldum. Âzerbaycan'ın mühim merkezini temsil eden heyetinize müsbet cevap veremeyeceğime cidden müteessif olduğumu size temin ederim.

— Cevabınız, neden müsbet olmasın?..

— Olmaz, çocuklar, darılmayınız amma, olamaz!..

— Neden olmasın?!..

— Olamaz, çünkü hoca ile talebe arasında her şeyden evvel bir samimiyet olması şarttır. Benim söyleyeceklerimi siz daima kayd-ı ihtira-ziyle kabul edecek, bu müsavatçı acaba hâdiseleri doğru mu aydınlatıyor? diye düşüneceksiniz. Ben de daima benim söylediklerimi bu komünistler acaba tam bir itimatla dinliyorlar mı? diye düşüneceğim, ne benden size iyi bir hoca, ne de sizden bana iyi bir talebe olamaz!..

Afganistan Sefaretini İstikbal

Kapım vuruluyor, geliniz diyorum. İçeri, tanımadığım birisi giriyor.

— Ben, diyor, Dışişleri Komiserliği memurlarındanım. Stalin Yoldaş'ın tavsiyesi üzerine Çiçerin Yoldaş beni size gönderdi.

— Ne varmış, hayır ola?!..

— Afganistan'dan bir sefaret geliyor. Onları karşılamak için kendilerine Sovyet Hükûmeti namına Farsça hitap etmek lâzımdır. Farsçayı ise, Moskova'da sizden iyi bilen yokmuş. Yoldaş Stalin, bu iş için Yoldaş Çiçerin'e sizi tavsiye etmiştir. Vazifeyi lütfen deruhte ediniz.

— Maalesef edemem!..

Sovyet hariciye memuru beklemediği bu cevap karşısında âdeta afallıyor. Çiçer'in ve Stalin'in ricalarını mutazammın olan bir teklifi Şark Dilleri Enstitüsünün bir hocası hangi cesaretle reddediyor, diye düşündüğünü ifade eden bir heyetle:

— Neden?!.. diyor.

Bu neden?'in cevabını samimî olarak vermek Bakû'de Asobi At-del'deki müstantika cevap vermektan daha müşkül. Kendisine tercüme-i hâlimi ve siyasî durumumu açıp söyleyecek değilim ya...

—Yapamam işte, yapamam, deyip duruyordum.

Memur, el çekmiyor, mutlaka reddin sebebini öğrenmek istiyor.

— Alelâde bir mütercim durumuna düşmek istemem, diyorum; anlamıyor.

—Şark'tan gelen misafirleri Sovyet Hükûmeti namına karşılamak bir şereftir. Bu fırsattan neden istifade etmek istemiyorsunuz? diye ısrar ediyordu.

—Alelâde bir mütercim olmakta ne şeref varmış, diyorum. Ben dış komiserliğinin Afgan heyeti şerefine tertip ettiği bir ziyaret veya kabul resmine resmen dâvet olunan misafirler arasında bulunsam ve burada arkadaş Çiçerin bana, misafirlerle yapılan müzakerede lütfen tercümanlık vazifesini kabul etmem için müracaatta bulunsa, o zaman başka, bu bir şeref işi telâkki olunabilirdi. Başka türlü bu iş çıkmaz, dedim.

Memur :

—Peki, duyduklarımı arzetmek üzere gideyim, sonrasını düşünürüz, dedi, gitti.

Birkaç gün sonra Enstitüdeyim. Sizi arıyorlar, dediler. Baktım bizim dışişleri memuru.

—Kapıda sizi otomobilimiz bekliyor. Çiçerin arkadaş sizin Afgan elçilerinin gelmesi münasebetiyle yapılacak törene davet ediyor. Şimdi ise heyet âzasıyla önceden tanışmış olmak maksadıyla davetlilerden bir kısmı ile beraber istasyona gitmemiz lâzım.

O anda beni endişe aldı dilimle belâyaya mı düştüm? diye içim sıkıldı. Fakat bu anda arabaya binmekten başka yapacak bir iş yoktu.

Tanıdığım memurdan başka, arabada iki memur daha vardı. Bunlardan uzun uzadıya Afganlılara yapılacak istikbal programını anlatıyor, bu programa göre yapılacak törenlerine diğer Sovyet marufları ile

aynı derecede ağırlanan bir misafir sıfatıyla iştirak edəcəğimi ve Yoldaş Çiçerin'in de benden mütercimlik yapmak ricasında bulunacağını söyleyip duruyordu.

Bütün bunları tam bir sükûtle qarşılayan beni işgal eden asıl şey, düşüdüğüm bu tuzaktan nasıl sıyrılacağım düşüncəsi idi.

Araba durdu. İstasyona gelmiştik. Peronda biraz duracaq, misafirleri bekleyəcəğiz. Teşrifatçı bana yanaştı, səfəret heyətini istikbal için sarfolunacaq sözləri aynen tərcümə etməmi rica etdi. Ben evvelce tanımış olduğum memura:

–Şartımız bu değıldi, dedim.

O yeniden hayretle:

–Niçin böyle yapıyorsunuz diye durumu bir türlü anlayamıyor!

Nihayet sabrım tükəndi, kendisine:

–Farz-ı muhâl olarak Yoldaş Çiçerin'in bir kazaya uğrayarak mülteci veya sürgün bir duruma düşüğünü farzedelim. Bu durumda o, ələlədə bir mütercimlik vəzifəsini ifadəyə kendine reva görür mü idi?! di-yorum.

Memur artık əfallamış:

–Bu ne biçim söz?, diyor və derhal enerjik bir jestlə peronun tã o başında duran diğər arkadaşlarıyla tanışmaq üzere kadem basıyor, bu esnada içimden bir ses:

– Ne duruyorsun!.. diyor.

Hemen peronu terk ilə hareket etməkte olan tramvaya atıyorum. Beni təhdid eden şereftən bu suretlə kurtuluyorum.

Səfəreti getiren trenin bir saat kadar gecikməsi təşrifatçıları müşkül durumundan kurtarıyor. Enstitütdeki doçentlərdən birinin cəlbə ilə istikbal mərasimi şöylə böylə yapılıyor. Bunu öğrenince benim de en-dişəm biraz hafifliyor.

Ertesi gün Enstitütdeki arkadaşlar beni tuzaktan kaçıp kurtulabil-diğim için təbrik ediyörlər.

Müslüman Kahtzedelerine Yardım Cemiyeti

1921'de İdil (Volga) nehri çerçevesinde korkunç bir kaht və aç-lık çıkmıştı. Buralarla öz yavrularını yiyen insanların mevcudiyeti ri-vayət olunuyordu. Söylentilər, gıda maddəsi haiz olaraq keşfolunan

yağlı bir toprağı bölüşdürəmemək yüzündən köylülər müselläh olaraq bir-birinə saldıryörlərmiş. Açlığın doğurduğu səfəlet hakkında bu ne-vidən tüylər ürpertici təfsilät ağızdan ağza təkrarlanıp duruyordu. İhti-läl hädisələri ilə iç harplərinin bir nəticəsi olaraq çıkan bu səfəlet yüzündən yirmi şu kadar nüfus ölüp gitmişti.

Kahtzedelərə yardım məqsədilə Moskova'da yaşayan bazı cə-məat hädimləri tərəfindən Kahtzedelərə umumî yardım cəmiyyəti adıyla hususî bir təşkilät təsis edilmişti. Bu cəmiyyət türlü vəsaitlərə başvu-rarak ianələr topluyor və açlık məhalinə özəl ekiplər göndərərək yar-dımda bulunuyordu.

Moskova'da yaşayan Tatar (müslüman) aydınlərindən bir grup, kahtzedələrdən çoğunun Türk və Müslüman əhalidən ibarət olduğunu nəzərə alaraq Kahtzedələr yardım cəmiyyəti adıyla bir komitə təşkil-i için rəsmî məqamlərə müracəət etmişlərdir. Bu cəsəret verici bir ələkə ilə qarşılamış, fakat bu gibi hususlarda söz sahibi olan Milletlər Kom-i-ser Yoldaş Stalin'e de bir kərə danışmaq lüzum gəldiğini bildirmişti. Stalin isə o sırada Moskova'da değılmış, yakında əvdet edəcəkmış, o zaman bu məsələ için kendisiylə görüşmək icap edəcəkmış.

Kaydolunan bu ələkədən ümitlənən Moskova'daki Müslüman aydınləri şimdi yapacaqları icraatın plənlərini təsarlamakta, Müslüman Komitəsi nəminə bütün İslām dünyasına bəyannamələr yayaraq Müs-lüman kahtzedələrinə yardım için müslüman şəfkəti nəminə din kar-dəşlərinin rikkəti təhrik olunacaq və nəticədə Hindistan, Mısır, Tür-kiyə, İran, Afganistan vəsairə gibi məmləkətlərdən, şüphəsiz ki, böyük miktarda ianələr gələcək, zavallı milledaşlarımızın, bu suretlə olsun elem və ıstırapları bir parçacık hafifləşəcəkmış.

Moskovalı Müslüman aydınlər, niyətlərini bana açtılar, benim de bu təşəbbüsə katılmamı istədilər. Hattâ yakında Moskova'ya əvdet edəcək Stalin'e Müslüman aydınləri nəminə gəndəriləcək heyət benim də dahil olmamı istədilər. Kendilərinə ham hayallərə kapıldıklarını söy-lədim. Düşünülən bu təşəkkülə, Sovyet Hükümetinin, hər şeydən əvvəl, prinsip bakımından müsaədə edeməyəcəğini, praktik məqsətlər için olsa bile insanlara din və milled fark gəzəterek yardım təşkil etmənin ko-münist enternasyonalizm anlayışıylə kabil-i təlif olmadığını hatırlattım.

Onlar; benim nəzəriyyəçilik yaptığımı, məsələnin isə fiilen həll-ədilmiş bulunduğunu, işin, şimdi yalnız Stalin ilə bir kərə görüşməğə

kaldığını, bunun sadece bir formalite meselesi olduğunu ileri sürdüler ve mutlaka benim de Stalin'e gidecek heyete girmemi ısrarla istediler. (Stalin'le olan münasebatımı, mübalağalı surette tasavvur eden bunlar benim bu heyete girmeme bilhassa önem veriyorlardı). Ben bu teşebbüsün müsbet bir neticeye varacağına inanmıyorum; inanmadığım ve önceden, akamete mahkûm olduğunda şüphe etmediğim bir teşebbüse bilfiil iştirakte de bir mâna görmüyorum, dedim. Siz mademki bu teşebbüse giriştiniz, işi sonuna kadar götürünüz, benim kötümserliğim mağlûp olur ve iş müsbet bir neticeye varırsa o zaman ben size söz veriyorum, elimden geldiği kadar bu işe yardım ederim, diye teminat verdim.

Heyet gitti. Stalin'le görüştü, geldi.

- Nasıl?.. dedim.

- Nasıl olacak, mükemmel. Stalin bizi güzelce kabul etti. Sizin kötümserliğinize kat'iyen mahal yok. Projelerimizi çok faydalı ve müsbet buldu!..

- E?..

- Yalnız bir defa da Müslüman komünistlere sorayım, dedi.

- Müslüman komünistler bu işin mümkün olamayacağını söyleyecekler, tabii, dedim.

Öyle de oldu. Kat'i cevabı almak için giden heyete, Stalin büyük bir teessüfle:

- Müslüman komünistler bu teşebbüse muhaliftirler, demiştir.

Âzerbaycan'ı Âzerbaycan'a Birleştirmeli mi?

Mehmet Ali, sokakta, Bakû'den yeni gelen Orjenikidze'ye rastlamışlar. Orjenikidze, Stalin'in bizi görmek istediğini ve gelirsek Kremlin'de bizi kabul edeceğini söylemiş.

Orjenikidze Kafkasyalı Bolşeviklerin kodamanlarındadı. Stalin'in eski mücadele arkadaşıydı. Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesinde mühim bir rol oynamış. Hikâyesini anlattığımız devirde büyük komiserliklerden birini işgal ediyordu. Stalin'in en yakın sevdiği ve takdir ettiği şahıslardan idi. Mehmet Ali ile Çarlığa karşı beraberce yapılan mücadele devrinde tanışıyorlardı. Çar polisi takibatına karşı Mehmet Ali kendisini muayyen bir zaman saklamıştı. Aralarında senli benli idiler. Daveti kabul ettik. Tesbit olunan günde öğle zamanı, Krem-

lin'in dış kapısında. Karakol girişine hüviyetlerimizi bildirdik. Maksadımızı söyledik.

Karakolcu bizi baştan aşağı bir süzdü. İçeriye telefon etmeğe pek de cesaret edemiyor; bir tereddüt geçiriyordu. Kim bilir ne düşünmüştü. Bu esnada kendisini tâ İstanbul'dan tanıdığım Kamo peyda oldu.

Kamo'yu 1911'de, İstanbul'da çarlıktan kaçkın bir muhacir hayatı yaşarken görmüştü. Günün birinde Paris'ten gelmiş, İran meşruiyet hareketleri zamanında münasebette bulunduğum Gürcü ihtilâlcilerden birinin tavsiyenamesini getirmişti. Yanında Stalin'in vaktiyle Tiflis'te, Erivan meydanında çaldığı devlet kaimelerinden 100 rublelik bir kaime vardı. Bu kaimeyi bozdurmak istiyordu. Kendisine Sirkeci'deki sarrafları salık verdim. Gitti, parayı bozdurabildi. Niyeti bir iki gün İstanbul'da kalmak, sonra ise bir yolunu bulup Kafkasya'ya geçmekti. Orada Türkiye hududuna yakın bir yerde nokta koyacak, çarlık aleyhine bir takım terör akınları yapacaktı.

Ertesi gün gazetelerde Bulgaryalı bir komitecinin yakalandığını okudum. Gazetelerdeki tasvirten yakalanan Bulgar'ın Kamo olacağını tahmin ettim. Hemen İttihat ve Terakki merkezinde tanıdığım yurttaşım Prof. Ali Bey Hüseyinzâde'ye gittim. Meseleyi anlattım. Yakalanan adamın Bulgar çeteciliği ile ilgisi yoktur; bu Rusya çarlığına karşı konsprison yapan bir teşekküle mensuptur, dedim. Müdahalelerini rica ettim.

İki gün sonra bizim Kamo geldi. Kendisini gündüzün hapishane de tutmuş, geceleyin otele götürmüşler, iyi muamele yapmışlar.

Rus konsoloshanesi de kendisini boyuna talep edip duruyormuş. Bu talebi atlatmışlar ve nihayet salıvererek, bir an evvel İstanbul'dan savuşup gitmesini istemişler. O şimdi memnun ve müteşekkir, yalnız bir derdi daha var.

- Ne olur, bir teşebbüs daha etseniz, bombalarımı da geri versinler!.. diyor.

- O kadar artık fazla, bombayı nasıl olsa bulursun, şimdilik hükûmetin durumunu işgâl etmemek için, çabucak buradan sıvışiver, dedim.

İşte bu Kamo, şimdi Kremlinin kapısında bize kılavuzluk ediyor.*

* Kamo Stalin'in çok sevdiği bombacılarındandır. Sonradan Tiflis'te motosikletle giderken bir kamyonu çarpmış ölmüştür. Kamo'nun ölümünü haber alan Stalin, hemen telgraf çekerek kamyon şoförünün ölümünü emretmiştir.

Kamo hemen telefonu aldı. İçeri girmek müsaadesini teminle bizi tã Stalin'in apartmanına teşyi etti.

Stalin bizi yemek odasında kabul etti. Orjenikidze de orada hazırıldı. Masada çoktan görmediğimiz ve hiçbir tarafta bulunmayan beyaz ekmek, nefis Gürcistan şarabı, siyah Azərbaycan havyarı vesaire vardı.

Hem yeniyor, hem de konuşuluyordu. Müsahabenin teşebbüsü Stalin'in elinde idi. Bir aralık bize hitapla,

- Azərbaycan'da biraz hükümet ettiniz. Fakat çok derin bir iziniz kalmıştır. Bu izle hâlâ mücadeledeyiz. Temsil ettiğiniz idenin tesirlerini tamamıyla izale etmek için, daha uzun zaman uğraşmak lâzım geliyor. Bilhassa aydınlar milliyetçilik ruhu ile aşılansılardır, dedi ve sonra yüzünü şahsen bana çevirerek,

- Sizce bu milliyetçilik tesirinin esas âmili nedir, diye sordu.

- Milliyetçilik denen hâdise insan topluluğunun kendi varlığını müdafaadan başka bir şey değildir fertlerde müdafa-i nefis tabii ve meşru olduğu gibi, millî kolektifin kendi özelliklerini müdafaası da tabii bir hâdisedir, dedim.

- Yok, dedi, mesele daha çok basittir. Milliyetçilik dene hâdise, yerli aydınların kendi menfaatlerini kıskanmaktan başka bir şey değildir, dedi.

Bu esnada odasının birinden diğerine, telefon başına geçen Kali'nin (o zamanki Sovyetler Birliği Cumhurbaşkanı) peyda oldu. Stalin hemen kendisine,

- Yoldaş Kali'nin Azərbaycan'ı Azərbaycan'a birleştirmek ister misiniz?!.. diye hitap etti. O ise, hiç tevakkuf etmeden, eliyle enerjik bir jest yaparak,

- Yok, yok istemem!.. dedi.

Bu diyalog herhalde o sıralarda Kafkas Azərbaycan'ı İran Azərbaycan'ınının da Sovyetleştirilmesi projelerinden bahisle ortada dolaşan söylentilerin pek de sebepsiz olmadığına bir delildi. Bu diyalog, meselenin her nasılsa Sovyet yüksek dairelerinden müzakere edilmiş olduğunu gösteriyordu.

Acayip İnsandır Resulzâde

Yemek bittikten sonra, çay içmek üzere, bir köşeye oturuyorduk.

Stalin bana:

- Broyda'nın teklifini kabul etmemişsiniz. Şarkı tetkik cemiyetine neden girmek istemezsiniz? dedi.

- O ilmi değil, siyasi bir cemiyettir. Üyelerinin komünist çoğunluğuna sahip olması şarttır, dedim.

-Yahu, dedi, o madde sizin değil, mürteci Rus profesörlerinin aleyhine tevcih edilmiş bir maddedir.

Birinci çay bardağını boşaltıp ikinciye geçtiğimiz sırada Stalin bir teklifte daha bulundu. Kamanef'in idaresinde, Rusya inkılâp hareketlerini tetkik eden bir cemiyet vardır. Tetkiklerini neşretmek üzere bu cemiyet bir dergi de çıkarıyor. Siz bu derginin redaksiyonuna girerseniz, bizzat sizin için de iyi olur. Sovyetlerdeki Türk illeri kısmını deruhte eder, redaksiyon namına muhtelif yerlerde tetkik seyahatleri yaparsanız. Bu suretle dolayısıyla Müsavatçı fikirlerinizi yayar ve mahallerde noktalar dahi tesis edersiniz, dedi.

Yüzüne mânalı mânalı baktım, içimden Azərbaycan halk ağzıyla aldatamazsın mânâsına gelen Keçel suya gitmez tâbirini tekrarlıyarak Stalin'e yeni iltifatı için teşekkürle, dedim ki,

- Ben kendine sadık bir adamım. Ne kendimi, ne de başkalarını aldatmak istemem. Zahirde, mesleki, meşrebi malûm ve muayyen olan bir redaksiyona intisap edip de, bâtında başka bir maksat gütmek elimden gelmez.

Stalin bu cevap üzerine Orjenikidze'ye döndü,

- Acayip insandır, bu Resulzâde, idealizm kendisine mâni oluyor. Mütevekkilâne oturup duruyor. Hiçbir arzu, hiç bir ihtiyaç arzetmiyor, dedi.

Sensasyonel Havadis

Kremlin'den ayrıldığımız sırada, Stalin dairesinin bulunduğu koridordan çıkarken Tatar komünistlerden Sultan Galiyev'e rastladık. Sonradan millî sapıncılık suçu ile töhmetlendirilerek idama mahkûm olan Sultan Galiyev'i tã Bakû'den tanırdım. Moskova'da kendisiyle birkaç defa görüşmüştüm. Kendisine mahsus orijinal bir takım fikirleri vardı. Bizi görür görmez:

- Siz burada ne gezersiniz, dedi.

Kendisine ayak üstü izahat verecek değildik, tabii.

- Ne münasebet, anlaşılan sizde bir havadis var, geliniz de anlayalım, dedim. Ayrıldık.

Ertesi gün, Sultan Galiyev geldi. Parti çevrelerinde sensasyonal bir havadis varmış. Sultan Galiyev merak edip soruyor:

- Ne münasebet, bunu nereden çıkardınız?..

- Kremlin çevrelerinde böyle söylüyorlar.

- Siz aklınızı mı kaçırdınız? Bu söylentilere nasıl kulak asarsınız?.. Dr. Neriman'ın yerine bir Müsavatçı Resulzâde'nin getirileceği nasıl bahis konusu olabilir?

Bu söylentilerin, mevcutsa, muayyen bir maksatla, mahsus uydu-rulup yayıldığı, Sultan Galiyev'in kolay inanırlığını alay ederek, anlatıyorum. Fakat içimden bu sensasyonal havadisle, bir gün evvel, Stalin ile Kali'nin arasında iki Âzerbaycan'ın birleştirilmesi konusu üzerine cereyan eden şaka arasında, herhalde, bir münasebet aramanın abes olmadığı fikri de aklıma gelmiyor değil...

Bir Makalenin Macerası

Elifbe meselesinin Âzerbaycan'da münakaşa edildiği günlerde idi. Arap harfleri tamamıyla kaldırıp yerine lâtin harfler ilâve edilmek suretiyle ve elifbenin sadece ıslâhı ile mi iktifa edilsin, diye cemiyet iki zümreye ayrılmış, her iki taraf kendi tezini müdafaa ediyordu. O zaman Âzerbaycan'da Maarif Komiseri olan Dadaş Bünyadzâde Arap elifbesinin ıslâhı tezini müdafaa ediyordu. Bu müdafaa o zamanki şartlar ve mülâzahalarla Âzerbaycan milletçi ve Türkçüleri tarafından dahi müdafaa olunuyordu. Dadaş Bünyadzâde Moskova'ya gelişinde beni ziyaret etmiş, elifbe meselesindeki görüşümü bir proje hâlinde yazmamı rica etmiş ve bu projenin Âzerbaycan'da müdafaasını bizzat üzerine alacağını vaat etmişti. Ben mesele hakkındaki görüşlerimi bir makale şeklinde Moskova'da Milletler Komiserliği tarafından neşrolunan «Jizn Natsionalnostey» gazetesinde neşrettirdim.

Bolşeviklerin Arap harflerini Lâtin harflerine tebdil ettirmek hususunda saklı asıl fikirlerini bildiğimizden (ki bu fikir sonradan tahakkuk etmiş, Arap harfleri önce Lâtin harflerine sonra da Rus harflerine tebeddül etmiştir). Bu makalede, Türk illeri arasındaki kültürel muna-

sebatı tamamıyla kestirmemek için yazılanı daha kolay okutturabil-mek maksadını temin eden ıslâhatçılara hak veriyordum. Makaleyi ay-nen neşreden mezkûr gazete sonuna kendine ait bir iki cümle eklemiş ve bu cümlelerde elifbeyi ıslâh hususundaki fikirlerimizin komünizmi muvaffakiyetle yaymak niyetinden ileri geldiği de belirtilmişti.

Makalenin Âzerbaycan'daki okuyucuları, tabii, bu fikrin bana ait olmadığını pekâlâ anlamışlarsa da, bu taktiğin neyi göze aldığına da şüphesiz ki sezmişlerdi. Bu münasebetle gazete idaresi nezdinde yaptığım bütün protestolar neticesiz kalmış, gönderdiğim mektup da bir türlü neşredilmemiştir.

Enver Paşa'nın Teklifi

Daha Bakû'de Asobi Atdel'in mutfağında mukadderatımızı mü-tevekkilâne bekleyip dururken, Sovyet Hükûmetinin bütün şark millet-lerini Avrupa kapitalizmine karşı ayaklandırmak için tedbirler aldığına ait her gün yeni bir takım malûmat alıyorduk.

Vaktiyle Hindistanlı Bereketullah Efendi, Tatar meşhurlarından Abdurreşit İbrahimof ve Musa Begiyef'lerin Lenin ve Stalin'in meş-hur dekretlerini desteklemek üzere İslâm dünyasına yaptıkları hitaplar-dan malûmattardık. Bu defa ise Bakû'de meşhur şark milletleri kurultayı toplanıyordu. Konqreye Rusya idaresinde bulunan Türk-Müslüman milletlerinden başka Rusya hududu haricindeki müslüman milletlerdeki ihtilâlcı unsurların, mümessilleri de gelmiş bulunuyordu. Günün en sensasyonal hâdisesi Enver Paşa'nın da bu münasebetle Ba-kû'ye gelmiş olmasıydı. Paşa'nın müslüman ahali tarafından karşılan-dığına dair dâsitanî rivayetler, bulunduğumuz hapishanenin ses ge-çirmez duvarlarından nüfuz ederek bize kadar geliyordu. Paşa'nın bin-miş olduğu otomobilin etrafını çeviren kalabalıktan hareket edemez bir hâle geldiği, elinin, eteğini, arabasını openler olduğunu herkesin aman Paşam ne zaman kurtulacağız? diye kendisine hitap edildiği ka-maradan kamaraya söyleniyordu.

Şark milletleri kurultayında Paşa'yı söyletmemiş, bilhâkis geç-mişteki siyasî faaliyetini acı acı tenkid eden bir nutukla karşılaşmışlar-sa da, locada görünür görünmez bütün konqre ayağa kalkmış, kendisi-ni muazzam bir tezahüratla karşılamıştır.

1918'deki hezimetlerden sonra Enver Paşa'nın Rusya'da nasıl peyda olduğunu tafsilatını burada anlatacak değilim. Yalnız onunla Moskova'da iken görüştüğümde Bolşeviklerle hangi maksatlarla temasa gelmiş olduğuna ve bu temasın ne gibi bir netice ile bittiğine ait intibalarım doğrudan doğruya ve dolayısıyla Stalin'le ilgili olduğu için burada tesbit edeceğim.

Moskova'ya gelip yerleştikten sonra, burada iki Türk mümessilliği olduğunu öğrendik. Bunlardan biri Ankara Hükümetini resmen temsil eden Türkiye mümessilliği idi. Diğeri ise Türk misyonu (Turetskaya Missiya) denilen ikinci bir heyet. Bu, eski İttihat ve Terakki liderlerinden Enver Paşa ile Cemal Paşa'ların bütün İslâm dünyasını kurtarmak gayesiyle teşkil ettikleri İslâm İhtilâl Cemiyeti'nin bir bürosundan ibaretti.

Enver Paşa merhumla, bu Türk misyonu binasında görüştük. Kendisini daha evvel 1918'de İstanbul'da, iktidarın en yüksek kademesinde, Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili olarak görmüştüm. O zaman ben İstanbul'da Âzerbaycan Heyet-i Murahhası riyasetinde bulunuyordum. Şimalî Kafkasya, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetlerinin mümasil heyetleriyle birlikte Merkezî Avrupa devletlerinin murahhaslarından mürekkep olacak milletlerarası konqrede Kafkasya Cumhuriyetleri işlerinin müzakeresine intizar ediyorduk. Bu münasebetle İstanbul'da hattâ ondan önce gene, Kafkas işeriyle alâkadar olarak Gülcemal vapuruyla geldiği Batum'da, Paşa'yı görmüş, türlü vasıtalarla kendisiyle sık sık temaslarda bulunmuştum. Onun idealist bir inkılâpçı olduğunu bilir, İslâmî bir romantizm ruhu taşıdığına vâkıftım.

Bu defa ona kızıl Moskova'da rastlıyordum. Bir gün beyan ettiği arzu üzerine Türk misyonu kâtibi vazifesini ifâ eden Kafkasyalı bir arkadaş vasıtasıyla kendisiyle karşılaştım. Bana temsil etmekte oldukları cemiyetin gayesini anlattı: «Biz dedi bolşeviklerle mutabık kaldık. İslâm dünyasındaki mahkûm milletlerin istiklâllerini kurtarmak gayesiyle geçmiş bulunuyoruz».

Bu maksatla Berlin'de tabettirmiş oldukları beyannamelerle «Ürvet-ül Vüska» başlığını taşıyan mevkuteden de birer nüshasını bana verdi. XIX'uncu yüzyıl ortalarına ait ittihad-ı İslâmcı meşhur Cemaleddin Efgani'nin vaktiyle neşretmiş olduğu bir gazetenin başlığını taşıyan bu dergi bana çok karakteristik göründü. Bir göz gezdirince der-

ğinin pek de çağdaş olmayan arkaik İslâmi bir takım mefhumlar, âyetler, hadisler ve klişe tâbirlerle tahrir edilmiş olduğunu gördüm.

Paşa izah ediyordu: Avrupa emperyalizminin elinde esir olan müslüman milletler kendilerini kurtarmak için teşkilatlanmalı; fakat bu teşkilatların aralarında sıkı bir rabıta ve tesanüt olmalıdır, yoksa bütün bu hareketlerin müşterek gaye namına müşterek bir merkeze ihtiyaçları vardır.

Bu merkez ise, Paşa'nın diğər salâhiyattar arkadaşlarıyla birlikte vücuda getirmiş olduğu cemiyetti. Paşa bu cemiyete bizim partinin, yani Millî Âzerbaycan Müsavat Halk Partisi'nin de katılmasını istiyordu; fakat:

- Müsavat Fırkası Sovyet Hükümeti aleyhindeki muhalefetinden şimdilik vazgeçmeli, bu hükümete karşı her türlü kıyam niyetinden fâriğ olmalıdır. Çünkü kızıldorduya karşı hiçbir şey yapamaz; en küçük bir hareket neticesinde mahv u perişan olur. Bundan da bütün Âzerbaycan zarar görür, Türkler ve Müslümanlar kılıçtan geçirilirler -diye şart koşuyordu.

- Aynı durum, Hindistan'daki müslümanlar için varid değil midir? diye sordum.

Bu suale verdiği cevap, hareket hattını Bolşeviklerin Avrupa kapitalistlerine karşı bütün Şarkı, ilk sırada müslüman Şarkını ayaklandırmak taktiğine uydurmak kararını vermiş bir adamın vereceği cevaptı. Mantikî ve samimi olmaktan çok uzak olan bu cevap beni tamin etmedi, tabii kendisine:

- Paşam, dedim, gaye hadd-i zatında mükemmeldir. Şark milletleri ve ezcümle müslüman milletleri hür ve müstakil olmalıdırlar. Biz Âzerbaycanlılar ve dolayısıyla biz Müsavatçılar bu dâva uğrunda yanmış insanlarız. Fakat bence dikkat edilecek mühim bir nokta vardır. Sizin tasavvur ettiğiniz Müslüman milletlerini kurtarma teşkilâtı kendine göre bir nevi enternasyondur. Sosyalist enternasyonalinin merkezî Moskova'dır; çünkü Moskova, sosyalizmin fiilen savaştan bir merkezidir. Millî istiklâl enternasyonalinin merkezi de, analogik surette, bu idenin tahakkuku için fiilen mücadele halinde bulunan bir yerde, meselâ Ankara'da olması lâzım gelir. Yoksa, merkezi kızıl Moskova'da olacak bir Müslüman hareketi umumî komünist hareketinin bir silâhı olur. Böyle olmaktan çıkmak istediği gün ise, mevcut şartlar da-

hilinde, mahvolduğu gündür, dedim.

Paşa teşkilât programını bir kere (K) beyle (katip) etraflıca müzakere ediniz de, sonra bir daha görüşürüz, diye mevzuu dəyişdirdi və biraz sonra vedalaşaraq ayrıldık.

Enver – Cemal Paşaların Akıbeti

Bundan günler, haftalar və aylar keçtikdən sonra Paşa'nın Türkiyə'yə getdiyi, orada Basmacı denilən Bolşevik aleyhtarı Millî Türkiyə çetecilerinin başına keçip, kızılıordu kıtalarını az bir muayyen noktalar-dan kovduğunu və kendisiyle müzakereyə girişmək isteyən Moskova mümessillərinə Türkiyə'dən çıkmaları hususunda ultimatom verdiyi habəri Moskova'da bir bomba gibi patladı. Bu habər herkes için yukarıda anlattığım tafsillə nazaren, şaşılacaq bir şeydi. Muhtemel Müsavat kıyamını təvcih etməyən Paşa nasıl oldu da bu kadar qısa bir zamanda Bolşeviklərin, təşrik-i məsai edilecek dost değil, kendilərinə qarşı silah çəkilecek düşmən bir qüvvət olduqları kanaat və qərarına gəldi, diyə həyretlər içində qaldım. Paşa'nın bana yapmış olduğu təklifi, Moskova'da iken, o zaman Türkiyə'də gizli fəaliyyətdə bulunan Millî Birlik Cəmiyyəti liderlərinə yapmış olduğunu və bu fikrin kendisi gibi arkadaşları Cemal Paşa tərəfindən dəhi dəstəkləndiyini sonradan öyrəndim.

Türkiyə'də Enver Paşa'nın sonu 4 Ağustos 1922'də intihara bənzəyən bir cəladət içində yalın kılıç mitralyöz atəşinə hücum edərək şəhit düşməsinə müncər olacaq faciələr cərəyan edərkən, arkadaşları Cemal Paşa bulunduğu Afganistan'dan Sovyet ricalisi ilə müzakere etmək için Rusya'ya dönmüş bulunuyordu.

Enver Paşa'nın Türkiyə'də Bolşeviklər əleyhinə isyan bayrağı açdığı habərini Tiflis'te duyan Cemal Paşa İran yolu ilə təkrar Afganistan'a gətmək üzərə orada bulunuyordu. 28 Haziran tarixli «İzvestia» qəzetəsinə göndərdiyi məktubunda Paşa'nın bu hərəketini ələm-i islāmın müttəhit cəbhəsində açılan bir rəhnə diyə təsvif ediyordu.

Fakat Cemal Paşa'nın arkadaşları Enver Paşa'nın macerasından bu şəkildə təbəri etməsi Bolşeviklərin kendisinə qarşı əminiyət və itimadını kətiyən cəlbədemədi və Enver Paşa'nın şahadətindən iki həftə öncə 21 Temmuz'da Tiflis'te sokakta arkasından atılan bir kurşunla öldürüldü.

Enver Paşa hədəsinin cərəyan etdiyi günlərdə Stalin «Pravda»

qəzetəsində bir məqalə yazıyor, bu yazısında Paşa ilə bərabər Türkiyə milliyyətçilərini emperyalizmin birer uşağı olaraq tənqid ediyordu.

Stalin'in Enver Paşa haqqında cəsür olduğu kadar acül və atak bir adam olduğu haqqındaki mütaləasını bildirdim. Bununla bərabər o, Paşa'nın idealizmini də təslim edərdi.

Atatürk Haqqında

Türkiyə məsələləri və ümumiyyətlə Şərqi inqilap konuları üzərində danışdığımız zaman (yoldaki müsahibələr əsnasında) Stalin'in Atatürk haqqındaki mütaləalarını da duymuştum. Külli bir kaide olaraq strateji ilə diplomasiyə nəfislərdə cəmədən siyasətlərin ancaq böyük dövlət adamı olabilmələrini qaydədən Stalin Atatürk'ün müktədər bir dövlət və inqilap adamı olduğunu söylərdi, əyni zamanda gənə külli bir kaide olaraq yaşadığımız əsirdə dövlət idarəsində haqqı təmsil əsasının zihinlərdə olduğca yerləşmiş olduğunu, Millət Meclisi olmadan, hiçbir iktidarın müvəffəkiyyətlə yürüyəməyəcəyini söyləyən bu diktator, Atatürk'ə, diyor, gənç arkadaşları, çox kərə rastlanan muhəlifət qarşısında sabırsızlanaraq idarəyə münhasıran kəndi əlinə almasını təvsiyə etmişlərsə də Atatürk'ün bu fikrə müdəbbirənə olaraq yanaşmadığından bizə bəhsərdi.

Türkiyə İstiklâl Harbinin Buhanlı Günlərində

Yunanlıların bir aralık Eskişehir'ə kadar gələrək Ankara'yı təhdid etdikləri günlərdən idi. Kızıl Moskova məhafili Mustafa Kemal iktidarının günlərini sayılmış sayıyordu. Stalin'in başında bulunduğu millətlər komiserliyinin orqanı «Jizn Natsionalnostey» qəzetəsində əfkârı ümumiyyətlə Ankara'nın sükutuna hazırlayan bir məqalə intişar etdi. Məqalədə Türkiyə inhişamının səbəbini Kemal siyasetinin milliyyət məsələsində göstərdiyi gəriliğə, şovinişt prinsiplərdən ayrılmasınə və çalışan sınıfların mənfəətlərini təkdirdən əcizliyinə həmlədiyor, vəziyyəti kurtarmək için iktidârın daha azimkâr və idealist əllərə gəçməsi lüzumunu iləri sürüyordu. Əyni zamanda siyəsî məhfillərə yəqin olanlar arasında Enver Paşa'nın kumandası altında Kafkasya'nın Türkiyə hədudunda, hədudu aşmağa hazır əskəri kıtaların firsət

beklediklerini ehemmiyetle tekrar ediyordular.

Fakat bu çevrelerin, belki de özliyerek bekledikleri felâket yerine, Türk'ün makûs talihini yenen zafer güneşi bütün ihtişamı ile parladı; bir gün sonraki gazeteler Türk istiklâl ordusunun kaçan müstevlileri Akdeniz'e dökmek üzere İzmir'i hedef alarak ilerlediğini haber verdiler.

V

...Ve Moskova'dan Firar

Tam bu günlerde, Bakû'den arkadaşlar gelmiş, orada teşkilât durumunun düzeldiğini, Müsavat zemin katı hareketinin canlandığını bildirmişlerdi. Teşkilât, arzu ederse benim dışarıya çıkarak orada millî hareketi temsilen faaliyete geçmenin faydalı olacağı kanaatinden olduğumu bildiriyordu. Diğer taraftan Moskova'da kaldıkça adalet mahkûm bulunuyor ve üstelik Stalin taktığının bizi işe celbetmek aksiyonuna karşı daima müteyakkız bulunmak zorunda kalıyordum.

Yukarıda kaydettiğim veçhile ihtilâlin başlarında, bazı misallerinde gördüğümüz gibi, Sovyet Hükûmetinin muvafakatiyle, kendi kontrolünde olmayan bir sahaya çıkmak tasavvuru da artık meydandan kalkmış bulunuyordu. Yegâne çare kaçmaktı.

Günün aktüel meselesi; bu firarı organize etmek ve plânı başarıyla tatbik etmektir.

Bunun için Moskova'da kalıp, kültür sahalarında olsun, çalışmağa karar vermiş gibi davranmak intibasını vermek usulüne başvurduğum. Bu maksatla Vastok adıyla Pavloviç'in iderisinde çıkan kalın bir mecmuada neşredilmek üzere Sasaniler devrindeki meşhur Mezdek hareketi hakkında büyük bir makale kaleme aldım. Mâlum olduğu üzere Mezdek Sasanî Kubad zamanında peyda olmuş bir komünist peygamberi idi ki, talimatı ile Şahı kendi dinine çevirmiş, memleketinde mallarla kadınları iştirakini esas ittihaz eden komünist mezhebinin resmen kabulünü temin etmişti. Sonra Enuşireva'nın enerjik bir müdahalesiyle bu mezhep taraftardan kazıklara oturtulmuş, Mezdek de idam edilmiştir.

Neşir için verdiğim bu ilmî makale ile birlikte bir de Âzerbaycan tarihini tetkikle meşgul olduğumu ileri sürerek, Leningrad'da İlimler Akademisi Kütüphanesi'nde Âzerbaycan tarihini ilgilendiren özel bir-

kaç el yazmasını tetkik etmək üzere, Şark Dilləri Enstitüsündeki yaz tatilindən istifadə edərək Leningrad'a gitmək üzere mezuniyyət aldım.

Leningrad'da Leningrad Şark Dilləri Enstitüsünün yazın boş bulunan sınıf odalarından birində yerləşərək akademi kütüphanəsinə davam və başta Prof. Marr, Barthold vesaire olmaq üzere akademi professorlariylə temasa gələrək, Âzerbaycan tarix və edebiyatına taallük edən konular üzərində müsahabədə bulunmaqda Leningrad'a gəlmənin hakikî məqsədini perdeleyəbildim.

El altından daha Moskova'da iken, temasta bulunduğum dostlarımdan aldığım tavsiyələr üzərində, bilhassa merhûm Musa Bəgiyev'in marifətiylə Fin körfezi üzərindən Finlandiya'ya gəmək plânımın realizasyonu teferruatını hazırlamaya başladım.

Leningrad'daki Tatarların bu hususta tecrübələri vardı. Bəndən əvvəl bu tecrübədən Prof. Sadri Məksudî Arsal, muhərrir Abdullah Taymas bəylər istifadə etmişlər və Helsinkforsə çıxaraq Sovyet cəhennəmindən kurtulmuşlardır. Fakat onlar kaçarkən kış mevsimi idi. Haliç donmuş və karla örtülmüş bulunuyordu. Bu yolu kızaklarla gəçmişlərdi. Şimdi isə mevsim okulların tatildə bulunduğu bir yaz mevsimidir. Haliçdən əncək bir kayıqla gəçilə bilər. Bütün mesele gəvənə bir kayıqçı bulmaqda.

Musa Bəgiyev bənî Fin haliçinin kıyısında bir Tatar yalısına gətirdi. Sözləşilən Fin kayıqçıları gecenin yarısında bu yalığa yanaşacaq, bənî alıp yola çıxacaklardı. Gəldiğimiz yalıda misafir bulunan bir Tatar'a rastladım. Məğərsə bu 1917'nin Mayıs'ında Moskova'da in'tikad edən meşhur Müslüman Konqresi delegələrindən imiş. Bənî hənən tanıdı. Konqredəki muvəffəkiyətimdən heyecanla bahsə başladı. Bən hənən mevzuu dəğiştirdim, tarixi hâtiəların canlandırılması zamanı olmadığını kendisine ihsas ettirdim. (konspirasyon şartları içinde 1917 Mayıs Moskova Müslüman Kurultayının delegələrinə bu ilk təsadüf değıldi) Sözləşilmiş saatte kayıqçılar gəlmədilər. Mutlakə bir hâdisə oldu, diyə bənî endişə bürüdü. Ertesi gün oradan hənən ayrılmək, başkə yerdə saklanmək lâzım gəliyordu.

İkinci bir kayıqçı tədarik edildi. Bu dəfə göz önündəki yalıda değıl, şəhər kənarında bir Fin köyündə kalacaq, gəceleyin hərkesin uyuduğu bir sırada, kimseyə sezdirmədən sahile inəcək və sazlıklar arasında peşinən gizlətilmiş bulunan kayığa binərək dənizə açılacaq və böyləce Fin körfezini kəsərək qarşıdakı Finlandiya sahilinə çıxacağız.

Kararlaşmış saatte bellenmiş bir Fin köyündeyiz. Biri ihtiyar, diğeri genç iki Fin kayıkçı bizi götüreceklerdir. İhtiyarı biraz Rusça biliyorsa da, genç yalnız Fince konuşuyor. Mukadderatımızı bınların eline teslim edeceğiz.

Köylünün kulübesine girince bir sürprizle karşılaşırız. Burada biri kız, diğeri oğlan iki Tatar çocuğu vardır. Bunlar da benimle beraber yolculuk edeceklermiş. Ana babaları o tarafta bulunan bu çocukları kendi ailelerine kavuşturmak vazifesini de insanlık namına ben deruhte etmeliymişim. Evvelce bilseydim, tabii üzerime böyle külfeti almazdım. Fakat şimdi bir olup bitti karşısındayım. Gecenin yarısında kumlar üzerinde âdete sürünerek sazlıklara geldik. Finler kayıklarını szlıktan çıkardılar, iki yavru ile beraber beni de kayığa aldılar. Bizi teşyie gelen Tatarlarla vedalaşarak, sessizce denize açıldık.

Hareket ettiğimiz gece yağmurlu bir gece idi. Uzun zaman kuzeyin meşhur aydın geceleri geçsin, diye beklemiştim. Aydın geceler geçmiş, arkasından aydınlık geceler başlamıştı. Fazla bekleyemezdim. Çünkü mezuniyetimin müddeti geçiyor, Moskova'ya avdetimin gecikmesi şüpheyi celbeder; bütün plânım altüst olurdu. Onun için yağmurlu bir geceyi mahsus ihtiyâr etmiştim.

Gece saat 11'den sonra denize açılmış iken sabah 7 raddelerinde tanyeri ağarırken Fin sahiline yaklaşıyoruz. Yandan esen nâmüsait bir rüzgar bizi tekrar Rus hududuna götürebilir endişesi içindeyiz. Kayığımız sahile yanaşır yanaşmaz müsellâh Fin bekçileri bizi tevkif ettiler.

Oradan Ferioki'deki karantinada on beş gün kaldıktan sonra Helsinki'ye; Helsinki'de bir ay kadar Tatar kolonisinin misafiri olduktan sonra Almanya'ya, oradan Paris'e, Paris'ten de İstanbul'a geldim. İstanbul o sırada hâlâ müttefik orduları işgailinde idi. Fakat aynı zamanda şehirde kuva-yı milliye mümessili vardı ve polis de Ankara Hükûmetinin elinde idi.

Burada arkadaşlarla birleşerek millî neşriyata karar verdik ve ilk iş olarak Stalin'e, sureti aşağıda derc olunan mektubu gönderdim:

Stalin'e Mektup

Muhterem Stalin;

Kurtuluşum dostlarım üzerinde hoş bir hayret tesirini yapmıştır.

Onlar, tabii haklıdırlar. Ameleden bir çoğunu mahza Müsavatçı oldukları için kurşuna dizmediler mi? Şu şartlar dahilinde, adı geçen partinin reisi olmak hasebiyle, benim kurtuluşum bir nevi mucize imiş. Vak'anın tarifi bu tâbire lâyıkça, insaf taleb eder, kaydedeyim ki, bu mucizenin sebab-i kerameti Sizsiniz; çünkü eski ehbablığı unutmaya-rak beni Bakû zindanından çıkarmaya lüzum gördünüz.

Moskova'da bulunduğum iki yıl esnasında ehıbbalığınızdan faydalandım. Bir takım mahrumiyetlere maruz kalsam da, bunlar herkesin umumiyetle yüklendiği mahrumiyetlerden ibaret olup, bana ait bir hususiyeti haiz değildi. Bilâkis, bazan olurdu ki bir takım imtiyazlardan bile faydalanıyordum. Bunun için Size teşekkür ederim.

Moskova'dan ayrılırken Sizinle görüşemedim. Çünkü Rusya'yı mahremâne bir surette terk etmeğe karar vermiştim. Bu hareketimde Size karşı hüremtsizlik görmeyeceğinizi ümit ederim. Misafiretim için müsaade istemedim; işin menfi tarafını mülâhaza ettim. Belki Siz müsaade etmezsiniz; o zaman her ne suretle olsa da Rusya'yı terk etmek hakkındaki kararımdan tabiatıyla vazgeçmek lâzım gelirdi. Halbuki bu, benim için mümkün değildi. Çünkü bu, kendi kendimi reddetmek ve ebedî surette tam bir faaliyetsizliğe mahkûm kılmak demektir. Aynı zamanda bu, Rusya'da cereyan eden vâkıaların ve husule gelmekte olan hâlin dilsiz bir müşahidi kalmak olurdu.

Hali hazırda Rusya'da husule gelen hâdiseler ise bundan yüz yıl evvel cerayan eden hâdiselerden başka değildir. Yüz yıl evvelde olduğu gibi, şimdi de Rusya müstemlekeleri bir araya toplanılmaktadır.

Kaderin sevkıyla iktidar mevkiine gelen Komünist Fırkası ideolojik bütün cephelelerinde geri çekile çekile eski Rus imperatorluğunun ihyası fikrine dayandı. Bu fikir ise firkanın ideolojik şîâlarından ziyade hâkim olduğu muhitin cihangirâne temayüllerinden neşet eden bir takım menfaatlere ve hedeflere maliktir. Bir hükûmetin resmî ideolojisi asilzadegân şovenizminden amele kompoltizmine tebeddül ederse, bundan mesele o kadar değişmez ve en sonunda geride kalmış ve az inkişaf etmiş milletlerin milliyetlerinden ıskatı (denasyonalize olması), diğer bir milliyete temsilleri (assimilize olmaları) gibi bir neticeye varır. Yerli amele (proleterya) sınıfına istinat iddiasıyla, elde silâh olarak, Kafkasya ve Türkistan gibi kenar vilayetlerde vücuda gelmiş bulunan demokratik siyasî teşekkülleri işgal ettiğiniz zaman, umumiyetle

sâbık imperatorluğun çarizm siyasetiyle Ruslaşdırılmış müstemleke şəhirlərindəki Rus amelesindən ibaret en küçük bir azınlığın arzusuna uygun olarak büyük bir çoğunluk teşkil eden yerli ahalinin meşru bir hakkını kaba bir surette çiğnemiş oluyorsunuz. Amelenin Azərbaycan veya Türkistan'da diktatörlük ilân etmesinin Moskova diktatörlüğündən başqa bir şey olmadığı güneş gibi aşikârdır.

Eski Petrograd devrinin siyaseti dahi bundan başqa bir şey değildir. Kenar vilâyetlərin muhtariyet şəklindəki zahiri görünüşü isə ciddi bir şey ifade etmez. Azərbaycan Hanlıqlarının ilk Kafkasya Namestnikləri (Visroilan) zamanındaki istiklâlləri şimdiki Kafkasya cumhuriyyətlərinin Zakkraykom (Mavera-yı Kafkas vilâyet komitesi) genel sekreterləri zamanındaki istiklâllərindən hiç de az değildi. Ortadaki fark, olsa olsa, şimdiki cumhuriyyətlərin çözülmüşündəki seyrin o zamanki Hanlıqların çözülmüşündəki seyrin daha çabuk olmasından ibarettir.

Bolşevik Parti'sinin merkeziyyətçi olduğunu bildiğimdən, bu fırkanın nevi kendine mahsus bir emperyalist olduğunu sezmiş və zaruri bir istihale geçireceğinin daha evvelce söylemiştim. Gayri ihtiyârî müşahidə durumunda bulunduğumdan bu istihale gözlerimin önündə vaki oluyordu. Moskova'da bulunduğum iki sene esnasında ben Şark millətlərinin və bilhassa Türk illərinin necatları yalnız kendilərində, kendilərini bir mület olaraq tanımalarında mündemiç olduğuna kati surette kanî oldum. Bunun için sisteminizdə millətin kendi kendinə beslədiyi şu imanın tâ kökündən imha edildiğini və milli tearif anlamının tebdil edildiğini soğukkanlılıkla göremiyordum.

Sizin istediğiniz bu mübadələ vücuda geleməz. Şark millətləri həyatı ilə değil, kendi millî həyatlarıyla yaşamak istərlər.

Bu məqsətlə də onlar kendilərini esir edən qüvvələrə qarşı mücadələ ediyor və bu mücadələlərinə kendilərinə yardım edəcək müttəfiklər arıyolar. Bir zaman onlar Vilson'un prensiplərinə inandılar; sizin şiarlarınız isə kendilərinə daha ziyadə seyyar göründü. Fakat heyhat, Vilson prensipləri, Versay, Trianon və Sevr müahedələrinə müncer olduysa, sizin şialarınız da Ukrayna, Türkistan və Kafkasya'nın yenidən istilâsı ilə neticələndi. Buna görədir ki, vatanım Azərbaycan'ın sizin işğal və esaretinizə qarşı mücadələyə kahraman Türkiyə'nin Antantaya qarşı mücadələ kədər müqaddəs bir hakkı vardır.

Kendi siyasi akidələrimə sadıq kalmakla bərabər, ben, aynı zaman-

da, Sizin də muhibbiniz kalyor, şahsınıza qarşı iltirəm hissi besliyorum neticede bana qarşı göstərdiğiniz alâkayı hiçbir zaman unutamayacağım inanmanızı rica ilə Size iyi bir xizmet göstərmək firsətini can-u dildən temenni ettiğimi arzəderim. İhtiram-ı tamlə, Resulzadə Mehmet Emin, İstanbul, Ocak 1923. (Bu məktup vaktiylə İstanbul'da çıxan 23.1.1923 tarixli və 5 numaralı «Yeni Kafkasya» dergisində nəşrolunmuştur).

Arkadaşların Mukadderatı

Muhtərəm okuyucular, yuxarıdan bəri hikâyesini anlattığım sergüzeştlərimdə daima digər, iki arkadaşla – Mehmet Ali Bey, Abbas Kulu – bərabər olduğumun şüphəsiz fərkində olmuşlardır. Moskova'da Preçirtenski bulvardaki dairedə bərabər yaşıyorduk. Ben firara qərar verip bir Fin kayığı ilə Finlandiyə'ya qaçtığım zaman, onların başına nə gəldi, diyə sorabilərsiniz. Buna da anlatayım:

Ben Moskova'dan mezuniyyət alıp Leningrad'a azimət ettiğim zaman Mehmet Ali Narkomnats yanında məvcut bir kooperatiftin mümessili olaraq Bakû'də bulunuyordu. Abbas Kulu da, sonradan bir mezuniyyət uyduraraq ben Leningrad'da iken Moskova'dan Bakû'yə girmişti. Fin sahilinə çıktığımı aramızda qərarlaşdırdığımız bir vasitə ilə Bakû'yə bildirecektim. Benim Fin kayığı ilə selâmet sahilinə çıktığımı xəbər alınca, hər iki arkadaş həmin evvelcədən hazırlanmış bulunan Türkmen kayığına atlayaraq Hazar dənizinə açılmış və günlərcə su yüzündə kalarak nihayət İran'ın Pehlevi (o zaman Enzeli) limanına varmışlardır.

Gaybubətim, Moskova'da bərkəç gün sonra ancaq kəşfə edilmiş də, hiçbir iz əldə edilməmiş, iş sadəcə bərkəç araştırmalar, isticvəplər və təvkiplərə müncər olmuştur.

Tefsirə Muhtaç Olmayan Bir Fərk

Moskova'dan firar, kendi başına anlatılacaq çox həyəcanlı bərkəç təfərrüatə malikse də asıl konu ilə az ilgili olduğundan bunları burada təsvirdən vəzğəçiyor, yalnız üzərimdə çox böyük bərkəç intibə bərkəç biri Sovyet Rusya, digəri hür və müstəkil Finlandiyə'ya ayt iki tablönün təsvirindən burada kendimi alamayacağım.

Moskova yolunda, bərkəç istasyonlarda trenimiz duruyor; biz, bərkəç

zan dışarı çıkıyor, etrafı seyir ve tetkik ediyorduk. Bir defa Don nehri üzerindeki Rostov'daki büyük caddeye geçmiş, zarurî ihtiyaç Mehmet Ali'yi sıkıştırdığından su dökmeye mahrem bir yer ararken Rostov'luların biri bize Marks'ın muvakkat statüsü arkasına gitmemizi tavsiye etmişti. Önce şüphe ile karşıladığımız bu teklifte sonradan sonradan şüpheli hiçbir taraf olmadığını bizzat görmüş, statünün arka tarafına yaklaşınca burasının hakikaten de bir helâ olduğuna hayret etmiştik.

Harkov'da gördüğümüz manzara ise daha acayıpti. İstasyon civarında Marksizmin büyük mürşidi ve Bolşevik ihtilâlinin en çok takdis olunan ideolojik sembolü Marks'ın alçıdan yapılmış koca büstünün ahşap kaidesinin yanları Kızılordu erlerinin ifrazatıyla pislenmiş bulunuyordu.

Bu manzara, komünist ihtilâl unsurları ile komünist ideali arasındaki manevî rabita hakkında bize kafî ve sarîh bir fikir veriyordu.

Finlandiya Sovyetlere karşı istiklâl mücadelesi yapmıştı ve bu mücadelede kendi istiklâl ve hürriyetini Lenin hükûmetine kabul ettirmişti. Finlandiya istiklâl harbinde şehit düşenlerin kardeş mezarları üzerinde, Finlandiya başkenti Helsinki'nin merkezinde bu memlekete has granisten bir anıt yapılmıştı... Finlandiya'ya çıktıktan sonra Helsinki'deki çok sevimli ve misafirperver Tatar kolonisine misafir bulunduğum bir av esnasında, her gün yolum bu şehitlikten geçti. Her geçişimde burada itinalı ve tasdiskâr ellerin koyduğu yeni çeşit saksılar buluyordum.

Sovyetlerde gördüğüm Marks âbidesinin hâliyle Helsinki'deki bu şehitlik hâlinin mukayesesi tefsire muhtaç olmasa gerek!...

NETİCE

Fantastik adamın fantastik kariyerine ait özellikler gözden geçirilince, XII. Yüzyıl Yakın Doğu Edebiyatının büyük şairi, Genceli Nizami'nin «Heft-Peyker» manzumesinde tasvir olunan kızıl gömlekli bir demagog tipi göz önünde canlanıyor.

Son derece güzel bir Rus prensesi varmış. Güzelliği nisbetinde hodbin, gaddar ve müstebid olan bu prenses kendine tılsımlı bir kale yaptırmış ve orada saklanmıştı. Tılsımı kırıp, kaleyi alabilecek bir delikanlıya ancak varacağını, teşebbüslerinde muvaffak olamayan gençlerin ise kafaları kesilip kale duvarına asılacağını ilân etmiştir. Netice-

de binlerce kesik baş kale duvarını tezyin etmiştir.

Umumî efkârı heyecana getiren bu gaddarlığa karşı isyan eden kabadayı bir genç, üstüne kızıl bir gömlek giymiş, kanlı prensesle evlenmek için değil de, dökülen bunca kanların intikamını almak maksadıyla isyan bayrağını yükseltmiştir. Egoist değil, alturistik bir niyetle harekete geçen yiğidin başına geniş bir halk kitlesi toplanmıştır. Neticede prensesin tılsımlı kalesi alını, kızıl gömlekli kahraman muvaffak olmuştur. Fakat o, sözünde durmamış, kanlı prensesle evlenmiş ve tahta çıkararak, kendisini Kızıl Çar ilân etmiştir.

Stalin XII. Yüzyıl masalında tasvir olunan bu «Kızıl Çar»ın XX. Yüzyılda, Rus şartları dahilinde yetişen reel bir eşidir.

Dünya'nın büyük bir parçasını şahsî iktidar ve kontrolü altına alan bu korkunç adamın ihtirası bütün dünyayı tahakkümü altına almak çapında idi. Onun yegâne gayesi, insanî her türlü idelerden uzak kalarak, yukarıda adı geçen işçi Peterburjets'in dediği gibi, iktidara ancak iktidar için gelmek ve bunu bütün dünyaya teşmil etmektir.

O, Rus emperyalizminin tarihî seyrine hâkim olan cihangirlik geleneğinin en gaddar bir mümessili idi!...

BİR TÜRK MİLLİYYƏTÇİSİNİN STALİNLƏ İXTİLAL XATİRƏLƏRİ

(Azərbaycan dilində)

Stalinə nekroloq yazarlardan biri məqaləsinə: «Fantastik adamın fantastik karyerası bitdi; 73 il əvvəl Qoridə fəqir bir pinəçi ailəsində doğulmuş oğlan Kremldə dünyanın ən böyük imperatorluğunun ən böyük diktatoru olaraq öldü» - deyə başlayır.

Həqiqətən də bəşəriyyətin yaşadığı bütün dünya tarixində İosif Vissarionoviç Cuqaşvili Stalindən daha mütləq bir hökmdar yoxdur. Mühüm dərəcədə onun şəxsi fəaliyyətilə yaradılmış Sovet rejimindən daha totalitar bir rejim dünyada mövcud olmamışdır.

Dövrümüzün tarixini yazarlar tarixin bu ən böyük müstəbidi haqqında cürbəcür hökmlər verəcək, onun allahlaşdırılan şəxsiyyətini müxtəlif mövqelərdən təhlil edəcəklər. Fəqət biz onu bir küll olaraq ələ almaq niyyətində deyilik. Ən qorxunc rus çarlarına nəsib olmayan bir iqtidarla 30 ilə yaxın bir müddətdə Sovet imperatorluğundakı iki yüz milyon insanın müqəddəratına hökm edən, yer kürəsinin üçdə birini kontrolu altına almış, bütün dinləri inkar edən kommunist dininin bir peyğəmbəri sayılan, totalitarlar totalitari bir rejimin ən böyük nümayəndəsi Stalini, onun necə bir demaqqoq, bir diplomat, bir diktator və necə bir terrorist, bir ixtilalçı, bir marşal, bir generalissimus, fironlara, Neronlara, Çingizlərə rəhmət oxutduran bir tiran, bir qızıl çar olduğunu azad millətlər cəmiyyətində bilməyən bir kimsə yoxdur. Bilinənləri təkrar etmək istəmirik.

1905 və 1917-ci illərdə Rusiya şərtləri daxilində ortaya çıxan sosialist cərəyanlarına mənsub ixtilalçılar arasında adi bir şəxsiyyət olub, çox da əhəmiyyət verilməyən Stalinin mumiyalanmış cəsədi indi Marksdan sonra kommunizmin ikinci peyğəmbəri Leninin mumiyalanmış cəsədi yanında yatır.

Leninizm marksizmin bir təfsiri olaraq meydana gəlmişdi; stalinizm hər ikisini təkmil etmiş bir sistemdir. Hitlerin nasional-sosializm formulunu çevirib sosial-nasionalizm halına qoyan stalinizmi yaxşıca qavraya bilmək üçün Stalinin fantastik şəxsiyyətini haqqıyla anlamaq lazımdır. Bunu yapa bilmək üçün tarixçilərin Stalin haqqında yazılan xatirələri, nəql olunan təəssüratları və anladılan müşahidələri material olaraq gözdən keçirmələri lazım gələcəkdir.

Stalinizmin meydana gəlməsinin xarakterik cizgilərini əslinə yaxın bir şəkildə təsvir edə bilmək üçün hər kəsin özünə görə gördüyü və anladığı «Stalin»lərin qarşılaşdırılmasında, şübhəsiz, böyük bir fayda vardır.

Eyni dövrdə, eyni şərtlər daxilində, eyni nəslə mənsub olaraq yaşayan, dürlü zamanlarda, dürlü şərtlər altında Stalinlə bu və ya başqa şəkildə təmasa gəlmiş bulunan bir adam sifətilə xatirələrimin ona aid olan qismini nəşrə qərar verdim. Çarlıq rejiminə qarşı mücadilə, Sovet istilası və əsarəti, Moskva yolunda, Moskvada iki il və Moskvadan qaçış fəsilələrini ehtiva edən bu xatirələr çağdaş tarixçilərin işinə yarayarsa, sərf edilən əmək boşa getməmiş olar qənaətindəyəm.

Bu xatirələri Stalin həyatda ikən edilən bəzi təkliflərə rəğmən nəşr etmək istəməmişdim; çünki obyektiv olaraq nəql olunacaq hadisələrin bir qismi, bir baxımdan, qərəzli izaha yer qoya bilərdi. İndi isə bu ehtimal meydandan qalxmış, Stalin artıq tarixə qarışmışdır.

I

ÇARLIĞA QARŞI MÜCADİLƏ YARIM YÜZ İL ÖNCƏ

Qafqazın bir parçasını təşkil edən məmləkətin - Azərbaycanın Rusiya imperatorluğu tərəfindən istilasından yüz ilə yaxın bir zaman keçirdi. Bu dövr əsnasında bütün milli müəsisələrimizi dağıtmaq siyasətini güdən çarlıq məqsədinə pək də nail olmamışdı. Milli özəllikləri heç bir zaman unutmamış xalqımızda hüriyyət və milli istiqlal fikirlərini mənimsəyən yeni bir münəvvər nəsil yetişmişdi: bu nəsil mənsub olduğu kütləyə istifadə edə bildiyi vasitələrlə xidmət etmək istəyirdi.

1903-cü ildə Uzaq Şərqdə tarixi bir hadisə baş göstərdi. Avropa mədəniyyətinə uyğunlaşmış Yaponiya Susima açıqlarında qoca rus imperatorluğunun ta Baltik dənizindən qalxaraq gələn hərbi gəmisini bir həmlədə suyun dibinə batırdı; arxasından Port-Arturun fəthi və bir-birini qovalayan yapon zəfərləri gəldi.

Bütün dünyanı, xüsusilə Yaxın Şərq ilə şəxsən Rusiyani həyəcana verən bu hadisə çarlığın əsrlər görmüş binasını sarsıtdı. Rusiya daxilindəki hüriyyət və ixtilal ünsürləri hərəkətə gəldilər: bunlar çar re-

Jimindən məmnun olmayan xalq kütlələrini inqilablaşdırmaq üçün ələrlərindən gələni əsirgəmədilər. Bu məqsədlə hər tərəfdə hüriyyət və demokratik fikirlərini yayan təşkilatlar quruldu.

Çarlığa qarşı mücadilə edən siyasi zümrə və siniflər çarlığı təşkil edən millətlər, zümrələr və siniflər qədər hər cür rəng və ahəng daşıyan bir çox partiyalara ayrılışdılar. Fəqət bütün müxalifət və ixtilal partiyası və qruplarını müştərək bir bölünmə xətti ilə iki cəbhəyə ayırmaq qabili. Bunlardan bir qismi Rusiyada parlamentli bir idarə təsisinə kifayətlənir, mütləq çarlıq rejimi yerinə məşrutə bir krallıq qurmaq istəyirdi. Bunlar liberal-burjua partiyaları idi. Radikal-demokratlarla sosialistlər ikinci qismi təşkil edirdilər. Bunlar çarlığın devrilməsini, yerində demokratik bir cümhuriyyət rejiminin qurulmasını tələb edirdilər. Eyni zamanda siyasi bir inqilabla kifayətlənməyən bu qrupa daxil olan sosialist partiyaları Avropa kapitalizmindən fərqli sosial bir reform programının tətbiqini də vacib görürdülər.

Sosialist partiyaları idealist-xalqçı ideologiyasında sosialist-devrimçilərlə (qısaca eser), tarixi materializm ideologiyası daşıyan sosial-demokrat (qısaca esde) zümrələrinə ayrılırdılar.

Bolşevik-mənşevik mücadiləsi

Sosial-demokratlar məşhur London konqresində (1903) ikiye parçalanmış; bir qolu Leninin liderliyində bolşevik, digər qolu da Martovun liderliyində mənşevik fraksiyalarını təşkil edirdilər.

O sıralarda Qafqaz çarlıq idarə sistemi daxilində bir visruvalıq (vitse-krallıq, canişinlik) şəklində idarə olunurdu. Əksəriyyətlə çar xanədanına mənsub bir prins tərəfindən idarə olunan Qafqazın idarə və intellektual mərkəzini təşkil edən Tiflisdə mənşeviklər, petrol ocaqları ilə olduqca çiçəklənmiş bir sənaye mərkəzi olan Bakıda mədən və liman işçiləri arasında isə bolşeviklər yuva qurmuşdular. Sosial-demokrat partiyası Tiflis ilə Bakıda adətən bir qərargah qurmuş, bu iki düşmən fraksiyası ixtilal hərəkatı üzərində müəssir olmaq üçün Qafqazın xalq kütlələrini qazanmağa çalışırdılar.

Məlum olduğu üzrə bu iki fraksiyanı bir-birinə toqquşduran ana mövzu məşhur taktika məsələsi idi. Mənşeviklər rejimə qarşı siyasi yolla mübarizə edərək çarlığı devirmək, yerinə cümhuriyyət idarəsi

qoymağa tərəfdar olub, sosializm prinsiplərinin sosial quruluşda müəssir olmasını tələb etdikləri halda, mövcud kapitalizm şərtləri içində sosial bünövrənin cəbr və inqilab yolu ilə deyil, tədrici evolyusiya üsulları ilə gəlişdirilməsini tövsiyə edirdilər; bu məqsədlə onlar burjua sinfinin çarlıq rejimi əleyhində olan liberal və radikal zümrələri ilə siyasi koalisiya etməyi lüzumlu görürdülər. Bir inqilab partiyası olaraq konspirasiya və gizli fəaliyyətdə olmasına baxmayaraq, bu fraksiya üzvləri şərtlər əlverişli olunca qanuni imkanlardan da istifadə etməyi lüzumlu bulurdular: bu məqsədlə onlar işçi sindikalarına soxularaq bunları işçi sinfinin həqiqi mənfəətlərini müdafiəyə ilk sırada önəm verməyə təşviq edirdilər. Bir ixtilal partiyası olaraq bulunduğu konspirasiya şərtləri daxilində belə mənşeviklər demokratik üsullara sədaqəti zəruri görür, təşkilata daxil komitələrin aşağıdan yuxarıya gələn demokratik bir seçim ierarxiyasına qəti bir önəm verirdilər.

Halbuki bolşeviklər buna tamamilə zidd olan bir taktika yeridirdilər; bir kərə bunlar burjua partiyaları ilə hər cür koalisiyanın əleyhində idilər; siyasi bir sistem olaraq, çarlıq rejimi ilə birlikdə onlar iqtisadi bir sistem olaraq kapitalizmi də devirmək əzmində idilər. İşçi sindikalarına, işçilərin ekonomik mənfəətlərini müdafiədən ziyada bunları rejimə qarşı daima müxalif və mücadilə edən bir ixtilal orqanı kimi baxırdılar. Partiyanın öz içindəki təşkilat sistemində gəlinə, aşağıdan yuxarıya gedən bir demokratik sistemi deyil, yuxarıdan aşağıya gələn bir ixtilal sistemini müdafiə edirdilər. «İnqilabçı azlıq» hakimiyyəti və mərkəziyyət bolşevik partiyasının dəyişməz şüarı idi.

O zamankı şərtlər daxilində Bakı

Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtını təşkil edən Bakı o zamankı şərtlər daxilində yalnız Rusiyada sosialist cərəyanlarının və çar əleyhdarı hərəkatların qaynar bir ocağı deyil, eyni zamanda Qafqazda yaşayan müsəlmanların və xüsusilə, Azərbaycan türklərinin milli hərəkatına mərkəzlik yapan bir şəhər idi.

Milli Azərbaycan hərəkatının hər dürlü siyasi, sosial, iqtisadi və költürəl (mədəni) hərəkatları üzərində müəssir olan mərkəzi müəssisələr əksəriyyətlə burada bulunurdu. Bakı sənayesində, petrol ocaqlarında çalışan işçilərin böyük bir qismi ilə orta məktəblərdə təhsil edən

gəncliyin mühüm qismini Azərbaycan türkləri təşkil edirdilər. Bu səbəblə burada fəaliyyətdə bulunan ümumi ixtilal və müxalifət cərəyanlarının yanında müstəqilən hərəkətdə bulunan yerli və milli qruplarla təşkilatlar da vardı. O cümlədən tərəfimdən təşkil olunmuş, üzvləri müxtəlif rus liselərində və digər orta məktəblərdə oxuyan Azərbaycan türk tələbələrindən ibarət gizli bir dərnək vardı. Bu dərnək mənsublarının milli hissələrini təhrik etmək, rus məktəblərində oxudulmayan türkcəni öz-özünə ilərlətmək, yerli ədəblərin əsərlərini oxumaq, çarlıq əleyhinə yazılmış ixtilal şeirlərini əzbərləmək və arada-sırada mətbəə üsulu ilə basılmış bəyannamələr dağıtmaq, işçilər arasına gedərək hüriyyət və inqilab fikirlərini bunların arasında sistemli surətdə yaymaq kimi fəaliyyətlər də olurdu. Dərnəyin mətbəə üsulu ilə intişar edən bir də «Hümmət» adını daşıyan bir dərgisi vardı.

Cəmiyyət və xüsusilə, gənclik içindəki hər cür qaynaşma və birləşmələri öz nüfuzları altına almaq üçün rəqabət edən bolşeviklərlə menşeviklərin fürsət qaçırmayan propaqandistləri, təbii, bizim dərnəyə də soxulur, hər necə olsa da, bizləri öz hesablarına qazanmaq istəyirdilər. Bolşevik fraksiyası Tiflisə nisbətən Bakıda daha qüvvətli idi.

Gərək bəhs etdiyim bu dərnəyimizə soxulan propaqandistlərdən, gərək sə başqa şərtlər daxilində qarşılaşdığım çarlıq əleyhdarı bəzi şəxslərdən Bakıda bolşevik fraksiyasını idarə edən Koba adında enerjili birisinin olduğunu eşitmişdim.

Stalinlə ilk təmas

Bakı Petrol Sənayesi İşçiləri Sindikası adını daşıyan bir təşkilat vardı; işçilərin sırf ekonomik mənfəətlərlə əlaqədar olan bu rəsmi quruluş pərdəsi altında gizlidən-gizliyə siyasi fəaliyyət də icra olunurdu. Çarlıq əleyhinə gizli olaraq çalışan milli təşkilat üzvlərindən əmim oğlu Məhəmməd Əli yuxarıda adı keçən sindikada katiblik vəzifəsini yapardı. Bir gün o, Kobanın bizimlə görüşmək istədiyini xəbər verdi.*

Bakı civarında olan Balaxanı petrol ocaqları məhəllində bir fab-

* Məlum olduğu üzrə «Koba» İosif Vissarionoviç Cuaşvilinin ilk istifadə etdiyi uydurma addır. Qafqazda ikən bu adı götürmüşdü; Stalin adını isə sonra, Rusiya daxilində çalışmağa başlarkən qəbul etmişdi. Yəni məlum olduğu üzrə «Koba» bir gürcü romanından alınmış çarlığa qarşı mücadilə edən bir çetə qəhrəmanının adıdır.

rikanın işçilərinə məxsus evlərdən birində çox bəsit bir otaqda qarşımıza zəif, üzgün və ortadan bir az uzun boylu birisi çıxdı. Bəsit qiymətli olan bu zatın çiçək pozuğu ilə çopurlanmış üzünə diqqət etdim, ciddi bir tövrlə gülümsünürdü. Bizi təbii və sərbəst bir əda ilə qarşıladı. Gürcü aksenti qüvvətlə hiss olunan bir rusca danışırdı. Adı xoşbəşdən sonra söz siyasi və sosial məsələlərə keçdi.

Şübhəsiz, müsahibə o günlərin ən aktual bir məsələsi üzərinə gələcəkdi. O zamankı sosialistlər, ümumiyyətlə marksistlər, bolşeviklərdə xüsusən işçi sinfini və xüsusilə, proletariatu idealizə etmək bir moda idi. Koba proletariat sinfinin digər siniflərə nisbətə tarixən üstün bir sinif olması üzərində durdu, dünyadakı ədalətsizliklərin əsl səbəbi mülkiyyət əsasına dayanan kapitalist sistemindədir, dedi. Dünyanı həqiqətən məsum görmək istəyən həqiqi hüriyyət və ədalət tərəfdarları ona görə bu sistemi kökündən yıxmalıdırlar. Millətləri və çalışan xalqları zülm və istibdadı altında tutan çarlıq bu sistemə əsaslanmışdır. Çarlığın kökünü tamamilə kəsmək üçün bu mülkiyyət sistemi yıxılmalıdır. Belə dərin bir inqilaba ancaq mülkiyyətlə bağlı olmayan proletariat sinfi hazır olar. Çünki o heç bir şeyə malik deyildir, onun malı ancaq iki əli ilə bir başıdır. İnqilab mövzusunda yalnız proletariatın səmimiyyətinə inanmaq mümkündür. Marksistlərin məşhur seçilmiş sinif nəzəriyyəsinə uydurulan bu formulu Stalin bir də praktikada rastladığı bariz bir misalla təsvir etdi. Mən, dedi, bir qrup işçilərlə konspiraşiya şəraitində arada-sırada tapışır, təşkilat və təbliğat işlərilə məşğul olurdu.

Bu qrupa gedib-gələnlərin biri haqqında bir gün yoldaşlara şübhələndiyimi söylədim, bu adam mənim heç xoşuma getmir, dedim. Etibar edə bilmirəm. Sonra bir neçə dəfə qarşılaşsaq da, o adamı aramızda görmədim. Bir gün maraqlandım, nə oldu bu yoldaş, dedim, niyə gəlmir, deyə soruşdum. İşçilər:

- Koba yoldaş, siz bu adama etibar yoxdur, dediniz ha!.. Biz də onu dərhal təmizliyə verdik!.. dedilər.

İlk tanış olduğu bizlərə «proletariat sədaqəti» haqqında anlattığı bu əhvalatdan çıxarılaçaq nəticə aydındır.

Kobanın Vışinskiyə bir təbliği

Kobanı çox seyrək olaraq arada-sırada görürdüm. Dürlü konspirasiya şərtləri daxilində nadir təsadüflər bizi qarşılaşdırırdı.

1905-ci ildən sonra çarlıq mexanizmasında baş verən sarsıntı və zəifləmək üzündən bəzi yerlərdə bir sıra ixtilal yüksəlişi zühur edirdi. Bakı bu yüksəliş yerlərindən biri idi. Burada müxtəlif vasitələrlə baş verən ümumi tətililər, siyasi nümayişlər və ümumi əfkarı çalxalandıran bir sıra soyğunçuluq, siyasi qətl kimi hadisələrin havası içində müxtəlif ixtilal təşkilatlarının yarı gizli fəaliyyətləri formalaşmaqda idi. Tez-tez toplantılar, konqreslər və konfranslar olurdu.

Günün birində Bakı civarında petrol təsfiyəxanalarının (neftayırma zavodlarının) bulunduğu Qarışəhər deyilən bir məhəllədə idik. Gecənin gec saatlarında bir dülgər atelyesində çarlıq əleyhdarı müxtəlif inqilab təşkilatlarına mənsub nümayəndələrdən ibarət bir konfransda idik. Günün taktikasına aid olan müştərək məsələlər müzakirə edilməkdə idi. Müzakirələr yuxarıda qeyd etdiyim bolşevik-menşevik görüşü üzərinə cərəyan edirdi. Bolşevik görüşünü Koba, yəni Stalin, menşevik görüşünü isə indi sovetlərin millətlərarası sözcülüyünü yapan Andrey Vışinski müdafiə edirdi.

O zaman azərbaycanca intişar edən çarlıq əleyhdarı milli müxalifət orqanı «Təkamül» qəzetəsini bu toplantıda mən təmsil edirdim. Müzakirələr rusca idi. Rus olmayan bir çoxları kimi mənim ruscam da çox mükəmməl sayılmazdı. Üslub və qramer xətası da yapmamış deyildim. Müzakirədə iştirak ilə təmsil etdiyim milli müxalifət cərəyanının anladığı taktika icabı olaraq baltanı çarlığın da kökünə vuran bolşevik görüşünə üstünlük verən bir ifadəm vardı. Bunu həzm etməyən o zamankı menşevik Vışinski yapdığım yanlışlıqlara eyhamla:

- Yoldaş, ədəbi deyil!.. - deyə üslubuma taxıldı.

Koba isə dərhal:

- Haydı, yoldaş Vışinski, bir çıxıb türkcə, azərbaycanca danış, baxaq kim daha ədəbi danışır?.. - deyə ona qarşı çıxdı.

Türkiyədə Gənc Türklər inqilabı

1908-ci ildə Türkiyədə Gənc Türklər inqilabı baş vermişdi. Hürriyyətsevən dərnəklərdə, xüsusən Qafqaz türk və müsəlmanlarının fikir və siyasi hərəkət mərkəzi olan Bakıda bu hadisə günün mövzusu idi. Bir təsadüflə Kobaya rast gəldim.

- Osmanlı inqilabı haqqında bizim dərgiyə bir məqalə yazsanız, dedi.

«Bizim dərgi»dən məqsədi yuxarıda bir münasibətlə qeyd etdiyim Sənaye İşçiləri Sindikasının orqanı «Qudok» («Düdük») idi. Məqaləni yazdım. «Qudok» redaksiyonuna gətirdim. Redaksiyanın o zamankı bir çox müəssisələr kimi iki üzü vardı. Bir üzü rəsmi idi. Dərginin hökumətdən icazə almış imtiyaz sahibi və məsul müdiri işçilərdən Şaşa Samartsev adında birisi idi. Bunun arxasında dərginin bir də gizli bir redaksiya heyəti vardı ki, buraya Koba ilə Timofeyev adında partiyalı bir münəvvər daxildi. Heyət bir çəkməçi dükanının pərdə ilə ayrılan arxa tərəfində toplanırdı. Türkiyədəki məşrutiyət inqilabı haqqında yazdığım məqaləni burada, bu çəkməçi dükanında oxuyacaq, tədqiq edəcəkdik. Məqaləni oxuduq. Timofeyev onu şiddətlə tənqid etdi:

- Öz burjuaziyamızı tənqid edir və hətta ona xor baxırıq. Rəsulzadənin məqaləsində isə Türkiyə burjua inqilabı öyülür. Özümüzə də xoş görmədiyimiz bir şeyi nə deyər Türkiyədə xoş görüb, idealizə etməliyik? - dedi: məqalənin rəddini istədi.

Koba müdaxilə etdi:

- Yoldaş yanılır, məsələni çox bəsitləşdirirsən, - dedi. - Rusiya şəraiti ilə Türkiyə şəraiti bir-birindən ayrıdır; bizdə bir reaksiyon deyər hesab olunan hadisə Türkiyədə bir tərəqqi hadisəsidir. Rəsulzadənin məqaləsi çox yerindədir, orada yürüdülmən mühakimə çox haqlıdır, məqalə basılmalıdır.

Nəhayət, məqalə basıldı.

Bizim 200 rublə

Yuxarıda izah etdiyim hərci-mərc illərində Rusiyada və Qafqazın hər tərəfində olduğu kimi, Bakıda da müxtəlif izinsiz və izinsiz cəmiyyətlər fəaliyyət halında idilər. Ümumi xeyir işləri və maarif ya-

pan cəmiyyətlərlə bərabər gizli fəaliyyətlərdə bulunan siyasi-ideoloji təşkilatlardan başqa hökumət idarəsindəki zəiflikdən istifadə edən bir çox soyğunçu dəstələri də fəaliyyətdə idilər. Müxtəlif ideyalar namına möhtəkirlik yapan bu quldur dəstələri zənginləri təhdid edərək para çəkir, bəzilərini çalib-çapır, aldıkları girov pulu müqabilində buraxır, çox kərə böyük firmalara göndərdikləri təhdid məktubları ilə bunları xərəcə bağlayırdılar. Bakının məşhur milyonerlərindən Musa Nağı bir aralıq tutulmuş, verdiyi böyük miqdarda bir nicat puluna müqabil hürriyətinə qovuşmuşdu. Hali-fəaliyyətdə bulunan bu quldur dəstələri arasında bolşevik partiyası hesabına çalışan bir dəstənin də mövcudiyətindən bəhs olunurdu. Bu çetənin başında isə Erivan meydanının qəhrəmanı (bu hadisə məşhurdur) şəxsən Kobanın bulunduğu sonradan öyrənilmişdi.

Sonraları, İstanbulda eşitdiyim bir rəvayəti bu söylədiklərimlə ilgili olduğundan burada zikr edirəm:

Sözü keçən dövrdə polisin acizliyini görən bəzi firmalar təhlükəsizliyini verdikləri dolğunca maaş müqabilində Bakının «qoçu» deyən məşhur olan qoçaqlarına əmanət etmişdilər. O cümlədən məşhur petrol şirkəti Nobel bu məqsədlə H.M.-yev deyilən birisilə bağlaşmışdı. Bu zat 1927-28-ci illərdə mühacir ikən İstanbulda bir çoxlarına Bakıya aid xatirələri arasında şayani-diqqət bir hekayə danışmışdı:

Bolşevik partiyasının təhdid qolundan adı keçən firmanın neft alan şöbəsinə bir məktub gəlir. Məktub 50000 rublənün müəyyən gün və saatda gələcək yoldaşlara təslim edilmək üzrə hazırlanmasını tələb edir. Firmanın müdiri H.M.-i çağırır və ondan təyin olunan saatda terroristlərlə qarşılınmasını tələb edir. H.M. bir neçə qoçusu ilə birlikdə gözləyir. Təyin olunan saatda iki yoldaşı ilə Koba (yəni Stalin) peyda olur. Qorxu təlqin edən sərt bir baxışla H.M.-i süzən Koba ona ismi ilə xitab edərək qandırıcı bir ifadə ilə:

- H., deyir, biz adi bir oğru-quldur deyilik. Kapitalizmə qarşı vuruşan bir işçi partiyasıyıq. Hədəfimiz Rusiya çarlığıdır. Biz işçilər bir zülmün altındayıqsa, siz müsəlmanlar iki zülmün altındasınız. Başqasının xüsusi mənfəətini qorumaq üçün bizə qarşı silah çəkmək, canınızı mənasız yerə hədəf etməkdir. Halbuki bizim aldığımız paralar hürriyət üçün sərf olunur; bir millət olaraq sizin hürriyətiniz də bunun içindədir.

Bundan sonra H.M. bəyin müqaviməti qırılır və həmən arkadaşlarına dönərək:

- Biz pas, deyir.

Mahiyətinə qısaca təmas etdiyim bu dövrdə mən Bakıda maarif yayan «Nicat» cəmiyyətinin rəyasətində bulunurdum. Bu, rəsmi icazə ilə fəaliyyət yapan bir cəmiyyət idi. Onun pərdəsi altında siyasi fəaliyyətdə bulunan gizli bir qrup gizləndirdi. Bu qrup çarlığa qarşı konspiraasiya yapan bütün ixtilal partiyası və qrupları ilə təmas halında idi.

Günün birində bolşevik partiyası maliyyə komisiyonuna mənsub üzvlərdən bir neçəsi mənə müraciət etdi:

- Müştərək bağ gəzintisi yapaq, siz rəsmi ünvanınızı verir, biz də şəhərdə və cəmiyyət içində nüfuzu olan məşhur xanım və bəylərdən, tanınmış aktyor və aktrisalardan mürəkkəb bir dəstə ilə bağ gəzintisinin başanlı olmasını təmin edərik, dedi.

Nəticədə: «Necə olur-olsun, gəliri aramızda bölüşdürərik» təklifində bulundu.

O dövrdə bu kimi kombinasiyalar adi işlərdəndi. Bunun heyrət ediləcək bir tərəfi yoxdu. İdarədəki yoldaşlarla görüşdüm. Hamısı çarlıq əleyhdarı adamlar olduğundan təklifi iyi qarşıladılar. Hərəkətə keçildi. Bağ gəzintisi başlandı. Bakının məşhur vali bağçasında tərtib olunan bu bağ gəzintisi üç gün davam edəcəkdi. Gəzintinin ilk günü başanlı oldu. Yaxşı gəlir əldə edildi. Bu temp ilə davam edəcək olursa, gəzintinin tam bir gəlir verəcəyi hər dürlü şübhənin xaricində idi. İkinci gün də gəzinti eyni temp ilə davam etdi.

Bu arada şərikimiz maliyyə komisiyonu üzvlərindən Serebryakov mənə müraciət edir: «Kobanı tanıyırsan, onu Bayıl həbsxanasından (Bakının Bayıl burnu deyilən xalicində üç tərəfi su olan bir həbsxana qalası ki, bir zaman mən də bunun sakinlərindəndim) qaçırtmaq istəyirik, deyir. Bağ gəzintisinin başanlı olduğu və yaxşı hasilat verəcəyi şübhəsizdir. Bizim hissəmizə düşəcək gəlir hesabına yoldaş Kobanın (yəni Stalinin) qaçırılmasını finansə etmək üzrə gəzintinin müdiri sifətilə 200 rubləlik bir avans versəniz minnətdar olarıq», deyir; işin təcili olmasını da Kobanın iki gün sonra gedəcək məhbuslar qafiləsi ilə göndərmək zərurəti ilə izah edir. «Hər ehtimala qarşı bəklədiyimiz nəticə aldığımız avansı qapamayacaq olsa, hissəmizə düşən açığı dərhal ödəməyi təəhhüd edirik», deyər təminat verməyi də ihmal etmir.

Məsələni yoldaşlara deyirəm: istənilən avansı verməkdə bir maneə görünür.

Bağ gəzintisinin üçüncü günü kassadakı pulun hamısını, lotereya üçün zərgərlik mağazalarından borc edilmiş gümüş əşya qalıqlarını və sairəni toplayaraq gəzintinin baş qadın müdiri madam Baykova, «məliyyə komissiyası» üzvü və «Nicat» cəmiyyəti idarə heyəti üzvlərindən bir yoldaşla birlikdə nəticəni bir hesabat halında təsbit etmək üzrə madamın evinə doğru hərəkət edirik. Qubernator iqamətgahının yanında bulunan şəhər bağçasından aralanmış, elə yan küçələrindən birinə dönmüşdük ki, əlisilahlı banditlər arabalarımıza hücum edir, kassa pulu ilə gümüş əşyanı alır, üstəlik madamın bilərəkləri ilə sırğalarını da çəkib qeyb olurlar.

Təxmin edəcəyiniz bir həyəcan və təəssür içində madamın evinə gəlirik; normal protokol üçün polis zəbti hazırlamaq lazım gəlir.

Bağ gəzintisi gözlənilmədən bir fiasko ilə nəticələnmişdi. Bizim şəriklər indi zərərləri qapamaq deyil, aldıkları 200 rubləlik avansı belə qaytarmaq niyyətində deyillər. Bu gün-sabah deyə məsələni boyunlarından atırlar.

İşin arxası var: Soyğunçuların bizzat bolşeviklər partiyasına mənsub terroristlər olduğu qüvvətlə söylənilir.

Lenin iş başına gəlcə çarlığın millətlərə bütü borclarını ləğv etmiş ikən, 1903-cü ildə Rusiya Sosial-Demokrat Partiyasının konqresini finansə etmək üçün yapılan borcu dərhal ödəmiş, «İnqilab öz borcunu ödəyər!» deyə lovğalanmışdı.

Ya bizim 200 rublə...

II

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN BOLŞEVİKLƏR TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI

1917-ci ildə hökumət rəisi Lenin və millətlər komissarı Stalinin imzalarını ehtiva edən bir bəyannamə ilə Sovet hökuməti Rusiya imperatorluğu daxilində bulunan böyük-küçük bütün millətlərin öz müqəddəratlarını və istərlərsə, Rusiyadan ayrılaraq özlərinə məxsus müstəqil bir dövlət də qura biləcəklərini təmin edirdi.

Təntənəli şəkildə ifadə olunmuş bu aydın deklarasiyaya rəğmən, 28 may 1918-ci ildə milli istiqlalını elanla hakimiyyətə malik milli bir dövlət halına gələn Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüduqları Moskvadan göndərilən Qızıl Ordu hissələri tərəfindən zorlanmış, 27 nisan (aprel) 1920-ci ildə məmləkət qızıl rus hissələri tərəfindən istila edilmişdi.

Cümhuriyyət hüduqları üstün qüvvələrlə keçilmiş, hər cür müqavimət hərəkətləri amansız surətdə basdırılmışdı. Qızıl Ordunun aktiv yardımını ilə məmləkət sovetləşdirilirdi. Yəni sözdə Sovet Azərbaycanı Cümhuriyyəti ünvanı mühafizə edilirdisə, işdə demokratik milli bütün müəssisələr ortadan qaldırılır; liderlər təqib olunur, qızıl istila terroru hər tərəfi qovururdu. Fövqəladə ixtilal məhkəməsi mənasına gələn «Çrezvıçayka» cəza məkinəsi durmadan çalışır, gözdə bulunan bütün münəvvərlər bir-biri arxasından yaxalanaraq zindanlara atılır, bir qismi də əlli-ayaqlı ortadan qeyb olurdular. Qızıl qasırga devirmədik milli bir müəssisə, kəsmədik bir şəxsiyyət buraxmırdı.

Bakıda «Osobı Otdel» həbsxanasında

Bu şərtlər daxilində bir müddət saxlandıqdan sonra əski mücadilə arkadaşlarımdan mərhum Kazımzadə Abbasqulu bəylə bərabər Bakını tərk etmiş, əski Şirvan vilayətinin mərkəzi Şamaxı civarında Qafqaziya sıra dağları ətəyində Lahic deyilən bir yerdə gizlənmişdik.

Bulunduğumuz yer bir sui-təsadüf nəticəsində kəşf edilmiş, yaxalanaraq Bakıya geri gətirilmiş və o zaman Çeka deyilən siyasi polis müəssisəsinin fəvqəladə işlər şöbəsi olan «Osobı otdel»ə təslim edilmişdik.

«Osobı otdel»də bizi həbsxana halına gətirilən əski, böyük bir binanın bir otağına qapadılar. Otaq deyib üstündən keçməyə. Zətən bu qoca binanın təsəvvür edilə biləcək adi bir otağı deyildi. Bayağı bir mətbəx idi. Alt qatda günəş görməyən qaranlıq bir mətbəx otağı. Yeri asfalt olan bu otaqda yataq və ümumiyyətlə, mebel namına heç bir şey yoxdu. Üstümüzdə üzərimizdəki yay paltosunu çəkə bilsək də, altımıza döşəyəcək bir şeyimiz yox idi.

İlk düşüncəmiz quru asfalt üzərində yatmamaq üçün bir çarə aramaq idi. Karyola-filan aramaq əbədi. Mən də, arkadaş Abbasqulu da çarlıq dövrünün həbsxanalarını boylamış adamlar idik. O zaman da as-

falt zəmin üzərinə yataqlarımızı sərər, eləcə yatardıq. Fəqət indi sərəcək yataq da yoxdu. Qardiyanlara vücudumuzu soyuq yerdən ayıracaq bir şey bulunmazdı, deyə maraqlandıq. Bir çarə bulundu. Həyətdə bir neçə yeşik vardı. Bunları bizim ricamız üzərinə Qızıl Ordu nəfərləri dərhal sökdülər və parçalarını bizə verdilər. Bunları altımıza döşəyərək, eləcə yatdıq.

Bir-iki gün iki yoldaş mətbəxin yeganə sakinləri idik, iki gün sonra «mətbəx ailəsi» yeni gətirilən bir-iki «müsafir»lə də bollaşdı. Bunlardan şəhərdə olub-bitənlərdən bir dərəcə məlumatlandıq. Paytaxta gətirildiyimizin əhali üzərindəki ilk əks-təsirinə vaqif olduq. Bunlar bir tərəfdən üzücü, bir tərəfdən də sevindirici idi. Cəlladlığı ilə hər tərəfə qorxu təlqin edən Pankratov kimi birisinin müdir bulunduğu «Osobı otdel» həbsxanasındaki müqəddəratımız hər kəsi əndişədə buraxır və mümkün olacaq hər cür fənalıqları önləmək üçün hər kəs əlindən gələn təsiri-icradan geri qalmırmış.

Mətbəxdə bulunduğumuzun üçüncü və ya dördüncü günü idi. İlk dəfə olaraq xarici aləmlə bir növ təmas hasil oldu. Bizi tutulduğumuz yerdən Bakıya qədər ötürən birisi vardı. İsmi Zərgər deyə qeyd edəcəyim bu adam əskidən Bakının baş caddələrindən birində zərgər mağazası tutardı. İndi bolşeviklərin özəl işlərinə xidmət edən bir vəzifədadır. Ümumi əfkar onu «bolşevik casusu» deyə tanıyır. İndi bu «casus» bizi mətbəxdə ziyarət edir. Məqsədi bizdən bir «rekomendasiya» almaqdır. Şəhərdə hər kəs onu bizə qarşı pis rəftar etməklə ittiham edirmiş. Halbuki bizimlə nə qədər yaxşı rəftar etdiyinə şəxsən biz şahidik. Həm də buraya bir neçə gün sonra sərbəst buraxılacağımızı müştuluqlamaq üçün gəlibmiş. Yalnız bir ricası var, hər cür dedi-qodaya bir xatimə vermək üçün mən ona bir etibarnamə verim və bu etibarnamədə ondan məmnun olduğumu söyləyim, ta ki, o bunu onu tənqid edənlərə göstərsin, onun bizə pislik deyil, yaxşılıq yapmış olduğunu isbat etsin. Onu təskin etdim: «Söylənənlərə əhəmiyyət vermə - dedim. - Madamki bir neçə gündən sonra hüriyyətə qovuşacağıq, o zaman bir ziyafət verər, orada sizin bizə nə qədər yaxşılıq etdiyinizi deyirik, məsələ bitər». Beləcə, əcaib bir şəkildə istənilən etibarnaməni rədd etdik.

Eyni gündə bizə evdən bir paket içində yemək göndərilmişdi. Yeməklər bir qəzet kağızına bükülmüşdü. Bu kağız bir neçə gün əvvəl

intişar edən türkcə «Kommunist» qəzetinin bir nüsxəsi idi. Bizim durumda olan bir adamın bu qəzeti nə cür bir ciddi-cəhdlə oxuyacağını, şübhəsiz, təxmin edərsiniz. Qəzetə dərhal bir göz gəzdirdim. Azərbaycan Sovet hökumətinin sədri dr. Nəriman Nərimanovun imzası ilə ilk səhifədə rəsmi bir məlumat vardı. Məlumatın xatirimdə qalan mətnini əslinə yaxın bir şəkildə burada nəql edirəm: «Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni vilayətlərdə hər cür təhlükədən qorumaq məqsədilə Sovet hökuməti onun paytaxta gətirilməsinə qərar vermişdir. Burada isə həyatı əmniyyət altındadır, əhalinin bu xüsusda əmin olmasını və həyəcana düşməməsini tövsiyə edirik».

Bu xəbər mətbəxə gələn yeni «müsafir»lərin anlatdıqlarını təsdiq mahiyyətində idi. Əski Zərgərin əldə etmək istədiyi «hüsni-hal vəsiqəsi» də bununla bağlı olacaqdı. Sonralar öyrəndiyimə görə bu günlərdə İran məşrutə hərəkatında bərabər çalışdığım Heydər xan Əmioğlunun da böyük bir əlaqəsi olmuşdur.

Heydər xan İranın ən yaxın tarixində mühüm rol oynamış qafqazlılardan biridir. O, İran məşrutəçiləri arasında «Heydər xan Bombi» (Bombaçı Heydər xan) deyə məşhurdur. Vaxtilə Tehranda Qacarlardan Məhəmməd Əli şahın baş naziri məşhur irticaçı Əminüddövləni öldürən fə dai Abbas ağaya bombanı verən o idi; bunun kimi Təbrizdə yenə məşrutəçilər mücadilələri əsnasında şah tərəfdarı, məşhur irticaçı Şücaüddövləni poçt ilə göndərdiyi bir «cəhənnəm makinası» ilə partladan da odur. Bir terrorist və bir inqilabçı olaraq onun mücahidlər üzərində dərin bir nüfuz və təsiri vardı. O zaman İran inqilab hərəkatlarında şah tərəfdarı əski rejimlərə qarşı mücadilədə yerli tərəqqipərvər və məşrutəçilərə yardım üçün gələn qafqazlı ünsürlərlə yaxından əlaqəsi olan bu Heydər xan indi Bakıda olur və başındakı bir qrup mücahidlərlə İran hərəkatlarına iştirakla əlaqədar bəzi kombinasiyalar düşünürmüş. Mənim tutularaq Bakıya gətirildiyimi xəbər alınca, İranda məşrutəçilər hərəkatı zamanı yaranmış dostluq naminə həməhən hərəkatə keçmiş, başda dr. Nəriman olmaq üzrə sovet Azərbaycanının bütün nüfuzlu şəxslərinə baş vuraraq, «Məhəmməd Əminin başından bir tük belə əskik olmamalıdır!» demişdi.

Anormal «mətbəx həyatı» yavaş-yavaş özünəməxsus bir forma alır. Saatlar saati, günlər günü qovalayır. Gələn yeni «müsafirlərdən» duyulan cürbəcür söyləntilərdən gündəlik «həvadislər» alır, müqəddə-

ratımızı gözləyirik. Bütün bunları və mətbəximizdə öz formasını alan hər şeyi burada təfsir etmək niyyətində deyiləm. Buradakı məhrumiyətləri, yemək deyər verilən bulaşmış suyu andıran şorbalar və sairə üzərində də durmaq istəmirəm. Mövzum ümumi xatirat yazmaq deyildir. Təfərrüata yalnız ələ aldığım əsl mövzu ünsürlərini bir-birinə bağlamaq surətilə təmas edirəm.

Həbsxanada Stalinlə başbaşa

«Mətbəx»in yeni «müsafir»lərindən şəhərdə olub-bitənlər haqqında məlumat alırdıq. Bunlar şəhərdə «Padvalyon» adında gizli bir cəmiyyətin kəşf edildiyindən bəhs edirdilər. «Padval» rusca bir sözdür, zirzəmi deməkdir. Qızıl Ordu tərəfindən yeni işğal olunan Bakıda, burada qalan türkiyəli əski mühacir zabitlərindən bir qismi ilə limanda olan matroslar arasında guya ki bir anlaşma olmuş, bunlar yerlilərdən bir qismi ilə sözləşərək, hökumətə qarşı qiyam hazırlayırmışlar.

«Təşkilat» üzvlərinin görüş yeri şəhərin əski Nikolay, sonra Parlament, indi də Kommunist küçəsi deyilən böyük küçəsində zirzəmidə yerləşən bir dükən imiş. Bu münasibətlə onlara zirzəmiçilər mənasına gələn «padvalyon» deyirmişlər. «Padvalyonçuların» nə üçün həbs edildikləri haqqındakı yarıcıddı, yarızarafat hekayələrini böyük əlaqə ilə dinləyirdik ki, qapı açıldı. Gözətçi içəri girdi. Mənə xitab edərək, yoldaş Rəsulzadə (məhboslara da «yoldaş» deyər xitab olunurdu), arxamca gəlin, dedi.

Saat 17 idi, axşamın bu gec saatlarında kameradan bu şəkildə götürülənlər, adətən gedər, bir daha dönməzdilər. Bu, «xərcələnməyə» götürülən bir saatdır.

Baxdım dostlarıma bir hüzn gəldi. Hələ arkadaş Abbasqulunun rəngi qaçdı, məlul və məhzun gözlərilə mənə baxdı. Zorla zəbt olunan bir həyəcanla qucaqlaşdı. Ondan uzun və nəticəsi məchul bir səfərə çıxırammış kimi ayrıldım. O, titrək bir səslə xeyir-dua verir, mən də ona «əhəmiyyət vermə, qorxma» - deyər təsəlli verirdim.

Mən öndə, gözətçi də arxada gedirik. Qaranlıq koridorlardan keçdik (neft mərkəzi olan Bakıda neft qıtlığı üzündən qənaət olsun deyər, adətən gecələr lampalar yandırılmaz). Bu yolun çox da yabançısı deyildim. Bir dəfə yenə bu koridorla Pankratovun hüzuruna aparılmış

dım. Burada bir heyət məni istintaq etmişdi. Hiss etdim ki, yenə Pankratovun yanına aparılıram.

Gəldik. Elə buradır. İki həftə əvvəl istintaq edildiyim otaq. Gözətçi qapını açdı. Girdim. Masanın arxasında ayaq üstə duran Pankratovun yanında uca boylu, Qızıl Ordu uniformasında birisi mənə diqqətlə baxır.

Zabit məni qarşılamaq məqsədilə iki addım irəli gəldi, əlini uzadaraq:

- Yoldaş Rəsulzadə, tanıdınızmı (bir az pauza ilə), Stalin, - dedi.

- Bəli, tanıdım (bir az dayandıqdan sonra), Koba, - dedim.

Dayanmağında bir məna var idi, mən rus sovet komissarı «Stalin» deyilən zəti tanıyırdım. Mənim tanıdığım Qafqaz ixtilalçısı bir «Koba» vardı. Stalin həmən Pankratova müraciətlə, bizi buraxın, dedi.

Pankratov çıxdıqdan sonra mənə:

- Çətin günlərdə bərabər çalışdıq, indi isə toqquşduq, - dedi.

- Dünya belədir, hər şey ola bilər, - dedim.

- Dosyeni gördüm, vəziyyətiniz də çox pisdir, - dedi.

Mən bir ləhzə gözünün içinə baxdım.

- «Müsavət» partiyasına mənsub olmaq töhmətilə işçilərin qrupları halında güllələndiyi bir yerdə bu fırqənin lideri qalaraq vəziyyətinin yaxşı olacağını düşünəcək qədər sadə deyiləm. Fəqət bu pisliliyin dosyedən çıxdığına inanmıram, çünki vəziyyətimin pisliliyini isbat edəcək bir dosyedən xəbərim yoxdur.

Stalin mövzunu əlüstü dəyişdirdi.

- Mən bunun üçün gəlmədim, - dedi. - Buraya gəlincə, məhbus olduğunuzu öyrəndim. Sizinlə görüşəcəyimi yalnız dr. Nərimana söylədim, - dedikdən sonra sözünə davam etdi. - Buradakılar (yerli kommunistləri nəzərdə tutaraq) Sizdən qorxurlar, bir qismi «Müsavət» rəisi öldürülməlidir deyir, bir qismi də yox, ömrü olduqca həbsdə qalsın, təklifi edir. Fəqət mən bu iki ehtimalın heç birini Sizə rəva görmürəm. Siz əski mübarizə yoldaşısınız. Ziyarətimin yeganə səbəbi də budur. Çar istibdadına qarşı mücadilələrinizi, sizin inqilabi hərəkətdəki rolunuzu və əhəmiyyətinizi bilirəm. Bu inqilab üçün gərəkli bir şəxsiyyət olduğunuzu təqdir edirəm. Siz nə öldürüləcək, nə də ömrü boyu həbsxanalarda çürüdüləcək bir insan deyilsiniz. Məncə, Sizə azadlıq verilməlidir: istəsəniz burada qalın, istəsəniz mənimlə bərabər Moskvaya

gedək - ki bunu mən Sizə şəxsən tövsiyə edirəm, çünki buradakılar Sizi rahat buraxmayacaqlar və zühd edəcək hər hansı bir hadisəni bəhanə edərək, Sizi məsuliyyətə çəkəcəklər - istəsəniz dünyanın seçdiyiniz hər hansı bir tərəfinə gedin, bir sözlə, azadsınız. Düşünün, daşının, bəlkə də bizimlə əməkdaşlıq yaratdınız!..

Stalinin «Rusiya»dan bəhs açan rəsmi «müqəddimə»dən əski «mücadilə dostluğundan» bəhs edən səmimi bir söhbət ədasına çevrilən bu ifadəsinə eyni şəkildə cavab vermək lazım idi.

- Bu qədər hadisə olub-bitdikdən sonra «əməkdaşlıq» müzakirə mövzusu ola bilməz, yoldaş Koba, - dedim.

- Bəli, haqlısınız, biz 1918-ci ildə buraya Şaumyanı göndərməyəcəkdik, - dedi.

Bu cümlə ilə nəyə işarə edildiyi izah edilməzsə, ən yaxın Azərbaycan tarixinin təfərrüatına vaqif olmayan oxucular məsələni yaxşı anlamazlar. Bunun üçün bir az təfəsilat verim:

Şaumyan Sovet hökuməti tərəfindən inqilabın ta əvvəlində Qafqaz Fövqəladə Komissarlığına təyin olunmuş kommunist bir erməni idi. Hələ bolşeviklərin əlində olmayan Qafqaza fəvqəladə komissar təyin olunan bu adama eyni zamanda Şərqi Anadoluda hələ rus orduları işğal altında olan vilayətlərdə Böyük Ermənistan təşəkkülü məqsədilə bir referendum təşkil etmək vəzifəsi də bir dekretlə bu Şaumyanın öhdəsinə buraxılmışdı. 1905-ci ildən bəri tanıdığım Şaumyan 1918-ci ilin başlarında Bakıda mənimlə görüşərək, öz missiyasından bəhs etmiş və «Müsavət» firqəsinə əməkdaşlıq təklifində bulunmuşdu. Bizdən hüsn-qəbul görməyən Şaumyan sonra Tiflisə getmiş, orada gürcü menşeviklərinin şiddətli bir müxalifətilə qarşılaşaraq təkrar Bakıya qayıtmış və burada eyni ilin 31 martında cəbhələrdən dönüb, Bakıda cəmləmiş rus hərbi hissələrini təhrik edərək, Bakıdakı türk və müsəlman əhali üzərində bir qətliam tərtib etmişdi.

Stalin indi bu hadisəyə işarə edirdi. Bununla o, bir tərəfdən 1918-ci ildəki mart faciəsinin bütün qəbahətini Şaumyanın boynuna yükləyir, digər tərəfdən də o zamanın erməni məsələsində alınan bolşevik istiqamətini sözarası tənqid etməklə, türk-erməni ixtilafını istismar etmək istəyirdi.

Stalinə dedim:

- Məsələ Şaumyanın şəxsiyyətində deyildir, yalnız 1918-ci ildə deyil, siz buraya indi də gəlməməli idiniz!

Stalin diqqətlə üzümə baxdı. Lisaniylə deyil, halı ilə «nə üçün» deyər soruşurdu.

Çünki rus gücü ilə təsis olunan proletariat diktaturası Azərbaycanda rus hakimiyyətinin təsisindən başqa bir şey ola bilməz, - deyər davam etdim.

Fikrimi bir misalla izah edərək əlavə etdim:

- Təsəvvür edin ki, almanlar gəlir. Moskvada bir Sovet hökuməti qururlar, bu necə olar? - deyər soruşdum:

- Bizdən daha yaxşı tətbiqat yaparlar, - deyər Stalin gülümsədi.

- Fəqət rus xalqı da daha yaxşı idarəni necə qəbul edər?.. Təxmin edə bilməzsizmi? - cavabını verdim.

Stalin mənalı bir baxışla üzümə baxdı...Bu baxışda rus xalqının ruhiyyətini mən daha yaxşı bilirəm, deyən ifadə vardı. Stalin bir ləhzə düşündükdən sonra mövzunu dəyişdirdi.

- Yaxşı, - dedi, - olan olub, keçən keçib. İndi nə düşünürsünüz, ondan danışaq.

- Sizin, - dedim, - burada Pankratovun bu masası başında bir heyət məni istintaq edirdi. İstintağı idarə edən müstəntiq, fəhlədən yetişmə bir gənc idi. Məndən soruşurdu:

- Dağlarda dolaşırdınız, orada yaxalandığınız zaman nə düşünürdünüz? - deyər məndən cavab gözləyirdi. Ona:

- Hadisələri müşahidə ilə məşğul idim, - cavabını verdim. Qane olmadı. Məni daha çox danışdırmaq istəyirdi, dedi ki:

- Necə ola bilər, Siz Müsavat hökumətinin ruhu idiniz, milli Azərbaycan hökuməti Sizin mənəvi təsiriniz sayəsində fəaliyyət göstərirdi. Belə bir adamın hadisələr qarşısında passiv bir müşahidə durumunda qaldığına inana bilərəmmi? Biz sizin həbsxananızda ikən düşünür, özümüzə görə bəzi planlar qururuq. Həbsdən çıxınca onu-bunu edəcəyik, deyirdik. Siz necə olur ki, heç bir şey düşünmür, sadəcə müşahidə ilə vaxt keçirir, fəaliyyətsiz qalırıdınız? - deyər müstəntiq üzümə baxdı; ona:

- Siz məndən daha gəncsiniz, aradakı fərq hər halda bundan irəli gəlmiş olar, - cavabını verdim.

Onunla bütün səmimiyyətlə, əlbəttə ki, danışa bilməzdim; çünki məni yaxşı tanıyırdı. Cavabımı can qurtarmaq üçün uydurulan bir şey deyər düşünər, səmimi qəbul etməzdi; fəqət Sizə, əski səmimiyyəti xa-

tırladan bir əda ilə danışan Kobaya müstəntiqin anlamadığı «ədalət»in əsl səbəbini izah edə bilərəm.

Siz demokratiyanın müqəddəs saydığı böyük haqqı, milli istiqlal haqqını tapdalayaraq sərhədimizi keçdiniz. Buna gücümüzün yetdiyi qədər müqavimət göstərdik. Üstün qüvvə ilə yurdumuzu işğal etdiniz. Dağdıcı qüvvələrinizə müqaviməti bundan sonra davam etdirməyə bizim qüvvələrimiz çatmırdı. Millətlərərası daha böyük qüvvəyə istinad etməyimiz lazım gəlirdi. Halbuki yaşadığımız şərtlər daxilində istinad edəcəyimiz böyük qüvvələr Şərqdəki milli istiqlal hərəkatları ilə, xüsusən milli Türkiyə hərəkatı ilə düşmən vəziyyətindədirlər. Siz də bu vəziyyətdən istifadə edərək Türkiyəyə yardım üçün Azərbaycandan keçid istəmək şüarı altında məmləkətə soxulursunuz, bu məqsədlə burada olan macəraçı bir qrup ünsürdən də istifadə edir və ümumi-əfkarı aldadırsınız. Yaranmış bu şərtlər daxilində biz iki od arasında qalan bir adam vəziyyətində idik. Bu vəziyyətdə bizə əlverişli vaxt gəlincəyə qədər gözləmək lazım gəlirdi. Müstəntiqinizin anlamadığı şey bir «ədalət» deyil, bir «intizar» idi. Sovet işğalını tanımayaraq yenidən fəal mübarizəyə başlamaq haqqını saxlamaqla, əlverişli bir şərait yaranıncaya qədər gözləyəcəkdik.

Stalin:

- Yaxşı, fərz edək, istədiyiniz şərtlər mövcuddur və öz qüvvələrinizlə hərəkat etmək imkanındasınız; o halda bizə qarşı nə edərdiniz? - deyərək soruşdu.

- Heç düşünmədən həməən sizə qarşı qiyam qaldırarıq, - dedim.

- Yaxşı, amma siz kiçik bir məmləkətsiniz, özbaşınıza müstəqil olaraq özünüzü idarə edə bilməzsiz; başqa böyük bir dövlətlə necə də olsa, anlaşmanız lazımdır, - dedi; mən:

- Bu təqdirdə biz yenə böyük qonşumuz olan sizinlə anlaşdıq, fəqət Nərimanın anlaşdığı təzədə yox, - dedim.

Stalin güldü:

- Nərimanı bizimlə, yoxsa bizmi Nərimanla anlaşdıq?! - dedi.

Bir saatdan çox çəkən söhbət qurtarmaq üzrə idi. Stalin söhbəti praktik bir nəticəyə gətirmək niyyətilə sözü təkrar bizim «Hürriyyət»ə gətirdi. Bakıda qalmağıma, yoxsa Moskvaya getməyə üstünlük verdiyimi bilmək istəyirdi. Ona dedim ki:

- Madam ki, bizə azadlıq rəva görülür, o halda dörd divar arasında məhbus olaraq düşünüb, qərara gəlməkdənsə, bütün məsələləri

azadlıq havası içində salim bir baş ilə düşünüb, həll etməyə üstünlük verirəm.

- Yaxşı, - deyərək razılaşdı. Səsləndi. Bir az sonra Pankratov içəri girdi. Söhbət əsnasında qaranlıq bir mətbəxdə saxlandığımızı, hal-əhval soruşması münasibətilə anlatmış olduğumdan, içəri girən Pankratova:

- Bura bax, adamı qaranlıq bir mətbəxdə saxlayırsınız, dərhal onu münasib bir otağa köçürün və ailəsinə də onunla görüşmək imkanı verin, - deyərək əmr etdi.

Ayrıldıq, gözətçi bizi təkrar mətbəxə gətirdi. Məhbus dostlarım sevinc içində idilər. Abbasqulu arkadaşımın isə şadlığı intəhasız idi.

Belə ha, demək bu gediş «xərclənmə» gedişi deyilmiş!..

Xüsusi otaq

İki-üç saat sonra gözətçi təkrar gəldi. «Əşyanızı yığın, yoldaş Pankratov Sizi münasib bir otağa köçürmək haqqında əmr verdi», - deyir.

Mətbəxdəki dostlarıma təkrar bir hüzn və əndişə gəlir. «Bu hiylə olmasın» - deyərək düşüdükləri üzlərinin ifadəsindən, gözlərinin baxışından bəllidir. Mən dostlarımdan çox da ayrılmək istəmirəm, amma rədd etmək də yaxşı düşməz. Baxmaq görək sonrası necə olur... Dostlarımla vidalaşır, gedirəm; gözətçi əşyalarımı arxasına alıb, dalımcə gəlir.

Məni Pankratovun özünün yaşadığı mənzilin yanında qapısı müştərək balkona çıxan xüsusi bir otağa gətirirlər. Çılçıraq olan bu otağın mətbəxdən fərqi yerinin taxta olması və bir də çarpayı yerini tutan taxtadan bəsit bir çarpayının olmasıdır.

Payızın sonları olduğundan, otaqda isitmə sistemi olmadığından, insanın iliklərinə işləyən soyuq bir hava var idi. Mətbəxdə heç olmasa, əlimizə keçən taxta parçalarını, qəzet və sair kimi kağızları yandırır, bir az da olsa isinirdik. Əlavə olaraq orada maddi istilikdən başqa, mənəvi bir hərarət də var idi; bir icma halında yaşayır, dərdləşirdik.

Gecəni bu soyuq tənhalıqda keçirərək sabah erkəndən bir fürsətlə balkonun kənarına gəldim və oradan özümün salamat olduğumu göstərdim. Sevinclərini uzaqdan bildirdilər. Abbasqulu hava öpüşləri göndərirdi.

Bir gün belə tənhalıqda keçdi. Ertəsi gün məni rəfiqəmlə görüş-

dürdülər. Evdəki və şəhərdəki vəziyyəti ondan öyrəndim. Ona da vəziyyəti söylədim və Stalinlə olan söhbətin xülasəsini bildirərək, dostların nə düşündüklərini və nə tövsiyə etdiklərini öyrənib, gəlməsini istədim.

Beləliklə, dostlarla aramızda bir əlaqə yaranmış oldu. Bu vasitə ilə şəhərdə olub-keçənlər haqqında əməlli-başlı məlumat ala bildim. Bizim tutularaq şəhərə gətirilməmizin ümumi bir həyəcan doğurduğunu, rəsmi hökumət xəbərinin bu həyəcanı sakitləşdirmək məqsədilə belə bir diplomatik əda ilə yazılmış olmasının səbəblərini öyrəndim. Dostum Heydər xan Əmioğlunun mənim xatirimə etdiyi cəsuranə demarşın təfsilatını xəbər aldım. Dostlar Moskvaya getməyimi daha münasib bilirlər. Çünki burada qalmaq təhlükəli imiş, hər cür sürprizlərə hər zaman məruz qala bilərəmmiş.

Vəziyyətimizin aydınlaşmasını istəyirəm

Bir-iki gün də keçdi. Stalinin bizə vəd etdiyi «azadlıqdan» bir əsər-əlamət yoxdur... Əndişəm artır. Vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün ağıma bir tədbir gəlir. Pankratovla görüşürəm; ona:

- İşim, münasibətlərimdə qətiyyət və aydınlıq sevən bir partiyanın əlindədir. Yoldaş Stalinə çatdırın: vəd etdiyi azadlıq mənə həqiqətən rəva görülübse, bu nə zaman gerçəkləşəcək? Bu bir; sonra mənim işimlə əlaqədar Məhəmməd Əli ilə Abbasqulu da tutulmuşlar. Bunların da mənimlə bərabər azad olunmasını rica edirəm. Sonra, Moskvaya getməli olsam, orada tamamilə sərbəst ola biləcəyəmmi?

«Mənim işim» təbirini xüsusi vurğu ilə dedim. Çünki dostum Abbasqulu ilə bərabər həbs edildiyimi bilirsiniz; Məhəmməd Əli də son dəfə bizimlə əlaqə saxladığı üçün həbs edilmişdir. Bundan başqa ta çarlığa qarşı mübarizə illərindən bəri sıx əlaqələrlə bir-birimizə sıx bağlı idik. Məhəmməd Əli də Abbasqulu kimi müxtəlif vaxtlarda gizli fəaliyyət sahələrində birgə məsuliyyət daşıyan yoldaşlarım olduğu kimi, milli hərəkatın son illərində də mənimlə eyni sırada olmuşdu. 1911-ci ildə Bakıda «Müsavat» fırqəsinin təşəkkülündə bu iki dost mərhum Nağı oğullarından Tağı ilə birlikdə gizli təşkilatın ilk üçlüyünü təşkil etmişdilər.

Pankratov xahişimi Stalinə çatdıracağını deyir, ayrılmaq üzrə ikən mümkün edə bilərsə, məni təkrar mətbəxə köçürməsi üçün əmr

verməsini xahiş edirəm:

- Mənə ayırdığınız otaq, şübhəsiz, daha təmiz, havalı və müstəqildir, təşəkkür edirəm; fəqət orada yoldaşlarımla birlikdə bir yerdə idim, məni təkrar yoldaşlarımla yanına qovuşdurmaq lütfünü əsirgəməyin, - dedim.

- Yaxşı, - dedi, ayrıldıq.

Təkrar mətbəxdəyəm. Məhbus yoldaşlarımla bir neçə günlük ayrılıq həsrətini ortadan qaldırır, eşitdiyimiz yeni hadisələri bölüşdürür, dərdləşirdik.

Yoldaş Stalin inciyib

Gözetçi Pankratovun məni təkrar çağırdığını xəbər verir, gedirəm. «Osobı otdel» şefi ciddi əda ilə:

- Yoldaş Stalin Sizdən inciyib, - deyir.

Diqqət kəsilirəm. Üzumdəki sualı sezən Pankratov davam edərək Stalinin:

- Yoldaş Rəsulzadənin etimadsızlığını haradan qazandıq. Mənim vədimə niyə şübhə edir?! - sözlərini çatdırdıqdan sonra cavab gözləmədən Stalinin adından bunları deyir:

- Mən bir neçə gün də buradayam. Siz (yəni mən) mənimlə bərabər Moskvaya gedəcəksiniz. Sizi Moskvaya gedəcəyimiz gün sərbəst buraxacaqlar. İstəsəniz, ailənizi də özünüzlə götürə bilərsiniz. Moskvada tamamilə sərbəst olacaq, həm mənim, həm də Sovet hökumətinin himayəsində olacaqsınız. Ailəniz burada qalmalı olsa, o da Azərbaycan Sovet Hökumətinin himayəsində olacaq. Yoldaşlarınız Məhəmməd Əli ilə Abbasqulu da sizinlə bərabər gedəcəklər.

Nəticəni evə və onların vasitəsi ilə yoldaşlara çatdırdım. Yolçuluğa hazırlaşır, hərəkət gününü gözləyirik.

Tam yerinə yetirilməyən vədlər

Gözlədiyimiz tarix gəldi. Azadlıq günü azadlıq saatına çevrildi. Məhəmməd Əlini saxlandığı başqa bir həbsxanadan «Osobı otdel»ə köçürdülər, mənimlə birlikdə azad etdilər. Fəqət Abbasquludan xəbər yoxdur. Ona icazə verməmişlər.

Məhəmməd Əli ilə birlikdə ikimiz də evə gəldik. Mənim olmadığım vaxt doğulmuş iki aylıq oğlum Azər yatırdı. Atasının öpüşündən oyanan uşaq ağlayır. Onun və digər ailə üzvlərinin və bu anda evə toplaşan yaxın qohumların üzüntüləri və xeyir-duası içində vidalaşaraq, qarıda gözləyən maşına minir, vağzal yoluna çıxırıq.

Dükən-bazarı bağlı, dərin bir hüznə dalan Bakının səssiz, həzin küçələrindən keçirik. Vağzala gəldik. Moskva qatarı gözləyir. Stalinin gedəcəyi salon-vaqona mindirildik, başda Stalin olmaqla, böyük sovet xadimlərindən Serqo Orconikidze, Budu Midivani (Ankarada milli Gürcüstan hökumətinin elçisi olan Semyon Midivaninin doğma qardaşı) və başqaları burada idi. Stalin bizi qarşılayır.

- Yerli kommunistlər Abbasqulunu sizinlə bərabər göndərmək istəmədilər, nədənsə, onun əleyhinə böyük hiddət var, - deyir.

Bir az sonra doktor Nəriman Nərimanov gəlir, bizimlə salamlaşır və dərhal:

- Abbasqulu hanı? - deyər soruşdu. Abbasquluya icazə vermədilər deyirik.

O, tam bir heyrət içində:

- Hm..., biz onun da getməsinə demişdik... - deyir.

- Siz ola bilsin ki, demişdiniz, amma olan oldu, icazə vermədilər...

III

MOSKVA YOLUNDA

Bir az sonra işğalçıların şaqraq qəhqəhələri, yerlilərin də həzin və mütəəssir baxışları arasında qatar hərəkət edir.

Moskva yolundayıq. Normal şərtlər daxilində beşinci gün Moskvada olmalı qatar indi ən azı on beş gün yol gedəcək.

Dərbənd divarları nə üçün çəkilmişdir

İlk stansiya olan Dərbənddə bir-iki gün qalmaq lazım gəlir. Stalin məyyətilə bərabər, Temirxaşuraya, (indi Buynaksk) gedəcək, orada Dağıstan sovet muxtariyyətinin təşkili mərasimində iştirak edəcək. Onu müşayiət edənlər arasında o zaman Moskvada intişar edən

«Vostok» (Şərqi) dərgisinin məşhur müdir və mühərriri Mixayloviç (əvvəllər Volontyor adını daşıyan inqilabçı bir emiqrant) da var. Bu imza ilə «Bakinski raboçi» qəzetində çıxan bir məqalədə tarixi Dərbənd divarlarına aid bir yazı dərc edilmişdi. Hələ Sasanilər zamanında çəkilmiş, sonra da ərəblər zamanında təmir olunmuş bu divarlar, Mixayloviçin məqaləsinə görə, Cənubdan gələn təcavüzlərə qarşı yaradılmış bir sədd olaraq təqdim edilirdi. Uzaqdan görünən Dərbənd divarlarına baxmaqla bu məqalənin həqiqətə uyğun olmadığını anladım. Stalin dərhal gözlərilə aradı və bir az o tərəfdə başqaları ilə söhbət etməkdə olan Mixayloviçi çağırdı:

- Qulaq as, - dedi. - Sən özünü tarixçi hesab edirsən, bax Rəsulzadə nə deyir. Dərbənd divarları Cənuba deyil, Şimala qarşı yaradılmış bir sədd imiş...

Salon vaqonda kimlər vardı

Stalinin salon-vaqonuna bağlanmış dəftərxana vaqonunda bizə bir kupe ayrılmışdı. Bu vaqonda bizdən başqa, vaxtilə Polşanın kiçicik qəsəbələrinin birində silah zavodunda dəzgahdar işləmiş, indi Stalinin dəftərxana müdiri olan Berzanovski də var idi. Yəhudi əslindən olan bu Berzanovski rus aristokratlarından dul bir qadınla evli idi. Bu qadın əri ilə bərabər dəftərxana katibliyi vəzifəsini daşıyırdı. Yanında əvvəlki ərindən 8 yaşlarında bir qızı da var idi.

Bizim kupenin yanındakı kupeni də əvvəllər Peterburqda (sonra Leninqrad) pinəçilik edən vaqon bələdçisi, simpatik Davidov işğal etməkdə idi.

Dəftərxana vaqonu bizim üçün eyni zamanda vaqon-restoran idi. Yeməyimizi Berzanovski ailəsi və Davidovla birlikdə elə burada yeyirdik.

Uzun sürən yolçuluğumuzun yeknəsəq olduğunu söyləsək, həqiqətə çox da uyğun olmaz. Hər səhər qalxanda kupeni taxtabitildən təmizləmək tualetimizin zəruri işlərindən idi. Bununla belə, dəftərxana süfrəsində aylarla çəkdiyimiz sıxıntının əvəzini çıxır, Azərbaycanın qara kürüsünü qırmızı vaqonda öz halal malımız kimi yeyirdik.

Stalinin xatirələri

Yolçuluğun verdiyi fürsətlərdən istifadə edərək, Stalin bizi arabir öz salon-vaqonuna çağırırdı. Bəzən də dəftərxana vaqonuna gələrək, oradakılarla ordan-burdan danışırdı. Bəzən madam Berzanovskinin qızı ilə söhbət edər, zarafatyana «sən Dədə Vilsonun 14 maddəsini bilir-sənmi? - deyə «lətifə» danışar, bəzən də öz sərgüzeşt və macəralarına aid xatirələr söylərdi. Şimalda sürgündə olduğu eskimoslar arasında balıq ovu ilə dolandığı və bu işdə istifadə etdiyi üsul sayəsində yerli-lərdən daha müvəffəqiyyətli olması səbəbindən onların nəzərində az qala, kəramət sahibi bir övliya kimi göründüyündən və odur ki, şəxsiyyətinə sitayiş edildiyindən açıq bir zövqlə bəhs edirdi. Stalin eskimosların gözündə hər şey imiş; xəstələyəndə onun yanına gəlirlərmiş; o da verdiyi bəzi sadə həb və tozlarla yüngül xəstəliklərin qarşısını almış. Bir gün eskimos dilbərlərindən birisi müalicə üçün onun yanına gəlmiş; müayinə əsnasında cinsi bəzi vəziyyətlər albmış. Stalin əhəmiyyət verməyib. Halbuki bu dilbər, zəkası ilə eskimoslar arasında məşhur olan bir qəhrəmandan hamilə qalmaq istəyirmiş...

Eskimoslar arasında görünən bu cinsi toleransa müqabil, sözü Qafqaz millətlərindəki erotik əxlaqın ciddiyyətinə gətirən Stalin Dağstanda təzəcə verdiyi edam əmrini bizə danışır. Kommunist Partiyasının inqilab sahəsində xidmətləri olmuş, sınıanmış üzvlərindən biri komissar vəzifəsindən sui-istifadə edərək, dağlı bir qızın namusuna toxunubmuş; Stalin onun ən böyük cəza ilə cəzalandırılmasını əmr edib. Partiya və sovet xadimləri bu yoldaşın dəyər və xidmətlərini nəzərə alaraq, Stalinin yanında onun üçün zəmanət vermiş, fəqət o, «qətiyyətlən olmaz, elə indi xalqın gözü qarşısında edam ediləcəkdir» demişdir; çünki «müsəlman xalqı bu xüsusda göz yummağı qətiyyətlən bağışlamaz». Dağlardakı «adətlərə»,buradakı «namus» anlayışına hörmət hökumətə etibar baxımından əsasdır.

İrana tətbiq olunan siyasət

Yol boyu söhbətlərdə, təbii ki, hər cür mövzulara toxunulur və əsasən Qafqazda cərəyan edən hadisələrlə bağlı olaraq bir qrup tanınmış şəxslərin oynadıqları rollardan və xarakterlərindən bəhs açılırdı.

Qafqazdakı şərait və o zamankı hadisələrdən xəbəri olanlar üçün maraqlı olması şübhə doğurmadığına baxmayaraq, dünya əfkarı-ümumi-sini çox o qədər də ilgiləndirməyən bu təfərrüatdan sərf-nəzər edərək, yol boyu edilən söhbətlərdə toxunulan mövzuların yalnız ən mühümlərini burada qeyd edəcəyəm.

Stalin bir gün İrana qarşı tətbiq edilən siyasət məsələlərinə toxundu.

- Mən Bakıya gələndə, - dedi, - baxdım ki, bizimkilər İrana hücum planları hazırlayırlar. Dərhal mane oldum (o zaman Azərbaycanın sovetləşdirilməsindən sonra yerli bolşeviklər İranın Gilan vilayətinə hücum edərək, İran hökuməti ilə ixtilafa düşmüşdülər).

Nə üçün mane olduğunu belə izah etdi:

- İrani sovetləşdirməyə başlamaq yanlış bir hərəkətdir. Orada nəinki cümhuriyyət, konstitusiyalı bir monarxiya rejimini möhkəmləndirmək belə kifayət qədər mütərəqqi bir işdir. Sosializm və kommunizm prinsiplərini oralarda tətbiqə girişmək macəraçılıqdan başqa bir şey deyildir, - dedi.

- Yaxşı, İran üçün təsbit etdiyiniz bu taktikanı niyə Azərbaycana tətbiq etmirsiniz, demirəm; çünki bilirəm burada Bakı kimi bir sənaye mərkəzi və proletariat hərəkəti vardır, deyəcəksiniz. Bəs Türkünstan? Ona nə deyirsiniz; oradakı şərait İrandakı şəraitə bənzəmirmi? Niyə «İran taktikasını» oraya tətbiq etməyəsiz?

Stalin bir az düşündü:

- Necə də olsa, Türkünstanda rus məktəblərindən çıxmış ziyalılar var, - dedi.

- Bu cavab heç də marksist bir izah olmadı, elə deyilmi? - deyə etiraz etdim. Mübahisəni dərinləşdirmədi.

Rus-alman əməkdaşlığı

O zamankı vətəndaş müharibəsi və inqilabi hadisələrin cürbəcür səhnə və məsələlərinə təmas edən Stalin xarakterik bəzi hekayələr danışır və cümlələr işlədirdi.

Dünya inqilabı tezisi söhbətlərin ana mövzusu idi. O, dünya inqilabının baş tutması üçün rus-alman əməkdaşlığına fəvqəladə əhəmiyyət verirdi. Bu baxımdan, Ropolloda bağlanmış müqaviləni öyürdü.

Bu müqaviləyə görə, rus inqilabi imkanları ilə Almaniya yaradıcı qüvvələri arasında səmimi bir ittifaqın yaradılması lazım idi; Rusiyanın dünyanı doyurmağa kifayət edəcək sərvətləri ilə Almaniyanın texniki istedad və qabiliyyəti bir araya gəlincə dünya inqilabının müvəffəqiyyətinin qarşısını ala biləcək bir qüvvə tapılmaz; Lenin indi tətbiq etmək istədiyi beşillik planla Rusiyanın kənd təsərrüfatını Almaniyanın möhtac olduğu yeyinti məhsulları ilə təmin edəcək bir hala gətirmək əzmindədir, - deyirdi.

İngilislərə qarşı nifrət

Dünya inqilabını qısır salan və dolayısı ilə müstəmləkə və yarım-müstəmləkə halında olan bütün millətlərin azadlıq və qurtuluşlarına əngəl olan dünyada bir qüvvə varsa, o da İngiltərə imperializm qüvvəsidir, - deyirdi.

Söhbət buraya gəlincə Stalinin səsi sərtləşdi və intiqam qığılcımı saçan parlaq gözləri ilə uzağa baxaraq:

- Mənim vicdanımda 59 ingilisin qanı vardır. Yumruğu bükülü əlini havaya qaldıraraq, bunları şəxsən öz əlimlə öldürmüşəm. İndi polkovnik Stoks deyilən bir əclaf var, o da bir əlimə keçsə, ürəyim of deməz, o saat gəbərdərəm, - deyir.

Stalinin hiddət və nifrətlə andığı bu «əclafı» şəxsən tanıyıram. Onunla 1911-ci ildə Tehrandan tanış olmuşdum. O zaman orada «İrani-nou» qəzetinin baş redaktoru idim. Avropa üsulunda İranda ilk dəfə olaraq təsis olunan bu gündəlik demokratik qəzet getdikcə artan rus nüfuzunun intriqaları ilə bağlanırdı. O günlərdə Amerikadan İranın maliyyəsini islah məqsədi ilə gələn məşhur Morqan Şusterlə etdiyim siyasi müsahibənin qəzetdə dərc edilməsinə görə Rusiya səfəratini mənə İrandan xaricə atdırmaq üçün təşəbbüs etmişdi. Dünya mətbuatı bizim müqəddəratımızla yaxından maraqlanırdı. O cümlədən, Parisdə çıxan «Siyeql» qəzetinin Tehrana gəlmiş xüsusi redaktoru «İrani-nou» qəzeti ilə mənə həsr edilmiş böyük bir reportaj dərc etmişdi. O zamankı İran xarici işlər naziri yaxın dostum mərhum Hüseyn xan Nəvvab mənim şərafimə verdiyi axşam yeməyinə indi İran senatının sədri olan digər dostum Seyid Həsən Tağızadə kimi şəxslərlə birlikdə «Telmis» qəzetinin müxbiri ilə ingilis səfirliyinin hərbi ataşesi Stoksu da dəvət

etmişdi. Stoks İranda irtica qüvvələrini müdafiə edən Rusiya siyasətinin əzmkar müxaliflərindən idi.

Daha sonra Stoksla görüşmüşdük. Birinci Dünya müharibəsində qalib gələn müttəfiqlər adından Azərbaycanda olan ingilis işğal qüvvələri komandanı general Şateltvortun ştabında siyasi müşavir idi.

Stalinin adını hiddət və təhdidlə çəkdiyi Stoks elə bu Stoks idi.

İngilis-rus rəqabəti

Söhbət bir aralıq bolşeviklərin təqib etdikləri və edəcəkləri Şərqi siyasəti üstünə gəlmişdi. Bu məsələdə görüşlərini izah edərkən, Stalin çarlar dövründəki məşhur ingilis-rus rəqabətilə indiki ingilis-rus, onun təbiri ilə ingilis-sovet münasibətlərinin bir-birindən radikal şəkildə ayrıldıqlarını anladaraq:

- O zaman iki yırtıcı qarşı-qarşıya durmuşdular; indi isə (bir müstəmləkəçiyə qarşı bir xilaskar durur, deyəcəyini sezərək, sözünü tamamlamağa fürsət vermədən):

- İndi isə iki xilaskar durur, - dedim.

Fəqət Allah bizi bu xilaskarlardan saxlasın, düşmənlərlə biz özümüz bacarıyıq, anlamındakı rus zərb-məsələni təkrar etdim.

İran haqqında xatirələrim

Söz dönüb-dolaşdı yenə İran üstünə gəlmişdi. Bu münasibətlə mən İranda məşrutə hərəkatında iştirakımla bağlı orada gördüyüm hadisələrə toxunan xatirələrimi danışdım; o cümlədən təxminən 1911-ci ildə İrandan sürgün edildikdən sonra İstanbulda İran inqilabı haqqında təəssüratlarımların bir qismini nəşr etdirdiyimi, digər qisminin isə nəşr edilməmiş qaldığını söylədim.

Stalin dərhal maraqlandı, bunları Moskvada nəşr edək, bizim üçün çox maraqlı olar, - dedi.

- Yazılar yanımda yoxdur, Bakıda qaldı, - dedim.

- Məhəmməd Əli elə indi geri dönsün, materialları gətirsin, - dedi.

- Hələlik qalsın, birdəfəlik Moskvada yerləşdikdən sonra baxarıq, lazım olarsa, Məhəmməd Əli oradan da Bakıya gələ bilər, elə deyilmi? - dedim.

Sultan Məhəmməd Fateh

Stalin bizə bolşevik partiyasının ona vermiş olduğu bir mövzunu işləməklə məşğul olduğunu danışdı. O, dövlət və inqilab işlərindən boş vaxtlarında «Leninizmin əsasları» mövzusunun araşdırmaqla məşğul idi. Bu münasibətlə ideoloji və tarixi bəzi məsələlər ətrafında söhbət etməyi sevirdi. Bir gün mənə:

- Mamed Saltan kimdir? - dedi.

- Mamed Saltanmı? Bu adı harada gördünüz? - deyərək soruşdum. Yadına sala bilmədi.

Plexanovda görmüş olduğunu sonradan başa düşdüm. Demə, Mamed Saltan dediyi şəxs Sultan Məhəmməd Fateh imiş.

Rus çarlığının qurucusu olmaqla bərabər, çar mütləqiyyətinin də ideoloqu sayılan Müdhiş İvan (İvan Qroznı) üçün Presvetov tərəfindən Sultan Məhəmməd Fatehin idarəsini xülasə edərək yazılmış bir əsər vardır. Rus sosial-demokratlarının məşhur ideoloqu Plexanov Rusiya tarixinə aid yazdığı əsərində bu kitabdan iqtibasla «Mamed Saltan»-dan bəhs etməkdədir. Stalinin heç cür tanımadığı və öyrənmək istədiyi «Mamed Saltan» elə bu idi: Sultan Məhəmməd Fateh!

Müdhiş İvan bir idealdır

Müdhiş İvan Stalinin dünyagörüşündə çox kök salmış, nümunəvi bir simadır. O, bir dövlətin ancaq terrorun işləndiyi metodlarla yaradıla biləcəyinə inanır. Qurucu bir dövlət adamının ən təsirli istifadə etdiyi silah terrorudur. Mərkəzdən qaçan qüvvələri bir mərkəz ətrafında birləşdirmək üçün, onun fikrincə, İvanın etdiklərindən başqa bir hərəkət qabil deyildir. Tarixin inkişaf amili xalq deyilən amorf kütlə deyil, inqilabçı azlıq zümresidir. Bu zümrə məqsədə çatmaq üçün müəyyən bir plan qurar, kütləni bu plana uyğunlaşdırmaq üçün onu zorlayar. Dünyanın bütün inqilabçıları belə etmişlər. Stalinə görə, Müdhiş İvan da bir növ inqilabçı idi.

Mən terrorun bir sistem olaraq faydalı olduğunu düşünmənin doğru olmayacağını izah etmək istədim. Fransa inqilabından bəzi misallar gətirməyə başladım.

O, bir az dinlədi və:

- Yox, - dedi, yanılırsınız, terrorun, hələ kütləvi terrorun tarixdəki rolu mühümdür. Biz bolşeviklər, təbii ki, şəxsi terroru qəbul etmərik. Bunun faydası yoxdur. Bu, esərlərin sistemidir. Fəqət kütləvi terror başqa, onu qəbul və tətbiq edəcəyik. Bunun faydası isə şübhəsizdir, - deyərək davam etdi:

- Bir adamı öldürməkdən, əlbəttə, bir şey çıxmaz; bir çox adamı birdən öldürmək ki, kütləvi bir təsiri olsun, - dedi və əlavə etdi: «Biz tərtib etmək üçün xalqa kütlə halında təlim verəcəyik, bu təlimatımıza asanlıqla uymaları üçün onları, lazım gəlsə, kütlə halında cəzalandıracağıq».

Demokratiya məfhumuna nifrət

Kütlənin məntiqlə qandırılacaq bir şey olmadığını isbat etmək üçün o, vaxtilə Tiflisdə menşeviklərdən Xomeriki ilə öz arasında olan bir macəranı danışdı.

- Mən, - dedi. - Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyası Mərkəzi Komitəsi tərəfindən (komitənin başında Lenin dururdu) göndərilmişdim. Xomeriki də eyni Sosial-Demokrat Partiyasının Tiflis Təşkilatı Mərkəzinin nümayəndəsi idi. Əksəriyyəti fəhlələrdən ibarət olan yerli partiyaçılar kütləsi qarşısında Mərkəzi Komitə ilə yerli təşkilatın iki nümayəndəsi sifəti ilə mənəmlə Xomeriki görüşlərimizi izah etdik. Bir həftə tamamilə mübahisə etdik. Bir neçə dəfə mən, bir neçə dəfə də Xomeriki öz tezislərimizi müdafiə etdik. Nəhayət, münaqişələrdən bir nəticə almaq lazım gəlirdi. Bir qərar layihəsini mən, bir qərar layihəsini də Xomeriki qələmə alaraq iclasa təqdim etdik. İki qərar layihəsindən birini səs çoxluğu ilə qəbul etməli idilər. Halbuki nə oldu. Müvəqqəti olaraq ikimizin də iclasdan bayıra çıxmamızı tələb etdilər. Bir az sonra iclas yenidən başlandı və bizi də çağırıdılar. Nə qərar versələr, bəyənersiniz:

- Xomeriki yoldaşı çox sevirik, illərdir bizə başçılıq edir, onunla bərabər işləmişik. Koba yoldaş da Mərkəzi Komitənin müvəkkilidir, onu da çox sevirik. Düşündük-daşındıq; ən yaxşısı bu iki yoldaşı bir otağa salaq, qarşılıqlı anlaşmaya gəlsinlər, ikisini də təmin edən bir formul tapsınlar, biz də onu qəbul edək, - deyərək qərar verdilər.

Bu hekayəni danışdıqdan sonra Stalin bizə xitabla:

- Xomerikiyə bu da sənin demokratiyan! dedim, - deyir.

Demokratiyaya nifrətini və inqilabçı əqəliyyət prinsipinə, dikta-torluğa bəslədiyi simpatiyanı ifadə edən daha bir misal gətirək.

Rusiya inqilabının əvvəllərində «proletariat» sinfini idealizə et-mək bir moda idi. Proletariata əl dəyilməz, proletariat nə edərsə, ona təhəmmül olunur, müğayir şərtlər ortaya ataraq tətıl edərsə də, onu zorla işlətmək olmaz kimi düşüncələr xüsusilə sosialist partiyalar tərə-findən demaqoji bir surətdə «proletar əfəndilərə» təlqin olunmuşdu. Fəhlə sinfinə bu təlqini aşılamanın başında şəxsən bolşeviklərin öz-ləri dururdu. Elə bizimlə ilk tanışlığında şəxsən Stalin də bu sinfi se-çilmiş, qabaqcıl bir sinif deyə öymüşdü.

«Ağ»lara qarşı mübarizə əsnasında Volqaboyunda bir gəminin yükünü boşaltmaq lazım gəlmiş, sahildəki fəhlələr işləmək istəməmiş-lər; Stalin o saat onların içindən 20 adamlıq ilk partiyayı dərhal güllə-lətməmiş, gəminin boşaldılmasını təmin etmişdi. Bunu bizə böyük bir if-tixarla danışdı.

Xalq görsə, inqilab olar

Salon-vaqonda yemək süfrəsi başında ikən qatarımız qələbəlik bir stansiyada dayandı; burada bir az gözləyəcəkdik. Stalin Məhəmməd Əliyə: «pərdələri endir» dedi. Məhəmməd Əli:

- Yoldaş Stalin, bu niyə? - deyə soruşdu.
- Bayırdakılar masamızı görməsinlər, - dedi.
- Görürlər görsünlər, nə olar ki?..
- Qulaq asın, necə yəni nə olar, səfalət və məhrumiyyət içində olan xalq bizim boluq içində olduğumuzu görsə, inqilab olar, bilmirsən?

Trotskiyə qarşı dərin bir nifrət

Vətəndaş müharibəsi və inqilab zümrəsi içindəki çəkişmələrə, bolşevik-mənşevik münaqişələrinə aid cürbəcür mövzular ətrafında in-qilab aktyorlarından bəhs edən Stalin, Lenindən böyük bir ehtiramla bəhs edir, onun rus olduğunu yerli-yersiz qeyd edirdi.

O zaman adı Leninin adı ilə bərabər çəkilən Trotskinin, hər şey-dən əlavə, yəhudi olması səbəbindən başda ola bilməyəcəyini söylərdi. «Xalq dövlətin başındakı şəxsə çox diqqət edir. Onun bütün sümüklə-rini bir-bir öyrənir, əslinə-nəcabətinə əhəmiyyət verir» - deyirdi.

Bu arada bir münasibət gətirərək özünə Leninin nədən daima Le-nin adı yanında bir də Ulyanov adını qeyd etməyi unutmamasının sə-bəbini soruşdum (görünür, Lenin bunu özünün yəhudi deyil, əsil rus olduğunu göstərmək üçün edirdi). Bir az düşündü və: «Bunun səbəbini bilmirəm»,- dedi.

Lenin Stalin üçün «böyük bir müəllim», «dahi bir rəhbər» idi. Nə qədər sərt və çətin əmrləri olurdusa, bunları mütləq yerinə yetirmək onun üçün bir zövq idi. Sarısın (sonra Stalinqrad) cəbhəsi müşkül bir vəziyyətdə ikən Lenin: «nə bahasına olursa-olsun, Sarısını əldə saxla-malısın» deyə göndərdiyi teleqrama Stalin «əlim titrəməz!» deyə cav-ab vermiş və özündə zəiflik hiss edən hər kəsi güllələtmək surətilə is-tənilən nəticəni təmin etmişdi.

Trotskiyə gəlincə, bu «əski mənşevik»dən Stalin istehza ilə dan-şırırdı. Stalinə görə o, təmtəraq sevən, xudpəsənd, qeyri-səmimi, dəyə-rsiz, yalançı bir dil pəhlivani imiş. Uzun zaman bolşevik əleyhdarı bir mənşevik ikən, onun Leninə yalnız son dəmdə «zəfər tərənəsi çalaraq gəldiyini» istehzalı bir dillə qeyd edirdi. 1919-cu ildə Varşava altında-kı məğlubiyyəti üçün Qızıl Ordu Stalinin ifadəsinə görə, yalnız Trots-kinin ədəbazlığına borclu imiş.

Antisemitizm

Trotskini tənqid və istehza edərkən Stalinin ifadəsindən çox da gizlədilməyən bir antisemitizm qoxusu gəlirdi. Bir gün qatarımızın durduğu stansiyaların birində bayırdan içəri girən Stalin müəmmalı bir əda ilə mənə xitab edərək:

– Yoldaş Rəsulzadə, Siz Qaşqar proletariatını tanıyırsınızmı? - deyə soruşdu.

– Orada proletariat nə gəzir! - deyə cavab verdim.

O:

– Hə!.. Cühdun (rusca həqarətlə deyilən «jid» təbiri işlədərək) birisi gəlib, özünü mənə Qaşqar proletariatının nümayəndəsi deyə təq-dim edir, belə bir proletariatdan xəbərim yoxdur, deyə onu rədd etdim, - dedi.

Avropalılar haqqındakı hissiyyəti

Çiçerinin xarici siyasətdəki rolunu da Stalin ciddi saymırdı. «Tülkü avropalılar bizim hərif diplomatlarımızı aldadırlar» deyirdi. Gürcü və rus dillərindən başqa bir dil bilməyən və Avropaya qısa müddətdə yalnız bir dəfə Leninlə görüşmək üçün gedən və orada ikən son dərəcə sıxılan Stalin Avropa mədəniyyəti deyilən şey haqqında yüksək bir fikir sahibi deyildi. Onun üçün bu mədəniyyət slavyanofil-lərin düşündükləri kimi çürümüş bir mədəniyyət idi. Əsl yeni və sağlam mədəniyyəti sovetlər yaradacaq, buradan dünyaya yeni bir işıq yayılacaqdı.

Bu gün Rusiyada artıq çəkinmədən təriflənən mədəni sahədəki rus liderliyi Stalinin söhbətlərində hələ o zaman sezilirdi. Rus onun üçün dünyanın mənən olduğu kimi, təbiətə də ən məhsuldar bir milləti idi. Kənddə rast gəldiyi hamilə rus qadınının «on beş uşağım var, on altıncısı da elə buradadır», deyə böyük bir iftixarla qarnını göstərdiyini, bəhs etdiyi qadını təqlid edən bir jestlə canlandırır.

Avropa kapitalistləri öz mədəniyyətlərini ya İngiltərə və Fransa kimi əllərinə keçirərək, müstəmləkələrinə çevirdikləri ölkələr hesabına, ya da Almaniya kimi məğlubiyyətə uğratdığı Fransanı hərraca qoymaq surəti ilə təmin etmişlər. Sənayecə bu millətdən çox geri qalan Rusiyanı inkişaf etdirmək üçün daxili müstəmləkəçilikdən istifadə etməkdən başqa bir çarə qalmamışdır. Leninin təsəvvür etdiyi beşillik plan isə inqilabi Rusiyanı bir an əvvəl sənayeləşdirməyə yönəlmiş bir əzmdir. Rusiyada əzəmətli bir sənayeləşdirmə planı tətbiq olunacaq; bu sahədə əsrlərin nəticəsi olan gerilik aradan qaldırılacaq; kommunist inqilabını bütün dünyaya yaymaq üçün müstəmləkə və yarım-müstəmləkə halında olan bütün Şərqi millətlərinin Qərb kapitalistlərinə qarşı apardıqları istiqlal mübarizəsinə özləri həm dayaq, həm də rəhbər olacaq.

Stalinin bu yolda elə «siqayi-müzari» ilə (indiki-gələcək zaman formasında) bəhs etdiyi planlara, qarşı cəbhədən hücum etmək bizim vəziyyətimizdə olanlar üçün bir «nəzakətsizlik» olardı; nəzəri-diqqətini görülmək üzrə olan işlərin bu xüsusda çox da ümidverici bir halda olmadığına işarə etməklə təmin edirdik; Sovet sistemində insanın bir fərd və bir şəxsiyyət olaraq ortadan qaldırıldığını irəli sürürdük.

Millətlər məsələsi

Stalinin qızgınlıqla mübahisə açdığı məsələlərdən biri də milli məsələ idi. Bolşevik partiyasının milli məsələ sahəsindəki nəzəriyyəsi və praktikası üzrə mütəxəssisi sayılan Stalinin bir də Millətlər komissarı olması təsadüfi idi?..

Mənşeviklərin milli məsələdəki taktikasını şiddətlə rədd edən Stalin Avstriya sosialistlərindən Otto Bauerin müəyyən bir əraziyə bağlı olmadan milli-personel (milli-mədəni) muxtariyyət prinsipinə dayanan sistemini şiddətlə tənqid edir. Bir millət üçün yalnız mədəni işlərdən ibarət bir muxtariyyətin qətiyyətlə kifayət etməyəcəyini, millətləri təmin edən şeyin hər şeydən öncə özlərini şəxsən idarə etməkdən ibarət olmasını deyir. Rusiya daxilindəki millətlər üçün milli-personel deyil, milli-territorial (milli-ərazi) bir muxtariyyətin qəbul edilməsi lüzumunu irəli sürür.

Sovet hökumətinin iş başına gələr-gəlməz, nəşr etdiyi məşhur dekreti dəlil kimi göstərirdi.

Fəqət mən nəzəriyyədə «dekretləşmiş» olan prinsipə, praktikada çox da riayət edilmədiyinə və bunun ən yeni misalı olaraq müqəddəratına şəxsən sahib olmaq istəyən Azərbaycanın qüvvə tətbiq edilərək sovetləşdirildiyinə işarə edərkən o:

- Əsasında şayani-təqdir olan təyini-müqəddərat hüququ mütləq deyil, fəhlə inqilabının baş mənafeyinə tabeli bir hüquqdur, - dedi.

- Bu kimi şərtə aid qeydlərlə ən mükəmməl prinsipləri praktikada güddükləri məqsədlərin tam əleyhinə olan nəticələrə çıxarması mümkündür, - cavabını verdim.

Stalinlə bu söhbət mənə 1917-ci ilin mayında Moskvada Rusiya Müsəlmanları Qurultayında olan mübahisələri xatırlatdı. Orada mən Rusiyanın milli-territorial muxtariyyətlərə ayrılması prinsipini müdafiə edir, Əhməd bəy Salkov isə Rusiyanın mərkəzi demokrat bir hökumət halında qalaraq, millətlər üçün yalnız milli-mədəni işlərlə məhdudlaşdırılan «milli-personel bir muxtariyyət» tələb edirdi. Nəticədə qurultay əksəriyyətlə bizim istiqlal tezisimizdən çıxan milli-territorial muxtariyyət tələb edən qərar layihəsini qəbul etmişdi. Qurultaydakı bu mübahisələri sözləşməsi danışdığım zaman Əhməd Salkov haqqında Stalin:

- Məqsədsiz, rusofil bir menşevik deyilmi? - dedi. - Və biz də bu günlərdə inqilab hazırlığı ilə məşğul idik, - deyə əlavə etdi.

Müəmmal bir hadisə

Səfərimiz Türkiyə-Sovet münasibətlərinin çox gərgin bir dövrünə təsadüf etmişdi. Kamalçı Türkiyədən Moskvaya bir heyət göndərilmişdi. Heyət Moskvada müzakirələr apardığı vaxt Ankara hökumətinin o zamankı xarici işlər naziri Bəkir Sam bəyin Fransada imzaladığı birtərəfli müqavilə sovetlərin narahatlığına səbəb olmuşdu; Türkiyəyə göndəriləndə olan hərbi sursat göndərilməsi dayandırılmışdı. Bu münasibətlə Ankara ilə Moskva arasında yazışmalar davam edir, dalbadal alınan teleqramlarda Stalinin mülahizəsinə müraciət olunur, onun fikri soruşulurdu. Moskvadan gələn narahatlıqlarla dolu bu təcili teleqramları Berzanovski ona göstərdikcə Stalin:

- Ziyanı yox, gözləyərlər, - deyə cavab verirdi.

Əhəmiyyətli teleqramların yağmaqda olduğu bu günlərdən birində salon-vaqon rəisi Davidov bizim yanımıza gəldi:

- Yoldaş Stalin sizi o biri vaqona köçürmək istəyir, hazırlaşın, - dedi.

Bu zərurət nədən doğdu? Davidovdan bir şey soruşmadıq. Hər halda bu yaxşı bir əlamət deyildi, narahatlıq içində başımıza nələr gələcəyini acizənə şəkildə gözləyirdik. Şeylərimizi yığdıq; hər saat yerimizi dəyişməyə hazır bir vəziyyət aldığımızı...

Xəbər günorta verilmişdi. Axşama qədər bir hadisə olmadı. Gecəni narahatlıqla keçirdik. Səhər oldu. Davidov bir neçə dəfə gəldi- getdi, bir şey demir. Öz-özümüzə «təhlükə soruşdu» deyirik, amma xəbərin səbəbini heç cür izah edə bilmir, maraq içində gözləyirdik. Məsələn Berzanovski və ya Stalindən soruşmağı da münasib görmürük. Nəhayət, zəhinlərimizi müəmma ilə yox, hazırkı vəziyyətlə məşğul etməyə başladığımızı, özümüzü bizi bezdiren həşəratlardan kupeni təmizləmək işi ilə məşğul etməyə üstünlük verdik.

Hadisənin nədən ibarət olduğunu sonra bildik. İrəlində anladığımız kimi Moskvada onunla bir tavan altında yaşadığımız Davidov bir gün bizə danışdı. Yolda gələrkən sizi başqa kupeyə köçürəcəkdik, sonra bundan vaz keçdik, səbəbini bilirsinizmi? - dedi və izah etdi:

- Berzanovski gəlib, Stalinə Türkiyə məsələsi üzrə teleqramlar gəlir-gedir, Rəsulzadələr də dəftərxana vaqonunda, işin məxfi tərəfi pozulur, demişdi. Stalin bundan sonra mənə sizi başqa bir kupeyə köçürmək əmrini vermişdi. Sonra məndən Rəsulzadələr özlərini necə aparır deyə soruşdu. Mən də çox təmkinli və sakit insanlardım, yeməklərini yeyib, sonra öz kupelərinə çəkilir, başqa heç bir şeyə qarışmırlar, dedim.

- Mən onları yaxşı tanıyıram. Onları rahat burax. Yerlərində qalsınlar, - dedi.

IV

MOSKVADA İKİ İL

Bakıdan ayrılalı on beş gün olurdu. Moskva ətrafına gəlmişdik. Harada yerləşəcəyimizi düşünürdük. Yəni bir məchulatla qarşılaşırdıq. Stalin münasib bir yer müəyyənləşənəcən vaqonda qalması münasib hesab etdi. Bu məqsədlə aşpazı da vaqonda saxladılar. Bir manevr ilə vaqon əsas yoldan aralanaraq, yan yollardan birinə verildi. Sonra bizi vaqonla birlikdə təmirxanalardan birinə apardılar. Gecəni orada keçirdik. Səhər tezdən çəki zərbələri bizi yuxudan oyatdı. Demə, vaqonumuz təmir edilmiş. Üç gün bu şəraitdə yaşadığımızı. Dördüncü gün Berzanovski Davidovu göndərərək, bizi öz evinə apardı. Burada, Davidovun da olduğu mənzildə bizə bir otaq ayrılmışdı.

Bu, Stalinsayağı bir iş idi; həm hörmət göstərilmiş, öz katibinin mənzilində bizə bir otaq ayrılmış, həm də bütün hərəkətlərimiz daimi bir nəzarət altına alınmış olurdu. Göz dustağı elə bu qədər olur.

Hərbi kommunizm dövrünün Moskvası

İqamətgahımız müəyyən olunduqdan sonra zəruri formal işlər görülmüş, bizə «Raboçaya knijka» - «İşçi dəftəri» deyilən bir şəhadətnamə verilmişdi. Bu dəftər sayəsində biz ümumi yemək yerlərindən birinə qeyd olunur, oradan şorba ala bilirdik. Aldığımız bu şorbanın Bakının «Osobı otdel» deyilən həbsxanasında aldığımız şorbadan fərqi yox idi. Onun qədər bir bulanıq suya bənzər və eyni qoxunu verərdi.

Bu bulaşmış suyu almaq üçün sıraya durur, qapıdan içəri girərkən bir dəmir boşqabla bir qaşığı alır, böyük bir səbir və itaətlə ta böyük qazanın başında duran şorbaçıya qədər gəlirdik. İtaətlə uzadılan boşqaba bir çömçə şorba töküləncə, sıradakı yerimizi eyni itaətlə gözləyən bir başqasına tərk edərdik. Bu mərasim günorta vaxtı hər gün təkrar olunurdu. Səhər və axşam yeməklərini isə hamı kimi biz də öz imkanlarımızla hazırlamaq məcburiyyətində idik. Bu məqsədlə bəzən ərzaq mərkəzlərindən alına bilən təyinatdan, bəzən də çox sıx bir təqib altında olan qara bazardan istifadə edə bilirdik.

Moskvanı ilk dəfə 1917-ci ilin mayında görmüşdüm. Bu dəfəki isə Moskvaya ikinci gəlişim idi. O zaman beş-on gün üçün Rusiyada müsəlman-türk ellərinin ən yaxın tarixində mühüm bir yeri olan Müsəlman qurultayında iştirak üçün gəlmiş olduğumdan, bu qurultayın müzakirələrinə dalmış, şəhəri görməyə çox da fürsət tapa bilməmişdim. İndi isə vaxtımız boldur. Moskvada qalması bizim üçün daha münasib görmüşdülər.

Ortodoks kilsəsinin sitayişinə nail olan əski Moskva çarlarının paytaxtında indi hər cür din və məbədləri inkar edən kommunist inqilabının liderləri hökmrandır. Şəhərin hər tərəfində ilk gözəçarpan şey bu liderlərə aid olan fotoqrafiyalardır. Bunlar arasında Lenin və Trotskinin fotoqrafiyaları birinci sırada gəlir. Qəzetdəki məqalələr, xalqa xitab edən nitqlər, müxtəlif nəşriyyatlarda çap olunan klişelər də ilk sırada bu iki liderə aiddir. Bunlardan sonra Zinoviyev, Kamenev, Çiçerin, Radek, Tomski, Lunaçarski, İoffe, Frunze və sairə kimi şəxsiyyətlərin isim və fotoqrafiyalarına rast gəlmək olur. Adı az çəkilən, hələ fotoqrafiyasına adətən heç yerdə təsadüf olunmayan birisi varsa, o da Stalindir. Partiyanın baş katibi, Rabkin deyilən fəhlə-kəndli müfəttişi camaat arasında adətən tanınmır. Hələ tamamilə təşəkkül etməmiş olan Millətlər Komissarlığından (Narkomnats) heç kimin xəbəri yoxdur.

İlk günlərdə hamının kiçik və adi gördüyü bu üç müəssisənin irəlində bütün rəqiblərini ortadan qaldırmaq üçün Müdhiş İvanı örnək bir hökmdar deyərək idealizə edən Stalinə diktatorluğunu təsisdə çox yaramış olduğunu hadisələr bizə göstərmişdir.

Ölümündən bir neçə il əvvəl qocaman büstünü Himalay dağlarında bir qüllənin başına qoydurub, oradan idarə etdiyi Avrasiyanın geniş sahələrinə qürurla baxan və istisnasız olaraq həyatın hər sahəsin-

də öz damğasını görməkdən zövq alan Stalin o günlərdə kölgədə qalması, Lenindən sonra bütün hakimiyyəti ələ keçirmək taktikası baxımından anlaşılan, zəruri iş hesab etmişdi.

Üzdən də çirkindir

1920-ci ildə Stalinin Moskva mühitində nə kimi bir şöhrətə malik olduğunu xarakterizə edən bir təsadüfi burada göstərmək istəyirəm. Moskva küçələrində gəzərkən əvvəllər tanıdığım bir fəhləyə rast gəldim. Bu hələ 1904-cü ildə Bakıda tanış olduğum Peterburjets adlı ziyalı bir fəhlə idi. Bakıda bolşevik fraksiyasına mənsub bir sosial-demokrat idi. Bakı fəhlələri arasında nüfuzu vardı. Xeyirxah və fədakarlığı ilə tanınmış bir adamdı. Peterburjets görüşdüyümüzdə çox məmnun oldu. Bizi dərhal evinə apardı; evli imiş; bir çay düzəltdirib, bizi qonaq etdi. Mənim Bakıda tutulduğum və Pankratovun sədrliyi ilə bir komissiya tərəfindən istintaq edilməyimin təfsilatını bildirdi. Bunu elə həmin komissiya üzvlərindən Moskvaya gəlmiş olan birisindən öyrənmişdi. Həmin adamın anlatdığına görə, mənim günlərim sayılmış imiş. Haqqımda Moskvaya verilən raportda edamım tələb olunmuş. Fəqət oraya «Stalin yoldaş gəlincəyə qədər saxlayın»,- deyərək teleqram vurulmuş...

Peterburjets bizə bu surətlə «keçmiş olsun» dedikdən sonra «Oktyabr» inqilabından keçən dövr ərzində yaranmış vəziyyəti təhlil etməyə başladı. Özünün Lenin ilə arabir görüşdüyünü dedi: «Lenin yoldaş, - dedi, - rəsmi hökumət və partiya müəssisələri xaricində, işlərdən şəxsən məlumat almaq üçün inandığı köhnə dostlarından bəzilərinə müşahidə eləmək - izləmək vəzifəsi tapşırırmış. Peterburjets də Leninin «göz»lərindən biri imiş. O, bu «göz»lük vəzifəsini qərəzsiz surətdə ifa edərək, Lenin yoldaşı daima məlumatla təmin edir; hərbi kommunizm rejiminin dəyişdirilməsinin lüzumunu daima ona deyirmiş.

Birisi çıxıb fəhlələrə «inqilabdan əvvəlki vəziyyəti sizə təmin edərək, bir şərtlə ki, bir daha tətillənməyin, deyirsə, bunlar bunu özlərinə böyük hörmət hesab edirlər»,- deyərək Leninə xalq arasındakı əhvali-ruhiyyəni çatdırırdı. Peterburjets də ümitsizliyə düşərək «nə edək?» - soruşan gənclərə «Plexanova qayıtmalı» deyərək cavab verirmiş (Plexanov rus menşeviklərinin tanınmış lideri idi).

Peterburjets əvvəldən yaxşı tanıdığı Bakının inqilabdan sonrakı

əhvalı ilə maraqlanırdı. İnqilabın oranın məişətində nə kimi təbəddülət gətirdiyini soruşur, ona lazım olan izahatı verirdik. Söhbət dönüb-dolaşdı yoldaş Stalinin üstünə gəldi. Bizim müsahib:

- O, - dedi, - xoş niyyətli bir inqilabçı deyildir. Onun üçün başlıcası ideya deyil, sadəcə hakimiyyətdir. O, idealist sosialistlərdən çox, dəliqanlı terroristlərə istinad etmək istər. Bolşevik inqilabını cığırından çıxaran bu kimi demaqqoqlardır. Görəcəksiniz, o, fəhlə sinfinin başına bəla olacaqdır. Nə cahpərəst, nə intriqan, nə qorxunc adamdır o, bilməzsiz. Stalinə görə, bombaçı olmayan birisi həqiqi revolyusioner ola bilməzmiş, heç təsadüfi deyil ki, ətrafını bu cür qafqazlılarla doldurmuşdur.

Biz Stalinin hər halda başqaları kimi çox da şöhrət sevən bir adam görünüşündə olmadığına, xüsusi həyatında təvazökar davrandığına, fotoqrafiyalarının belə digər komissarlar kimi heç bir yerdə görünmədiyinə işarə edincə, o, əlilə başı üzərindən bir jest edərək:

- Eh?... - dedi. - Ona görə ki, kifirdir.

Bir cüt ayaqqabının verdiyi zövq

Moskvaya payızda gəlmişdik. Qış üçün yaxşı da tədarüklü deyildik. Hələ mənim ayaqlarım demək olar yalın idi. Yayda Azərbaycan dağlarında daşdığı «çust» deyilən incə bir ayaqqabı daşıyırdım. Günlər keçir, havalar soyuyurdu. Moskvanın sərt qış günləri yaxınlaşırdı. «Hərbi kommunizmin» şiddətli günlərində ayağa bir ayaqqabı tapmaq imkansızdı. Bir ayaqqabı üçün müraciət, xahiş etmək isə heç ağılıma belə gəlməzdi. Bu kimi əskikliyə dözəcək, düşdüyümüz şəraitdə görülməsi mümkün olacaq işlərlə məşğul olacaqdıq.

«Rumyansev muzeyi» deyilən Moskvanın əski mədəni müəssisəsi yaşadığımız evin yerləşdiyi məhəllədə idi. Burada müəzzəm bir kitabxana vardı. Oraya getməyə qərar verdim. Azərbaycan tarixi və müxtəlif mövzular üzərində araşdırmalar aparırdım. Yarı ac, yarı çıpaq bir vəziyyətdə hər şeyi unutmuş, kitablara dalmışdım.

Qış qar təpələri və dondurucu havası ilə bərabər gəldi. Yay çustu ilə günü-gündən kitabxanaya getmək çətinləşirdi. Bu çətinliyi əvvəl yanımda olan qalın yun corabı geyməklə qarşıladım; sonra madam Berzanovskinin borc kimi verdiyi keçədən «valenka» dedikləri çəkmə

işimə yaradı. Fəqət havalar bir az ilıqlaşdı, qarlar əriməyə başlayınca valenka artıq geyilməz oldu. O zaman təkrar Azərbaycandan gətirdiyim çust ilə qalın yun coraba qayıtdım. Fəqət hər gün tədqiqat işindən dönüncə bu corabı gözəlcə sıxıb, ocaq başında qurutmaq lazım gəlirdi.

Nəyin bahasına olursa-olsun, bir ayaqqabı tədarük etmək artıq zəruri olmuşdu. Üstümüzə qalmış bir qızıl pul var idi. Bununla bəlkə də bir cüt ayaqqabı almaq mümkün idi. Fəqət ayaqqabı haradadır, yoxdur ki alasan. Bu arada amerikalı fəhlələrdən bir hissəsinin Rusiyadakı fəhlələrə dağıtmaq üçün bir gəmi ayaqqabı gəldiyi xəbəri nəşr edildi. Bir neçə gün sonra bu ayaqqabıların «suxarovka» deyilən bazarda satılığa çıxarılacağını öyrəndik. Bunlardan bir cütünü satın almaq ümidi ilə Məhəmməd Əli ilə birlikdə bazara getdik, üstümüzdəki qızıl istənilən qiymətin əsasını təşkil etmək üzrə idi, fəqət kifayət deyildi. Əsl dəyər təşkil edən şeyləri də buna əlavə etməli idik; bu dəyərlə əşyadan bir neçə iynə, bir az tikiş sapı və bir qədər də duz vermək lazımmış, bu «əmtəələr» o dövrün qızıldan da qiymətli valyuta malları idi. Şükür olsun ki, bu «valyuta» mallarından bir qədər var idi; verdik, nəhayət, ayaqqabıları aldıq. Böyük bir sevinc içində evə dönürdük. Mən öndə, Məhəmməd Əli arxada addımlayırdıq. Məhəmməd Əlinin səsinə eşitdim:

- Bura bax, bu yürüş ancaq bayram hədiyyəsi alan uşaqlarda olur!

Məhəmməd Əlinin xüsusi qatırı

Moskvada Kommunist Partiyasının 8-ci qurultayı açılırdı. Bu münasibətlə Rusiyanın hər tərəfindən hökumət mərkəzinə nümayəndələr gəlmişdi. Qafqazdan da ən məşhur kommunist liderləri gəlmişdilər. Bu arada Kronştad qiyamı başlamış və bu hadisə məmləkətin hər tərəfində diqqətəşayan təsir buraxmışdı. Üsyan az bir vaxtda dərhal yatırılmışsa da, Lenin bu hadisədən dərs alaraq «hərbi kommunizm» taktikasını «nep» deyilən yeni iqtisadi siyasət taktikasına çevirmişdi. Sovet siyasətində yeni bir dövr təşkil edəcək bu hadisənin Azərbaycanda nə kimi təsirlər yaratdığını öyrənmək lazım idi; bu münasibətlə alınacaq tədbir və hərəkət xəttinin əsasını doğru olaraq təsbit edə bilmək üçün bu informasiyalara böyük bir ehtiyac var idi.

Məhəmməd Əliyə dedim ki:

– Yoldaş Stalinlə görüşdüyümüz zaman İran inqilabı haqqındakı xatirələrimdən bəhs etdiyim yadındadır. O, bunlara aid materialları dərhal dönüb, Bakıdan gətirməni istəmişdi. Mən işi sonraya saxladım. İndi əsl vaxtı gəldi. Qurultay nümayəndələri bu günlərdə Bakıya qayıdılar; bir yolunu tapıb, onlarla birlikdə Bakıya getsən fəna olmaz, vəziyyəti öyrənmiş olarsan.

Məhəmməd Əli İran inqilabı haqqında materialları gətirmək üçün Bakıya gedəcək deyə məsələni Berzanovskiye açıyıq. Məsələ onu da maraqlandırdığından (bazar günü olmasına baxmayaraq, məsələ təcili olduğundan) dərhal telefonla məsələni Stalinə ərz edir. Stalin dərhal «Məhəmməd Əli yola çıxsin» deyə əmr edir. Nümayəndələr bir az sonra, o axşam yola çıxacaqlarından Berzanovski tələsik büroya qaçır, lazım olan kağızları hazırlayır və xüsusi olaraq qoşdurduğu komissarlıq xizəyi ilə gələrək bizi də evdən götürür. Birlikdə stansiya gəlirik. Gecikmişik. Nümayəndələri aparan qatar on dəqiqə əvvəl hərəkət edibmiş...

İndi nə olacaq? - deyə Berzanovski böyük bir qüssə ilə stansiya şefinə:

- Bu necə ola bilər, yoldaş Stalin əmr edib, yoldaş Məhəmməd Əli bu qatarla gedəcəkdi?..

Stansiya şefi:

- Yoldaş direktor, üzülməyin, hələ ki, gec deyil, əlacı var. Qatar iki stansiya irəlində su almaq üçün yarım saata qədər gözləyəcək; xüsusi bir lokomotivlə bir vaqonu elə indi yola salırıq, yoldaş onunla gəldər, nümayəndə qatarına yetişər.

Berzanovski:

- Bravo, yoldaş şef!.. - deyə dərin bir nəfəs aldı. On dəqiqə sonra «Məhəmməd Əlinin xüsusi qatarı» hərəkət etdi, arxasınca bir də onu gözləsinlər deyə, bir teleqram vuruldu.

Kontr-revolusioner müsavətçi Məhəmməd Əlini aralarında Orconikidze, dr. Nəriman Nərimanov, Qorxmazov, Ter-Mikaelyan və sairələri kimi bolşevik başçıları olan 8-ci Kommunist Partiyası nümayəndələrini aparan xüsusi qatar gözləyib durmalıdır; çünki...

Yoldaş Stalinin əmri icra ediləcək!..

Məhəmməd Əli getmiş, bir müddət Bakıda qalmış, vəziyyət haqqında dolğun məlumatlarla yüklü olaraq geri dönmüş, fəqət səyahəti-

nin «əsl mövzusu olan» materialları tapıb gətirə bilməmişdi. Əslində biz xatırlatmadıqca, bunları axtaran da yox idi.

Abbasqulu Butırkadan çıxır

Kommunist Partiyası mərkəzi bürosundan Berzanovskiye telefon edib, Rəsulzadəni dostu Abbasqulu Kazımzadə axtarır deyiblər. Dərhal getdik. Dostumuzu yanımıza gətirdik... İndi üçümüz - mən, Məhəmməd Əli və Abbasqulu - bir otaqda yaşayırıq.

Abbasqulu, xatırlayarsınız, Stalinin mənə verdiyi ilk sözə görə Moskvaya bizimlə bərabər gələcəkdi. Son dəmdə ona bu «şərəfi» vermək istəmədilər. Yerli kommunistlərin ona qarşı xüsusi bir nifrəti vardı. İdeoloji mübarizə illərində onları ən çox pozan, məğlubiyyətə uğradan o olduğundan onu mütləq incitmək və hər cür həqarətlə «alçaltmaq» istəyirdilər.

Abbasqulunu Moskvaya canilərə məxsus adi sürgün eşelonunda göndərmişdilər; həbsxanadan-həbsxanaya keçə-keçə o, nəhayət, Moskvanın Lubyanka deyilən meydanındakı məşhur Butırka zindanına salınmışdı. Bir müddət burada da «staj» keçdikdən sonra qapıları açmış, onu küçəyə atmışdılar.

Abbasqulunu bir işə qoymaq lazım gəlirdi. Onun üçün Berzanovskinin bələdçiliyi ilə yenə Stalinin yanına getdik, bu zaman o Millətlər Komissarlığı, qısaca Narkomnats (rusca Narodny Komissariat Nasionalnostey sözlərinin baş hərflərindən ibarətdir) Nazirliyi Xalq komissarı (naziri) idi.

Millətlər Komissarlığı nazirinin otağında görüşdük. Əvvəllər məşğul olduğu dəftərxana məmurları ticarətinə münasib olaraq Abbasquluya yeni yaranmaqda olan komissarlığında təchizat məmurluğu verilməsi üçün Stalin Berzanovskiye təlimat verdi.

Türkiyəyə gedə bilərəmmi?

Abbasqulunun işi ilə əlaqədar görüşdüyüm əsnada Stalin:

- Necə yaşayır, nə düşünür, nə edirsiniz? - deyə hal-əhval tutdu.

-Xırda-mırda işlərlə, gündəlik həyat zərurətlərilə məşğulam, - dedim.

- Həyat deyilən şey əslində elə xırda-mırda işlərdən ibarətdir, hər halda bir perspektiviniz vardır, - dedi.

- Moskvada qaldıqca bir perspektivim yoxdur, - dedim.

- Bəlkə Türkiyəyə gedəsiniz? - dedi.

- Hm... - deyə bir az düşündüm, sonra, - bəli, - dedim. - Artıq Türkiyə ilə tam anlaşmış vəziyyətdəsiniz... Bəlkə də mənim oraya getməyimə bir maneə yoxdur. İcazə versəniz, bundan məmnuniyyətlə istifadə edərim, nə deyirsiniz?.. - deyə cavab verdim.

Stalin dərhal qalxdı. Bıqlarını buraraq otağın içində bir o tərəfə - bir bu tərəfə gedərək,

- Bu qərardan vaz keçin, - dedi.

- Qərar deyilən bir şey yoxdur, bu fikri indicə mənə əslində siz təlqin etdiniz, - dedim.

- Yox, təlqin etməmiş olum, - dedi.

Məsələ aydınlaşdı. Moskva yolunda ikən müəyyən ideoloji nümayəndələri olan müxaliflərə qarşı Sovet hökumətinin mərhəmət göstərdiyindən hətta Ukrayna şeflərindən Verniçenkoya xaricə getmək üçün izhar etdiyi arzunu təmin edərək, rəsmən icazə verilmiş olduğundan danışan Stalinin artıq bunu bir daha təcrübədən keçirmək niyyətində olmadığı məlum oldu (bolşeviklərin Ukrayna haqqındakı tədbirlərini təqdir edən Verniçenkunun xaricə çıxdıqdan sonra fikrini dəyişdirərək, sovet dövlət adamlarına qarşı müxalif bir şəkildə danışmasından bəhs edən Stalin təcrübədən keçmiş bir işi ehtimal ki, bir daha təcrübə etmək niyyətində deyildi).

Yeni mənzil, yeni məşğələ

«Təchizat məmuru» Abbasqulu dostumuzun təşəbbüsü ilə üçü-müzə Millətlər Komissarlığının idarəsində Pereçistenski bulvarda yerləşən binada iki otaqdan ibarət yeni bir mənzil ayrıldı. Bu arada Şərq Dilləri İnstitutunda (səbiq Lazarev İnstitutu) fars və rus dilləri müəllimliyinə təyin olundum. Bu təyinatı mənə həmin institutun müdirliyinə təyin olunmuş tatar ziyalılarından tanışım İsməti təmin etmişdi. Az bir vaxtda buradakı şərqşünaslarla yaxşı münasibətlər, hətta dostluq yaratdım. Bunlardan birinə ədəbi mətnləri oxumaqda yardım göstərmişdim. O, bir gün mənə:

- Sizdən soruşmadan bir iş eləmişəm; sizə bir akademiya payı təmin etdik, - dedi.

Bütün instituta iki akademiya payı - «alimlərə məxsus ərzaq təyinatı» varmış. Payları bölüşdürən heyətdə bizim professor da sözükeçən üzvlərdən biri imiş. Bizim mənsub olduğumuz institut professorlarından bu iki paya ona qədər namizəd varmış. Dostum bu paylardan birinin mənim üçün ayrılmasına müvəffəq olubmuş.

Ona təşəkkür etdim. Akademiya payı deyib üstündən keçməyin. Kommunist inqilabının o hər tərəfdə qəhətlik doğuran bir zamanında ağ un, şəkər, çay, qəhvə, ət, yağ, çörək və sairədən ibarət bir ərzaq təyinatı tapmaq həddindən artıq qayani-təşəkkür ikən, bunu dostluğun həqiqi bir təzahürü olaraq almaq həqiqətən də təminedicisi bir şeydi.

Yeni mənzil ilə yeni məşğələ sürgündəki həyatımıza bir az fərəh gətirmişdi; yeni təbiiq olunan «nep» siyasəti nəticəsində şəhərlər arasında artan xüsusi gəliş-gedişlər sayəsində məmləkətdə təmaslar da artırdı. Maddi cəhətdən olduğu kimi, mənəvi cəhətdən də nisbətən rahat bir nəfəs almağa başlamışdıq.

Şərqşünaslar Cəmiyyətinin sədri

Bir gün Millətlər Komissarlığının baş katibi Braydo görüşmək üçün məni komissarlığa dəvət etdi. Təyin olunan saatda onunla komissarlığın komissara (yəni Stalinə) məxsus otağında görüşdük. Məsələ demə nə imiş...

Millətlər Komissarlığı Şərqi öyrənmə işlərilə məşğul olacaq elmi bir cəmiyyət təşkilinə qərar vermişdir. Rusiyanın tanınmış şərqşünaslarından təşəkkül edəcək bu cəmiyyətdə sovetlərdəki millətlərin elm sahəsində nüfuz sahibi olan nümayəndələri də iştirak edəcək; mən də bu cəmiyyətin sədrliyini öhdəmə götürəcəyəmiş.

Bu göstərilən diqqətə təşəkkür etməklə bərabər, belə bir cəmiyyətə sədr olmayacağımı dedim.

- Nə üçün? - dedi.

- Hər şeydən əvvəl özümü hər kəsdən daha yaxşı tanıdığım üçün. Mən davamızla bağlı olaraq müəyyən qədər elmlə məşğul olsam da, özümü, ad və san sahibi məşhur alimlərin iştirak edəcəkləri səlahiyyətli bir elmi müəssisənin sədri olacaq bir səlahiyyətdə görmürəm.

Braydo israr etdi:

- Lüzumsuz bir təvazökarlıqdır bu! - dedi.

- Xeyr, söylədiyim bir həqiqətdir. Sizinki isə mübaliğəli bir iltifatdır, - dedim.

Braydo təkrar israr etdi. «Əllamə» olduğumu mənə isbata çalışdı. Mən də belə olmadığımı söyləyib durdum. O, yoldaş Stalin Sizdən bu vəzifəni qəbul etməyinizi şəxsən rica edir, deyə ən qüvvətli arqumentini işə saldı.

Mən də:

- Ona mənim tərəfimdən təşəkkür edin, fəqət üzrümü də yetirin, - dedim. O, yenə israr etdi, təkrar Stalinin nüfuzuna istinad etdi. Baxdım ki, məsələ ciddi bir şəkil alır. Taktikamı dəyişdirdim:

- Mən səlahiyyət sahibi dünyaca məşhur şərqşünasların toplaşdıqları bir cəmiyyətə sədr olmaq ədəbsizliyini boynuma götürə bilmərəm, fəqət çox arzu edilirsə, bu cəmiyyətdə sırası bir üzv kimi işləyə bilərəm bəlkə... - dedim.

Braydo bu yumşalmadan məmnun bir əda ilə dərhal:

- Yaxşı, üzv olun, - dedi.

- Fəqət bunun şərti var, - dedim.

- Nədi o şərt?

- Təsəvvür olunan cəmiyyətin nizamnaməsini bir kərə tədqiq etməliyəm... Braydonun üzü səyridi.

- Fəqət, - dedi, - nizamnamə normal bir nizamnamədir, tədqiqə nə ehtiyac?

- Nə olsa da, hər nizamnaməni nə qədər normal olsa da, bir kərə tədqiq etmək işə ciddiyyətlə əhəmiyyət verən hər bir kəsin görəcəyi normal işdir, - dedim.

- Nizamnamə yalnız bir nüsxədir, onu başqalarına da göstəririk, - dedi.

- Böyük bir komissarlıq üçün onu çoxaltmaq elə bir iş deyil, - dedim.

- Yaxşı, - dedi, ayrıldıq.

Bir neçə gün sonra nizamnamənin istədiyim surəti gəldi. Tədqiq etdim. Maddələrindən birində üzvlərinin 51 faizinin Kommunist Partiyası nümayəndələrindən olmasının zəruri olduğunu yazıldığını gördüm.

- Hə! - deyə dərin bir nəfəs çəkdim və dərhal son qərarımı Bray-

doya bildirdim; Şərqşünaslıq Cəmiyyətinə üzv belə olmayacağam, - dedim, - çünki bu, elmi deyil, siyasi bir cəmiyyətdir.

Şərq Millətləri Kommunist Universiteti professorluğu

Braydonun təklifindən bir həftə sonra Pereçistinski bulvardakı mənzilimizə üç gəncdən ibarət bir heyət gəlir. Bu, Moskvada yeni təsis olunan «Şərq Millətləri Kommunist Universiteti» tələbələri adından göndərilmiş xüsusi bir heyətdir. Bu universitet Şərq məmləkətlərində kommunizmi yaymaq üçün propaqandistlər yetişdirmək məqsədilə yaradılmışdı. Heyətin üç üzvündən biri bakılı, biri gəncəli, biri təbrizli idi. Demək, «bütün Azərbaycan» bizimlə görüşməyə gəlmişdi. Gənc yurddaşlarımı əhəmiyyət və diqqətlə dinlədim. Onlardan biri nə üçün gəldiklərini dedi.

- Universitetimizdə «Şərq ellərində inqilab hərəkatları» kafedrası boşdur, - dedi. - Buraya təyin edilmək üçün səlahiyyət sahibi bir professor axtarırlar. Biz düşündük-daşındıq, bu kafedraya Sizdən daha səlahiyyətli bir professor tapılmaz qənaətinə gəldik. Yoldaşlar bir səsle qərar verdilər və bizi Sizin yanınıza göndərdilər. Bu müəllimliyi qəbul etmək lütfünü bizdən əsirgəməməyinizi rica edirik.

- Uşaqlar, gəldiyinizə çox məmnun oldum. Azərbaycanın üç müəllim mərkəzini təmsil edən heyətinizə müsbət cavab verə bilməyəcəyimə həqiqətən təəssüf etdiyimə sizi inandırırım.

- Cavabınız niyə müsbət olmasın?

- Olmaz, uşaqlar, inciməyin, amma olmaz!

- Niyə olmaz?

- Olmaz, çünki müəllim ilə tələbə arasında hər şeydən əvvəl bir səmimiyyət olması şərtidir. Mənim söyləyəcəklərimi siz daima qeyd-şərtlə qəbul edəcək, bu müsavətçi əcəba hadisələri doğrumu izah edir? - deyə düşünəcəksiniz. Mən də daima mənim söylədiklərimi bu kommunistlər əcəba tam bir etimadla dinləyirlərmi? - deyə düşünəcəyəm. Nə məndən sizə yaxşı bir müəllim, nə də sizdən mənə yaxşı bir tələbə olmaz!

Əfqanıstan səfərətini istiqbal

Qapım döyülür, «gəlin» - deyirəm. İçəri tanımadığım birisi girir.

- Mən, - deyir, - Xarici İşlər Komissarlığının məmurlarındanam. Stalin yoldaşın tövsiyəsi ilə Çiçerin yoldaş məni Sizin yanınıza göndərdi.

- Nə olub, xeyir ola?!

- Əfqanıstandan bir səfərət gəlir. Onları qarşılamaq üçün onlara Sovet hökuməti adından farsca xitab etmək lazımdır. Fars dilini isə Moskvada Sizdən yaxşı bilən yoxmuş. Yoldaş Stalin bu iş üçün yoldaş Çiçerinə Sizi tövsiyə etmişdir. Bu işi lütfən öhdənizə götürün.

- Təəssüflər olsun, edə bilmərəm!..

Sovet xariciyyə məmuru gözləmədiyi bu cavab qarşısında özünü itirdi. Çiçerin və Stalinin ricalarından ibarət olan bir təklifi Şərq Dilləri İnstitutunun bir müəllimi hansı cəsarətlə rədd edir, - deyər düşündüyünü ifadə edən bir heyrətlə:

- Niyə?! - deyir.

Bu «niyənin» cavabını səmimi olaraq vermək Bakıda «Osobı ot-del»dəki müstəntiqə cavab verməkdən daha müşküldür. Ona tərcümeyi-halımı və siyasi vəziyyətimi açıb söyləyəcək deyildim ki...

- Edə bilmərəm, heç edə bilmərəm, - deyib dururdum. Məmur əl çəkmir, mütləq rəddin səbəbini öyrənmək istəyir.

- Adi bir mütərcim vəziyyətinə düşmək istəmirəm, - deyirəm; başa düşmür.

- Şərqdən gələn müsafirləri Sovet hökuməti adından qarşılamaq bir şərəfdir. Bu fürsətdən niyə istifadə etmək istəmirsiniz? - deyər israr edir.

- Adi bir mütərcim olmaqda nə şərəf varmış, - deyirəm. - Mən Xarici İşlər Komissarlığının əfqan heyəti şərəfinə tərtib etdiyi bir ziyafət və ya qəbula rəsmən dəvət olunan müsafirlər arasında olsam və burada yoldaş Çiçerin məna müsafirlərlə müzakirələrdə lütfən tərcümanlıq vəzifəsini qəbul etməyim üçün müraciət edərsə, o zaman başqa, bu bir şərəf işi sayıla bilərdi. Başqa cür bu iş olmaz.

Məmur:

- Yaxşı, eşitdiklərimi ərz etmək üçün gedim, sonrasını fikirləşərik, - dedi getdi.

Bir neçə gün sonra İnstitutdayam. Sizi axtarırlar, dedilər. Baxdım bizim xarici işlər məmuru.

- Qapıda Sizi avtomobiliniz gözləyir. Çiçerin yoldaş Sizi əfqan elçilərinin gəlməsi münasibəti ilə təşkil ediləcək təntənəyə dəvət edir. İndi isə heyət üzvləri ilə öncədən tanış olmaq məqsədi ilə dəvət olun-

muş şəxslərdən bir qismi ilə bərabər stansiyaya getməliyik.

O anda məni bir narahatlıq bürüdü, «dilimin bələsınamı düşdüm?» - deyər içim sıxıldı. Fəqət bu anda maşına minməkdən başqa bir yol yox idi.

Tanıdığım məmurun başqa maşında iki məmur da var idi. Bunlar mənə uzun-uzadı əfqanlara aid istiqbal proqramını başa salır, bu proqrama görə təşkil olunacaq qəbul təntənələrinə digər Sovet xadimləri ilə bir səviyyədə tutulacaq müsafir sifətilə iştirak edəcəyimi və yoldaş Çiçerinin də məndən mütərcimlik xahiş edəcəyini deyib dururdular.

Bütün bunları tam bir sükutla qarşılayarkən məni narahat edən əsl şey düşdüyüm bu tələdən necə sıyrılıb çıxacağım düşüncəsi idi.

Maşın dayandı. Stansiyaya gəlmişdik. Perronda bir az duracaq, müsafirləri gözləyəcəkdik. Mərasimə məsul olan adam mənə yanaşdı, səfərət heyətini istiqbal üçün istifadə olunacaq sözləri eyni ilə tərcümə etməmi xahiş etdi. Mən əvvəlcə tanış olduğum məmura:

- Şərtimiz bu deyildi, - dedim.

O, yenidən heyrətlə:

- Niyə belə edirsiniz? - deyər vəziyyəti heç cür başa düşmür.

Nəhayət, səbrim tükəndi, ona:

- Çətin də olsa, yoldaş Çiçerinin bir qəzaya uğrayaraq mühacir və ya sürgünə göndərilmiş bir adam vəziyyətinə düşdüyünü fərz edək. Bu vəziyyətdə o, adi bir mütərcimlik vəzifəsini özünə rəva görərdimi? - deyirəm.

Məmur lap özünü itirir:

- Bu nə sözdür? - deyir və dərhal enerjili bir jestlə perronun ta o başında duran digər yoldaşları ilə danışmaq üçün addımlayır, bu əsnada içimdən bir səs:

- Nə durursan!.. - deyir.

Tez perrondan çıxıb, hərəkət etməkdə olan tramvaya minirəm. Məni təhdid edən «şərəf»dən bu sürətlə azad oluram.

Səfərəti gətirən qatarın bir saata qədər gecikməsi məmurları müşkül vəziyyətdən qurtarır. İnstituddakı dosentlərdən birinin cəlb edilməsi ilə istiqbal mərasimi birtəhər baş tutur. Bunu öyrəncə mənim də narahatlığım bir az azalır.

Ertəsi gün İnstituddakı dostlar məni tələdən qaçıb qurtarmağım münasibəti ilə təbrik edirlər.

Müsəlman qəhətçələrinə yardım cəmiyyəti

1921-ci ildə İdil (Volqa) çayı çevrəsində qorxunc bir qəhətlik və aclıq olmuşdu. Buralarda öz əzizlərini yeyən insanların olması danışı-lırdı. Deyirdilər ki, qida maddəsi olan torpağı bölüşdürə bilməmək üzündən kəndlilər silahlanaraq bir-birinin üstünə hücum çəkmişlər... Aclığın doğurduğu səfalət haqqında bu cür tükürpərdici təfsilat ağız-dan-ağıza təkrarlanıb gedirdi. İnciləbi hadisələr və vətəndaş müharibə-sinin bir nəticəsi olaraq yaranmış bu səfalət üzündən iyirmi milyona yaxın adam ölüb getmişdi.

Qəhətçələlərə yardım məqsədi ilə Moskvada yaşayan bəzi ictimai xadimlər tərəfindən «Qəhətçələlərə ümumi yardım cəmiyyəti» adı ilə xüsusi bir təşkilat təsis edilmişdi. Bu cəmiyyət cürbəcür vasitə-lərlə ianələr toplayır və aclıq çəkən rayonlara xüsusi dəstələr göndərə-rək yardım edirdilər.

Moskvada yaşayan tatar (müsəlman) ziyalılarında bir qrupu qə-hətçələlərdən çoxunun türk və müsəlman əhalidən ibarət olduğunu nəzərə alaraq, «Qəhətçələlərə yardım cəmiyyəti» adı ilə bir komitə təşkili üçün rəsmi məqamlara müraciət etmişdilər. Bu məqsədlə yazıl-mış müraciətlərini Leninin katibi cəsarətverici bir mehribanlıqla qarşı-lamış, fəqət bu kimi məsələlərdə söz sahibi olan yoldaş Stalinlə də bir kərə danışmaq lazım gəldiyini bildirmişdir. Stalin isə o zaman Mosk-vada deyilmiş, yaxında qayıdacaqmış, onda bu məsələ üçün onunla görüşmək gərək imiş.

Qeyd olunan bu münasibətdən həvəslənən Moskvadakı müsəl-man ziyalıları indi görəcəkləri işlərin planını çəkir; Müsəlman Komitə-si adından bütün islam dünyasına bəyannamələr yayaraq, müsəlman qəhətçələrinə yardım üçün müsəlman şəfqəti namına din qardaşları-nın riqqəti təhrik olunacaq və nəticədə Hindistan, Misir, Türkiyə, İran, Əfqanıstan və sairə kimi məmləkətlərdən, şübhəsiz ki, böyük miqdar-da ianələr gələcək, zavallı millətdeşlərimizin bu surətlə olsun ələm və iztirabları bir az da olsun azalacaqmış.

Moskva müsəlman ziyalıları niyyətlərini mənə açdılar, mənəm də bu təşəbbüsə qoşulmamı istədilər. Hətta yaxında Moskvaya qayıdacaq Stalinə müsəlman ziyalıları adından göndəriləcək heyətə mənəm də daxil olmamı arzu etdilər. Onlara xam xəyallara qapıldıklarını dedim.

Düşünülən bu təşkilata Sovet hökumətinin hər şeydən əvvəl prinsip baxımından icazə verməyəcəyini, praktik məqsədlər üçün olsa belə, insanlara din və millət fərqi əsas tutaraq yardım təşkil etməyin kom-munist internasionalizmi anlayışı ilə uyğun gəlmədiyini xatırlatdım.

Onlar mənəm nəzəriyyəçilik etdiyimi, məsələnin isə fələn həll edilmiş olduğunu, işin indi yalnız Stalinlə bir dəfə görüşməyə qaldığı-nı, bunun sadəcə bir formal məsələ olduğunu irəli sürdülər və mütləq mənəm də Stalinin yanına gedəcək heyətin tərkibinə daxil olmamı is-rarla tələb etdilər (Stalinlə olan münasibətimi mübaligəli surətdə tə-səvvür edən bunlar mənəm bu heyətə girməmə xüsusi əhəmiyyət verir-dilər). Mən bu təşəbbüsün müsbət bir nəticəyə varacağına inanmır, inanmadığım və öncədən nəticəsiz qalmağa məhkum olduğuna şübhə etmədiyim bir təşəbbüsdə faktiki iştirakda da bir mənə görmürəm, de-dim. Siz madam ki, bu təşəbbüsə girişmişiniz, işi axıra çatdırın, mən-əm bədbinliyim özünü doğrultmasa, iş müsbət bir nəticəyə vararsa, onda mən sizə söz verirəm, əlimdən gəldiyi qədər bu işə yardım edə-cəyəm, - deyə təminat verdim.

Heyət getdi. Stalinlə görüşüb gəldi.

- Necə oldu? - dedim.

- Necə olacaq, əla! Stalin bizi gözəlcə qəbul etdi. Sizin bədbinli-yinizə qətiyyətlə əsas yoxdur. Projələrimizi çox faydalı və müsbət qi-yətləndirdi!..

- E?..

- Yalnız bir dəfə də müsəlman kommunistlərdən soruşaq, - dedi.

- Müsəlman kommunistlər bu işin mümkün olmayacağını deyə-cəklər, təbii, - dedim.

Elə də oldu. Qəti cavabı almaq üçün gedən heyətə Stalin «böyük bir təəssüflə»:

- Müsəlman kommunistləri bu işin əleyhinədirlər, - demişdi.

Azərbaycanı Azərbaycana birləşdirməlimi?

Məhəmməd Əli küçədə Bakıdan yeni gələn Orconikidzeyə rast gəlmiş, Orconikidze Stalinin bizi görmək istədiyini və gəlsək, Kreml-də bizi qəbul edəcəyini demişdi.

Orconikidze qafqazlı bolşeviklərin qocamanlarındandı. Stalinin

əski mübarizə yoldaşı idi. Qafqazın sovetləşdirilməsində mühüm bir rol oynamışdı. Bəhs etdiyimiz dövrdə də böyük komissarlıqlardan birini tutmuşdu. Stalinin ən yaxın, sevdiyi və təqdir etdiyi şəxslərdən idi. Məhəmməd Əli ilə çarlığa qarşı bərabər aparılan mübarizə dövründə tanış olmuşdular. Çar polisinin təqibinə qarşı Məhəmməd Əli onu müəyyən bir vaxt saxlamışdı. Bir-biri ilə sənələ danışdılar. Dəvəti qəbul etdik. Təsbit olunan gün günorta vaxtı Kremlin bayır qapısındaıy. Gözətçi pəncərəsinə kimliyimizi bildirdik. Məqsədimizi dedik. Gözətçi bizi başdan-ayağa süzdü. İçəri zəng etməyə çox da cəsarət etmir, tərəddüd edirdi. Kim bilir, nə düşünmüşdü. Bu əsnada onu ta İstanbuldan tanıdığım Kamo peyda olur.

Kamonu 1911-ci ildə İstanbulda çarizmdən qaçan bir mühacir həyatı yaşayarkən görmüşdüm. Bir gün Parisdən gəlmiş, İran məşrutə hərəkatı zamanı münasibətdə olduğum gürcü inqilabçılarından birinin tövsiyənaməsini gətirmişdi. Yanında vaxtilə Stalinin Tiflisdə, Erivan meydanında qarət etdiyi dövlət pullarından 100 manatlıq bir əskinas vardı. Bu əskinası xırdalamaq istəyirdi. Ona Sirkəçidəki sərraflara dəyməyi məsləhət gördüm. Getdi pulu xırdalaya bildi. Niyyəti bir-iki gün İstanbulda qalmaq, sonra isə bir yol tapıb Qafqaza keçmək idi. Orada Türkiyə sərhədinə yaxın bir yerdə yurd salacaq, çarizm əleyhinə bir neçə terror aktı həyata keçirəcəkdi.

Ertəsi gün qəzetlərdə bolqariyalı bir komitəçinin yaxalandığını oxudum. Qəzetlərdəki təsvirdən yaxalanan «bolqar»ın bizim Kamo olacağını təxmin etdim. Dərhal İttihad və Tərəqqi mərkəzində tanıdığım yurddaşım prof. Əli bəy Hüseyinzadənin yanına getdim. Məsələni danışdım. Yaxalanan adamın bolqar çetəçiliyi ilə əlaqəsi yoxdur, bu, Rusiya çarizmindən gizlənen, qaçan bir təşkilata mənsubdur, - dedim. İşə müdaxilə etməsini xahiş etdim.

İki gün sonra bizim Kamo gəldi. Onu gündüz həbsxanaya salmış, gecələri hotelə gətirirlərmiş, yaxşı da rəftar edirlərmiş. Rus konsulxanası da onu daim tələb edib dururmuş. Bu tələbi rədd etmiş və nəhayət, azad edərək, həmin anda İstanbuldan getməsini tələb etmişlər. O indi məmnun olub, təşəkkür edir və yalnız bircə dərdinin olduğunu deyirdi:

- Nə olar, bir təşəbbüs də edin, bombalarımı da geri versinlər.

- Bu, artıq ağ olar, bombanı bir təhər taparsan, indilik hökumətin vəziyyətini pisləşdirməmək üçün tezcə buradan çıx get, - dedim.

İndi bu Kamo Kremlin qapısında bizə bələdçilik edir.*

Kamo dərhal telefonu götürdü. İçəri girmək icazəsini alaraq, bizi ta Stalinin apartmanına qədər müşayiət etdi.

Stalin bizi yemək otağında qəbul etdi. Orconikidze də orada hazırı. Masada çoxdan görmədiyimiz və heç bir tərəfdə tapılmayan ağ çörək, nəfis Gürcüstan şərabı, qara Azərbaycan kürüsü və sairə vardı.

Həm yeyir, həm də danışır. Söhbətin təşəbbüsü Stalinin əlində idi. Bir vaxt bizə xitabla:

- Azərbaycanda bir az hökumət etdiniz. Fəqət çox dərin bir iziniz qalmışdır. Bu izlə hələ də mübarizədəyik. Təmsil etdiyiniz ideyanın təsirlərini tamamilə aradan qaldırmaq üçün daha uzun zaman və daha çox işləmək lazımdır. Xüsusilə, ziyalılar millətçilik ruhu ilə aşılanmışlar, - dedi və sonra üzünü şəxsən mənə çevirərək:

- Sizcə, bu millətçilik təsirinin əsas amili nədir? - deyə soruşdu.

- Millətçilik deyilən hadisə bir insan birliyinin öz varlığını müdafiədən başqa bir şey deyildir. Fərdlərdə müdafiəyi-nəfs təbii və qanuni olduğu kimi, milli kollektivin öz özəlliklərini müdafiəsi də təbii bir hadisədir, - dedim.

- Yox, - dedi, - məsələ daha çox bəsitdir. Millətçilik deyilən hadisə yerli ziyalıların öz mənfəətlərini qısqanmaqdan başqa bir şey deyildir, - dedi.

Bu əsnada otağın birindən o birinə telefon başına keçən Kalinin (o zamankı Sovet İttifaqı prezidenti) peyda oldu. Stalin dərhal ona:

- Yoldaş Kalinin, Azərbaycanı Azərbaycana birləşdirmək istə-misiniz?! - deyə xitab etdi. O isə heç dayanmadan əli ilə sərt bir jest edərək:

- Yox, yox, istəmirəm, - dedi.

Bu dialoq hər halda o vaxtlar Qafqaz Azərbaycanı kimi İran Azərbaycanının da sovetləşdirilməsi planlarından bəhslə ortada dolayan söyləntilərin çox da səbəbsiz olmadığına bir dəlildi. Bu, dialoq məsələsinin hər necəsə Sovet yuxarı dairələrində müzakirə edilmiş olduğunu göstərirdi.

* Kamo Stalinin çox sevdiyi bombaçılarından idi. Sonralar Tiflisdə motosiklətdə gedərkən özünü bir yük maşınına çırpmış, ölmüşdür. Kamonun ölüm xəbərini alan Stalin dərhal teleqram çəkərək, yük maşını sürücüsünün öldürülməsini əmr etmişdi.

Əcaib insandır Rəsulzadə!

Yemək bitdikdən sonra çay içən vaxt bir küncə oturdum. Stalin mənə:

- Braydonun təklifini qəbul etməmişiniz. Şərqi tədqiq cəmiyyətinə niyə getmək istəmədiniz? - dedi.

- O, elmi deyil, siyasi bir cəmiyyətdir. Üzvlərinin kommunist çoxluğuna sahib olması şərtidir, - dedim.

- Əsla, - dedi, - o maddə Sizin deyil, mürtəcə rus professorlarının əleyhinə yönəlmiş bir maddədir.

Birinci çay stəkanını boşaldıb, ikincisinə keçdiyimiz zaman Stalin daha bir təklif etdi: Kamenevin idarəsində Rusiya inqilab hərəkatını tədqiq edən bir cəmiyyət vardır. Tədqiqlərini nəşr etmək üçün bu cəmiyyət bir jurnal da çıxarır. Siz bu jurnalın redaksiyasına girsəniz, şəxsən Sizin üçün də yaxşı olar. Sovetlərdəki türk elləri bölməsini öhdənizə götürər, redaksiya adından müxtəlif yerlərə tədqiqat səfərlərinə çıxarsınız. Bu surətlə dolayısıyla müsavətçi fikirlərinizi yayar və yerlərdə özəklər də təsis edərsiniz, - dedi.

Üzünə mənalı-mənalı baxdım, içimdən Azərbaycan xalq şivəsilə aldada bilməzsən mənasına gələn «Keçəl suya getməz!» təbirini təkrarlayaraq, Stalinə «yeni iltifatı» üçün təşəkkürlə dedim ki:

- Mən özünə sadıq bir adamam. Nə özümü, nə də başqalarını aldatmaq istəmərəm. Zahirdə məsləki, xasiyyəti müəyyən olan bir redaksiyaya daxil olub, batində başqa bir məqsəd güdmək əlimizdən gəlməz.

Stalin bu cavabdan sonra Orconikidzeyə döndü:

- Əcaib insandır bu Rəsulzadə. İdealizm ona mane olur. Aciz-aciz oturub durur. Heç bir arzu, heç bir ehtiyac ərz etmir, - dedi.

Sensasiyalı hadisə

Kremləndən ayrıldığımız zaman Stalinin otağının yerləşdiyi korrordan çıxarkən, tatar kommunistlərindən Sultan Qalievə rast gəldik. Sonradan milli təmayülçü suçu ilə töhmətləndirilərək, edama məhkum olan Sultan Qalievə lap Bakıdan tanıyırdım. Moskvada onunla bir ne-

çə dəfə görüşmüşdüm. Özünəməxsus orijinal bəzi fikirləri vardı. Bizi görər-görməz:

- Siz burada nə gəzirsiniz, - dedi.

Ona ayaqüstü izahat verəcək deyildik, təbii ki.

- Sizə bir təklifmi etdilər? - deyər maraqlandı...

- Yox canım. Sizdə bir söz var deyəsən, gələrsiniz, söhbət edərək, - dedim. Ayrıldıq.

Ertəsi gün Sultan Qaliev gəldi. Partiya dairələrində sensasional bir xəbər yayılıbmış. Sultan Qaliev maraqlanıb soruşur:

- Bu doğrudurmu ki, dr. Nərimanovu (o vaxt Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikası Komissarlar Şurasının sədri) götürüb, yerinə Sizi (yəni mənə) gətirəcəklər...

- Yox canım, bunu haradan çıxartdınız?..

- Kreml dairələrində belə danışılar.

- Siz aqlınızı itirdinizmi? Bu şeyiylərə necə olur qulaq asırsınız?.. Dr. Nərimanın yerinə bir müsavətçi olan Rəsulzadənin gətirilməsi necə bəhs mövzusu ola bilər?

Bu şeyiylərin, həqiqətən əgər varsa, müəyyən bir məqsədlə xüsusiyə uyduurulub yayıldığını, Sultan Qalievə tez inanan adam olduğuna eyhamla izah edirəm. Fəqət içimdən bu sensasiyalı hadisə ilə bir gün əvvəl Stalinlə Kalininin arasında iki Azərbaycanın birləşdirilməsi mövzusunda «zarafət» arasında hər halda bir münasibət aramağın əbəs olmadığı fikri də aqlıma gəlməmiş deyildir...

Bir məqalənin macərəsi

Əlifba məsələsinin Azərbaycanda mübahisələrə səbəb olduğu günlər idi. Ərəb hərfləri tamamilə götürülüb, yerinə latın hərflərini qoyulsun, yoxsa ərəb hərflərinə səsli hərflər əlavə edilmək surətilə və əlifbanın sadəcə islahı iləmi kifayətlənilsin, deyər cəmiyyət iki zümərəyə ayrılıb, hər iki tərəf öz tezisini müdafiə edirdi. O zaman Azərbaycanda maarif komissarı olan Dadaş Bünyadzadə ərəb əlifbasının islahı tezisini müdafiə edirdi. Bu tezis o zamankı şərtlər və mülahizələrlə Azərbaycan vətənpərvərləri və türkçüləri tərəfindən də müdafiə olunurdu. Dadaş Bünyadzadə Moskvaya gəlişində mənə ziyarət etmiş, əlifba məsələsindəki görüşümü bir layihə halında yazmamı xahiş et-

miş və bu layihənin Azərbaycanı müdafiəsini şəxsən üzərinə götürəcəyini vəd etmişdi. Mən məsələ haqqındakı görüşlərimi bir məqalə şəklində Moskvada Millətlər Komissarlığı tərəfindən nəşr olunan «Jizn nasonalnostey» qəzetində nəşr etdirdim.

Bolşeviklərin ərəb hərflərini latın hərfləri ilə əvəz etməyə xüsusunda gizli və əsl fikirlərini bildiyimizdən (ki bu fikir sonradan həyata keçirilmiş, ərəb hərfləri öncə latın hərflərinə, sonra da rus hərflərinə təbəddül edilmişdir) bu məqalədə türk elləri arasındakı mədəni əlaqələri tamamilə kəsdirməmək üçün yazılanı daha asan oxutdura bilmək məqsədini təmin edən islahatçılara haqq verirdim. Məqaləni eynən nəşr edən bu qəzet sonunda özündən bir-iki cümlə əlavə etmiş və bu əlavə cümlələrdə «əlifbanı» islah xüsusundakı fikirlərimizin kommunizmi müvəffəqiyyətlə yaymaq niyyətindən irəli «gəldiyi» də göstərilmişdi.

Məqalənin Azərbaycandakı oxucuları, təbii, bu fikrin mənə aid olmadığını yaxşıca anlamışlarsa da, bu taktikanın nəyi gözə aldığını da şübhəsiz ki, sezmışdilər. Bu münasibətlə qəzet idarəsi qarşısında verdiyim bütün protestlər nəticəsiz qalmış, göndərdiyim məktub da heç cür nəşr edilməmişdi.

Ənvər paşanın təklifi

Hələ Bakıda «Osobı otdel»in «mətbəx»ində müqəddəratımızı acizənə gözləyib qaldığımız zaman Sovet hökumətinin bütün Şərq millətlərini Avropa kapitalizminə qarşı ayağa qaldırmaq üçün tədbirlər gördüyünə aid hər gün yeni-yeni məlumatlar alırdıq.

Vaxtilə Hindistanlı Bərəkətulla əfəndi, tatar məşhurlarından Əbdürrəşid İbrahimov və Musa Begiyevin Lenin və Stalinin məşhur dekretlərini müdafiə etmək üçün islam dünyasına etdikləri xitablardan xəbərimiz vardı. Bu dəfə isə Bakıda məşhur Şərq millətləri qurultayı toplanırdı. Qurultaya Rusiya idarəsində olan türk-müsəlman millətlərindən başqa, Rusiya sərhədi xaricindəki inqilabçı ünsürlərin nümayəndələri də gəlmişdilər. Günün ən sensasiyalı hadisəsi Ənvər paşanın da bu münasibətlə Bakıya gəlməsi idi. Paşanın müsəlman əhali tərəfindən qarşılandığına dair dastan və rəvayətlər saxlandığımız həbsxananın səskəçməz divarlarından nüfuz edərək bizə qədər gəlirdi. Paşanın minmiş olduğu avtomobilin ətrafını bürümüş qələbəlikdən hərəkət

etməz bir hala gəldiyi, əlini, ətəyini, maşınını öpənlər olduğunu, hər kəsin «aman paşam, nə zaman qurtaracayıq?» deyə ona xitab edildiyi kameradan-kameraya danışılırdı.

Şərq millətləri qurultayında paşaya söz verməmiş, əksinə keçmişdəki siyasi fəaliyyətini acı-acı tənqid edən bir nitqlə qarşılımışlarsa da, lojada görünər-görünməz bütün qurultay ayağa qalxmış, onu əzəmətli bir şəkildə, gurultulu alqışlarla qarşılımışlar.

1918-ci ildəki məğlubiyyətlərdən sonra Ənvər paşanın Rusiyada necə peyda olduğunu təfəsilatını burada anladacaq deyiləm. Yalnız onunla Moskvada ikən görüşümdə bolşeviklərlə hansı məqsədlərlə təmasa gəlmiş olduğuna və bu təmasın nə kimi bir nəticə ilə bitdiyinə aid qeydlərimi birbaşa və dolayısıyla Stalinlə əlaqəsi olduğu üçün burada təsbit edəceyəm.

Moskvaya gəlib yerləşdikdən sonra burada iki türk nümayəndəliyinin olduğunu öyrəndik. Bunlardan biri Ankara hökumətini rəsmən təmsil edən Türkiyə nümayəndəliyi idi. Digəri isə türk missiyası (Turetskaya missiya) deyilən ikinci bir heyət idi. Bu, əsl İttihad və Tərəqqi liderlərindən Ənvər paşa ilə Camal paşanın bütün islam dünyasını qurtarmaq qayəsi ilə təşkil etdikləri «İslam İnqilab Cəmiyyəti»nin bir bürosundan ibarət idi.

Ənvər paşa mərhumla bu türk missiyası binasında görüşdük. Onu daha əvvəl 1918-ci ildə İstanbulda hakimiyyətinin ən yüksək pilləsində, hərbiyyə naziri və baş komandan müavini olaraq görmüşdüm. O zaman mən İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri idim, Şimali Qafqaz, Gürcüstan və Ermənistan cümhuriyyətlərinin nümayəndə heyətlərilə birlikdə Mərkəzi Avropa dövlətlərinin səlahiyyətli nümayəndələrindən ibarət olacaq millətlərarası konqresdə Qafqaz cümhuriyyətləri işlərinin müzakirəsini gözləyirdik. Bu münasibətlə İstanbulda, hətta ondan öncə yenə Qafqaz işlərilə əlaqədar olaraq «Gülcamal» paroxodu ilə gəldiyi Batumda paşanı görmüş, müxtəlif vəsələrlə onunla tez-tez təmaslarda olmuşdum. Onun idealist bir inqilabçı olduğunu bilir, islami bir romantizm ruhu daşıdığına vəqifdim.

Bu dəfə ona qırmızı Moskvada rast gəlirdim. Bir gün bəyan etdiyi arzuya görə türk missiyasının katibi vəzifəsini ifa edən qafqazlı bir yoldaş vasitəsilə onunla qarşılaşdım. Mənə təmsil etməkdə olduğu cəmiyyətin qayəsini anladı: «Biz, dedi, bolşeviklərlə müvafiq qaldıq. İ-

lam dünyasındakı məhkum millətlərin istiqlallarını qurtarmaq qayəs ilə fəaliyyətə başlamış».

Bu məqsədlə Berlində nəşr etmiş olduqları bəyannamə və «Ürvətül Vüska» başlıqlı məcmuədən də bir nüsxəsini mənə verdi. XIX yüzilin ortalarına aid ittihadı-islamçı məşhur Cəmaləddin Əfqaninin vaxtilə nəşr etmiş olduğu bir qəzetin başlığını daşıyan bu məcmuə mənə çox xarakterik göründü. Bir göz gəzdirincə məcmuənin elə də çağdaş olmayan arxaik islami bir para məfhumlar, ayətlər, hədislər və klişə təbirlərlə redaktə edilmiş olduğunu gördüm.

Paşa izah edirdi: «Avropa imperializminin əlində əsir olan müsəlman millətlər özlərini qurtarmaq üçün təşkilatlanmalı; fəqət bu təşkilatların aralarında sıx bir rabitə və həmrəylik olmalıdır, yoxsa bütün bu hərəkatların müştərək qayə naminə müştərək bir mərkəzə ehtiyacları vardır».

Bu mərkəz isə paşanın digər səlahiyyətə yoldaşları ilə birlikdə vücuda gətirmiş olduqları cəmiyyət idi. Paşa bu cəmiyyətə bizim partiyanın, yəni Milli Azərbaycan «Müsavət» Xalq Partiyasının da qatılmasını istəyirdi; fəqət:

-«Müsavət» firqəsi Sovet hökuməti əleyhindəki müxalifətindən hələlik vaz keçməli, bu hökumətə qarşı hər cür qiyam niyyətlərindən uzaq olmalıdır. Çünki Qızıl Orduya qarşı heç nə edə bilməz; ən kiçik bir hərəkat nəticəsində məhvi-pərişan olar, bundan da bütün Azərbaycan zərər görər, türklər və müsəlmanlar qılıncdan keçirilərlər» - deyə şərt qoyurdu.

- Eyni vəziyyət Hindistandakı müsəlmanlar üçün varid deyildirmi, paşam? - deyə soruşdum.

Bu suala verdiyi cavab hərəkat xəttini bolşeviklərin Avropa kapitalistlərinə qarşı bütün Şərqi, ilk sırada müsəlman Şərfini ayağa qaldırmaq taktikasına uyğunlaşdırmaq qərarını vermiş bir adamın verəcəyi cavab idi. Məntiq və səmimiyyətdən çox uzaq olan bu cavab məni təmin etmədi, təbii, ona:

- Paşam, - dedim, - qayə özü-özlüyündə mükəmməldir. Şərq millətləri və o cümlədən, müsəlman millətləri hürr və müstəqil olmalıdırlar. Biz azərbaycanlılar və dolayısı ilə biz müsavətçilər bu dava uğrunda yanmış insanlarıq. Fəqət, mənə, diqqət ediləcək mühüm bir nöqtə vardır. Sizin təsəvvür etdiyiniz müsəlman millətlərini qurtarma təşkilatı ona görə bir növ internasionaldır. Sosialist internasionalının mərkəzi

kəzi Moskvadır, çünki Moskva sosializmin hal-hazırda vuruşan bir mərkəzidir. Milli istiqlal internasionalının mərkəzinin də analoji olaraq bu ideyanın həyata keçməsi üçün hal-hazırda mübarizə halında olan bir yerdə, məsələn, Ankarada olması lazım gəlir. Yoxsa, mərkəzi qırmızı Moskvada olacaq bir müsəlman hərəkatı ümumi kommunist hərəkatının bir silahı olar. Belə olmaqdan çıxmaq istədiyi gün isə mövcud şərtlər daxilində məhv olduğu gündür, - dedim.

Paşa təşkilat proqramını bir kərə (K) bəylə (katib) ətraflı müzakirə etdikdən sonra bir daha görüşərik, - deyə mövzunu dəyişdirdi və bir az sonra vidalaşaraq ayrıldıq.

Ənvər-Camal paşaların aqibəti

Bundan günlər, həftələr və aylar keçdikdən sonra paşanın Türküstanə keçdiyi, orada «basmaçı» deyilən bolşevik əleyhdarı milli Türküstan partizanlarının başına keçib, Qızıl Ordu hissələrini müəyyən ərazidən qovduğunu və onunla müzakirəyə girişmək istəyən Moskva nümayəndələrinə Türküstandan çıxmaları xüsusunda ultimatum verdiyi xəbəri Moskvada bomba kimi partladı. Bu xəbər hər kəs üçün bir sürprizdi; hələ mənim üçün bu, yuxarıda anlatdığım təfsilata nəzərən, çəşdirəcək bir şeydi. Ehtimal olunan «Müsavət» qiyamını təqdir etməyən paşa necə oldu, bu qədər qısa bir zamanda bolşeviklərin iş birliyi yaradılacaq dost deyil, onlara qarşı silah çəkiləcək düşmən bir qüvvə olduqları qənaət və qərarına gəldi, deyə heyrət içində qaldım. Paşanın mənə etdiyi təklifi Moskvada ikən o zaman Türküstanda gizli fəaliyyətdə olan Milli Birlik Cəmiyyəti liderlərinə də etdiyini və bu fikrin onun kimi dostu Camal paşa tərəfindən də müdafiə olunduğunu sonradan öyrəndim.

Türküstanda Ənvər paşanın sonu 1922-ci il avqustun 4-də intihara bənzəyən bir igidlik içində yalın qılınc pulemyot atəşinə hücum edərək şəhid düşməsinə müncər olacaq faciələr cərəyan edərkən, dostu Camal paşa qaldığı Əfqanıstandan sovet xadimləri ilə müzakirə etmək üçün Rusiyaya dönməkdə idi.

Ənvər paşanın Türküstanda bolşeviklər əleyhinə üsyan bayrağı qaldırdığı xəbərini Tiflisdə eşidən Camal paşa İran yolu ilə təkrar Əfqanıstanə getmək üzrə idi. 28 iyun tarixli «İzvestiya» qəzetinə göndər-

diyi məktubunda paşanın bu hərəkətini «aləmi-islamın müttəhid cəbhəsində açılan bir rəxnə» deyərək təsvir edirdi.

Fəqət Camal paşanın dostu Ənvər paşanın macərəsindən bu şəkildə üz döndərməsi bolşeviklərin ona qarşı əhəmiyyət və etimadını cəlb etmədi və Ənvər paşanın şəhadətindən iki həftə öncə 21 iyulda Tiflisdə küçədə arxadan atılan bir güllə ilə öldürüldü.

Ənvər paşa hadisəsinin cərəyan etdiyi günlərdə Stalin «Pravda» qəzetində bir məqalə yazır, bu yazısında paşa ilə bərabər Türkünstan millətçilərini imperializmin bir uşağı olaraq tənqid edirdi.

Stalinin Ənvər paşa haqqında cəsur olduğu qədər, səbirsiz və ötkəm bir adam olduğu haqqındakı fikrini bildirdim. Bununla bərabər, o, paşanın idealizmini də etiraf edirdi.

Atatürk haqqında

Türkiyə məsələləri və ümumiyyətlə, Şərqdə inqilab mövzuları ətrafında söhbət etdiyimiz zaman (yoldakı söhbətlər əsnasında) Stalinin Atatürk haqqındakı fikrini də eşitmişdim. Ümumi bir qayda olaraq strategiyanı və diplomatiyanı nəfəslərində ram edən siyasi adamların ancaq böyük dövlət adamı ola bilmələrini qeyd edən Stalin Atatürkün müqtədir bir dövlət və inqilab adamı olduğunu deyirdi, eyni zamanda, yeni ümumi bir qayda olaraq yaşadığımız əsrdə dövlət idarəsində hüququ təmsil prinsipinin zehinlərdə olduğca yer etdiyini, Millət Məclisi olmadan, heç bir hakimiyyətin müvəffəqiyyətlə həyata keçməyəcəyini söyləyən bu diktator Atatürkə deyir, gənc yoldaşları dəfələrlə rast gəltdiyi müxalifət qarşısında səbirsizlik göstərərək idarəni tamamilə öz əlinə almasını tövsiyə etmişlərsə də, Atatürkün bu fikrə ehtiyat edib yanaşmadığından bizə bəhs edirdi.

Türkiyə istiqlal hərbinin böhranlı günlərində

Yunanların bir ara Əskişəhərə qədər gələrək Ankaranı təhdid etdiyi günlər idi. Qırmızı Moskva dairələri Mustafa Kamal hakimiyyəti günlərinin sayılmış olduğunu düşünürdü. Stalin başçılıq etdiyi Millətlər Komissarlığının orqanı «Jizn nasionalnostey» qəzetində əfkari-ümumiyyəni Ankaranın süqutuna hazırlayan bir məqalə dərc etdi. Mə-

qalə Türkiyənin məğlubiyətinin səbəbini Kamal siyasətinin milliyyət məsələsində göstərdiyi geriliyə, şovinst prinsiplərindən ayrılmasınəna və zəhmətkeş siniflərin mənafeyini təqdir edən acizliyinə hücum edir, vəziyyəti xilas etmək üçün hakimiyyətin daha əzmkar və idealist əllərə keçməsi lüzumunu irəli sürürdü. Eyni zamanda siyasi dairələrə yaxın olanlar arasında Ənvər paşanın komandanlığı altında Qafqazın Türkiyə sərhədində sərhədi aşmağa hazır hərbi hissələrin fürsət gözlədiklərini əhəmiyyətlə təkrar edirdilər.

Fəqət bu dairələrin bəlkə də daxilən arzu edib gözlədikləri fəlakət yerinə türkün dönük taleyinə enən zəfər günəşi bütün görkəmi ilə parladı; bir gün sonrakı qəzetlər türk istiqlal ordusunun qaçan işğalçıları Aralıq dənizinə tökmək üzrə İzmiri hədəf alaraq irəlilədiyini xəbər verdilər.

V

MOSKVADAN FƏRAR

Tam bu günlərdə Bakıdan yoldaşlar gəlmiş, orada təşkilatın vəziyyətinin düzəldiyini, «Müsavət» qeyri-leqal hərəkətinin canlandığını bildirmişdilər. Təşkilat, arzu edərsə, mənim xaricə çıxaraq orada milli hərəkəti təmsil edərək fəaliyyətə başlamanın faydalı olacağı qənaətində olduğunu bildirirdi. Digər tərəfdən, Moskvada qaldıqca, ətalətə məhkum olunur və üstəlik Stalin taktikasının bizi «işə cəlb etmək» cəhdlirinə qarşı daima sayıqlıq göstərmək məcburiyyətində qalırdıq.

Yuxarıda qeyd etdiyim vəchlə inqilabın əvvəllərində bəzi misallarda gördüyümüz kimi Sovet hökumətinin müvəffəqiyyətlə öz kontrolunda olmayan bir sahəyə çıxmaq təsəvvürü də artıq meydandan qalxmış olurdu. Yeganə çarə qaçmaqdı.

Günün aktual məsələsi bu fərarı təşkil etmək və planı müvəffəqiyyətlə tətbiq etməkdə.

Bunun üçün Moskvada qalıb, mədəniyyət sahələrində olsa da, işləməyə qərar vermiş kimi davranmaq təsəvvürünü yaratmaq üsuluna keçdim. Bu məqsədlə «Vostok» adı ilə Pavloviçin idarəsində çıxan qalın bir məcmuədə nəşr edilmək üçün Sasanilər dövründəki məşhur Məzdək hərəkəti haqqında məqalə qələmə aldım. Məlum olduğu üzrə,

Məzdək Sasani Qubad zamanında peyda olmuş bir kommunist peyğəmbəri idi ki, təlimi ilə şahı öz dininə döndərmiş, məmləkətində mallarla qadınların ictimailəşməsinə nəzərdə tutan kommunist məzhəbinin rəsmən qəbulunu təmin etmişdi. Sonra Ənuşirəvanın qəti bir müdaxiləsi ilə bu məzhəb tərəfdarları payaya keçirdilmiş, Məzdək də edam edilmişdi.

Nəşr üçün verdiyim bu elmi məqalə ilə birlikdə bir də Azərbaycan tarixinin tədqiqi ilə məşğul olduğumu irəli sürərək, Leninqradda Elmlər Akademiyası kitabxanasında Azərbaycan tarixi ilə əlaqədar xüsusi bir neçə əlyazmanı tədqiq etmək üçün Şərq Dilləri İnstitutunda yay istirahətindən istifadə edərək Leninqrada getmək məqsədilə məzuniyyət aldım.

Leninqradda Leninqrad Şərq Dilləri İnstitutunun yayda boş olan sinif otaqlarından birində yerləşərək, Akademiya kitabxanasına gedir və başda prof. Marr, Bartold və sairə olmaq üzrə akademiya professorları ilə görüşərək, Azərbaycan tarixi və ədəbiyyatına aid mövzular üzrə söhbətlər etməklə Leninqrada gəlişin həqiqi məqsədini pərdələyə bildim.

Əl altından hələ Moskvada ikən görüşdüyüm dostlarımdan aldığı tövsiyələrə görə, xüsusilə mərhum Musa Begiyevin vasitəsilə Fin körfəzi üzərindən Finlandiyaya keçmək planının həyata keçməsi təfərrüatını hazırlamağa başladım.

Leninqraddakı tatarların bu xüsusda təcrübələri vardı. Məndən əvvəl bu təcrübədən prof. Sədri Maqsudi Arsal, redaktor Abdulla Taymas bəylər istifadə etmişdilər; və Helsingforsda çıxaraq sovet cəhənnəmindən qurtarmışdılar. Fəqət onlar qaçarkən qış mövsümü idi. Körfəz donmuş və qarla örtülmüşdü. Bu yolu onlar xizəklə keçmişdilər. İndi isə mövsüm məktəblərin tətillə buraxıldığı bir yay mövsümüdür. Körfəzdən ancaq bir qayıqla keçmək olar. Bütün məsələ etibarlı bir qayıqçı tapmaqda idi.

Musa Begiyev məni Fin körfəzinin kənarında bir tatar evinə gətirdi. Sözləşilən fin qayıqçıları gecənin yarısında bu evə yanaşacaq, məni götürüb yola çıxacaqdılar. Gəldiyimiz evdə bir tatar müsafirinə rast gəldim. Demə bu, 1917-ci ilin mayında Moskvada toplanan məşhur Müsəlman qurultayının nümayəndələrindən imiş. Məni dərhal tanıdı. Qurultaydakı müvəffəqiyyətlərimdən həyəcanla danışmağa başladı. Mən tez mövzunu dəyişdirdim, tarixi xatirələrin canlandırılması

vaxtının olmadığını ona hiss etdirdim (konspirasiya şəraitində 1917-ci il Moskva Müsəlman qurultayının nümayəndələrinə bu ilk təsadüf deyildi). Sözləşilmiş saatda qayıqçılar gəlmədilər. Mütəlq bir hadisə oldu, deyə məni narahatlıq bürüdü. Ertəsi gün oradan dərhal uzaqlaşmaq, başqa bir yerdə qalmaq lazım gəlirdi.

İkinci bir qayıqçı tutuldu. Bu dəfə göz önündəki bağ evində deyil, şəhər kənarındakı bir fin kəndində qalacaq, gecənin hamının yatdığı bir vaxtında kimsəyə sezdirmədən sahilə enəcək və qamışlıqda əvvəldən gizlədilmiş qayığa minərək dənizə çıxacaq və beləliklə, Fin körfəzini keçərək, qarşdakı Finlandiya sahilinə çıxacayıq.

Qərarlaşdırılmış saatda müəyyən edilmiş bir fin kəndindəyik. Biri qoca, digəri gənc iki fin qayıqçısı bizi götürəcək. Qoca bir az rusca bilirsə, gənc yalnız fincə danışır. Müqəddəratımızı bunların əlinə təslim edəcəyik.

Kəndlinin daxmasına girincə bir sürprizlə qarşılaşıram. Burada biri qız, digəri oğlan iki tatar uşağı var. Bunlar da mənimlə bərabər yolçuluq edəcəkdilər. Ana-ataları o tərəfdə olan bu uşaqları öz ailələrinə qovuşdurmaq vəzifəsini də insanlıq naminə mən öhdəmə götürməliyəm. Əvvəlcə bilsəydim, təbii, üzərimə belə bir külfəti almazdım. Fəqət indi olan oldu, keçən keçdi qarşısında yam. Gecənin yarısında qumlar üzərində adətən sürünərək qamışlığa gəldik. Finlər qayıqlarını qamışlıqlardan çıxardılar; iki uşaq ilə bərabər məni də qayığa mindirdilər. Bizi ötürməyə gələn tatarlarla vidalaşaraq, səssizcə dənizə çıxdıq.

Qoca qayıqçı əvvəlcədən mənə xəbərdarlıq etmişdi. Danışmayacaqdıq, səs salmayacaqdıq. Çünki su keçiricidir. Səsimizi Kronşad müşahidə qülləsi dərhal eşidər. Projektorla olduğumuz nöqtəni tapar və qayığımızı pulemyot atəşinə tutar.

Hərəkət etdiyimiz gecə yağmurlu bir gecə idi. Uzun zaman Şimalın məşhur aydın gecələri keçsin deyə gözləmişdim. Aydın gecələr keçmiş, arxasından aydınlıq gecələr başlamışdı. Daha gözləyə bilməzdim. Çünki məzuniyyətimin vaxtı qurtarır, Moskvaya qayıtmağımın gecikməsi şübhəyə səbəb olar; bütün planım alt-üst olardı. Onun üçün yağmurlu bir gecəni xüsusi seçmişdim.

Gecə saat 12-dən sonra dənizə çıxmış, səhər saat 7 radələrində dan yeri ağararkən fin sahilinə yaxınlaşırıdık. Yandan əsən namünasib bir külək bizi təkrar rus sərhədinə apara bilər narahatlığı içindəyik.

Qayığımız sahilə yanaşar-yanaşmaz silahlı fin gözətçiləri bizi tuturlar. Oradan Feriokidəki qarantində on beş gün qaldıqdan sonra Helsinkiyə; Helsinkidə bir aya qədər tatar koloniyasının müsafiri olduğundan sonra Almaniyaya, oradan Parisə, Parisdən də İstanbula gəldim. İstanbul o zaman hələ müttəfiq ordularının işğalı altında idi. Fəqət eyni zamanda şəhərdə milli qüvvə nümayəndəsi vardı və polis də Ankara hökumətinin əlində idi.

Burada yoldaşlarla birləşərək milli nəşriyyata qərar verdik və ilk iş olaraq Stalinə, surəti aşağıda dərc olunan məktubu göndərdim:

Stalinə məktub

«Möhtərəm Stalin,

Qurtuluşum dostlarım üzərində xoş bir heyrat təsiri buraxmışdır. Onlar, təbii, haqlıdırlar. Fəhlələrdən bir çoxu müsavətçi olduqları üçün güllələnmişdirlərmi? Bu saatlar daxilində, adı çəkilən partiyanın rəisi olmaq hesabla mənim qurtuluşum bir növ möcüzə imiş. Vəqənin tərfi, bu təbiri ləyiqdirsə, insaf tələb edir, qeyd edirəm ki, bu möcüzənin səbəbi-kəraməti Siziniz; çünki keçmiş dostluğu unutmayaraq, məni Bakı zindanından çıxarmağa lüzum gördünüz.

Moskvada olduğum iki il əsnasında dostluğumuzdan faydalandım. Bəzi məhrumiyyətlərə məruz qaldımsa da, bunlar hər kəsin ümumiyyətlə yükləndiyi məhrumiyyətlərdən ibarət olub, mənə aid bir xüsusiyyətə malik deyildir. Əksinə, bəzən elə olurdu ki, bir sıra imtiyazlardan belə faydalanırdım. Bunun üçün Sizə təşəkkür edirəm.

Moskvadan ayrılarkən, Sizinlə görüşə bilmədim. Çünki Rusiyanı gizləncə tərki etməyə qərar vermişdim. Bu hərəkətimdə Sizə qarşı hörmətsizlik görməyəcəyinizə ümid edirəm. Səfər üçün icazə istəmədim; işin mənfəi tərəfini mülahizə etdim. Bəlkə Siz icazə verməzdiniz; o zaman hər nə cür olsa da, Rusiyanı tərki etmək haqqındakı qərarımdan tamamilə vaz keçmək lazım gəlirdi. Halbuki bu, mənim üçün mümkün olan iş deyildi. Çünki bu, özümü rədd etmək və əbədi olaraq tam bir fəaliyyətsizliyə məhkum etmək demək idi. Eyni zamanda bu, Rusiyada cərəyan edən hadisələrin və hüsulə gəlməkdə olan halın dilsiz bir müşahidəçisi qalmaqlarıdır.

Hazırda Rusiyada hüsulə gələn hadisələr isə bundan yüz il əvvəl

cərəyan edən hadisələrdən başqa bir şey deyildir. Yüz il əvvəldə olduğu kimi, indi də Rusiya müstəmləkələri bir yerə toplamaqdadır.

Taleyin hökmü ilə hakimiyyəti ələ keçirmiş kommunist fırqəsi ideologiyasının bütün cəbhələrində geri çəkilə-çəkilə keçmiş rus imperiyasının bərpası fikrinə dayandı. Bu fikir isə fırqənin ideoloji şüurlarından ziyadə, hakim olduğu mühitin cahangirənə təmayüllərindən doğmuş bir sıra mənafe və hədəfə malikdir. Bir hökumətin rəsmi ideologiyası zadəgan şovinizmindən fəhlə kosmopolitizminə təbəddül edərsə, bundan məsələ çox da dəyişməz və ən sonunda geridə qalmış və az inkişaf etmiş millətlərin milliyyətlərindən məhrum olmasına (denasionalizə olmasına), digər bir milliyyətə təmsilləri (assimilizə olmaları) kimi bir nəticəyə səbəb olur. Yerli fəhlə (proletariat) sinfinə istinad iddiasıyla əldə silah Qafqaz və Türkünstan kimi ucqar vilayətlərdə əmələ gəlmiş olan demokratik siyasi təşəkkülləri işğal etdiyiniz zaman, ümumiyyətlə, sabiq imperiyanın çarizm siyasətiylə ruslaşdırılmış müstəmləkə şəhərlərindəki rus fəhləsindən ibarət ən kiçik azlığın arzusuna uyğun olaraq, böyük bir çoxluq təşkil edən yerli əhalinin ən qanuni bir haqqını kobud bir surətdə çeynəmiş olursunuz. Fəhlənin Azərbaycan və ya Türkünstanda diktatura elan etməsinin Moskva diktaturasından başqa bir şey olmadığı günəş kimi aşkardır.

Əski Petroqrada dövrünün siyasəti də bundan başqa bir şey deyildi. Ucqar vilayətlərin muxtariyyət şəklindəki zahiri görünüşü də ciddi bir şey ifadə etməz. Azərbaycan xanlıqlarının ilk Qafqaz «namesnikləri» (canişinləri) zamanındakı istiqlalları indiki Qafqaz cümhuriyyətlərinin «Zakkraykom» (Zaqafqaziya diyar komitəsi) baş katibləri zamanındakı istiqlallarından heç də az deyildi. Ortadakı fərq olsa-olsa, indiki cümhuriyyətlərin dağılması prosesi o zamankı xanlıqların dağılma prosesindən daha artıq olmasından ibarətdir.

Bolşevik partiyanın mərkəziyyətçi olduğunu bildiyimdən, bu fırqənin özünəxas bir imperialist olduğunu sezmiş və zəruri bir dəyişikliyə keçə biləcəyini daha əvvəl söyləmişdim. Qeyri-ixtiyari müşahidəçi durumunda olduğumdan, bu dəyişmə gözlərimin önündə baş verirdi. Moskvada olduğum iki il ərzində mən Şərq millətlərinin və xüsusilə, türk ellərinin nicatının yalnız özlərində, özünü bir millət kimi tanımlarından ibarət olduğuna qəti surətdə inandım. Bunun üçün sisteminizdə millətin özünə bəslədiyi bu inamın kökündən yox edildiyinə və

milli anlamının milli inqilab anlamına təbdil edildiyinə soyuqqanlı baxa bilmirdim.

Sizin istədiyiniz bu mübadilə baş tuta bilməz. Şərq millətləri kommunist həyatı ilə deyil, öz milli həyatları ilə yaşamaq istəyirlər.

Bu məqsədlə də onlar özlərini əsir edən qüvvələrə qarşı mübarizə aparırlar və bu mübarizələrində onlara yardım edə biləcək müttəfiqlər axtarırlar. Bir zaman onlar Vilsonun prinsiplərinə inandılar; sizin şüarlarınız isə onlara daha cəlbedici göründü. Fəqət, heyhat, Vilson prinsipləri Versal, Trianon və Sevr müqavilələrinə müncər oldusa, sizin şüarlarınız da Ukrayna, Türkiyə və Qafqazın yenidən istilası ilə nəticələndi. Buna görə də vətənim Azərbaycanın sizin işğal və əsarətinizə qarşı mübarizəyə qəhrəman Türkiyənin Antantaya qarşı yürüdüüyü mücadilə qədər bir haqqı vardır.

Öz siyasi əqidəmə sadıq qalmaqla bərabər, mən eyni zamanda, Sizin də xeyrixahınız olaraq qalır, şəxsinizə qarşı ehtiram hissi bəsləyirəm. Nəticədə mənə qarşı göstərdiyiniz əlaqəni heç bir zaman unutmayacağıma inanmanızı xahiş ilə Sizə yaxşı bir xidmət göstərmək fursətini cani-dildən təmənni etdiyimi ərz edirəm. Ehtiramı-tamla: Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Yanvar 1923» (bu məktub vaxtilə İstanbulda çıxan 23.1.1923-cü il tarixli və 5 nömrəli «Yeni Qafqaziya» dərgisində nəşr olunmuşdur).

Dostların müqəddəratı

Möhtərəm oxucular, yuxarıdan bəri hekayəsini anlatdığım sərgü-zəştlərimdə daima digər iki dostumla - Məhəmməd Əli və Abbasqulu ilə birlikdə olduğuma şübhəsiz diqqət yetirmisiniz. Moskvada Preçir-tenski bulvardakı mənzildə bərabər yaşayırdıq. Mən fərara qərar verib, bir fin qayığı ilə Finlandiyaya qaçdığım zaman onların başına nələr gəldi, deyə soruşa bilərsiniz. Mən Moskvadan məzuniyyət alıb, Leninqrada yola düşdüyüm zaman Məhəmməd Əli Narkomnats yanında mövcud olan bir kooperativin nümayəndəsi kimi Bakıda idi. Abbasqulu da sonradan bir məzuniyyət uyduraraq mən Leninqrada ikən Moskvadan Bakıya getmişdi. Fin sahilinə çıxdığımı aramızda qərarlaşdırdığımız bir vasitə ilə Bakıya bildirəcəkdim. Mənim fin qayığı ilə salamat sahilə çıxdığım xəbərini alınca, hər iki yoldaş dərhal əvvəlcədən

hazırlanmış olan bir türkmən qayığına minərək Xəzər dənizinə çıxmış və günlərlə su üzündə qalaraq, nəhayət, İranın Pəhləvi (o zaman Ənzəli) limanına varmışdılar.

Yox olmağım Moskvada bir neçə gün sonra aydın olmuşsa da, heç bir iz əldə edilməmiş, iş sadəcə bir çox təhqiqatlar, istintaqlar və həbslərə müncər olmuşdur.

Təfsirə möhtac olmayan bir fərqlə

Moskvadan fərər özbaşına anladılacaq çox həyəcanlı bir sıra təfərrüata maliksə də, əsl mövzu ilə az əlaqəsi olduğundan burada təsvirdən vaz keçir, yalnız üzərimdə çox böyük bir təsir buraxan, biri Sovet Rusiyası, digəri azad və müstəqil Finlandiyaya aid iki tablondan təsvirindən burada özümü saxlaya bilməyəcəyəm.

Moskva yolunda bəzi stansiyalarda qatarımız dayanır, biz bəzən bayıra çıxır, ətrafı seyr və tədqiq edirik. Bir dəfə Don çayı üzərindəki Rostovdakı böyük şose yolunu gəzmiş, zəruri ehtiyac Məhəmməd Əlini sıxışdırdığından su tökməyə məhrəm bir yer axtararkən rostovlulardan birisi bizə Marksın müvəqqəti heykəli arxasına getməmizi tövsiyə etmişdi. Öncə şübhə ilə qarşılaşdığımız bu təklifdə sonradan şübhəli heç bir şey olmadığını şəxsən görmüş, heykəlin arxa tərəfinə yaxınlaşınca buranın həqiqətən də bir hələ olduğuna heyrət etmişdik.

Xarkovda gördüyümüz mənzərə isə daha əcayibdi. Stansiya ətrafında marksizmin böyük mürşüdü və bolşevik inqilabının ən çox sitayiş olunan ideoloji simvolu Marksın gipsdən yapılmış qoca büstünün ağacdan olan əsasının yanları Qızıl Ordu nəfərlərinin ifrazatı ilə pislənmişdi.

Bu mənzərə kommunist inqilabı ünsürləri ilə kommunist ideali arasındakı mənəvi rabitə haqqında bizə qəti və aydın bir fikir verirdi.

Finlandiya Sovetlərə qarşı istiqlal mübarizəsi aparmışdı və bu mücadilədə öz istiqlal və hürriyyətini Lenin hökumətinə qəbul etdirmişdi. Finlandiya istiqlal hərbində şəhid düşənlərin qardaş məzarları üzərində Finlandiya paytaxtı Helsinkin mərkəzində bu məmləkətə xas qranitdən bir abidə qoyulmuşdu... Finlandiyaya çıxdıqdan sonra Helsinkidəki çox sevimli və müsafirpərvər tatar koloniyasına qonaq qaldığım bir ay əsnasında hər gün yolum bu şəhidlikdən keçirdi. Hər dəfə keçəndə burada etinalı və minnətdar əllərin qoyduğu yeni çeşidli

saxsılar tapırdım.

Sovetlərdə gördüyüm Marks abidəsinin halı ilə Helsinkidəki bu şəhidliyin vəziyyətinin müqayisəsi təfsirə möhtac olmasın gərək!..

NƏTİCƏ

«Fantastik adamın fantastik karyerası»na aid özəlliklər gözdən keçirilincə, XII yüzil Yaxın Şərq ədəbiyyatının böyük şairi Gəncəli Nizaminin «Həft peykər» mənzuməsində təsvir olunan qızıl köynəkli bir demaqoq tipi göz önündə canlanır.

Son dərəcə gözəl bir rus prinsesi varmış. Gözəlliyi nisbətində xudbin, qəddar və müstəbid olan bu prinses özünə tilsimli bir qala tikdirmiş və orada qalmışdı. Tilsimi qırıb, qalanı ala biləcək bir dəliqanlıya ancaq qovuşacağam, təşəbbüslərində müvəffəq olmayan gənclərin isə başlarını kəsib qala divarına asacağam, deyə elan etmişdi. Nəticədə minlərlə kəsik baş qala divarını «bəzəmişdi».

Camaatı həyəcana gətirən bu qəddarlığa qarşı üsyan edən cəsur bir gənc əyninə qırmızı bir köynək geymiş, qanlı prinseslə evlənmək üçün deyil, tökülən bu qədər qanların intiqamını almaq məqsədilə üsyan bayrağı qaldırmışdı. Egoist deyil, altruist bir niyyətlə hərəkətə keçən igidin başına geniş bir xalq kütləsi toplanmışdır. Nəticədə prinsesin tilsimli qalası alınmış, qırmızı köynəkli qəhrəman müvəffəq olmuşdu. Fəqət o, sözünün üstündə durmamış, qanlı prinseslə evlənməmiş və taxta çıxaraq, özünü qızıl çar elan etmişdi.

Stalin XII yüzil məsəlində təsvir olunan bu «qızıl çar»ın XX yüzildə rus şərtləri daxilində yetişən real bir eşidir.

Dünyanın böyük bir parçasını şəxsi iqtidar və kontrolu altına alan bu qorxunc adamın ehtirası bütün dünyanı hakimiyyəti altına almaq həddində idi. Onun yeganə qayəsi insani hər cür ideyalardan uzaq qalaraq, yuxarıda adı keçən fəhlə Peterburjetsin dediyi kimi, iqtidara ancaq iqtidar üçün gəlmək və bunu bütün dünyaya yaymaq idi.

O, rus imperializminin tarixi seyrinə hakim olan cahangirlik ənənəsinin ən qəddar bir nümayəndəsi idi!...

MƏQALƏLƏR, RESENZİYALAR

ZƏRDABLI MƏLİKZADƏ HƏSƏN BƏY

Azərbaycan mətbuatının, yalnız Azərbaycan deyil, çarlıq əsarəti altında qalan bütün türk dünyasının ilk qəzetəçisi Həsən bəy, türklüyə xidməti toxunmuş pək dəyərli zatlardan birisidir.

Mərhum 1841-də Bakı vilayətində vaqe Zərdab qəsəbəsində doğulmuşdur. İdadi təhsilini Bakıda tamam edərək, 1869-cu ildə Rusiyada ali təhsilini bitirmiş, Bakıya avdət etmişdi. İxtisası ülumi-tabiiyə və bilxassə (aqronomi) ziraət fənni idi. Bakı idadilərində ülumi-tabiiyə təliminə təyin olunmuşdu.

İdadi və ali təhsili rusca keçən Həsən bəy yetişdiyi ailənin o zamanlı ənənəsinə taban bir miqdar islami tərbiyə aldığından türkcə oxumaq və yazmaq imkanında idi.

Azərbaycan türkləri arasında milli intibah və mədəni hərəkətdə saik olan ilk böyük sima türk tamaşanəvisi Mirzə Fətəli Axundzadə idi. Mirzə Fətəli ənənəsinin doğurduğu ikinci böyük şəxsiyyət Həsən bəydir.

Həsən bəy böyük ədəbin teatroya aid əsərlərini səhnəyə vəz etmək işini ümumiləşdirmək təşəbbüsü ilə millətə xidmət meydanına girmiş, sonra qonşu erməniləri təqlid ilə cəmiyyəti-xeyriyyə təsis etmək istəmişsə də, müvəffəq olamamış, nəhayət «Əkinçi» qəzetinin təsisinə qərar vermişdir.

Həsən bəy rəsmi vilayət mətbəəsində təsis edəcəyi qəzetin tabını təmin eləmiş, türkcə hərflər cəlbi üçün kəndisi bizzat İstanbula qədər gəlmişdi. Həsən bəy vilayət mətbəəsində çalışan əcnəbi bir mürəttibi ərəb hərflərinin tərtibi ilə aşına edərək və kəndisi bizzat tərtib işinə yardım etmək surətiylə «Əkinçi»ni çıxarmağa başlamışdır.

Bu qəzetə millət arasında elm və irfan toxumlarını saçmaq etibarını ilə məcazən bir əkinçi olduğu kimi, nəşirinin ixtisasından bilistifadə haiz olduğu mündəricat etibarıyla həqiqətən də əkinçi idi.

Həsən bəy nə kimi saikalarla bu qəzetəni təsis etdiyi və hansı yüksək həyəcanlarla bu qədər maneələr önünə keçdiyi baş məqaləmizdə təsbit edildiyindən, burada ondan bəhs etmirik.

Həsən bəyin Azərbaycan xalqına etdiyi xidmət yalnız qəzetçilik ilə tamam deyildir. O, Bakı türklərinin milli işlərində daima fəal bir rol da bulunmuş, ömrünün son dəmlərinə qədər Bakı bələdiyyəsində əza olmuşdur. Çar dövründə bələdiyyələr xalq idarəsinə məxsus yeganə bir

müəssisə idi. Pək məhdud səlahiyyət və hüquqa malik olsalar da, bələdiyyə məclisləri bir növ məhəlli parlaman hökmündə idilər. Bakı parlamentində mühüm bir türk mərkəzi olmasına rəğmən, müsəlman əzanın miqdarı qanunən məhdud idi. Bu məhdud əzanın dəxi əksəriyyətlə rusca bilməyən və cəmiyyət işlərindən anlamayan xudayinabid hacı və kərbəlayilərdən ibarət olduğu üçün Həsən bəy kimi münəvvərlərin vəzifəsi pək mühüm və məsuliyyətli idi. Bu məsuliyyətli «lider»lik rolunu Həsən bəy uzun müddət icra etmiş, Topçubaşoğlu Əli Mərdan və Ağaoğlu Əhməd bəylər kimi camaat adamları yetişincəyə qədər, Həsən bəy Azərbaycan türklüyünü təmsil edən yeganə mücahid olmuşdur.

Bundan maada, rusca nəşr edilən «Kaspi» qəzetində dəxi Azərbaycan türklərinin hüququnu müdafiyyəyə aid pək çox nəşriyyatda bulunmuş; 1905-dən etibarən Bakıda intişara başlayan türkcə «Həyat» qəzetində ziraata aid pək mühüm məqalələr nəşr etmişdir. Qəzetə məqalələrindən maada Həsən bəyin ziraata aid sadə bir ifadə ilə yazılmış bir çox risalələri də nəşr edilmişdir.

Həsən bəyin Azərbaycan intibah tarixində ikinci mühüm sima olduğunu söylədik. İlk mücahid* ölümkən xitab etdiyi mühitin lakaydisi için də tərki-həyat eləmiş, hətta cahil mütəəssiblərin düşmənənə təzahürlərinə belə məruz qalmışdı. Həsən bəy ondan daha məsud çıxdı. 1905-ci ildə vuku bulan irtihalı, milli intibah tarixində əmsalı nadir görülən möhtəşəm bir nümayiş halını aldı. İlk qəzetəçinin tərhimə-xatiri üçün Bakıda çıxan türkcə qəzetələr məqalələr dərc etmiş, ilk səhifələrini qara çərçivəli matəm elanları ilə doldurmuşlardı. O günü şəhərin türk hissəsi matəmə girmiş, bazar bütün günü qapalı qalmışdı.

Hacı Qasım bəy Camii havlusundakı milli alayı xatırlıyuruq. Müxtəlif cəmiyyətlər, müəssisələr və heyətlər namına mütəəddid natiqlər söylüyor, böyük tabuta qarşı son vəzifələrini ifa ediyordular. Bunlar meydanında müxtəlif qəzetələr namına söz söyləyən üç mühərrir vardı.

Mürşid bir pir üçün bundan daha böyük məzhəriyyət olamaz. Fəqət Həsən bəyin məzhəriyyəti yalnız bu qədər qalmaz; onun əziz xatirəsi, qızıl çizmələr altında çeynənən zavallı vətəndəkilərə milli ideal zövqünü yaşamaq fürsətini bəxş etdiyi kimi, bizim kimi vətəncüdə qəlbləri dəxi vüsəl və istiqlal ümid və imanı ilə doldurur!

* M.F.Axundzadə nəzərdə tutulur - Red.

VƏZİRZADƏ NƏCƏF BƏY

Keçən həftənin postası bizə müəssif bir xəbər gətirdi: Azərbaycan tiyatrosu mühərrirlərindən Vəzirzadə Nəcəf bəy mərhum olmuşdur.

Temmuzun doqquzunda Azərbaycan ədəbiyyatının əski xadimi dünyadan əlaqəsini kəsmiş, türk səhnəsi əməkdar bir xadimindən ayrılmışdır. Nəcəf bəy rus təhsili-alisini görməklə bərabər, milli hars və irfana xidmət etmiş nadir simalardandır. Bu, keçəndə Azərbaycan mətbuatının əllinci ildönümü münasibətiylə kəndisindən bəhs etdiyimiz Məlikzadə Həsən bəy mərhumun arkadaşlarından, ilk «Türk dramaturqu» Axundzadə Mirzə Fətəlinin muakiblərindən idi.

Nəcəf Bəy 1854 sənəsində Qarabağda, Şuşa şəhərində təvəllüd eyləmişdir. Orta təhsilini Bakıda, ali təhsilini də Moskovada görmüşdür. Mərhumun ixtisası ormançılıq idi. Nəcəf bəy türkcəni Qarabağda əski üsul mədrəsədə öyrəndiyi «Müsəlmanca oxuma-yazma sayəsində edinmiş bir zat idi. O, bu bilgisini müasiri Həsən bəyin «Əkinçi» nam qəzetəsində mühərrirlik etməklə irəlilətməmiş, ba'də mərhum İsmail Mirzə Qasprinskinin «Tərcüman»ını takiblə təkmil etmişdi. Nəcəf bəy eyni zamanda Mirzə Fətəlinin əsərlərindən mühləm olaraq, ustadın izini tutmuş, tiyatroya ayrıca bir həvəs göstərmişdi. Mərhum, Həsən bəy ilə bərabər, Mirzə Fətəlinin komedilərini ilk dəfə olaraq Bakıda tamaşa səhnəsinə vəz eyləmiş, kəndisi «Hacı Qara» pyesində aktyorluq etmişdir. Bundan məada mərhum, Azərbaycan qəzetəçiliyi ilə mətbəəçiliyi daha adam ağıllı təəssüs etmədiyi günlərdə tiyatro əsərləri yazmağa başlamış, Mirzə Fətəlidən sonra Azərbaycanın ikinci dramaturqu şöhrətinə haqlı bir istihkak qazanmışdır.

Mərhumun «Asari-Nəcəf bəy» namıyla maruf əsəri 1903 sənəsində mevkii-intişara qoyulmuşdur. Burada beş-altı pyes mündəriç bulunuyordu. Nəcəf bəyin əsərlərindən ən mərufu «Müsibəti-Fəxrəddin» ilə «Pəhlivanani-Zəmanə»dir. Bu iki pyesdə iki münəvvər tipi təsvir olunur. Birinci pyes Avropa təhsili almış idealist bir gənci təsvir ediyor ki, ətrafını tənvir etmək məqsədi ilə çalışırkən, mühitinə qarşı münfərit bir vəziyyətdə qalır və məzlum bir surətdə məhv olur. İkinci pyesdə isə, mühərrir, Fəxrəddinə tamamiylə müxalif ikinci bir münəvvər tipi təsvir ediyor ki, rus məktəbindən nəşət edən bu «avoka»nın yeganə məqsədi kəndi həyat və zövqünü təmin etməkdən

ibarətdir. Bu «avoka» ətrafındakı cəhl və qəfləti sui-istifadə edərək, kəndisinə sərəvət və etibar qazanma surətiylə müvəffəq oluyor. Mühərririn bütün təvəccüh və məhəbbəti Fəxrəddindədir. Zəmanə Pəhlivanı Avokayı isə sevməz, kəndisindən nifrət edər. Xalq üçün çalışmaq yolunda təhsil olunan «məğdurluq» Nəcəf bəy üçün, xalqın məzlumiyət və qəflətini sui-istifadə yoluyla hasil olan «qəddarlıq»a mürəccəhdir.

Bu iki klassik əsərdən məada Nəcəf bəyin az-çox tanınmış əsərlərindən bunları tadat edə biliriz: «Əti sənin, sümüyü mənim», «Ev tərbiyəsinin bir şəkli», «Qara günlü», «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük», «Daldan atılan daş topuğa dəyər», «İsmi var, cismi yox»* və sairə...

Nəcəf bəyin əsərləri sadə xalq türkcəsi ilə yazılmışdır. Ədəbi nöqtəyi-nəzərdən mühərririn lisanını işlənmiş bir sənət əsəri olaraq qəbul etməsək də, əsərlərinin xalq həyatından alınma mövzuları ilə görüşlərinin zamanına görə müvəffəqiyyətli olduğunu təslim və bu nöqtəyi-nəzərdən ədəbi qiyməti haiz olduğunu təsdiq etmək məcburiyyətindəyiz. Nəcəf bəyin Azərbaycan ədəbiyyatında kəndinə məxsus mövqeyi vardır. Tənqid və ya təqdir etdikləri tiplər həyatdan alınma tiplərdir. O yalnız həyatda mövcud tipləri almaz, eyni zamanda həyatda tərviç etdiyi tipləri də göstərir. Kəndinə məxsus bir idealizm yapar...

Nəcəf bəy vaxtiylə «Əkinçi»də, sonra «Tərcüman»da məqalələr yazmışdır. 1905 sənəsindən etibarən «Həyat», «İrsad», «Tərəqqi», sonra da «Azərbaycan» qəzetələrində Dərviş namı-müstəarı ilə mizahi məqalələr nəşr eyləmişdir. Pyeslərində olduğu gibi, bu məqalələrində də Nəcəf bəyin mövzunu xalq həyatından aldığı məsələlər təşkil edər; o, əksəriyyətlə «Fəxrəddin»ləri idealizə, «Avoka»ları da istehza edər dururdu.

1913 sənəsində «Səfa» cəmiyyətinin marifətiylə Bakıda Nəcəf bəyə mutantan bir ildönümü mərasimi tərtib edilmiş, qoca ədibə, sərf etdiyi əməyin mənəvi mükafatı verilmişdi. İstiqlal dövründə isə Nəcəf bəy sinninin keçdiyinə rəğmən, yeni bir şövqlə təkrar qəzetəçiliyə atılmış, nim** rəsmi «Azərbaycan» qəzetəsində «Yahu!» deyər «Dərviş»liyini təcdir eyləmişdi. Qızıl istiladan sonra, bittabi qələmi qınına qoy-

* «Adı var, özü yox» pyesi nəzərdə tutulur – Red.

** Yarım – Red.

muş, yalnız müəllimliklə ömür keçirmiş, bu surətlə olsun, milli vəzifəsini ifa etməyə baxmışdı.

Nəcəf bəyin səhneyi-həyatdan çəkilməsi ilə şübhəsiz ki, Azəri türk ədəbiyyatı pək dəyərli və əməkdar bir xadimindən ayrılmış, türk səhnəsi də Mirzə Fətəlidən sonra çox mühüm bir simasını kayb etmişdir.

Bütün əsərlərində millət eşqini tərənnüm edən mühərrir üçün, qısa bir zaman üçün olsa da, istiqlal və hüriyyətini dərk etdiyi vətəninə təkrar əsarət və istila altında buraxaraq ölmək qədər böyük bir faciə olamaz. Nəcəf bəyin ölümü kəndi qəhrəmanı Fəxrəddinin ölümünə nə qədər bənzər!..

İNQILAB NƏĞMƏLƏRİ, YAXUD HƏBSXANA ŞEİRLƏRİ

Təkrara lüzüm yoxdur ki, Azərbaycan gəncliyi 28 Mayıs İstiqlal Bəyannaməsinin elan günündən və bilxassə bu istiqlalın düçar olduğu məşum fəslədən etibarən hər gün daha ziyadə bir əzm və fədakarlıqla mücadiləyə girişmişdir.

Digər millətlərdə olduğu gibi, Azərbaycanda da qanlı istiqlal yoluna girən gənclikdə böyük bir inqilab ruhu təbiiyə olunuyor. Bu ruhun nə gibi əlamət və təzahürata malik olduğunu göstərən vəsiqə və vakalar ara-sıra Yeni Kafkasya sayfalarına keçiyor. Fəqət bu sayfalarda səbt edə bildiyimiz «safhalar» hər halda həqiqi həyatı təsvir edə bilməkdən çox uzaqdır. Qanlı Çeka idarəsinin qaranlıq vəhşəti altında cərəyan edən mücadilə, bütün səfahət və ananəti ilə yalnız bu zülmət pərdəsinin əbədiyyən Azərbaycan üfurlərindən qaldırılacağı zaman haqqıyla təsvir edilə bilər.

Maamafih cahan tarixində digər misli görülməyən bir zülm və vəhşət idarəsindən, bir fürsətini bularaq, bizə qədər gələn mütəfərriq məlumat dəxi milliyyət və istiqlal namına cərəyan edən şanlı mücadilənin nə gibi bir ruh və iman ilə məşbu olduğunu göstərməkdədir.

Məmləkətdən aldığımız bir məktub dərinə bizə bəzi şeir parçaları göndərmiş, dərcini rica etmişlərdir. Məktubun şu şeir parçalarına təəllüq edən qismində deniliyor ki:

«Bugünkü istiqlal mübarizləri bulunan Azəri gəncliyinin ruhu və həyəcanı haqqında bir fikir verdərə bilmək ümidi ilə həbslər əsnasında Çekada bulduğumuz sıralarda, yazılan birkaç şeir parçalarını sizə göndəriyorum. Göndərdiyim parçalar içərisində qəvaidi-ədəbiyyə nöqtəyi-nəzərindən bozuqları çox isə də, bəncə bunlar şeir deyil, istila idarəsinə qarşı harimi-səmimiyyətdən qopan birər fəryaddan ibarətdir və əsl qiymətləri də bundadır. Azərbaycanımızın istiqlaliyyəti uğrunda istilacı rus bolşeviklərinə qarşı davam etdirdiyimiz mücadilədən doğan bu ədəbiyyatın gələcəkdə mükəmməlləşərək ədəbiyyat tariximizin sayfalarını təzyin edəcəyinə heç şübhə edilməsin. Vaxtiylə 15-ci Ludviqə qədər fransız ədəbiyyatının bəzəyi olan, Almaniyada alman istixlas cəmiyyəti tərəfindən fransız istilacılarla qarşı yürüdümlən mücadilədən doğan, Lehistanın ruslarla çarpışmasından qopan inqilab ədəbiy-

yatı, eyni tarixi saiklərlə, Azərbaycan ədəbiyyat tarixini də hissəsiz buraxamazdı...».

İşbu məktuba məlfuf parça içərisində «qəvaidi-ədəbiyyə»yə uyğun olanları da, olmayanları da vardır. Nəkim ruh və ifadə etibarı ilə həzin təsiri ifadə edən növhə ilə bərabər, intiqam atəşi ilə coşan hamasətnamələr də vardır. Bunlardan bir kaç parçasını, nümunə olmaq üzərə, aşağıya dərc edirik:

İştə məmləkətin əsarət zəncirində əzildiyini görüb də qəlbi qanayan həssas və lirik bir şair ki «əllərinin bağlılığından» şikayətlə «əlləri» çağırıyor:

Ay ellər

Hanı yaz mövsümü gülüm, çiçəyim,
Tez düşdü yurduma xəzan, ay ellər!
Mən yazı bilmədim əllərim bağlı,
Yoxmu bir dərdimi yazan, ay ellər!

Təəssür və təəllümdən ağlayan şair «Neylim» deyər dərdini anlatıyor və ağlamaqda haqlı olduğunu isbat etmək istiyor:

Dedilər ki, cavanlıq göz yaşını sevməz,
Biçərə könlümün dərdi var, neylim!
Çıxmaq istərkən tər-dildara,
Quldurlar əsamı çaldılar, neylim!

Dərdim çox böyükdür etməyin sual,
İllərə yürüdüm, yollarım qumsal.
Buldum sevgilimi, gəldilər dərhal,
Cananı əlimdən aldılar, neylim.

Qəlbimə söylədim üsyan et, bağır,
Bulunmayan haqqı imdada çağır.
Baxdım ki, haqqın da vicdanı ağır,
Bu insanlar gibi ruhu kar, neylim.

Bari sən gəl dedim, dinləyib biraz,
Ey vəfalı qələm, dərdimi gəl yaz.
Gəldi bir çirkin əl, söylədi: olmaz.
Dinləyənlər məni güc duyar, neylim!

Söylə Allah üçün bu da mənə bir haqq!
Dərdli bir qəlb üçün ağlamaq yasaq!
Bu cansız ölkədə canandan iraq,
Hıçqırıqlar məni boğar, neylim!

Çekənin hökmran olduğu məmləkətdə ağlamaq da yasaqdır, yazmaq da. Buraya nəql etdiyimiz yazıların belə sahibləri kəşf edilərsə, cəzaları muhakkak ölüm olmasa da, həbs və ya sürgündür.

Bakı Çekəsindəki məhbuslardan birisi «Nəçin yazmıyorsun» sualı ilə kəndisinə xitab edən məchul digər birisinə cavab olmaq üzərə «Yazma!» ünvanı ilə bir şey yazmışdır. O parçayı buraya nəql edirik:

Yazma!

Görüyürəm, qanlı qaranlıqların
Ölümdən yaptığı qorxunc bir varlıq
Zülmə baş əydiren alçaqlıqların
Əlləri gömdüyü dərin məzarlıq.
Qumlarından öksüz qanları sızır.
Mənliyimi gömmək üçün məzarçı,
Qazmada toprağa bir yeni məzar...
Hayqırmaq istədim: «Məzarçı qazma,
Qazma, yaşıyorum ölməmişəm, mən!
Qəlbim, qanım sığa qədr səninkindən,
Ümidim böyükdür, gömülməz, qazma!
Kiçikdir mənimçün aldığı ölçün,
Nafilə yorulma... göy yerə sığmaz!»
Ancaq...
Susdurur səsimi qaranlıqların
Qan köpürən öksürüklü nəfəsi...
Çınladır afakı bir bayquş səsi,
Acı çığlığıyla bağırır: «Yazma!...»

Digər bir məhbus da «Yazma» şairinə söylə müqabilədə bulunuyor:

Yaz!

Üfüqdə duyulan bayquşun səsi
Qulaqlar çınladar, ruhlar hırpalər.
Qaranlığın qan donduran nəfəsi,
Bəzən bizi belə qorxuya salar.
Əvət söylədiyın alçaq qatillər
Hər yerə soxular, hər yeri gəzər.
Dediyin qan tökən, insafsız əllər
Yıxar*, yaxar, boğar, yıxdırar, əzər
Bəlkə hər şey yapar; fəqət o şeytan
Bir cənnət var, orada bir şey yapamaz,
O cənnət ideal, bəkçisi iman;
İman olan yerdə şeytan yaşamaz!
Od oğullarında ulu iman var,
İmanla şənlənən yaşıl bağçalar.
İçinə şeytanlar ayaq basamaz!
Duymaqçün bağçada bülbül səsinə,
Dinlərkən bayquşun mənhus nəfəsini,
Bütün varlığımla söylüyürəm: Yaz!...

İştə «Qartal» nami-müstəarı ilə yazan digər bir məhbus ki, «Qanlı bəşər»ə meydan oxuyor:

Bəsdı, yandırma məni zülmə, ey qanlı bəşər,
Mənə qəlbimdəki kin atəşi əlbəttə yetər!
Çox qıcırdatma, sakın leş dağıdan dişlərini!
Çək də o, qan qurumuş, kirli olan əllərini,
Çək dedim, hırpalama, bəsdır, yetər kim bu qədər
Dağıdıb, parçaladı, köksümü, alçaq canavar;
Varamazsın mənim iman yatağı qəlbimə sən.
Bəlkə mən məhv olurum, sarsılmaz vicdanım,

* Mətnədə «bıkar» – Red.

Bunu amir mənə, hörmətli yasam, Quranım:
O böyük Türk elinin oğlu ölər, yeltənməz*.
Çeynənir kəndisi, vicdanı onun çeynənməz!

Vicdanlarının deyil, vücudlarının çeynənməyini tərcih edən bu gənclər şəhid düşən arkadaşlarına qibtə ediyorlar. İştə istiqlal yolunda şəhid düşən arkadaşı Seymura yazdığı mərsiyəni, «Bay» nami-müstəarı ilə imza edən bir gənc altdakı qitə ilə bitiriyor:

Məzarın başında istiqlal günü,
Yapılacaq azadlığın düyünü.
Dilərim Tanrıdan mən də o günü,
Olaydım yanında həp yatan, Seymur!

Üslub və ifadələrindən yeni üsul tədris və məktəbin məhsulu olduqları aşkar olan bu gənclər gibi, əski klassik şeir və tərbiyənin taxtı-təsirində bulunan «ixtiyar» məhbuslar da vardır ki, həyəcanlarında fəlakət arkadaşları gənclərdən heç də geri deyildirlər. İştə bu mücərrəb mücahid tipini göstərən bir əsər:

İllər ilə Çekada qalsam əgər ar deyil,
Çeka ərbabına yalvarmağa razı deyiləm.
Nə qədər cövrü-cəfa etsə də, minnətdi mənə,
Fikrim üstə əziləm, gər söylüləm, həm döyüləm.
Zalımın zülmü nə qədər olsa da, mən tab edərəm,
Etməsin zənn ki, bir zərrə yolundan çəkiləm.
Deyiləm mu...m ki, hər əldə oyunca...q olum.
Bir qədər sıxmaq ilə sağa sola mən əyiləm.
Çəliyəm** mən, bunu inkar edəməz bir kimsə,
Deyiləm şüşə ki, bir darbə ilə mən əziləm.
Aç gözün, yaxşı tanı, ey vətənin cəlladı,
Deyiləm köhnə xarabə ki, əlinlə söküləm.
Mənəm ol mushafi-natiq ki, bükülməz vərəqim,

* Mətnədə «ييلتمز» – Red.

** Burada: polad – Red.

.....
Tanı, Türk oğlunu, ey qatili-millət, Bağirov!
Olmaram sən gibi, tarixdə daim söyüləm.

İştə 28 Mayıs Bəyannaməsində mündəriç böyük istiqlal şüarının qüdsiyyət və ülviyyəti yolunda amansız ölümə varıncaya qədər hər türlü işgəncə, izzət və məhrumiyyətləri sevə-sevə qəbul edən fədakar mücahidlər ki, məfkurənin yalnız əziz və müqəddəs qurbanları olmaqla qalmıyır, eyni zamanda, böyük cidalın ədəbiyyatını da yapıyorlar!

Belə fədakar və idealist bir nəsil yetişdirən Azərbaycanın təkrar müqəddəs istiqlalına qovuşacağını kim inkar edər?!...

Yaşasın istiqlalçı Azərbaycan türk gəncliyi! Yaşasın istiqlal!.

DƏDƏ QORQUD DASTANLARI

Türk xalq ədəbiyyatının şah əsəri bu dastanlar, son illərin siyasi günlük bir mövzusunı təşkil etdilər. Azğınlaşan bolşevik ruslaşdırma siyasəti gərəyincə, bunlar, Azərbaycanlı aydınları yenidən ələyib qızıl xəlbirdən keçirməyə vəsilə oldular.

«Kitabi-Dədə Qorqud əla lisan-i taifeyi Oğuzan» adını daşıyan, XVI yüzildə yazılmış bir nüsxəyə ilk dəfə Almaniya krallıq kitablığı-nın fihristini tənzim edən Fleischer rastladı. Daha sonra Bartold, Dizi, Noldke və sairə gibi bilgin müstəşriqlər tərəfindən incələnen bu dastanlardan bir qismi türlü Avropa dillərinə çevrildi. 12 dastanı ehtiva edən bu kitab haqqında mütalələr yazıldı və münəqişələr yapıldı. Nəticədə Dədə Qorqud və ya Qorqud Atanın, tarixi deyil, Xızır gibi əfsanəvi bir şəxsiyyət olduğu üzərində duruldu; dastanların da Azərbaycan sahəsində və Azərbaycan xalqı tərəfindən yaradılan bir əsər olduğu qənaətinə varıldı.

X-XI yüzilliklərdə Orta Asiyadan Azərbaycana külliyyətli türkmən taifələri gəldi. Bunlar kəndiləri ilə bərabər Oğuz qəhrəmanlıq xatirələrini də gətirmişdilər. Yerli Azərbaycan şərtlərinə uyan bu xatirələr bədii ədəbiyyat və dastanlar şəklini aldılar. Dədə Qorqud dastanları işte bu dastanlardandır.

Dastanlardan on biri qəhrəmanların vətən, namus, din və taifə təsanüdü uğrunda yaptıkları savaşa və bu savaş meydanlarında göstərilən igidlik səhnələrinə ayrılmışdır; birində də, Əzrail gibi möfhum qüvvətə qarşı yapılan savaş təsvir olunuyor.

Bu savaşlar Dəmirqapı Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Əlinçə qalası, Şərur, Göycə gölü, Dərəşam gibi Azərbaycan yerlərində; Gürcü, Abaza və Erməni kimi qonşu məmləkətlərdə cərəyan ediyor. Dastanların yazıldığı dil Azərbaycan şivəsinin bütün özəlliklərinə malikdir. Bunlarda anlatılan həyat şərtləri də Azərbaycandakı həyat şərtlərinin eynidir.

Dədə Qorqud qəhrəmanları olağüstü mərdliyin, yüksək xarakterli qəhrəmanlığın, sədaqət və bağlılığın, cəsarət və fədakarlığın mükəmməl birer təmsalidirlər. Bunlar vətən sevgisi, din qeyrəti, hürriyyət eşqi, ailə bağlılığı, boylar (tayfalar) arası təsanüd hissi ilə hərəkət ediyorlar. Xalq dilinin sadə bəlağətiylə yaradılan Dədə Qorqud tablolarının canlılığı oxucuları həyəcan və heyranlıq içində bırakıyor.

Dastanların baş qəhrəmanlarından Salur Qazan, kötü bir təsadüf əsəri olaraq düşdüyü əsarətdə belə xarakterindəki əsələt və cəsarəti zərrə qədər gəvşətmədən, düşməyə qarşı söylədiyi monoloqu bu sözlərlə tamamlayır:

«Əlinə düşmüşəm, məni öldür, qılıncından qorxmuram; Öz elimi, qövmümü söymərəm!»

Qazanın oğlu Uruz da atası gibi, yılmaz və yenilməz bir igiddir. O, namus uğrunda çəngəldən asılıb, ətinin tikə-tikə doğranmasına razı oluyor; anasının tanınib düşmən məclisinə aparılmaması üçün hər türlü əzab və işgəncəyə qatlanıyor. Qazan Xanın ətrafında, Bozətli Beyrək, Dirsə xan oğlu Buğac gibi qəhrəman Oğuz bəyləri sırasında yer alan Qaraca Çoban timsalı da çox ənteresandır. Sadə, bəylərin deyil, çobanların da mərd, fədakar bir el və oba müdafi olduğu təmsil edən igid çoban təkbaşına altı yüz düşmənlə qarşılaşıyor, vəd olunan hədiyyələrə uymuyor, yapılan təhdidlərdən də qorxmuyor. Təpədən dırnağa qədər silahlı olan düşmənlərə əlindəki sapandıyla qarşı gəlir. Altı yüz yağ (düşmən) onun üzərinə dolu gibi ox yağdırıyorsa da, o, ruhdan düşmüyor. Daşı tükəncə sapandına qoyun və keçiyə qorub atıyor. Yağının gözünü qorxuduyor; Ona «arıq bir toğlu» olsun, belə vermiyor:

Dədə Qorqud dastanlarında qadınlar da igiddir. Erkəklər gibi qeyrətli, həmiyyətli, cəsarətli və mərdirlər. Karı kocasına, ana oğluna, bacı qardaşına hərərətli sevgi ilə bağlıdır. Nişanlı qızların sədaqət və fədakarlıqları isə dastanların ana motivlərindəndir.

Dirsə xanın karısı, oğlunun ovdan dönmədiyini görünə, atının belinə atlıyor, «qırx incə belli qız» ilə birlikdə onu aramağa çıkıyor, yaralı oğlunu bulub gətiriyor. Qazanın oğlu əsir düşdükdə, boyu uzun Burla Xatun silahlanıyor, oğlunu qurtarmağa gedən kocasını təqib ediyor; adlı-sanlı qəhrəmanlar sırasında vuruşuyor. Selcan Xatun, nişanlısı Qanturalı ilə omuz-omuza vuruşuyor. Düşməni yerə sərərək yaralı düşən nişanlısının başı üstünə gəlir: «Yağının bir ucu sənin, bir ucu da mənim» deyər cəbhə alıyor. Selcan Xatun Dədə Qorqud üslubu ilə söylərsək, «qız xalqı arasında ov ovlayıb, quş quşlaması, sağına soluna iki qoşa yay çəkməsi, atdığı oxun yerə düşməməsi» ilə məşhurdur. Dəli Domrulun «öz canına denk bir can aradığını», duyan karısı, ona «mənim canım sənin canına qurban olsun» diyor.

Dastanlarda qadınlara verilən yüksək mövqə misallarını burada tamamilə verib bitirəməyiz; buna məqaləmizin həcmi müasid deyildir. Bu qədər qeyd edəlim ki, dastanlara görə «Ana haqqı Tanrı haqqıdır!».

İslam dinindən mütəəssir olan dastanlarda əsas mühit islamıyyətdən əvvəlki etiqadlardan mühləmdir. Qəhrəmanlar daha ziyadə təbiət qüvvələrinə taparlar. Hər dastanın sonunda, xeyir-duasıyla hazır və nazir bulunan və ən çətin zamanlarda müşkülləri həll edən bir övliyə irşadlarıyla yetişən Dədə Qorqud elin mənəvi atası, birliyin simvoludur. O bir atadır. Qorqud Ata!

Biz burada dastanların ədəbiyyat və sənət baxımından təhlilinə girişmədən, sadəcə ideoloji cəbhəsinə təmasla iktifa ediyoruz. Bu baxımdan yazımızı xülasə edəcəkdir olursaq, deriz ki:

Dədə Qorqud dastanları Vətən, din, hürriyyət, eşq, sədaqət və fədakarlıq hissələrini qıcıqlayan milli üstün bir əsərdir.

1950-ci ilə qədər faydalı bir xalq əsəri olaraq mənimsənən və dərsliklərə alınaraq sovet Azərbaycanı okullarında oxutdurulan Dədə Qorqud dastanları, derkən, gözdən düşdülər. Sovet ədəbiyyat tənqidçiləri ilə öyrətmənlərinin yaxın bir keçmişdə təqdirədirici bir üslubla yüksəltmələri bu şah əsər, şimdiki kötü və zərərli bir əsər deyər dərsliklərdən çıxarıldı, kitablıqlardan atıldı. «Milliyətçilik, dincilik, dərəbəylik» mü-rəvvici, «inqilab ideologiyasına müğayir fəsid bir əsər» deyər aforoz edildi. Əsəri bu günə qədər idealizə edən kimsələr isə Sovet əleyhdarı müzir insanlar deyər bütün mövqelərindən atıldılar.

Dədə Qorqud, Türk və Azərbaycan xalqının bu nurani piri, şimdiki bir irtica və gerilik rəmzi deyər təkfir olunuyor.

Öylə ya, çoban ilə xanın, baba ilə oğulun, qarı ilə qocanın, ana ilə qızın, bacı ilə qardaşın qarşılıqlı sevgiləriylə boylar (tayfalar) arasındakı qardaşlıq və təsanüd hissələrini, bir sözlə, insan topluluğunu təşkil edən bütün sinif və təbəqələr arasında vətən və ailə gibi mənəvi ortaqlıqlar namına birləşib qaynaşmanın və bu uğurdakı qəhrəmanca mücadilənin məddahı mürşid bir Pirə, bütün bu anlamların amansız düşməni olan bolşeviklər necə təhəmmül edə bilirlər?!...

Onlar, sovet patriotizmi deyər ortaya atdıqları və Sovet birliyində bulunan qeyri-rus millətləri «ağabəyi» rus millətinin ancaq təcviz edəcəyi ideyalar xaricində bir takım milli və vətəni əsaslar güdən «separatist» (iftirakçı) ideolojiləri qətiyyətlə təhəmmül etməzlər. «Sovet pat-

riotizminə» muğayir hər türlü ideolojinin kökünü kəsmək, sovet hökumətinin israrla tətbiq etdiyi ana siyasətdir. Bu siyasət baxımından yerli tarix və ədəbiyyat məfahirlərini idealizə etmək bu yerlərdə yaşayan «kiçik qardaşları» «böyük qardaş» rus ağabəyisiylə (!) birləşməyə əngəldir. Bu əngəli andıran ən ufak şey təhlükəli bir amil gibi atılmalıdır.

Dədə Qorqud işte bunun üçün təkfir olunuyor!....

DƏDƏ QORQUD OĞUZNAMƏLƏRİ

Kırzioğlu M.Fəxrəddinin şu başlıq altında bir əsəri intişar etmişdir.* Əsasında dörd kitab halında təsərlənən əsərin nəşr olunan qismi I kitabdır. Digər üç kitab sonradan basılacaqdır. Əlimizdəki 132 səhifə tutan cildin qapağında şunları okuyoruz:

«Bu dastanların kiçik - Arsaklılar-Arşakunik dövlətini (m.ö.149-m.s.429) quran əski oğuzlara aid olduğunu türlü dəlillərlə isbat edər. «Erməni tarixi»nin iç üzünü: gerçək mahiyyətini bəlirtir».

Kitabın içindəki konuların qapaqda verilən fihristinə bir göz gəzdirməklə şunların nə qədər orijinal olduğu bizi həmmən ilgiləndirir. Gürcüstandakı Orbelian ailəsinin, erməni Mamikonyan sülaləsinin Dağıstandakı Şamkalların və Azərbaycanadakı Baranlıların (Qoyunluların) mənşələrinə dair verilən ənteresan məlumatın Dədə Qorqud hekayələriylə ilə sıkı-sıkıya bağlı olduğunu görürüz.

Kitabın «Başlanğıc qismi»ni okuyoruz. Müəllifin böyük bir aşkın konuya bağlı olduğunu həmmən anlıyoruz. «Quran»dan sonra ən çox oxuduğum kitab» deyər bəhs etdiyi «Dədə Qorqud» kitabına M.Fəhrəddin candan aşıqdır. Bu aşkla o yıllarca çalışmış, araşdırmış, nəhayət, böyük bir sevinc içində mühüm bir kəşf yapıdığına qənaət gətirmişdir.

«Dədə Qorqud» haqqında bu günə qədər bütün dünyada nəşr olunan əsərləri və konu ilə ilgili bütün Oğuz rəvayət və menkibələrini tədqiq edən müəllif, uzman alimlərin XIV və XV yüzillərə atfettikləri hekayələrin daha əski dövrlərə aid olduğunu nəticəsinə varmışdır.

«Bütün Oğuz dastanları və çox yaygın canlı ənənələri həp *Arsaklılar çağındakı Oğuzların* «Armeni»də denilən Doğu-Anadolu, Azərbaycan və Gürcüstandakı 6 əsrə varan hakim və sonra da dağınıq də-rəbəylilər halındakı yaşayışına aid olduğunu kəskin dəlillərlə təsbit edən» M.Fəhrəddin «Ulu Tanrının aciz quluna verdiyi belə bir imkən»ə çox seviniyor. Ona görə, bu kəşf «Ümumi türk tarixi üçün Yeni-sey və Orxon yazılarının oxunması dərəcəsinə və bəlkə də ondan daha mühümdür!...»

* Kırzioğlu M.Fahrettin: Dede-Korkut Oğuznameleri. İstanbul, 1952. Burhanettin Erenler Matbaası. 132 sah. 80. I Kitap. Fiatri: 250 kuruş.

«Anadolu və Ön Asiya türk tarixinin əldə edilən bu açacaq – M.Fəxrəddin söylüyor – yeni-yeni anlaşılaraq qaynaq yerlərindən süzülən özlü əsaslara görə, yeni başdan yazılması lazım gələcəkdir. *Arsaklıların Türkmən və Oğuzlardan* ibarət bulunduğunu anlayıb çözməyə yarayan «*Dədə Qorqud Oğuznamələri*» sayəsində, milli həyatımıza və elm aləminə yeni görüş və anlayışlar yerləşəcəkdir».

Bu iddialı əsərin başlanğıcdan sonra gələn «Giriş qismi» Böyük Part imperatorluğunu quran Arsaklıların türklüyünə ayrılmışdır; bu bölümün ilk takımı da 90 ildən bəri türk tarixçiliyində Partların türklüyündən bəhs edən müəlliflərin mütaliələrinin xülasə edilmiş, ikinci takımı da Oğuznamələr ilə başkaca yazılı xatirələrdə Oğuzların Doğu Anadolu ilə Azərbaycan və Gürcüstanda əskiliyinin təfəsilatı verilmişdir. Kitabın II bölümündə Oğuznamələrdəki yer adları diqqətlə və ətraflı surətdə incələnmiş və bunların bugünkü durumları ilə əski dövrlərdəki durumları arasındakı bağlar təsbit olunmuşdur. Kitaba Doğu Anadolu, Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstan çevrələrini qavrayan bir Oğuz xəritəsi dəxi əlavə edilmiş və bu xəritədə Dədə Qorqud və digər oğuznamələrdə keçən yer adları göstərilmişdir. Cildə bir də 122 kitab ünvanını ehtiva edən zəngin bir biblioqrafiya eklənmişdir.

Müəllifin on beş ildən bəri bu işə könül verməsinin və böyük bir təhəmmül və səbrlə çalışmasının bir məhsulu olan bu əsərin, uzman tarixçilər tərəfindən ciddiyyət və ilgi ilə qarşılanmasını umar, müəllifin də digər üç kitabın nəşrinə bir an əvvəl müvəffəq olmasını candan dilərik.

Azərbaycan və ümumiyyətlə, Ön Asiya tarixini bilxassə ilgiləndirən bu araşdırmaların müəllifə sevinc verən kəşflərinin, həpimizi sevindirəcək ümumi qəbula məzhər olmasını canü-dildən dilər və hər şeydən öncə, elm eşq və qeyrətlə çalışdığı aşikar olan kəndisini səmimiyyətlə təbrik edərik.

Elm və bilxassə tarix elmi ilə maraqlanan oxucularımıza M.Fəxrəddinin bu əsərini görmələrini ciddiyyətlə tövsiyə edərik.

Not: Arşaklılara iranlılarca Eşkaniyan, avropalılarca - Arsacides, yunanlılarca – Arsakides, eski ermənicə - Bağıavig, Bahiavani və Batı koluna Arşaguni deyilməkdədir.

ŞİRVANLI XAQANI

(«Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisindən)

Əgər şair deyil, Peyğəmbər olsaydı mənim adım
Mənə beyət edib aləm, deyərdi Kəbə Şirvandır!

XII yüzil Azərbaycan ədəbi varlığının dünyanı tutan şöhrətlərindən böyük filosof və şairimiz Gəncəli Nizami gibi, Xaqani də dövründəki modaya görə, əsərlərini farsca yazmış və bu səbəblə İran ədəbiyyatının klassikləri arasında tanınmışdır.

Yuxarıya aldığımız öyünmə Xaqaniyi idealizə edən çağdaş Azərbaycan şairlərindən birinin işləyərək yaptığı tərcümələrdən bir nümunədir.

Azərbaycan mühitinin yetişdirdiyi məfahirdən Şirvanlı Xaqanini, Gəncəli Nizamini işlədiyimiz metodla* fürsət və huzur bulursak, özəl surətdə incələyib yazmağı istərdik, şimdilik «Azərbaycan Yurd bilgisi» oxucularına Xaqanini, Azərbaycan türkcəsinə yapılmış çağdaş tərcümələri üzərinə tanıtmaqla yetiniyoruz.

Başda Nizami və Xaqani olmaq üzrə, Azərbaycanlı İran klassiklərindən bir qisminin əsərləri çağdaş şair və nazimlər tərəfindən Azərbaycan türkcəsinə çevrilmişdir. Əksərən mətnə pək də sadıq qalmayan bu tərcümələrdən bəziləri, aşağıda görəcəyimiz vəchilə təqdirədəyər bir istisna təşkil edərlər, bəziləri də bu sədaqətsizliklərini, əmsalı bəzi Avropa tərcümələrində də görülən məqbul bir adaptasyon şəklinə qoyarlar; şairin ana fikirlərini işləyərək daha çağdaş bir şəkildə ifadə edərlər. Bunların yanında şairin əsərlərini günlük siyasət oyunları fəidəsinə bayağı təhrif edənlər də vardır.

Lakin əsl konuya gəlməzdən əvvəl, ixtisas əhli olmayan oxucularımızı böyük şair Xaqaninin bioqrafisi və haqqındakı lejanlara bir az olsun aşına edəlim:

Xaqani haqqında çağdaş Türkiyə nəşriyyatında bioqrafik təfəssil məlumat verilmişdir. Bu xüsusda professor Atəşin «İslam Ensiklopediyası»na yazdığı Xaqani maddəsinə müraciət oluna bilir. Oxucuları əlaltında bulunması kolay olmayan bir məxəzə baş vurmaq külfətində buraxmamaq üçün, burada Şirvanlı Xaqani bioqrafisi haqqında qısaca

* Mehmet Emin Resulzade. Azərbaycan şairi Nizami. Milli Egitim Basımevi. Ankara, 1951, 404 s.

məlumat verəlim:

Əsl adı İbrahim olan Xaqaninin atası Əli adında bir dülgərdir. Anası isə sonradan müsəlman olan bir Nəsturi (Nəsrani) qızıdır; açılıq edərmiş. İbrahim Şirvanın başkəndi Şamaxı şəhərinin yaxınlığında bulunan Mülhemli köyündə (1120 də) dünyaya gəlmişdir İbrahim, Kafiyəddin ləqəbini daşıyan əmisinin yanında təhsil almışdır. Kafiyəddin İbrahimə ərəbcəyi öyrətmiş və ərəbcədəki ən dəyərli əsərləri oxutmuşdur.

Əsərlərindən də görüldüyü vəchilə Xaqani çağındakı mədəniyyətin yüksək bütün dəyərlərini edinmiş, o dövrdəki oxumuşluğun ən irəli fikirlərini həzm etmişdir.

Ədəbi şəxsiyyəti təşəkkül edincəyə qədər Azərbaycanın dışına çıxmayan Xaqani, demək olar ki, bütün bilgi və kultürünü münhasiran kəndi yurduna və mühitinə borcludur. O, o zamanki Azərbaycan mühitinin bir məhsuludur.

Şair, Şirvanşahların parlaq dövrləri olan Mənuçöhr ilə oğlu Axsitan zamanlarında yaşamış, onların saraylarına mənsub olmuş və bu saraylarda bəzən iqbalda, bəzən də idbarda bulunmuşdur. Gah sarayda nüfuz sahibi rəsmi bir məqamda bulunmuş, gah da, gözdən düşərək, bir cani kimi həbsə atılmışdır.

Şair iki dəfə Şirvandan ayrılaraq səyahətə çıxmış, ilk dəfəsində Həccə ziyarət edərək, bu münasibətlə Ərəb və Əcəm İraqının mühüm mərkəzlərini dolaşmış və məşhur şəxsiyyətlərlə tanışmışdır; Məşhur məsnəvisi «Təhfətül-ül-İraqeyn» bunun nəticəsində meydana gəlmişdir. Xaqani İraqa ikinci bir səyahət daha yapmışdır. «Mədəyin Xərəbəsi» deyə məşhur olan şeiri, bu ikinci səyahəti əsnasında yazılmışdır. Şairin qəzəllərinin, əksəri Şirvan şahlarına və çağındakı digər iqtidar və şöhrət sahibi şəxsiyyətlərə, əzcümlə Azərbaycan Atabəylərinə xitab edən qəsidələrinin cəmi olan divanı, bilxassə məşhurdur. Bunlardan nisbətən ən iyi şəkildə nəşr olunanı Əli Əbdürrəsulinin hicri 1316 da, böyük kitada, 980 səhifə üzərinə, Tehranda nəşr etdiyi nüsxədir.

Şairin gəncliyinə aid məlumat çox qıtdır. Bir lejan, İbrahimin daha çocuqkən zəka və xarakter etibarilə arkadaşlarından ayrıldığını bizə bildirməkdədir. Belə ki:

Günlərdən bir gün İbrahim arkadaşları ilə birlikdə, odun toplamaq üzrə çölə çıxmış bulunuyordu. Derkən, birdən ətrafı toz bürümüş, Şirvanşah Mənuçöhr, məiyyətindəki şövalyelərlə birlikdə, bütün me-

habetilə peyda olmuşdur. Padşahın bu hər tərəfə həyəcan verən kökəbəsini görən çocuqlar, hər birər səmtə çəkilərək saklanmışlardır; ortada tək başına istifini pozmadan duran yalnız İbrahim qalmış və soyuq-qanlıqla şahın cəlalını seyrə başlamışdır. Bunu görən Mənuçöhr atını ona doğru sürmüş və heybətli bir səslə:

- Oğlan, burada nə gəzirsən? - deyə sormuşdur.

İbrahim tam bir soyuqqanlıqla:

- Şah sağ olsun çör-çöp topluyorum - demişdir.

-Pəki çöp çöpdür, çör nə deməkdir?- deyə şah eyni sərt bir əda ilə soruşmuş.

- Çöp yəni üstə düşənlər, çör isə dik duranlardır! - deyə çocuq eyni sükunətlə cavab vermişdir.

Xaqan, zəki çocuğun bu hazırcavablığından xoşlanaraq, onun kəndi sarayına alınması və tərbiyəsinə etina edilməsi üçün yanındakılara əmr vermişdir.

Bu, bir lejandır. Şairin mühitindəki sevimliliyini göstərən bir lejan. Mühakkak olan bir şey varsa, o da İbrahimin daha gənc yaşda ikən «Həqayiqi» məxləsiylə şeirlər yazdığı və qəzəllərinin mühitdə sevilərək oxunduğudur.

Hal tərcümələrindən, zamanın şairlər şahı «Məlik-üş-Şüəra» Gəncəli Əbül-Ülanın Şamaxıya gəldiyini və Mənuçöhrün sarayında baş şair olduğunu öyrəniyoruz. Əbül-üla, Həqayiqini tanıyır, kəndisindəki istedad və qabiliyyətin təqdirə, ondakı şairlik qüvvətini tərbiyə və təşviq ediyor; kəndisini padişaha təqdim edərək «Xaqani» məxləsinə daşımaq üçün müsaidə alıyor; üstəlik pək bəyəndiyi Xaqanini kəndinə damat yapıyor.

Təbiətin kəndinə bəxş etdiyi böyük istedadı, təsadüf və fürsətlərin gətirdiyi imkanları əzəmi surətdə kullanaraq gəlişdirən Xaqani, az zamanda ictimai və siyasi böyük bir mövqə əldə edərək, Mənuçöhrün sarayında birinci dərəcədə nüfuzə malik bir şəxsiyyət oluyor. O, sadə kəndi şeirinin qüdrət və əzəmətiylə deyil, mənsub olduğu məmləkətlə də öyünüyor. Çağımızdakı Azərbaycan şairlərindən birinin tərcüməsi olmaq üzrə, «Mübariz» taxma adını daşıyan birisi onun bu öyünməsiylə bizi aşına etməkdədir*:

* 1926 da yayınlanan bir sovet dərgisindən iqtibas olunmuşdur.

Şeirimin hər beytidir bir körpə təbimdən doğar,
Hər yana getsə, yenə Şirvanla eylər iftixar.

Mən özüm Şirvanlıyam, Şirvan atamdır, həm anam,
Ruhuma qüvvət, vücuduma verir can bu diyar.

Şam nə, Bağdad nə, Şirvan fəzilət mülküdür,
Burda hikmət, burda dövlət, burda istedad var.

Əl açıb yoxsullara biganədən almaz zəkat,
Mərifət gəncinə sahibdir bu yerdə varlılar...

Şirvanı yuxarıdakı beytlərdə ifadə olunan böyük bir eşqlə seväen Xaqaninin şöhrəti və Mənuçöhr sarayındakı iqbali, çağdaşı bulunan şöhrət və iqbal istəyənləri qışqandırmışdır. Kəndisi ilə rəqibləri arasında o dərəcədə şiddətli bir mücadilə açılmışdır ki, qayınatası və ustadı olan Əbül-Üla ilə kəndisi arasında tarixə keçən qarşılıqlı bir həcvləşmə belə vukubulmuşdur.

Tarixi hadisələri bugünkü siyasi taktik və görüşlərinə uyduraraq, istədikləri gibi yorumlamaq metodundan faydalanan M.Mübariz XII yüzil Şirvan tarixini *ədalətli* Mənuçöhr dövrü ilə *zalım* Axsitan dövrünə ayıraraq, Xaqaninin *adil* Mənuçöhrə xitab edən qəsidəsindən bir parçanı bizə nəql etməkdədir:

«Bir işarətlə günəş aləmi nurə çulğar,
Sənin əzminlə çiçəklər açılır fəslə bahar.

Sən güləndə gül açar, xaitirinə gəlsə məlal,
İldırım nalə çəkər, ərzü Səma qan ağlar.

Gecə mey məclisivün zinətidir, naşü pərən*,
Sübh həzzarən edər nərgizi gülşəndə xumar.

* Benatünas yıldızı kasdolunuyor.

Sən Süleymani zamansan ki hamu cinnü bəşər,
Üz qoyub dərgahuva, hökmüvə vermiş iqrar.

Sən cahan içrə bu gün naibi İskəndərsən,
Töbə, əttöbə rikabündə yüz İskəndər var.

Sən məgər Xızırsan, ey Pir ki Zülmət içrə,
Ətəyindən tutub el abi-həyata yol arar?

Beyti-məmur olubdur kərəmindən Şirvan,
Ki çəkər rəşgini Rumü, Həbəşü, Çinü, Tatar!»

Şirvanı «Beyti məmur» yapan adil Mənuçöhrü Xaqaniyə idealizə etdirən M.Mübariz, şairin Mənuçöhrdən sonra taxta çıxan oğlu Axistana qarşı «babasının təqib etdiyi ədalət yolundan caydığı» üçün müxalifət etdiyini söylüyor. Xaqani «zalım» şaha şu beyti ithaf etmiş imiş:

Dəhr dün cəlladı başlar kəsməyə amadədir,
Etibari dəhrin ancaq qan içən cəlladədir.

Şah işrət bəzmi qurmuşdur, verir saqi şərab.
Mey deyil, sağər dolu bu badə digər badədir.

Xalq qanıdır şərabı, xalq ətindəndir kabab,
Divmidir bunlar Xudaya, yəki adəmzadədir?

«Adil Mənuçöhr»ün zamanında da həbsə girmiş bulunduğunu sükutla keçən Mübariz, şairin «zalım» Axsitan tərəfindən atıldığı zindana yazdığı «istibdad və zülmə qarşı» kin dolu beytləri nəql ediyor. Bunların arasında şunlar vardır:

«Barındırar əsrimiz hər şeydə alçaqları,
Bax gör necə qızğındır yaltaqların bazarı.

Dünya kamal əhlinə fəqət beytül ələmdir.
Ariflərin nəsibi ancaq dərd ilə qəmdir.

Çəkil, izlətə çəkil, bu aləmdən uzaqlaş,
Şərəfsizlər şahların qapısında əyər baş.

Arxa çevir onlara, mərdin başı əyilməz,
Kamal əhli «cahilə» mürşüdüm deyə bilməz.

Tikə alma amandır, namərdlərin əlindən,
Sənə halva versələr, yeyib zəhərlənərsən».

Və ya:

«Aləmi mənhestan umma səfa Xaqaniyə,
Zade-yi hizü zinayə dəhrdə yaddır vəfa.

Şürəzar içrə görən varmı gülü reyhan ola?
İt südü əmmiş küçük mümkünmüdür aslan ola?

Sən həqiqət aşıqi, sən haqq sözün qurbanısan.
Haqq sözünlə təşnə qıldın qanuva Sultanı sən!»

Xaqaninin Axsitandan şikayət edən misraları gerçəkdən yox deyildir. Bu şikayəti o, hətta Axsitanın babası Mənuçöhrə yazdığı bir parçada ifadə etmişdir. Fəqət bununla bərabər şairin «Əbülmüzəffər» (Zəfərli baba) deyə Axistanı öydüyü qəsidəsini M.Mübariz qəsdən unutmuşdur. Çünki bu qəsidəsində vətənsəvər şair, yurdunu basan rus korsanlarını, Bakı limanında yaptığı şanlı qəza nəticəsində suya tökdüyünü öymüşdür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz Əli Əbdürrəsuli nəşri divanından, iqtibas etdiyimiz bu qəsidənin xarakteristik beytlərini eynən buraya nəql ediyoruz.

Xaqani-kəbir Əbül-Müzəffər,
Sərcümlə şode muzaffəranra.

Dər gərdəni salderan-i Hazran.
Əlkənd kəməndi hizranra

Dərya zi kafeş xariq-i gohə.
U goheri tac göheranra.

Ba mokebeş abi şür dərya,
Manət araki təkaveranra.

Bakü be duayi heyraş imrüz,
Manəd Besitami Haveranra.

Baku be bekaş baç zahəd.
Hazranü Reyü Zirehgeranra.

Şəmşirəş əz asiman zəfər yaft,
Fəthi Dərbənd-ü Şabranra.

Sahib mərazənd Rüü Hazran.
Münkir şoze sahib-əfseranra.

Tig-i To müzəvveri əcəb saht...
Bimari an müzəvviranra.

Fəthi To bəcəngi ləşgeri Rus,
Tarih şod Asman meranra.

Təhdid Tu Rusra ə'la rus*,
Sarsar şode şah-i zeymiranra**

Peykan-i şəhabrəng çun ab,
Atəş zede div-leşgerara!

Rus imperialist istilasına təvcih olunan bu parlaq qəsidənin tərcüməsini, təbiidir ki, rus istilasını idealizə etməklə görevli bugünkü Sovet şərtləri altında çalışmaq bədbəxtliyində bulunanlar nə işlər, nə

* Rus sözü əski farsçada məcazən *atılqanlıq* mənasına gəlir.

** *Zeymiran*, çapuk kırılır bir ağac nevine denilir.

də tərcümə edə bilirlər. Bunu biz yapalım. Təbii bu parçanın Xaqanini andırır bir üslubla, şeirlə tərcümə etməyi şairlərimizin zövq və xizmətlərindən bəklərik; farsca bilməyənlər aşağıda verəcəyimiz mənsur tərcümədən faydalana bilirlər:

«Zəfər babası böyük Xaqan, müzəffərlərin komandanı idi. Hazıranlı igidlərin boynuna sürücü kəməndlər atdı. Dəniz onun ovcundan (tökülən) gövhərlərlə boğuldu. O isə bizzak taclardakı gövhərlər gibiydi. Dənizin duzlu suyu Onun əmrində vuruşanların tərlərinə bənziyordu. Ona şükranla dua edər. Bakı bu gün Haverdəki Bistama bənzər. Bakı kəndi bakasının təmini üçün Hazırandan, Reydən və Zirehgerandan vergi istər. Dərbənd ilə Şabranın fəthi üçün Onun qılınıcı asimandan zəfər buldu. Ruslarla Hazranlılar xəstədirlər; Bunlar tacdarıyanları inkar ediyorlar. Sənin qılınıcı bu müzəvvirlərə nə iyi bir müzəvvir* oldu?! Rus ordusu ilə yaptığın savaşıdakı zəfərinə asiman bir tarix oldu. Meydana atılaraq göstərdiyin qorxunc həmlə rusa, fırtınanın zeymiran ağacına yaptığını yaptı. Su rəngini daşıyan süngülər dövləşgərlilərin canlarını yaddı».

Xaqaninin Bakı zəfəri dolayısıyla şah Axsitanı təbrik üçün yazdığı və klassik ədəbiyyatla məşğul olanların əksərisincə məlum olan bu qəsidəsindən başqa, Xaqaninin rus təcavüzünə qarşı yazdığı ayrıca şeirlər də vardır. Eyni şah Axsitana yazdığı digər bir qəsidəsində. Xaqani əzcümlə şu beytləri yazmışdır:

«Rayəti şah Axsitan kinna fetahna yar Ust
Dercahan avazeyi şadiresan əngihtə

Əz səri küffari Rus əngihtə gərdi çinanq
Əz sərani Rum Şah Alp Arslan əngihtə!»

Mənası:

«İnna fətəhna ayətinin yardımını görənlər şah Axsitanın bayrağı dünyaya sevindirici bir səs salmışdır. Şah Alp Arslan Rum böyüklərini nasıl əzdisə, o da rus kafirlərinin başlarını partlatdı».

Xaqaninin milli qəhrəman olaraq təsvir və təs'it etdiyi bir hökm-

* Şair burada söz oyunu yapıyor. Muzavver fatha ilə xəstənin kolay həzmedəcəyi bir yeməyə denir.

darı, bir zülm simvolu olaraq tövsif və təzyif edəcəyinə qətiyyənlər ağıl erməz. M.Mübarizin bu xüsusdakı yorurları tamamilə yersiz və mənsətsizdir. Sovetlər Birliyindəki millətlərin «ağabəyisi» ruslar üçün böyük Şamil gibi böyük Axsitan da mənfə bir tip ola bilər; «Mübariz»lər də bu görüşə uya bilirlər. Tarixi həqiqət isə başqadır. Xaqani, babası Mənuçöhr gibi, oğlu Axsitana da öyücü qəsidələr ithaf etmişdir və bu qəsidələrində Axsitanın ədalətindən, elmindən və digər müsbət sifətlərindən təkrar bəhs etmişdir:

«Şahi ki halayıkra timar keşəd adləs,
Gird nukati aləm perkar keşəd adləs.

Çün vaslū zər əz canha əndüh bərəd yadəş...
Çün aşkü mey əz dilha əsrar keşəd adləs».

Mənası:

«Bir şah ki xatirəsi xalqı oxşar; aləm nöktəsi ətrafındakı dairəni onun ədalət pərgarı cızar Xatirəsi vüsəl ilə altın gibi canları sıxıntıdan, ədaləti də eşq ilə mey gibi könulləri üzüntüdən qurtarır».

Xaqani qətiyyənlər babasının məddahı, oğlunun isə qəddahı olmamışdır. Axsitana yazdığı qəsidələrindən birində Xaqani hərfiyyənlər böylə diyor:

«Zin halef cani pəder şadət şad,
Kaş kez habi giran berhəsti.

Devləti bidar didi cavidan,
Gər zi habi cavidan berhəsti

U rəvanşadət ta fərzənd üst,
Surəti ədlü rəvani məmləkət».

Mənası:

«Babasının ruhu, bu oğuldan fazlasıyla şaddır. Kaş ki o, yəni babası ağır uykusundan bir uyansaydı. Əbədi uykusundan uyansaydı, ayıq dövlətin ədəbiyyənlərini görürdü. Onun ruhu şaddır, çünki fərzəndinin

şəxsində məmləkətdə ədalət və əsası ruhu təcəssüm etmişdir».

Görülür ki, Xaqani yaradıcılığını «adil» Mənuçöhr dövrü ilə «zalim» Axsitan dövrünə ayıraraq vəsfləndirmək ən səthi bir təhlilə belə dayanmıyır.

Tarixdəki ədəbi şəxsiyyətləri, yaşadığımız zamanın ehtiyacına və diləklərimizə görə anlamaq və mənalandırmaya çalışmaq, şübhəsiz, iyi bir diləkdir. Fəqət bu dilək naminə tarixi həqiqət və olayları göz görə təhrif etmək, hər şeydən əvvəl elm namusuna aykırıdır; hələ bu təhrif milli dəyərlərin zərərinə və istila qüvvələrinin işinə yararsa, o zaman bu, tarixə qarşı işlənmiş əfvedilməz bir suç olur.

Xaqaninin ələ-ovuca sığmayan coşqun yaradıcılığında təzadlar çoxdur. Bunları iyicə anlamaq və anlata bilmək üçün onu, yorucu bir əmək sərfiylə, uzun-uzun incələmək lazımdır.

Bu məqaləmizdə biz, şairin şəxsiyyətini, Azərbaycancaya yapılmış çağdaş tərcümələrlə ancaq təsbit etmək istəmişdik. Bunu yaparkən istər-istəməz münaqişə vadisinə sapmaq zorunda qaldıq; bu üzdən məqaləmiz uzadı. Dərginin bizə ayrılan yerini sui-istimal etməmək üçün məqaləmizin davamını gələcək nüsxəyə buraxmaq məcburiyyətində qaldıq.

ŞİRVANLI XAQANI

(«Azərbaycan» Aylıq Kültür Dərgisindən)

Bir münasibətlə böyük Azərbaycan şairi Gəncəli Nizamidən bəhs etmişdik. XII əsrin məşhur şairlərindən biri də Şirvanlı Xaqanıdır. Əsl adı Əlidir. Bir xarratın oğludur.

Fəqir bir ailədə yetişən bu xalq uşağı bəzi təsadüflər sayəsində yaxşı təhsil görmüş, zamanındakı elmləri öyrənmiş və Allah vergisi şairliyə başlamış, az zamanda Şirvan sarayına alınmış və burada ona saray şairliyi məqamı verilmişdir. Şirvanşahlara o dövrdə Xaqan deyilirdi. Saray şairi olunca, xarratın oğlu Əliyə Xaqanın şairi mənasına gələn Xaqani adı verilmişdi.

Bir şair olaraq Xaqani qəsidə yazmaqla tanınmışdır. Zəmanə böyüklərinə yazdığı qəsidələr Azərbaycan ədəbiyyat tarixində məşhurdur. Bakılları su bəndinin tikilməsi və Bakı ilə Şabran şəhərlərinin Şimaldan gələn rus istila qüvvələrinin əlindən qurtarılması münasibətilə Şirvan şahlarına yazdığı parlaq qəsidələr Azərbaycanın imarı və istiqlalı üçün aparılan mücadilənin şeirləşdirilmiş vəsiqələridir.

Azərbaycan tarixinin Nizami kimi böyük şairlər yetişdirmiş Sasani dövrünün, Şirvani Xaqani, seçkin ustadlarından. Qəsidədən başqa o, ədəbi dəyərləri yüksək digər parçalar da yazmışdır. «Mədain xərabələri» şeiri, çökən insanlıq kulturu ilə yıxılan mədəniyyət abidələrinə ağlayan, qüvvətə dünya ədəbiyyatında eşi olmayan bir şah əsəridir.

Nizami, Əbül-üla Fələki və sair kimi XII əsr böyük şairlərin yanında Şirvanlı Xaqani Azərbaycan yaradıcılığına şərəf verən bir şəxsiyyətdir.

Qərb oxucularının kolayca anlamaları üçün avropalı tənqidçilər Xaqanini fransızların romantik şairi Viktor Hüqoya bənzədirdilər.

Humanist ruhlu, dünya ölçüsündə yaradıcılıq qüdrətinə sahib olan Xaqani, yurdunun aşıqı, vətənçi bir şairidir. Bugünkü Azərbaycan dilinə çevrilmiş bir şeirində, şair bu eşqini aşağıdakı beytlərlə ifadə edir:

Şeirimin hər beytidir bir körpə, təbimdən doğar,
Hər yana getsə, gənc Şirvanla eylər iftixar,

Mən özüm Şirvanlıyam, Şirvan atamdır, həm anam,
Ruhuma qüvvət, vücuduma can verir, can bu diyar.

Şam nə, Bağdad nə, Şirvan fəzilət mülküdür,
Burda hikmət, burda dövlət, burda istedad var,

Əl açıb yoxsulları biganədən almaz zəkat,
Mərifət gəncinə sahibdir bu yerdə varlılar.

Orta-zaman şərtləri daxilində, saray çevrələrində yaşayan sənətkarların həyatı, hökmdarların kaprizlərindən və saray ətrafında dönən intriqaalardan asılıydı. Bu mühitdə yüksək məqam və etibara erən şairlər, bəzən də səfalət və zillətə düşər olurlardı. Şirvan sarayında yıldızı parlayan və bütün rəqiblərinin üstünə çıxan Xaqani, bir intriqa üzündən etibardan düşmüş, həbs edilmişdir. Şairin bu əsnada yazdığı «Həbsiyyə»si ədəbiyyat tarixinə qeyd eylədiyi parlaq parçalardandır.

Bu dövrdə saray kaprizinə qurban gedən yalnız Xaqani deyildi; başqaları da vardı. Bunlardan Fələki Şirvaninin faciəsi məlumdur.

Xaqanidən və müasirlərindən bəhs edən sovet yazıçıları şairin həyatındakı bu hadisəni işlərinə gələn bir şəkildə yorurlar. Sovetlərin lehinə və sovetdən qeyri rejimlərlə keçmiş dövrlərin əleyhinə olan bu yorumlara görə, şairlərə əsl dəyər verən rejim ilə dövr ancaq sovet rejimi və yalnız kommunist dövrü imiş. Kapitalist dünya kimi, feodallar dövrəsi olan Şirvanşahlar zamanı da, şeiri və şairi dəyərləndirə bilmək istedadından məhrum imiş. Orada hakim olan ancaq zülm və istibdad imiş.

XII əsrdə sarayın lütfüylə yaşayan şairlər, doğrudur, bəzən hürriyyətlərindən olur, həbslərə atılırdılar. Fəqət, bununla bərabər, bu şərtlər daxilində hökmdarlara, çəkinmədən öyüdlər verən, onlara ədalətsizliyin qorxunc nəticəsini ihtar edən böyük şairlər ilə mütəfəkkirlər də vardı. Eyni əsrin böyük mürşidlərindən olub, ömrünün sonuna qədər izzət və hörmətlə yaşayan Nizaminin misalı hər kəscə məlumdur.

Sovet tənqidçiləri bizə sovet böyüklərinə öyüd verən tək bir sənətkar göstərə bilərlərmi? Bundan 800 bu qədər sənə əvvəlki «zülmlərdən» tüğyana gələn sovet tənqidçiləri, acəba, gözləri önündə edib və şairlərə rəva görülən zülmərdən nədən bəhs etmirlər? Fələki Şirvaninin faciəsindən, Xaqaninin həbsə atılmasından bəhs edən qəhrəman-

lara bir sormalı:

- Hürriyyət şairi Hüseyn Cavid hardadır, milliyyət şairi Əhməd Cavad nə oldu?!...

Yalnız Cavid, yalnız Cavadmı? Komsomolluqdan yetişən bir çox gənc sovet şairlərindən belə sürülənlərin, əlli-ayaqlı itənlərin hesabını verə bilərlərmi?!...*

«Millətlər babası» Stalinin varisi Malenkofa xitabla sovet rejimindəki istibdaddan, bu rejimdəki hürriyyətsizlikdən bəhs edən iki sətirlik bir yazı, sovet mətbuatında basıla bilərmə? Buna cavab versinlər!..

Hürriyyətin əsasən düşməni olan və ilhamlarını xalqın arzuları və öz vicdanlarından deyil, ancaq başlarındakı diktatorların əmrlərindən və insanlıq ruhu ilə insan təbiətindəki azadlıq sevgisinə zidd olan kommunist əqidəsindən alan satılıq vücudların qalxıb da, bundan 800 il əvvəlki zülm və istibdaddan danışmalarını görüncə, bir Azərbaycan xalq təbiri istər-istəməz dilə gəlir:

Eybi kim edər, eybəcər!...

* Müşfiq, Feyzi, Əli Nazim və sairələri gibi

Dr. ƏBDÜLQADİR QARAXANIN
«FÜZULİ: MÜHİTİ VƏ ŞƏXSİYYƏTİ»
KİTABINA RESENZİYA

Dr: Abdülkadir Karahan: Füzuli: mühiti və şəxsiyyəti. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1949 (XXIII, 309 s. Güzel Sanatlar Akademisi Professorlarından Emin Barın ve Hüseyin Tahirzade tarafından hazırlanmış nefis kapak; metin dışında renkli bir minyatür ile 20 levha, 1 harita ve metin arasında 11 fotoqraf). 8°=İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından. Nr. 410.

Türk ədəbiyyat tarixi və füzulçilik alanında önəmli yer tutacağı şübhəsiz bulunan bu əsər, öndə və sondakı ihzari bilgilərlə, sənəd qisimləri xaric, üç bölümdə tamamlanmışdır. *Birinci bölüm*, XVI yüzildəki İraq ilə Bağdad durumuna aiddir. Bu durum coğrafiya, tarix və mədəniyyət (siyasət, din, ictimaiyyət, iqtisadi və kultür) baxımından üç qismdə anlatılmışdır. Coğrafi qismdə məmləkətin sınırları, iqlimi, irmaqları, torpaq, bitki və heyvanlarına, tarix qismində İlk Çağ, müsəlmanlığın ilk zamanları və Abbasilər, Moğollar, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Osmanlılar və Osmanlı Bağdadın ilk valilərinə və Bağdad, Kufə, Nəcəf, Kərbala, Xillə, Bəsrə şəhərlərinin keçmişdəki həyatlarına aid məlumat verilmişdir. Mədəni həyat qisminin fihristi də şudur: 1. Mədəniyyət və din tarixi baxımından İlk çağ... 2. a) İslamda siyasi və üsuli məzhəblər, b) Təsəvvüf cərəyanı; 3.a) Mali, sihi və ictimai həyat, b) mədəniyyət və elm; 4.a) XVI əsrin ilk yarısında durum, b) Qanuni dövründə ərazi, gəlir, ulaşıdırma, məskən və ticarət, c) Xalqın dili, irqi, dini və d) Şeir və ədəbiyyat mühiti. *İkinci bölüm*, Füzulinin həyatına ayrılmışdır. Bu bölüm 1. Ağqoyunlular və Səfəvilər dövrü. 2. Osmanlı hakimiyyətinin ilk illəri. 3. Füzulinin həyatının son illəri, deyə üç qismdə tamamlanmışdır. *Üçüncü bölüm*, Füzulinin milliyyəti, məzhəbi və psixologiyasından bəhs edən üç qismdə şairin şəxsiyyətini bəliymişdir.

Füzuli mətnləriylə, şairə aid bütün qaynaq və incələmələr, çox az istisna ilə - ki bu, bilxassə Azərbaycanda yapılan tədqiq və yayınlara aiddir- kamilən istifadə olunmuş; əlavə olaraq, bir də Füzulinin mənşəyinə (milliyyətinə) təəllüq edən orijinal yeni vəsiqə və qaynaqlar meydana konmuşdur (s.118 və 121).

Füzulinin *milliyyəti* ilə *məzhəbi* üzərinə təfsilatla durduqdan və onun bir türk və şiə (isna aşəri) olduğu nəticəsinə qətiyyətlə vardiqdan sonra Ə. Qaraxan şairin psixolojisi bəhsinə təmas ediyor və onun yetişdiyi dövrü vəsfəndirmək üzrə şunları yazıyor:

«XV əsrin ikinci yarısında Bağdad və dolayları ictimai çevrə baxımından Füzuli gibi bir dühanın nəşvü-nüma bulmasına qayət əlverişli idi. Məkkəyə görə İslamiyyətdən öncə «Əş-şühür-ül-haram» deyilən dörd ayda (zilqədə, zilhiccə, məhərrəm, rəcəb), Taif civarındakı Suki Ukkaz panayırının və İslamiyyətdən sonra da zilhiccədə Məkkə və Mədinənin ziyarətçilərlə dolub daşması qəbilindən bilxassə məhərrəm aylarında şiələrin və bütün İslam dünyasının müqəddəs məqamları olan Nəcəf, Kərbala və Bağdad dolayları da insan kütlələri ilə dalğalanırdı. İran, Anadolu, Suriya, Ərəbistan və Hindistan arasında, eyni zamanda, ticari və iqtisadi bir tranzit mərkəzi olan İraqi Ərəb, bilxassə Səfəvilərin ilk zamanlarında siyasi və dini olaraq da çox geniş bir rəğbət və mənə almışdı ki, Füzulinin ilk gəncliyinə rastlayan bu sıralarda sosial mühitin bu canlı qımıldanışları, mət və cəzirləri; Mesopotamiya kıyılarında Bəhreyn incilərinin ən gözəllərindən birinin parlamasına vəsilə olmuşdur».

«Bu dövrə hakim olan ruh, elm və şeir həvəsiylə bəslənmişdir. Bağdad, Kərbəla, Nəcəf... yalnız bir çox Azəri-şiə türk şairlərinin uğradıqları, birləşdikləri yer olmaqla qalmamış, Azəri-Türk şeirinin bir qaynağı halına gəlmişdir. Ticarət karvanları və Məhərrəm mərasiminə gələn ziyarətçi qafilələriylə birlikdə Anadolu və Çağatay şairlərinin də əsərləri həməən aradan zaman keçmədən buralara daşınıyor, yayılıyordu. İraq türkləri arasında Nəvai (1441-1501), Baykara (1430-1505) nə qədər oxunuyor, seviliyor isə, Şeyxi (ölüm.832/1429-dan sonra) və ya Əhmədi (1329-1412) də o dərəcədə tanılıyordu. Üstəlik, Nəsimi gibi Füzulidən sonra Azəri ədəbiyyatının ən lirik və hətta aktiv təsəvvüf baxımından Füzulidən aşkın, atak həqiqi bir mütəsəvvüf şair də bu bölgədə bir əsr əvvəl yetişdi. Azəri ədəbiyyatı XV əsr sonunda Həbibbi və XVI əsr başlarında Xətayi gibi sənətkarları şeirin ilhamı ilə qanadlandırmağa müvəffəq olduğu üçündür ki, Füzuli gibi bir övlada gəbə oluşunu qayət təbii görmək lazımdır» (s.151-152).

Tarixi böylə bir dövr və sosial şərtlər içində doğan Füzulinin psi-

xolojisini əsərlərini araşdırıb, incələyərək təsbitə çalışan müəllif bilxassə onun *eşqi* üzərində duruyor:

«Gözəlliyə, kəlimənin ən geniş mənasıyla canü könüldən aşiq olan bu bağrıyanıq İraq çocuğunu, eşq çöl günəşləri gibi yakmış və fəqət şeirlərini Bağdad xurmaları gibi ballandırmışdır... İbtidai malzemesini daşdan, torpaqdan, taxtadan almaqla, bəradər insanı heyran buraxan usta bir memar-mühəndisin əsəri gibi, Füzulinin eşqi də bəşəri həyəcanlardan doğmaqla bərabər, bir üstün və müstəsna hüviyyətdə qarşımıza çıxmış və əsrlərdən bəri mərarətin, ələmin, xülya və həsrətin, şəfqət və mərhəmətin, nəhayət, ilahi varlığa, layəmut Tanrıya olan bağlılıq və heyranlığın ifadəsi olaraq könülləri bir ölümsüz sultan gibi təshir etmişdir» (s. 173).

Şairin ruhu, «içində doğub böyüdüyü fizik və mistik iqlim: hüzn və mərarətə, inzivaya, aşırı hisliliyə çox müsaitdi. Bu mizac və ictimai çevrə təzyiqləyildir ki: Füzuli halindən qeyri-məmnun, şikayətçi, içinə qapanmış, bir az müvəsvəs, çox içli bir insan olmuş və fəqət nəticədə bir canqurtaran simiti gibi eşqə yapışmış, həyat dənizinin dalğaları arasında bu bəşəri-ilahi eşq onun ədəbilibini sağlamışdır» (s.185).

Ə.Qaraxan, Füzuli psixolojisinə təəllüq edən və təfəssilli bir məqalə həcminə sığmayan akademik təhsil, eşq və ölüm temaları, bəşəri həyəcanların yücəlməsi, söz-şeyr zövqü, məzlum insanlara yaxınlıq və bəlaya səbrlə müqabilə, dünya zinətlərinə qarşı istiqna, taledən şikayət, kəndinə güvən, kəndini İslam-Şəqr eşq qəhrəmanlarıyla müqayisə, cahil və hasudlara hüsumət, təqliddən sakinmə və orijinallıq arzusu, mizah istedadı gibi bir sıra çox ənteresan konulara təmas etməkdə və bütün bunları böyük dahinin türlü əsərlərindən məharətlə seçdiyi sətirlər və beytlərlə izah və təvsiq etməkdədir.

Dr. Əbdülqadir Qaraxanın əslində doktora tezi olaraq hazırlamış olduğu bu incələməsi türk şeirinin böyük işıldağı Füzuli üzərinə yayımlanan əsərlər arasında özəl bir yer tutmaqdadır. Müdafiə olunurkən tezə nəzarət edən birinci raportyor prof. Dr.Əli Nihad Tarlanın kitaba yazdığı «Bir kaç söz»də təqdir olunduğu gibi, Qaraxanın bu monoqrafisi Füzuliyə dair yazılan tədqiqlər arasında üstün bir dəyərə malikdir.

Kitab gerçəkdən də «ailə mühiti və tərbiyəsinin təsiriylə» müəllifinin ta «uşaqlığından bəri bağlı bulunduğu Füzuli sevgisiylə» canlanan bir çalışmanın məhsuludur. Bu sevgi, ədəbiyyat tədqiqi xüsusun-

dakı çağdaş bilgi və üsulla birləşərək, *böyük qəlb şairinin həyatı* ilə *şəxsiyyətini* bizə pək canlı olaraq tanıtır.

Tatlı bir zövq ilə oxunan bu faydalı əsərin mütləhisindən duyduğumuz məmnuniyyəti qeyd etməklə bərabər, diqqətimizi çəkən bəzi cəhətləri üzərində durmağı da səmimiyyətdən sayarız:

Füzuli üçün vaxtilə fars və ya kürddür deyənlər bulunmuş; Ə.Qaraxan bu, zamaniyla prof. M.F.Köprülü tərəfindən cərh və rədd edilmiş bulunan əsassız iddiayı vəsilə edərək, Füzulinin türk olduğunu isbat qalxmış və bu konuda söylənəcək dəlil və materiallara 13 səhifə yer ayırmışdır. Füzuli-Türklüyü isbat edilmək üçün yalnız əsərləri kafi ikən- mənşə və geneoloji etibariylə muhakkak ki Türkdür. Fəqət bir türkün Füzuli türkdür deyə isbat qalxması bir almanın faraza Höte və ya Şiller almandır, bir ingilisin Şekspir ingilisdür və bir italyanın Bokkaçio ilə Petrarka və ya Virgili italyandır deyə monoqrafı yazmasına bənzəməzmi?! Bir Nizami Gəncəvinin, bir Əmir Xosrov Dəhləvinin, hətta bir Cəlaləddin Ruminin türk olduqlarını isbat ehtiyac və bəlkə zərurət hiss edilə bilir; çünki bunlar, dünyaca, birər İran klassiki və fars şairi tanınmışlardır. Fəqət klassik bir türk şairinin milliyyətini münaqişə konusu yapmaq, hər halda, müsbət bir məşğuliyyət sayılamaz. Şairin hal tərcüməsinə aid aykırı məlumata mutlakə təmas edilmək istənilsə, bu xüsusə, nəhayət, bir-iki cümlə və ya notla işarət edilib keçilir.

Füzulinin türk olduğu haqqında israr ediləcəyinə, eyni konuda söylənən bütün materialları, başqa bir nəticəyə varmaq üçün kullanmaq daha müsbət və gərəkli bir iş olur. Füzulinin, bizcə bəlihtiləcək və isbat olunacaq tərəfi onun *türklüyü* deyil, *türkçülüydür*: müəllif, şairin *milliyyətindən* ziyadə *milliyyətçiliyi* üzərində dursa idi, daha yerində hərəkət etmiş olurdu.

Füzuli yaradıcılığının ən böyük saiqi onun *xalqçılığıdır*; milliyyətçiliyi dediyimiz zaman da bunu qəsd ediyoruz. İrəqən türk olmasa idi belə, türkə xitab üçün can atan şair, bu sifətiylə, böyük bir türk şairi olmaqdan yenə məhrum qalmazdı. Füzulinin Ə.Qaraxan tərəfindən istifadə edilməmiş farsca bir beyti bu xalqçılığın bizə qüvvətli bir dəlili veriyor. Şairin «Rindü Zahid» adındaki əsərində «Əsl olan mənadır, yoxsa söz süsləmək deyildir; əsl söz xalqın anlayacağı sözdür» mənasına gələn gözəl bir beyti vardır:

سخن آنست که فهمند عوام

اصل معناست نه تزئین کلام

Füzuli şeir növlərindən ən çox bəyəndiyi qəzəli tərifi edərəkən də bu xalqçılığını bəliymişdir. Qəzəli o, ruhunun lirizminə uyğun gəldiyindən başqa, bir də «yazılması və oxunması kolay olduğu üçün» tərifi etmişdir:

«Qəzəl də ki, məşhürü-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola!»

Sənətin sosial və milli bir görev daşdığına bu surətlə qane olduğunu gördüyümüz Füzuli, səmimi bir şeir ruhuyla «Hədiqətüs-Süeda»sını yazmış və Kərbəla şəhidlərinin mərsiyəsini dinləməkdən «Dünyanın ən böyük rüknünü təşkil edən türkləri» məhrum qılmaq istəməmiş və bu xüsusda Tanrıdan başını diləyərək bu yakarışda bulunmuşdur.

«Ey feyziyəni Ərəbi Türkü Əcəm,
Etdin füsəhayi Əcəmi İsadəm.
Qıldın Ərəbi əfsahi əhli-Aləm;
Mən Türk-zəbandan iltifat eyləmə kəm!»

Eyni türkçülük motivi ilə o, farsçası bol bulunan «Leyli-Məcnun»u da türklər dəxi zövq alsınlar deyər, «incələşdirdiyi türk nəzminə» mal etmişdir:

«Ol səbəbdən farsisi ləfziylə çoxdur nəzm kim,
Nəzm-i nazik türk ləfziylə ikən düşvar olur;
Məndə təvfik olsa, bu düşvari asan eylərəm,
Novbahar olğac, dikəndən bərqi-gül izhar olur».

Müəllifin şübhəli gördüyümüz incələmələrindən biri də Füzuli şəxsiyyətinin psixanaliz metodu ilə təsbitidir; hələ miniatürlərə görə şairin bədən təşəkkülü haqqında təxminlərdə bulunmaya qətiyyənlə güvənilməz. Bu xüsusda fotoqraflara belə güvənmək caiz deyilənsə, miniatürə nasıl etimad edilir? Nəticə kimi bu etimadsızlığı müəllif dəxi zimmən açığa vurmuşdur. Bütün sevgilərində lətif cinslər tərəfindən daima müqabiləsizliyə uğrayan şairin, Qaraxan, çöhrə çirkinliyinə ehtimal verməkdədir; halbuki müəllifin bu məntiqi, Füzulinin məşhur miniatür-

ründəki gözəlliyi ilə təzad halındadır.

Dr.Prof. Nihad Tarlan yuxarıda zikr etdiyimiz «bir kaç söz»ündə Füzulinin «əsl sənətkar cəbhəsinin də elə almayı və onu tamamilən obyektiv bir hala gətirərək» işləməyi Ə.Qaraxandan ummaqdadır. Bizim isə bilxassə özlədiyimiz şey şairin yaradıcılığında sosial motiv və idələrin incələnməsidir. Bu iş yapılırsa, türk humanizminin ən böyük dühası bizə və bütün dünyaya daha qavrayışlı bir şəkildə anlatılmış olur.

Füzuliçilikdən bəklənən bu çox özlənir araşdırmalar xaricində dəxi, yayınladığı şəkliylə, dr. Qaraxanın kitabı milli kitabxanamızın dəyərli əsərlərindəndir. Önəmli bir açığı dolduracağı muhakkəkdir. Müəllifi candan təbrik edəriz.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ

Bundan 77 il öncə 28 şubat 1878-də Mirzə Fətəli Axundzadə vəfat etmişdir.

Axundzadə Azərbaycan ədəbiyyatında hürr düşünmə tərzinin ən böyük bir müməssilidir.

Bu günə qədər belə Azərbaycan səhnələrindən düşməyən və mədəni dünyanın bütün dillərinə çevrilmiş bulunan komedilərində və fəlsəfi-publisistik əsərlərində Mirzə Fətəli müsəlman dünyasının ictimai və siyasi bütün həyat sahələrində radikal islahata lüzum olduğunu müdafiə ediyordu.

Hərərətli bir vətənsəvr sifətiylə, Mirzənin qəlbi, məmləkətinin geriliyinə acıyordu. Dünya mədəniyyətini bir bütün olaraq tələqqi edən o, müsəlman millətlərin çağdaş Batı Avropa tərəqqi karvanına qatılmaları yolunu arıyordu.

Hürriyyət fikri, insanlıq şərəf və heysiyyəti, düşüncə sərbəstisi və hər türlü istibdad təzyiqindən qurtulma əzmi Mirzənin yaradıcılığında əsas motivi təşkil ediyordu.

Bu hürriyyətləri imha və təhdid edən siyasi, ictimai və dini hər nevi müəssisələr onun böyük bir məharət və sənətkarlıqla yazılan əsərlərində amansızca hırpalanıyordu. O, on səkkizinci yüzil Batısının aydınladıcı fikirlərinin Doğuda bir təmsilçisiydi. Sözü, yazımın, dini və fəlsəfi düşüncə hürriyyət və sərbəstisini savunan Mirzə Fətəli qadın-erkek hər iki cinsin həyatın hər sahəsində eşit haqlara malik olmasını istiyordu. Erkəklər də, qadınlar da onun anlayışına görə, eyni dərəcədə okur-yazar olub, eyni təhsili görməlidirlər. Elm, yanlış anlaşılmalı dinçiliyin mənəfəsindən qurtulmalıdır. Dövlət istibdadının da ölçülü ədalət qanunları ilə mülayimləşməsinə bütün hərərətiylə tələb ediyordu. Fəlsəfi-publisistik əsərlərindən məşhur «Kəmalüddövlənin Cəlalüddövlə» ilə məktublaşmalarının bir yerində eyniylə bu sətirləri okuyuruq:

«...əslinə baxılırsa iş, millətimizin dinsiz və Allahsız olmasında deyildir. İstənilən şey yalnız şimdiki dövrün və mədəniyyətin icablarını nəzərdə bulunduraraq, İslamiyyətin islahı, həm də əsaslı bir islahıdır. Bu islah tərəqqinin və mədəniyyətin ruhuna uyğun, insanların hürr və bütün haqq və vəzifələrində tamamiylə eşit olmaları əsasına dayan-

malı, siyasi müəssisələrin tədbirli bir şəkildə islahı surətiylə Doğu istibdadı tādil olunmalı, müsəlman qadınlarla kişilər üçün ümumi və məcburi təhsil sağlayan bir dövlət rejimi qurulmalıdır».

Böylə bir rejimin kuvvədən fiilə keçirilə bilməsi üçün Mirzə Fətəli özəl bir qeyrət və əzmlə ərəb hərflərinin latın hərflərinə təbdili surətiylə yazımızın islahı xüsusunda təşəbbüsə keçmiş; İstanbula getmiş, Tehrana müraciət etmişdir.

Başqalarının haqqını qəsb və tarixi həqiqətləri təhrif etməkdə eşsiz və rəqibsiz olan bolşeviklər, yağmaçılara xas bir küstahlıqla, Mirzə Fətəliyi də mənimsəməkdən çəkinmədilər.

Hərhangi baxımdan təhlil edilirsə edilsin, ta iliklərinə qədər inanmış bir liberal olan Mirzə Fətəliyi, liberalizmi «burjua hürriyyətçiliyi» deyər təzyiv edən bolşeviklərə dost bir insan, deyər göstərmək füzulluğu, ancaq hürr fikir və qələm sahiblərinin qafaları patlatılan, mətbuatı inhisar altında bulunduran kommunist diktatorluğunda təsəvvür edilə bilər.

Mirzə Fətəli «Şərq istibdadı»nın yumuşadılmasını istiyordu. Halbuki, bolşeviklərin qurduqları diktatorluq rejimi ən geniş fantaziləri belə kölgədə buraxan bir dəhşət və vəhşət tablosu ərz etməkdədir. Bu, tarixdə eşinə rastlanmayan zülm və mütləqiyyət rejimidir.

Mirzə Fətəli Batı Avropa mədəniyyətini idealizə ediyordu. Sovetlər isə burjua vəsfini verdikləri bu mədəniyyətə arxalarını çevirmiş, ona amansız bir hərəkət elan etmişlərdir.

Avropa mədəniyyətinə intibak etmək niyyətiylə Azərbaycan ilə Türkiyə latın hərflərini tətbiqə başladıkları bir sırada, Sovet Azərbaycanı və onunla birlikdə Sovetlər Birliyindəki bütün digər türk cümhuriyyətləri kommunistlərin təzyiqiylə rus alfabəsinə keçdilər. Bu hal əsla, nə Axundzadənin xəyalına sığdı, nə də onun avropalılışma sistemə uyardı. Bu tədbir ancaq və ancaq Sovetlərin yürüdükləri kultür politikasıyla tam bir ahəng təşkil edər ki, şimdiki halda bu politika «Sovet nasionalizmi» adı altında formulə edilən bir sistem şəklinə konmaqdadır. Rus millətinə «Ağabəyi» rolunu ayıran bu sistemdə, gözlərini insanlıq kultürünə doğru çevirən hər hərəkət «irticaçı bir kosmopolitizm» töhmətiylə təlin olunmaqdadır.

Kommunizmin ana fikri olaraq tərvic olunan Allahsızlıqdan bəhs edərkən, bolşeviklər çox dəfə Mirzə Fətəlinin adını anıyollar. Onun

ateistliyindən bəhs açarlar. Bu bir iftiradır. Bu yalana əsla inanmayınız. Mirzə Fətəli, yuxarıda söyləmiş olduğumuz gibi, Allah fikrinə, yəni mütləq həqiqət idealına qarşı qətiyyətlə mücadilə etmiyordu. Onun mücadilə etdiyi şey, iman və düşüncəyə müsəllət olan sxolastik təfəkkür tərzidi. Bu nevi düşüncə tərzidi şimdiki bütün abusuqluqla Sovetlərdə hakimdir. O Sovetlərdə ki, kommünizm xaricində kimsəyə özəl bir dünyagörüşünə sahib olmaq haqqı tanınmamaqdadır. Sovetlər dövlətinin təvriç etdiyi rəsmi əqidə bütün Sovet vətəndaşları, daha doğrusu, bolşevik kölələri üçün məcburi bir mahiyyət daşımaqdadır. Əksini düşünənlərin yeri, edam edilmədikərsə, ya həbs, ya da toplama kamplarıdır.

Əziz azərbaycanlılar, bir daha təkrar ediyorusuz: Bolşevik ajanlarının, sovet ədəbiyyatçı və sözdə tənqidçilərinin nəqəratlarına əsla inanmayınız! Söz hürriyyətinin, mətbuat sərbəstliyinin, inanc, din və düşünmə istiqlalının, liberal dövlət üsuli-idarəsinin böyük mücahidisi; şəkilcə də, muhtəvacə da milli və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının qurucusu və latın əslindən gələn yeni türk alfabesinin qəbulu üçün savaşıyan böyük islahatçı Mirzə Fətəlinin, bu unudulmaz hürriyyət qəhrəmanının təqdis etdiyi bütün əsasları kökündən rədd edən kommünizm və bu doktrinini təmsilçiləri bulunan bolşeviklərə dost olması qətiyyətlə təsəvvür olunamaz!..

AZƏRBAYCAN MƏTBUATININ PİRİ

Millətlərin tarixində qəzetə təsisi mühüm bir dövrü ifadə edər. Konuşduğu lisanda ilk qəzetəyə malik olan cəmiyyət, bir milliyyət ikən millət olmağa başlamış deməkdir. Həyatında mətbuat gələtinə malik bulunan bir xalq isə artıq təəssüs etmiş bir millətdir.

Milli şüur, bir milliyyət içərisindən çıxan rəhbər zümrənin, digər zümrə və fərdlər ilə daimi və orqanik bir münasibət təmin etməsiylə doğar. Qəzetələrin bu xüsusdakı rolu aşikərdir. Kəndi tərcümeyi-halına aid yazdığı sətirlərdə ilk Azərbaycan qəzetəsinin müəssisi Həsən bəy Zərdəbi «Əkinçi» qəzetəsini çıxarmağa təşəbbüsünü izah edərkən, bu hissə və idrak ilə işə girişdiyini isbat ediyör. Başlanğıcda, Cəmiyyəti-Xeyriyyə qurmağa təşəbbüs edərək müvəffəqiyyətsizliyə uğrayan, sonra «Tiyatro otağı»nın boş qaldığını görən fədakar qurucu «Bu dünyada elmsiz olaraq dolanmanın mümkün olmadığını» gözə almış, «Nə qayırmalı» deyər düşünmüş, «Çağırırım gəlmir, göstərirəm görmür, deyirəm eşitmirlər» deyər içərləmiş, nəhayət, «Onları haraylayıb çağırmaqdan» başqa bir çarə olmadığını qənaət gətirmiş və bir çareyi də «qəzetə» çıxarmaqda görmüşdür. «Olmaz ki onun sözlərini eşidən və qanan olmasın»... Çünki, «Kağızın üstünə yazılmış doğru sözlər qapıdan, pəncərədən keçər; iman mənzillərinə çatar (yetišir)». Çünki «doğru söz yerdə qalmaz», oxuyarlardan ildə birisi oxuduğunu qansa, onların qədəri ilbəl artar.

Bu məqsədlə girişdiyi böyük işdən nələr bəklədiyini, Azəri qəzetəçiliyinin piri, aydınlara xitab edən bir məqaləsində türkcənin xalqın anlayacağı bir şəkildə kullanması üzərində israr ediyör: «Türklər öz dillərini itiribdir. Sizin sözlərinizi onlar anlamırlar; onların dilini tapın verin, yaşasın, irəli getsinlər».

Ədəbi lisanın xalq dilinə yaxlaşması əsri millət ölküsünün ən böyük masurunu təşkil edər. Azərbaycanın xanlıqlar dövründən qalma klassik şeir və ədəbiyyat muhitinin inhitata uğramış bir dövründə nəşr olunan «Əkinçi»nin Türk dili davası ilə meydana atılması bu təşəkkülün nə dərəcədə milli olduğunu parlaq bir şəkildə göstərir.

«Əkinçi»nin zühuru, yalnız milli deyil, eyni zamanda, demokratik bir hadisə idi. Xanlıqlar dövrünün şairləri gibi o, saraylara və saraylar ətrafında toplanan mümtaz zövq ərbabına deyil, bütün xalqa xitab ediyördu, məhəlli bir qərəz deyil, milli bir məqsəd güdüyördu. Xalqı aydınlatmaq onun ən böyük məqsədi idi.

Mətbəəsizlik, mürəttibsizlik gibi maddi müşkülləri və mühitdəki təəssüb gibi mənəvi maneələri ideal eşq və əzmi ilə yenmək istəyən Həsən bəy kəndisi gibi çağdaş elm və fənn cihazı ilə silahlanmış bulunan sayıları məhdud gənc aydınları işə çağırıyor və diyor ki:

«Ey elm təhsil edən cavanlarımız, doğrudur, bizim vətən qardaşlarımızla üns tutmaq çətindir. Sizin danışdığınızı onlar başa düşmür. Sizə kafir deyib incidəcəklər. Doğrudur, qeyri millətlər sizin kamalınızı görüb sizə artıq rütbə verəcəklər. Amma, insaf deyil ki, beş günlük ömür ləzzətindən ötrü milləti, qardaşlarımızı atıb onları kor və sərgərdan qoyasınız».

Böylə yüksək bir məqsəd və ülvi bir dəvət ilə nəşriyyata başlayan «Əkinçi», yolu üstündəki ən böyük müşkülü bertərəf etmədi. Müstəvli Rus idarəsi Həsən bəyin milli şüur toxumlarını saçıyan bir Əkinçi olduğunu çox keçmədən fərq etdi. «Əkinçi» qapadıldı.

Üç sənə davam edən «Əkinçi»yi mütəakip bir kaç sənə sonra çıxan və qapanan «Ziya», «Ziyayi-Qafqaz» ilə «Kəşkül» qəzetələri müstəsna, Azərbaycan 1903 sənəsinə qədər mətbuatsız bir dövr yaşamışdır. 13 sənə davam edən bu dövr, Azərbaycan oyanışının ən qaranlıq dövrüdür.

1903-cü ildə Tiflisdə çıxan «Şərqi-Rus» qəzetəsini mütəakip, 1905-dən etibarən Bakıda türlü şəkillərdə nəşr olunan gündəlik qəzetələrlə, müxtəlif dərgilərin zühuru həpimizcə məlumdur. Satışları minlərə varan və bəzən də on mini keçən qəzetələrə malik olan Azəri Türk mətbuatı 21 sənə əsnasında böyük bir irəliləməyə mazhar olmuşdur.

Həsən bəy, saçıdığı toxumların 26 sənə qədər davam edən uzun bir qışdan sonra gələn feyzli baharda yeşərib səmərələr verdiyini bizzat gördü. Son çağlarında olsa da, Bakıda çıxan türkcə qəzetələrdə bizzat iştirak etmək səadətinə nail oldu.

Həsən bəy saçıdığı toxumun səmərəsini görənlər başaranlı bir Əkinçi gibi müftəhir və məsrur olaraq bu dünyadan köçdü. O gün mətbuat siyaha büründü. Şairlər mərsiyələr yazdı. Tiyatrolar pərdələrini endirdi. Bazarlar və dükənlər qapandı. Bir kəlimə ilə millət matəm tutdu.

Çar dövründəki sansür Azərbaycanı mətbuatsız buraxmışdı. Kommunist dövründəki işğal isə Azərbaycanı istiqlalından, mətbuatını da milli şüura xizmətdən məhrum buraxmışdır.

Fəqət, Rusiya çarizmi «Milliyət»i «Millət» olmaqdan nasıl mən etmədiysə, bolşevizm dəxi «Millət»i «Milliyət»ə çevirmək qüdrətində deyildir.

VƏZİRLİ NƏCƏF BƏY

Bundan 26 il əvvəl, 9 iyul 1926-da Azərbaycanın məşhur dram yazanlarından Vəzirli Nəcəf bəy mərhum olmuşdur.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatını quran böyük dramaturq Mirzə Fətəli Axundzadədən sonra Nəcəf bəy Azərbaycanın ikinci dramaturqudur. 1854-cü ildə Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdir. İbtidai təhsilini Qarabağda, orta təhsilini Bakıda, ali təhsilini də Moskvada görmüşdür.

1878-də Dilican qəsəbəsində meşəbəyliyinə təyin olunan Nəcəf bəy bu vəzifədə 15 il qalmışdır. Sonra, 1895-ci ildə Bakıya gəlmiş; burada bir neçə il hüquq elmi ilə məşğul olmuş və advokatlıq şəhadətnaməsi almışdır.

1901-ci ildə Bakı Bələdiyyə Məclisinə əza və katib seçilmiş, sonra da şəhər maarif işləri müdirinin müavini olmuşdur.

Daha Bakı orta məktəbində oxurkən ədəbiyyatla maraqlanan Vəzirli Nəcəf bəy, müəllim və ustadı Həsən bəy Zərdabinin dəlalatıyla Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərini görmüş və bunlar onun üzərində dərin bir təsir buraxmışdır.

Yenə Həsən bəyin təşviqiylə orta məktəbin son sinfində oxuyan, o zamankı təbirlə, müsəlman şagirdlərindən bir qrup Mirzə Fətəlinin «Sərgüzəşti-xani-Lənkəran» komediyasını 1873-cü ilin Novruz bayramında səhnəyə qoyarkən, Nəcəf bəy bu pyesdə, bir neçə ay sonra da eyni şəkildə oynanan «Hacı Qara»da arvad rollarını müvəffəqiyyətlə oynamışdır. O zamanlarda qızların səhnəyə çıxmaları caiz deyildi.

Allah vergisi bir istedad və müşahidə qabiliyyətinə malik olan Nəcəf bəy Dilicandakı 15 illik meşəbəyliyi, Bakıda şəhər işlərində gördüyü təcrübə və bir advokat sifətiylə məişəti ətraflı surətdə tanımaq sayəsində içində yaşadığı mühiti kökündən öyrənə bilmişdi. Azərbaycan cəmiyyətinin bütün əyər-əksiklərini bilirdi.

Mirzə Fətəlidən nümunə və ilham alan Nəcəf bəy teatr pyesləri yazmağa başlayır. Maarifçilik ruhu ilə qeyd etdiyimiz təcrübə və müşahidələr bu işdə ona böyük bir müvəffəqiyyət təmin edirlər; az zamanda Nəcəf bəy bir sıra dəyərlı əsərlər yazır.

Nəcəf bəyin beş-altı pyesini bir cild içində toplayan «Asarı Nəcəf bəy» kitabı 1903-də nəşr olunmuşdur. Əlli ili aşan ədəbi həyatında Nəcəf bəy 16-ya qədər əsər yazmışdır. Bunlardan ən məşhur və əhə-

miyyətli olanı «Müsbəti Fəxrəddin» tragediyası ilə «Pəhlivani zəmanə» («Pəhlivanani-zəmanə» – N.C.) komediyasıdır.

1895-də yazdığı «Müsbəti Fəxrəddin» dramıyla Nəcəf bəy Azərbaycan ədəbiyyatında tragediya janrının binasını qoymuşdur. Ədibin bütün əsərlərində yeridilən maarifçilik fikri bu əsərində böyük bir qüvvətlə canlandırılmışdır. Burada tərəqqisevən gənc Azərbaycan nəslinin feodal quruluşdan ayrılmaq istəməyən əski nəsələ qarşı mübarizəsi təsvir olunur. Avropada təhsil gördükdən sonra məmləkətinə dönmək Fəxrəddin, mühitinin geriliyinə, cəhəlatinə, zülm və təzyiq sistemində qarşı mübarizəyə atılır. Əski üsulları qaldırmaq, azadlıq təməllərinə dayanan yeni bir cəmiyyət yaratmaq istəyir. Kəndçilərin halına qalır, xalq üçün məktəb və xəstəxana açır, ənənə halına gəlmiş qangüdmə adəti əleyhinə mübarizə aparır. Fəqət bütün bu savaqlarında yap yalqız qalan Fəxrəddin bədbinliyə düşür və nəhayət məğlub olur; məyusluq içində ölür. Yazıçı qəhrəmanın başına gələn fəlakəti ürək ağrısıyla təsvir edir; onun gerçəklənməyən yüksək ideallarına heyifsilənir.

Nəcəf bəy bu tragediyada xalqın dostu Fəxrəddinə zidd köhnə həyat və qədim adətlərin qəddar tərəfdarı Rüstəm bəyi çıxarır. Rüstəm bəy qoçularının əliylə adam öldürtdürür; çar hakimlərinə rüşvət verib, düşmənlərini Sibiryaya sürdürür; cavan qızları cəbrən öz oğullarıyla evləndirir və qətl edilmiş oğlu Rəşidin intiqamını almaq üçün heç bir zorbalıqdan və vəhşilikdən çəkinməyəcəyini iftixarla söyləyir.

1898-də yazılan «Pəhlivanani zəmanə» komediyasında böyük dramaturq Fəxrəddinin əksi, bambaşqa bir tip təsvir edir. Burada bir advokat tipi var. Bu, neft şəhəri Bakıda qaynaşan iş aləmini özünün həsis mənfəətləri üçün istifadə edir. Advokatın bir sürü dəlləlləri vardır. Bunların peşəsi əvvəlcə neft oğurlamaqdı. Komediyanın baş qəhrəmanı Aslan bəy bu pəhləvanların vasitəsilə Azərbaycanlı kəndçilərin yerlərini heç bahasına (ən ucuz qiymətə – N.C.) satın alaraq, böyük qiymətlər müqabilində əcnəbilərə satır. Milli sərvətə verdiyi böyük zərər və ziyandan sonra Aslan bəy pəhləvanlarını buraxıb Avropaya qaçır.

Fəxrəddinləri candan sevən Nəcəf bəy, Zəmanə Pəhləvanlarını qətiyyətlə sevmir, onlardan nifrət edir. Xalq üçün çalışıb magdur olmağı, o, xalqın zərər və ziyanına iqlal sahibi olmağa tərcih edir.

Bu iki klassik əsərindən başqa Nəcəf bəyin az-çox tanınmış əsərlərindən bunları sayı bilərik: «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük»,

«Adı var, özü yox», «Daldan atılan daş topuğa dəyər», «Pul düşkünü Hacı Fərəc», «Təzə əsrin ibtidası» və sairə.

Bütün bu əsərlərində Nəcəf bəyin yeritdiyi ana fikir Fəxrəddin tiplə anlatmaq istədiyi eyni tərəqqi və azadlıq fikridir. O, canlandırdığı bütün tablolarıyla Orta Çağ feodal cəmiyyətinin bütün geriliklərini tənqid və istehza edir; azadlıq təməllərinə dayanan müasir bir cəmiyyətin qurulmasını təşviq edir.

Nəcəf bəyin Azərbaycan ədəbiyyatında məxsus bir yeri vardır. Məişətdə müşahidə etdiyi tipləri bir realist gözüylə görüb göstərməklə bərabər, o, eyni zamanda, həyatda olmalarını arzu etdiyi tipləri də yaradır. Nəcəf bəyin əsərlərində ələlxüsus müsbət arvad tipləri vardır.

Nəcəf bəyin pyesləri Azərbaycan hüdudları xaricində də tanınmışdır. Daha 1905-də «Müsbəti Fəxrəddin» tatarcaya çevrilmişdi; bu pyes Türkünstan səhnələrinin də sevilən repertuarlarındanır.

Dramaturq Nəcəf bəyin yanında bir də qəzetəçi-publisist Nəcəf bəy vardır. 1873-75 illərində «Əkinçi»də, sonra «Tərcüman»da, 1905-dən də «Həyat», «İrşad», «Tərəqqi», sonra da milli istiqlal dövründə «Azərbaycan» qəzetəsində Dərviş imzasıyla yazılan felyeton və məqalələr Nəcəf bəyin qələmindən çıxmışlardır.

1913-də «Səfa» cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə Bakıda Nəcəf bəyə təntənəli bir yubiley yapıldı. Bu münasibətlə onun «Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük» komediyası oynandı. Bu əsərdə feodalıq dövrünün dar çərçivə və zehniyyətindən çıxma bilməmiş qısa görüşlü və mədəniyyətsiz tüccar həyatı göstərilir.

Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Nəcəf bəy yaşının keçkinliyinə baxmayıb, yeni bir həvəslə təkrar qəzetəçiliyə atılmış, «Azərbaycan» qəzetəsində «yahu!» çəkərək «Dərvişliyinə» başlamışdır.

Rus-bolşevik istilasından sonra möhtərəm ədib artıq qələmi yerə qoymuş, ancaq müəllimliklə ömür keçirmişdir.

Vəzirli Nəcəf bəyin simasında Azərbaycan ədəbiyyatı ilə səhnəsi Mirzə Fətəlidən sonra gələn çox mühüm bir nümayəndəsini itirdi. Bütün əsərlərində millət eşqini, xalqa qulluq etmək zövqünü, azadlıq və istiqlal fikirlərini tərənnüm edən bu yazıçı üçün, qısa bir müddət üçün olsa da, istiqlal və azadlığa qovuşan vətəninə təkrar əsirlik və istila altında buraxıb ölmək qədər bir tragediya təsəvvür oluna bilməz.

Vəzirli Nəcəf bəyin ölümü öz qəhrəmanı Fəxrəddinin ölümünə nə qədər bənzər!...

AĞAOĞLU ƏHMƏD

Ağaoğlu Əhməd bəyin şəxsində türk dünyası məşhur mütəfəkkir və mühərrirlərindən birini kayb etdi.

Ziya Göybalp, Yusif Akçura gibi türkçülük cərəyanının maruf simaları ilə yan-yanı Ağaoğlu Əhməd ismini Türk dünyasında bilməyən bir fikir adamı yoxdur. Türkiyənin «Jöntürk» inqilabından bəri keçirdiyi otuz illik vəlvələli həyatında, Ağaoğlunun fikir, mətbuat və siyasət sahəsində oynadığı canlı rol, ölümü münasibətilə vuku bulan nəşriyyatda qeyd olunmuşdur.

Kəndinə məxsus mücadilə və münaqişə hərarətilə Türkiyəyə idealist Avropa nəşriyyatçılığını götürdüyü üçün arkadaş və akranı arasında «ustad» otoritesini qazanan Əhməd bəyin fikri həyatdakı şəxsiyyətini təsbit üçün Malta əsarəti əsnasında yazdığı «Üç mədəniyyət» risaləsinə müraciət etmək lazımdır.

Osmanlı imperatorluğunun hərbi-ümumi nəticəsindəki müdhiş fəlakəti Əhməd bəyi ötədən bəri daşdığı düşüncə və tənqidlərini müəyyən bir sistem halında şəkilləşdirməyə sövq etmişdir. Uzaq Şərq-Budda mədəniyyəti gibi, Yaxın Şərqlə İslam mədəniyyətinin dəxi, Qərblə mədəniyyətinə kafi surətdə məğlub olduqlarını kəndinə məxsus kəskin bir əda ilə yazan Əhməd bəy bu risaləsində bizə, mütəssib bir qərbcı sifəti ilə təqdim olunmaqdadır.

1894-də Fransadakı təhsilini bitirdikdən sonra Kafkasyaya dönan Əhməd bəyə yurddaşları beyhudə deyil ki, «firəng Əhməd» demişlərdi. Bu sifət, unudulmamalıdır ki, ona Firəngistanda oxuduğundan ziyadə, firəng fikir və ideallarını yaymaq xüsusunda göstərdiyi qeyrət üçün takılmışdı.

Şu sıralarda, rusca və türkcə vuku bulan nəşriyyatına görə, biz Əhməd bəyi bir tərəfdən müsəlman qadınlarının bulduqları zəlil mövqeyə, digər tərəfdən də islam dünyasının mənəvi düşüş və çürüməsinə səbəb olan «axund»lara qarşı səfər açmış görüyoruz.

Əhməd bəyin bu «səfərlərdə» mütəzəmmin olan «firəngliyi», yuxarıda qeyd etdiyimiz «Üç mədəniyyət» risaləsində varacağı kamalını bulmuş, bütün həyatında daşdığı ideolojinin sistemli bir ifadəsini bulmuşdur.

Şüurlü həyatının sonlarında ümumtürkcü və Tükiyəçi olan Ağaoğlu,

oğlu, bu həyata kəndi nəslinin əksər mütəssilləri gibi, daha ziyadə islami çaşını daşıyan mübhəm bir milliyyətçilik şüuru ilə girmişdir.

Azərbaycanın Qarabağında patriarxal bir ailə mühiti içərisində islami tərbiyə görən Əhməd bəy Parisdə təhsil etdiyi Qərb metodu və edindiği liberal fikirlərlə məmləkətinə döndükdən bir az sonra tarixi mühüm bir hərəkətdən mütəəssir olmaqda idi. Yaponiyanın Port-Arturdakı qələbəsi, çarlığın qorxunc heybətini qırılmışdı. Rusiya gibi, Türkiyə ilə İran dəxi daxili islahat və hurriyyət hərəkətləri ilə çalxalanıyordu. Bütün Rusiya müsəlmanları gibi, Kafkasiya da milli və siyasi oyanış dövrünü müjdə ediyordu.

Çox keçmədi, Rusiyada 1905 inqilabı patlak verdi. Kafkasya müsəlmanları arasında geniş miqyasda nəşriyyat və təşkilat imkanı hasil oldu.

Bundan əvvəl arada-sırada sıxı sansor altında və türlü müşkülət içində vuku bulan türkcə bəzi yazıları müstəsna olmaq üzrə, sırf rusca nəşriyyat yapmaq zərurətində bulunan Əhməd bəy doğrudan-doğruya milli mücadilə sahəsinə atılıyor. 1904-dən 1910-a qədər davam edən «Həyat», «İrşad» və «Tərəqqi» gibi gündəlik türkcə qəzetələrdə Əhməd bəyin yapıdığı qələm mücadiləsi Azərbaycan istiqlal dövlətçiliyinə təqəddüm edən milli oyanış hərəkətimizin ən canlı və qızgın bir dövrünü təşkil edər.

Qeyd olunan qəzetələrin isimlərindən də anlaşılacağı vəchilə, bu dövrdəki nəşriyyat siyasi müsbət bir proqram və milli sarıh bir dava tərvicindən ziyadə, müslüman əfkari-ümumiyyəsinə *həyat* mücadiləsinə dəvət və *tərəqqi* yoluna *irşad* mahiyyətində siyasi və milli oyanış propaqandasına həsr edilmişdir. Bugünkü Azərbaycançılıq davasının deyil, hətta ümumi türkcülüyn belə mutad terminolojisinə o zamankı mətbuatda az təsadüf olunur. *Türk* təbiri ilə *müslüman* sözü, bizzat Əhməd bəyin məqalələrində belə bugünkü təsnifini daha bulmuş deyildi.

Buna rəğmən Ağaoğlu Əhməd bəyin o zamankı fəaliyyəti Azərbaycanın oyanış tarixində kəndi başına bir dövrüdür.

Sadə Kafkasya müslümanları və bütün Rusiya türk-tatarları deyil, qonşu İran ilə Türkiyədəki hərəkətlərlə dəxi yaxından və candan əlaqədar olan Əhməd bəy sadə qəzetəçi deyil, eyni zamanda, camaat adamı, maarifçi, siyasətçi və inqilabçıdır!...

Bir tərəfdən o, öz xalqının geriliyi ilə mücadilə ediyordu. Kəndi «fi-

rəngiyanə» fikirləri ilə başını mütəəsib mollaların tən və təkfiirlərinə hədəf tutuyor. Bir tərəfdən də eyni adam «müslümanları hökumətə qarşı mücadiləyə təhrik» töhmətilə təqibə uğruyor. Eyni zamanda, Bakı gibi amerikanvari bir şəhərdə çarpışan müxtəlif nüfuz və rəqabətlər arasında doğan milli iqtisadın həyati mənfəətlərini qoruduğundan, müxaliflərin şiddətli hücum və təərrüzlərinə hədəf oluyor. Bunun gibi, kəndi millətinin başçılarına qıyan yabançı komitələrlə əlbir olan çar məmurlarına qarşı gizli terror təşkilatı yapmaq işinə dəxi iştirak ediyor.

Bütün bu işlər arasında Əhməd bəy, bir də daima müslümanların hüququnu rəsmi rus məhafilinə qarşı müdafiə edən murahhaslar arasındadır! Hələ, Kafkasya müslümanlığının rusca mətbuatda daimi müdafiəliyi adətə onun boyuna biçilmişdir!..

Rusiya türk və müslümanlarında hər türlü irfan və tərəqqi hərəkatını «İttihadi-islam təhlükəsi» şəklində göstərərək, «liberal» rus əfkarı-ümumiyyəsinə bu «irtica» cərəyanına qarşı ayaqlandırmaq taktikini güdən düşmən bütün propaqandaçıların, o dövrdə, ən çox vurduqları və hər türlü ithamə hədəf aldıkları şəxsiyyət, Ağaoğlu Əhməd idi.

Kəndisilə əməkdaşlıq etmiş bir adam sifətilə mərhumun bu dövrdəki qəhrəmanca çalışmasına yaxından aşına bir adam sifətilə, söyləyə bilirim ki, o zamankı qızgın sənələrdə Ağaoğlu Əhməd qədər heç bir adam milli hərəkat və milli dava cəbhəsinin atəş xəttində bulunmamışdır.

1910-da Türkiyəyə ilticasından sonra İstanbuldan Bakı qəzetələrinə məqalələr göndərmək surətilə olsun, Kafkasya mühitilə mənəvi alakasını müntəzəm surətdə davam etdirən Əhməd bəy, ümumi hərə dolayisilə məmləkətlə bu qəzetəçilik rəbitəsini dəxi kəsmək məcburiyyətində qalmışdır.

Rusiyada yenidən ixtilal çıxıyor. Kafkasiya millətləri elani-istiqlal ediyorlar. Azərbaycan Cümhuriyyəti təşəkkül ediyor. Bu təşəkkülədə Əhməd bəyin rolu tali və epizodikdir. Azərbaycan heyəti-murahhasası əzası sifətilə Bakıdan Parisə getmək üzrə ikən İstanbulda ingilislər tərəfindən tutularaq Maltaya sürülmüşdür.

Sonrası məlumdur. Əhməd bəy təkrar Türkiyə xizmətindədir. Mətbuat müdiri umumisidir. «Hakimiyyəti-Milliyə» baş mühərriridir. Böyük Millət Məclisi əzasıdır. Bu durum ona, məlum səbəblərə görə, Azərbaycan davası ilə iştigalə manidir. Zətən bu dava, bir məsələ olaraq, onu aktiv bir şəkildə pək də məşğul etməmişdir. Bunun üçün

də biz, istiqlalçılıq dövrümüzədən əvvəl, ümumi müsəlman və türk hərəkatı şəklində bulunan milli oyanış həmləmizdə yanardağ kimi alovlu bulunan bu mücahidi, qızıl rusluğa qarşı yaptığımız mücadiləyə nisbətə sönmüş və durmuş buluyoruz.

Fəqət, ustadın həpimizi təəssürdə buraxan üfulü qarşısında Azərbaycan umu-küsüsündə bulunmaq niyyətində deyiliz.

Onun fransız məktəbinin məhsulu su götürməz liberalizmi ilə münaqişə etmək qabilsə də, milliyət, hürriyyət və insanlıq şərafinə verdiyi dəyəri təqdis etməmək qabil deyildir. Hələ, içdən gələn qüdsi bir həmlə ilə 70 yaşının son gününə qədər sönməyən bir atəşlə durmadan yanan qələmini dəyərsizləndirməyə kim cəsərət edər?!

Əhməd bəyin şəxsində biz, türk təfəkkür və təhriirinin pək canlı və həyəcanlı bir simasını və Avropa qəzetəçiliyinin Şərqdə çox qüvvətli bir mürəssilini və Yaxın Şərqdəki tarixi avropalılışma hərəkatının ən səmimi ideoloqunu kaybettik!

Bu acı kayıb qarşısında yuxarıda qeyd etdiyimiz böyük hasletlərin bütün təqdirkarları tərəfindən duyulan acı təəssürü biz, eyni zamanda, ustadın Azərbaycan intibahına yaptığı unudulmaz xizmətlərin yaxından şahidi olmuş bir vətəndaş sifəti ilə tamamilə bölüşürüz.

ŞƏKİLCƏ DƏ, MÜHTƏVACA DA RUSLAŞDIRILMA

Kəndilərinə hər iki üzlü taktiklə Rusiyada iqtidara gələn bolşeviklər ən sonda bütün dünyanı ruslaşdırmağa mütəvəccih olan siyasətlərini milliyyət məsələsində ortaya atdıqları məşhur formüllə pərdələmək istədilər. Sovetlər Birliyində, kultürün «formaca milli, məzmunca sosialist» olması üzərində israr etdilər.

Sovetlər Birliyinə daxil bulunub, sayıları 40 milyonu haqlayan Türk ellərində bu formülün tətbiqatda nə gibi bir nəticəyə vardiğini biliyoruz. Öncə şəkil (forma) ruslaşdırıldı. 1939-dan etibarən Rusiyadakı bütün Türk Cümhuriyyətlərində latın hərfləriylə yazılmağa başlanmış bulunan yazılar rus hərfləriylə yazdırılmağa icbar edildi. Bununla ilgili olaraq türkcələrdəki termin sistemi də İslami və Avropai əsaslardan uzaqlaşdırılaraq rus sisteminə tabe tutuldu.

Şəkilin ruslaşdırılmasından sonra mühtəvaya (məzmun) əl atıldı. Bu muhtəva sosialist olacaq, kosmopolit bir mahiyyət daşıyacaqdı. «Millət növü bəşər, vətən də yer üzü» təsəvvür olunuyordu. Lenin «Rusiyanın mənfəətləri cahan inqilabının mənfəətlərinə fəda olsun» diyordu. Bu surətlə, Sovet hakimiyyətinə düşən millətlər Sosialist kosmopolitizmi ilə kandırılıyordu. Milliyyətçiliyin - şovinizm, vətənsəvərliyin də kapitalistcə bir aldatma olduğu hər tərəfə və hər kəsə israrla təlqin olunuyordu.

Fəqət bütün bunlar Sovet hökumətinin nisbətən zəif olduğu zamanlara məxsus bir hərəkət xəttinin ifadəsi idi. Bolşeviklər mövqələrinde yerləşdikcə, bu ifadədə də yeni bir ruh bəliriyor; «sosialistlik»dən məqsədin «rusçuluq» olduğu aşikarə vuruluyordu.

İkinci Cahan hərbi əsnasında və bilxassə bu hərbdən sonra, velikorus qüruru Sovet siyasətinin bütün aksiyonlarına sirayət etdi. Bu qürur, kəndisini bilxassə kultür və eğitim sahəsində göstərdi.

Şimdi rusluq, «cahan inqilabına fəda ediləcək» tali bir qiymət deyil, bütün dünyaya örnək olacaq bir dəyərdir. Digər adı «sovet milləti» olan rus millətini övmək Sovet hakimiyyətini «qəbul etmiş» bütün millətlərə fəzdir. Rus milləti millətlərin ən şərəflisidir (!). Çünki: «O, cahan inqilabı fikrini qəbul və tətbiq edən ilk millətdir. Dünyanın bütün ixtiralarını, ən irəli fikirlərini o bulmuş, o vermişdir!. Onun yolundan yürümək, onun tarixi ilə öyünmək, onun qafasıyla

düşünmək millətlərə zillət deyil, ancaq şərəf gətirir. Kosmopolitizm şimdi bir irtica, bir kapitalist zehniyyətdir; əsl insani və inqilabi fikir, sovet patriotizmi deyilən rus milliyyətçiliyidir. Rus milləti tarixdə, rus məhkumu millətlərin öyrətməni olmuş, onlara mədəniyyət dərsi verən bir ağabəyi mərtəbəsinə yüksəlmişdir!...».

Rusiya məhkumu millətlərin tarixləri, bilxassə ədəbiyyat tarixləri şimdi bu yeni teorinin işığı altında təhlil və tənqid olunuyor. Rus ağabəyisinə bu gün deyil, tarixdə dəxi sadıq qalmaq sovetlərdə tətbiq olunan yeni «milli siyasət»in ana tələbini təşkil etməkdədir. «Sovet hökumətinə sədaqəti isbat üçün bu gün kommunist partisini və baba Stalini mədh etmək kafi deyil», bir də ağabəyi rus millətinə ərzi hülus etmək zəruridir!».

Son zamanlarda siyasi sovet məqamları Sovetlər Birliyindəki millətlərin vücuda gətirdikləri tarix və kultür müəssisələrini sıki bir kontrola tabe tutuyorlar. Şimdi; sadə yaşanan dövr deyil, yaşanmış dövrlər də təftişə tabedir. Çarlıq istilasına qarşı göstərilən mücadilə və müqavimət hadisələri ilə şəxsiyyətlərini idealizə edən mühərrirlər şiddətlə tənqid və təzyiflərə uğruyorlar. Çünki, onların əsərlərində böyük rus millətinin bu yerlərə gətirdiyi irəli müəssisələrə qarşı gələn «mürtəcelər» idealizə olunuyormuş!

Bu «mürtəcelər» arasında, məsələ, Kafkasya istiqlal qəhrəmanı böyük Şamilin adı başda gəliyor. Vaxtiylə bizzat bolşevik yazarları tərəfindən milli istiqlal və inqilab qəhrəmanı deyə təqdir olunan bu tarixi sima şimdi «İngilis kapitalının ajanı» və «Osmanlı Sultanının uşağı» deyə təşhir olunuyor. Bunun gibi başqırd qəhrəmanı «Knaseri» də əskidən oturdulduğu milli qəhrəman taxtından endiriliyor. Azərbaycanın, onunla bərabər digər Türk ellərinin də qəhrəmanı olan «Dədə Qorqud» hekayələri vətənpərvərliyin, xalq igidliyinin, vəfa və fədakarlığın bir şah əsəri deyil də, «Orta çağ dərabəyi çapulculuğu» ilə «İslami geri fikirləri» yayan bir irtica əsəri imiş!..

Milliyyət, vətən, hürriyyət və istiqlal fikirlərini tərviç edən dünkü bütün şöhrətlər şimdi yeni meyar ilə ölçülüyor: hürriyyət və istiqlal fikrinin qəhrəmanları şan və şöhrət taxtlarından endiriliyorlar. Şöhrətli şairlərimizdən Hüseyin Cavidlər ilə Əhməd Cavadların uğradıqları fəci aqibət məlumunuzdur. Bunların hörmətlə andığımız adları Sovetlərdə birər təzyif konusudur. Şimdi də sıra, daha dünə qədər bizzat «hür-

riyyəət və inqilab şairi» deyə övdükləri «Firdovsi ilhamat» şairi Məhəmməd Hadiyə gəlmiş: Məğərsə «onun da əsərlərində irtica və milli ünsürlər az deyilmiş!».

Öylə ya: Azərbaycanı dünyaya rus damğası ilə təqdim edən bir zehniyyəət üçün:

«İmzasını qoymuş miləl övraqi- həyatə,
Yox millətimin xətti bu imzalar içində

– deyə həsrət çəkən və kəndisini bu həsrət atəşinə yaxan zalıma, yəni o günkü çarlıq istibdadına qarşı:

İç, iç nə qədər istər isən qanımlı zalim!
Bir gün görərəm qanımlı səhbalər içində...!

– deyə təhdidlər savuran Məhəmməd Hadi də bir «mürtəcedir»!

Şəkilcə ruslaşdırılan milli kultürün, mühtəvacə da ruslaşdırılması görülmüş ki, Sovetlər Birliyində tətbiq olunan sosialist siyasətinin vardıği ən təbii bir sonucdur. Bu, rus olmayan məhkum millətlərin həqiqi milli mənfəət və varlıqlarına qarşı təciz edilmiş sovet patriotizmi namı altında yürüdülmən və murai surətdə kosmopolitizmə qarşı mücadilə adı verilən, təcrübədən keçirilmiş əski rus siyasətindən başqa bir şey deyildir.

BÖYÜK KOMPOZİTOR HACIBƏYLİ ÜZEYİR

Bundan dörd yıl əvvəl 23 kasım 1948-də Bakıda Hacıbəyli Üzeyir vəfat etdi.

Hacıbəyli Üzeyir Azərbaycan milli oyanış tarixində yer almış unudulmaz bir simadır. 1905-də çarlıq rejiminin sarsılması üzərinə canlanan milli Azərbaycan hərəkətini yürüdənlər arasında o vardı. Üzeyir bu sərəya bir öyrətmən və qəzetəçi sifətiylə qatılmışdı. Qarabağın Şuşa ilçəsində 1885-də dünyaya gələn Üzeyir ilk təhsilini orada görmüş, sonra Tiflis civarında bulunan Qori öyrətmən seminarında oxumuş və 1904 (də) buradan məzun olmuşdur.

1905-dən etibarən biz onu başkənd Bakıda buluyuruq. O, burada milli mətbuata çalışmış, sadə, düzgün və nüktəli yazılarıyla sivrilmışdir. Fəqət, rəhmətli Üzeyir əsl şöhrətini qəzetəçiliylə deyil, musiqidəki əmsalsız bəşarlarıylə qazanmış, Azərbaycan kultür tarixində yüksək bir yer tutmuşdur.

Musiqiyə həvəsli bir Qarabağ çocuğu olan Üzeyir, daha Seminarda ikən, kəndisindəki təbiət vergisini ihmal etməmiş; nota yazmayı öyrənmiş; bəzi xalq türkülərinin notaya keçirilməsini təcrübə etmişdir.

Bir musiqi yazarı olaraq Hacıbəylinin şöhrəti 1907-dən başlar. Bu zamanda Üzeyir, deyil yalnız Azərbaycan, hətta bütün müsəlman Doğusu üçün örnək olacaq opera yazmaq təşəbbüsündə bulundu. Özəl bir musiqi okulu görmədən, Üzeyir böyük Füzulinin «Leyla-Məcnun»unu səhnəyə uyduraraq, bir opera şəklində qoydu. Bu cəsarətli təcrübə təsəvvürün üstündə bir bəşarıyla taclandı. Bu bəşarı Hacıbəylinin bir kompozitor olaraq istiqbalını sağladı. Eyni zamanda bu, Azərbaycan opera səhnəsinin təməlini də sağlamaşdırdı. Hər kəsdə və hər tərəfdə heyranlıqlar cəlb edən bu bəşarı gənc yazarı yeni əsərlər yaratmağa təşviq etdi; bir-biri arxasından «Rüstəm və Söhrab», «Əsli və Kərəm», «Şah Abbas və Xurşidbanu» gibi operalarla «Arşın mal alan», «O olmasın, bu olsun» gibi operətlər meydana gəldi.

Üzeyirin təcrübəsi başqalarını da təşviq etdi, az zamanda Müslüm Maqomay gibi opera və operet yazan sənətkarlar ortaya çıxdı.

Qismətinə düşən bəşarının böyüklüyü və musiqisinin xalq üzərinə yapıdığı olağanüstü təsir sayəsində sənətkar ümumi bir sevimliliyə məzhər oldu. Bu məzhəriyyəət sayəsində o, milli bütün müəssisələri və

şəxsiyyətləri qırıb tökən qızıl terror dövründə də çalışmalarına davam etdi. Yüzlərcə istedadlı musiqiyənələr yetişdirdi; Azərbaycan musiqi okulunun müdiri oldu; xalq musiqisini çalmaq üçün notalar yazdı; 1927-də Azərbaycan Dövlət Konservatuarının rektoru oldu; xalq çağlilarından notalı orkestralar təşkil etdi və bunlar üçün xalq motivləri üzərinə kompozisyonlar yazdı; yüzlərcə kişinin iştirakiylə bir koro heyəti yaratdı. 1936-da Azərbaycan Kompozitorlar Birliyinin başkanı seçildi.

Son zamanlarda yazdığı «Koroğlu» operasının möhtəşəm bəstələrini yalnız radiolardan dinləməklə qalıyor, səhnələrində dekor və gəlişlər üçün də görənlərin heyranlıqlarını duymaqla yetikləniyoruz.

Genə radio nəşriyyatından Üzeyirin son zamanlarda «Azərbaycan musiqisinin tarixi» konusunda mühüm bir əsər nəşr etdiyini öyrəniyoruz. Bu əsər, eyni zamanda, Azərbaycanla ilgili bulunan bütün Yaxın Doğu məmləkətlərinin musiqi tarixləri xüsusunda da təfəsilat veriyormuş.

Hacıbəyli Üzeyirin, qısaca, ünvanlarından bəzilərini saydığımız əsərləri, təsir baxımından, gerçəkdən heyrat vericidir, Azərbaycanda onun yazdığı və yaydığı melodiləri tərənnüm etməyən tək bir Azəri yoxdur. Azərbaycan səhnəsinin ən sevimli pyesləri onun əsərləridir. Sadə Azərbaycan deyil, Kafkasiyanın digər səhnələrində də Üzeyir popül bir simadır; əsərləri gürcücə ilə ermənicə də eyni zövq və hərarətlə görülməkdədir. «Arşın mal alan»ın farscası Tehrandə dəfələrlə oynanmışdır, Türkiyədə isə Üzeyirin operetləri rəğbətlə seyr və təkrar olunuyor. «Arşın mal alan» Balkan səhnələrində də dəfələrlə oynanmışdır. Sovetlər Birliyinə daxil bütün Cümhuriyyətlərdə, bilxassə türk cinsindən Türkünistan və sairə gibi cümhuriyyətlərdə, başda Üzeyirin əsərləri olmaq üzrə, Azərbaycan opera pyeslərinin məqbulluğu ümumidir. Üzeyir rusçaya olduğu gibi, bəzi Avropa dillərinə də tərcümə edilmişdir. Əsərlərindən bir qismi Sovet və Amerika filmlərinə də alınmışdır. Kəndi sənətiylə o, Azərbaycana cahən ölçüsündə bir şöhrət qazandırmışdır.

1919-da Bakıda milli Azərbaycan Cümhuriyyəti istiqlal elanının birinci ildönümü münasibətiylə yayınlanan yarırəsmi «Azərbaycan» qəzetəsində basılan bir yazısında Üzeyirin şu fikirlərini buluyoruz:

«Azərbaycan Cümhuriyyəti sağlam bir milliyət fikri – türklük şüuru üzərinə qurulmuşdur. İslam məzhəbləri arasındakı ziddiyyət, ilk

dəfə olaraq, burada tədilə uğramış, müsəlmanların təsanüdü fikrinə qiymət verilmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan çağdaş bir cəmiyyət qurmağa, Avropalı bir zehniyyətlə çalışmağa əzm etmişdir. Bayrağın-dakı üç rəng (mavi, qırmızı, yaşıl) bu üç ümdənin timsalıdır (№ 190)».

Eyni ildönümü münasibətiylə basılan digər bir dərgidə («İstiq-lal», Bakı, 1919) Azərbaycan musiqisi haqqında verdiyi elmi və tarixi məlumatı xülasə etdikdən sonra sözü 1907-də yazdığı «Leyla-Məcnun»a köçürən Üzeyir böyük bir təvazülə şunları yazmışdır:

«Xalqın hüsnü-rəğbət və təvəccühünə məzhər olan bu «şey» («Leyla-Məcnun»u qəsd ediyor) işin bu yolda davamı üçün acizlərini həvəsləndirib bilumum musiqimiz və baxsus tiyatro musiqisinin tərəqqisi yolunda çalışmağa çoxlarını vadar etdi. Bu növü ilə opera və operetlərə bənzəyən tiyatrolarımız meydana çıxıb, musiqimiz xalq arasında yavaş-yavaş layiq olduğu etibarını qazanmağa və buna müqabil xalqımız əhvali-ruhiyyəsi üzərində təsir buraxmağa başladı».

Üzeyirə görə, bu iş «musiqimizin tərəqqisi uğrunda atılan ilk qədəmdir». Bundan sonra isə «ikinci, üçüncü və ilaxır qədəmlər atılacaq və əsil məqsədə ermək üçün daima irəli gediləcəkdi». Əsl məqsəd isə ilk iş olaraq, «musiqimizin əsasını təşkil edən «gam»ları təyin etmək, onu ruhuna uyan» «harmonik» tətbiqiylə zənginləşdirmək və deyil yalnız bizim, mədəni millətlərin də təqdir və təqdis edəcəkləri bir sənət halına gətirməkdir.»

Sənətkar, «əsir olaraq yaşadığımız bir dövrdə» göstərilən bu tərəqqi qabiliyyətinin istiqlal həyatına erdikdən sonra daha ziyadə gəlişəcəyinə qanədir: «Azad millətin azad sənəti bütün gözəlliyilə meydana çıxacaq və millətimizə mədəni millətlər ailəsinə daxil olmaq və bu aləmin müsəvi bir azası olmaq haqq və səlahiyyətini qazandıran amillərdən ən mötəbəri və ən müəssiri olacaqdır».

İqtibas etdiyimiz bu parçalardan da görüldüyü gibi, millətinin həqiqi övladı və milli mənfəət və hissələrinə candan bağlı olan Üzeyirin sənəti də eyni yüksək və nəcib duyğuların məhsuludur. Sənətkar bütün konularını milli mühitində yaşayan folklorlardan və eyni mühit üzərində təsir yapan klassik ədəbiyyatdan almış, tamaşa etdirdiyi səhnələri hal və əhvalla münasib xalq melodiləri, rəqsləri və zəriflikləriylə canlandırmışdır.

Başda bir həvəskar olaraq işə başlayan Hacıbəyli sonra kəndi kəndini yetişdirmiş, musiqi təhsilini tamamlamış, nəticədə, sözün Av-

rupai mənasıyla otoritesini hər kəsə tanıtmış bir kompozitor olmuşdur. Yazıq ki, bolşevik rejimi Azərbaycanın bu müstəsna zəkasını da kəndi diktatorluğu altına almış və onu bayağı mənfəətləri üçün sömürə bildikcə sömürmüş və verdiyi bir takım rəsmi və siyasi vəzifə və ünvanlarla onu «bənimsemişdir».

Fəqət beyhudə. Dəmir pərdənin arxasında kəndisinə süni marşlar yazdırılsa da, Moskvada omuzu diktatorun əliylə oxşadılsa da, tabutu başında Azərbaycan mədəniyyətiylə ilgiləri olmayan komissarlar növbəyə dursalar da, Hacıbəyli Üzeyiri Azərbaycan kultüründən və Azəri Türk tarixindən kimsə ayıramaz! O, milli Azərbaycan varlığının məsələləri arasında qalacaq ayrılmaz böyük bir dəyərdir!

Qızıl totalitarizmin istibdadı və mədəniyyət dünyasından təcrid edilmiş bir halda yaşamaq, çəkilməz bir faciədir; bu şərtlər altında yaratmaq isə faciələr faciəsidir. Sənətkar möhtac olduğu ən böyük nemətdən - hüriyyətdən məhrumdur. Dünya ilə ilgisi kəsilmiş bir durumdadır.

Biz burada hər hangi dünya sənətkarının ayağına qədər gəlib, kəndi mərifət və qüdrətini bizə göstərməsinə alışırıq; bizim, bir fürsətini bularaq, onları kəndi yurdlarında görmək qeyri-mümkün sayılmaz. Halbuki yanibaşımızda qardaş millətin qardaş sənətkarlarını görmək və ya bir heyət halında buraya müsafirliklərini cəlb etmək imkanı qətiyyəən yoxdur. Dəmir pərdə arxasıyla kultür münasibətinə müsaide edilməz. Biz oraya gedəməyiz; buraxmazlar. Onlar da buraya gələməzlər; çünki göndərməzlər. Çünki hüriyyəti seçəcəklərindən qorxurlar.

Bir fürsətini bulsa idi, hüriyyəti seçməkdə böyük kompozitor da tərəddüd etməzdi, deyə düşünürüz. Ən qüvvətli dəlilimiz onun ümidlər saçan, milli ruha tərəcəman olan böyük sənətidir. Bu sənətin nə gibi bir dəyər ərz etdiyini dəmir pərdənin ortadan qalxdığı gün Azərbaycanla bərabər, bütün dünya, ilk sırada isə Türk və İslam dünyası haqqıyla görmək və təqdir etmək imkanını bulacaqdır.

Böyük ruhu şad ola!

ƏDƏBİ BİR HADİSƏ

Ədəbi bir hadisənin bəlgəsini təşkil edən gözəl bir şeir kitabı məsələnin üzərindədir. «Heydərbabaya salam» başlığını daşıyan bu mənzumə Təbriz postasının bizə bir sürprizidir.

Şeir və sənətdən anlayan zövq sahibi bir ədəbiyyatçının, nəfis və orijinal bir sənət əsəri olan bu mənzuməni ədəbi bir hadisə deyə təqdirə bizimlə bərabər olacağına qanəyiz.

Muhtəva baxımından gerçək bir şeir olan bu əsər, şəkil baxımından da incə bir zövqün məhsuludur. Bir nəqqaş, bir həkkak, bir də xəttat tərəfindən etina ilə hazırlanan, yerli bir mətbəənin özəl diqqətiylə, gözəl bir tərzdə, iyi kağız üzərinə, rəsmlərlə bəzənən bu 80 səhifəlik kitab nəşrlərinin təbiiriyə, təbrizli sənətkarların sevən əlləriylə bağlanmış «güldəstə» bir dəmətdir.

Mənzumə, mənşə etibariylə azərbaycanlı bir İran şairi tərəfindən «məhəlli Azərbaycan ləhcəsiylə» yazılmışdır. Şəhriyar takma adını daşıyan şairin əsl adı Seyid Məhəmməd Hüseindir. Təbriz bölgəsində Heydərbaba dağının ətəyində axan bir nəhrin kənarında, məşhur Qaraçəmən ovasıyla Xoşgünab köyü arasında, dağa nazır Qaraqurşaq köyündə doğan M.H. Şəhriyar çağdaş İran şeirinə ən sevimli və tanınmış bir simasıdır. Ədəbiyyatçılardan bir qismi kəndisini zamanın Sədisi, Hafizi və Nizamisi sayırlar. «Golhayi Rəngarəng» (Çeşidli Güllər) adlı bir ədəbiyyat dərgisində «böyük sənətkar» sifətiylə anılan Şəhriyar «yalnız İranın deyil, bütün Şərqi də mədəni-iftixarı bir şair» deyə övləməkdədir.

Bu günə qədər əsərlərini yalnız farsca yazan Şəhriyarın «Heydərbaba» azərbaycanca yazdığı ilk şeir təcrübəsidir.

Hadisə vəsfini kullanırkən, sadəcə, iranlı bir şairin türkcə şeir yazmış olduğunu qəsd etdiyimiz sanılmasın. Farsca gözəl əsərlər və rən azərbaycanlı şairlərin türkcə şeirlər dəxi yazmış olduqları yeni bir şey deyildir. Füzuli başda olmaq üzrə, Azərbaycandan yetişən böyük şairlərin çoxu, türkcə ilə bərabər, farsca da şeirlər yazmışlardır. Xətai məhləsiylə türkcə şeirlər yazan Şah İsmayılın da farsca şeirləri vardır. Azərbaycan türkcəsiylə içli və dokunaklı növhələr yazan şairlərdən

Vərqa və Gülşə ilə Sələbiyyə gibi məsnəvi yazarlar da qeyd oluna bilər. Hələ 17-ci yüzil şairlərindən, klassik İran ədəbiyyatının tanınmış mürəssili Saibin azərbaycanca və cağatayca qəzəllər yazdığı məlumdur.

Azərbaycan ədəbiyyatındakı bu gələniyi hesaba qatmaqla bərabər, Şəhriyarın «Heydərbaba»sını gerçəkdən bir hadisə sayı bilərik; çünki bu əsər, qeyd etdiyimiz əsərlərdən fərqli olaraq, özəl bir həsrətin təpkiyiylə yazılmışdır. Bu əsər, qeyd etdiyimiz əmsalında olduğu gibi, dini, siyasi, hər hansı bir amilin təsirindən azad təbii və insani bir həsrətin, sənət vurğunu bir eşqin dürtüsüylə meydana gəlmiş bir əsərdir. Aşağıda təhlil edəcəyimiz bu xariqə əsərində şair nə bir din və ya təriqət qeyrəti güdmüş, nə də klassik şeir örnəklərini təqlidə məharət göstərmək həvəsinə qapılmışdır.

Azərbaycan ləhcəsiylə şeir yazmağa şairi sövq edən gerçək amilin nə olduğunu Şəhriyarın kəndisindən öyrənəlim. Heydərbabaya yazdığı farsca ön sözdə Şəhriyar bunları söyləyir:

«Çocuqluq günlərini təbiətin ağuşunda keçirmiş; dağ, orman və ya dənizlə münasibətdə bulunaraq böyüyən şairlər bu tatlı günlərin zəngin xatirəsini mühafizə edib, yazıçılıq devrəsində, əlləri altında bulunan bu xəzinədən nə qədər faydalandıqlarını bilirlər.

Mənim üçün də öylə oldu. Bu səbəblə doğduğum yərə, digər bütün sevdiklərimdən daha böyük, daha dərin bir dostluq hissiylə bağlandım. Yazdığım əsərlərdə, ara-sıra, bu hissimə yer verirdümsə də, bu qədər, məni qətiyyənlə təmin etmiyordu. Məhəlli ləhcəylə, yerlilərin bilxassə çocuqluq devrəsində kəndiləriylə bərabər oynayıb əyləndiyim insanların zövqünü oxşayan parçalar yazmağı könlüm çox özlüyordu.

Fəqət uzun müddət Tehrandə iqamət etmiş olmam hesabıyla, Azərbaycan köylülərinin yerli ləhcəsini və bilxassə bu ləhcədəki təbirlərin lətafətini həmənlə-həmənlə yadırgamış bulunuyordum; çocuqluq xatirələrim dəxi sönük, silik və anlaşılmaz tablolar halına gəlmişdi...

Vəqta ki, mərhum anam Tehrana gəldi; onun sehrli təsiriylə keçmiş günlərin əyləncələri və çocuqluğumun şən və məsud anları yavaş-yavaş zehnimdə canlandı; ölümlər dirildi və o zamankı tablolar bütün rəngləriylə yenidən çizildi.

1320 (1941) yılının şəhrivər (eylül) ayından etibarən xəstəliyə tutulmuş, ümitsizliyə düşmüş, inzivaya çəkilməmiş, ələmlər və iztirablar

icində yatağa sərilmişdim. Bu halımla anam yanımda bulunsa və vücudumu yoxlamağı üzərinə almış olsa idi, əli əlimdə, keçmişin tatlı xatirələrini anmaq mənim üçün bir zövq ələmi yaradır, tam bir sükun icində könlümə bir təsəlli şərabı sunardı!...

Xəstəlik dövrəsi mənim üçün ruhi bir dəyişmənin başlanğıcını təşkil etmişdi: Dünyada arzularımdan bıkmış, bütün sevdiklərimi harcıyordum... Anamı belə!... Şeirə əski və dərin bir ilgim vardı; yazdığım hər yanıqlı parça bir dostdan ayrılmanın acısıyla vücud bulmuşdu. Hər hansı bir sevgilidən ayrılırkən qapıda vida göz yaş tökmək insanların təbii bir halıdır. Vida edərkən tökdüyüm son göz yaş damlalarından Heydərbaba mənzuməsiylə «Vay, Vay madərəm!» (Vah, Vah anam!) parçası meydana gəldi.

Dağ göylərə yüksələn bir varlıqdır. Heybətli bir dağ təbiətin ən möhtəşəm şah əsərlərindəndir. Dağların böyründən axan sular, suların ən saf və bərrək olanıdır. Dağın, sənətkar yaradıcılığı və təbilə yaxın bir münasibəti vardır.

«Heydərbaba bir dağdır...»

«Heydərbabaya salam» əsərində şair, bir dağ çevrəsində keçən çocuqluq xatirələrini canlandırıyor.

«Dağ böyründən saf və bərrək» bir su duruluğuyla axan və Azərbaycan ləhcəsindəki təbirlərin «bütün lətafətini» ustaca təlif edən bir üslubla Şəhriyar illərdən bəri könlündə bəslədiyi həsrəti məsuquna ermiş bir aşiq hərarətiylə tərənnüm ediyor.

Məşhur saz şairlərinin kullandıqları cana sinən bir ahənglə yazılan «Heydərbaba» 76 bənddən ibarətdir. Bu bəndlər təbiətin, köy həyatının, çocuqluqda oynanan oyunların, xalq əyləncələrinin, bayram və matəm günlərinin, örf və adətlərin, yaz-qış həyatdakı bütün hadisələrin birer canlı tablosunu verirlər. Bu tabloları təsvirdə kullarılan lisanın xalq ağzında söylənən sadə, fəqət canlı kəlimələrlə təşəkkül etməsi ona ayrı bir gözəllik və ifadə qüdrəti bəxş ediyor. Şair, xalqın konuşduğu dili elə axıcı bir şeir dili halinə gətiriyor ki, bunu oxuma-yazması olmayan bir köylü anladığı gibi, ədəbi zövqü incəlməmiş hər hansı bir aydın da böyük bir həzz ilə oxur və gerçək bir sənət əsərindən duyacağı həyəcanı duyar.

Söylədiklərimizi təyit üçün «Heydərbaba» tablolarından, şivə

özəlliklərinə əl toxundurmadan, bir kaç misal verəlim:
Mənzumə şöylə başlayor:

Heydərbaba, ildırımlar şaxanda,
Sellər, sular şaqqıldıyıb axanda,
Qızlar ona səf bağılyıb baxanda,
Salam olsun şövkətüzə, elivüzə.
Mənim də bir adım gəlsin dilivüzə.

Dağın əzəmət və həşmətini bu surətlə tərənnüm edən şairin təbiət mənzərələrini təsvir edən digər tablolarını da görəlim:

Heydərbaba, kəkliklərin uçanda,
Kol dibindən dovşan qalxıb qaçanda,
Bağçaların çiçəklənib açanda,
Bizdən də bir mümkün olsa, yad elə,
Açılmayan ürəkləri şad elə!...

Bahar başlayor, Novruz bayramı gəliyor. Şair bizə böylə bir tablo çiziyor:

Bayram yeli çardaqları yıxanda,
Novruz gülü, qarçiçəyi çıxanda,
Ağ buludlar köynəklərin sıxanda,
Bizdən də bir yad eyliyən sağ olsun,
Dərdlərimiz qoy dikəlsin, dağ olsun!...

Şair təbiət ünsürlərini dilə gətirməkdə mahirdir. «Heydərbaba» dağından onun istəkləri vardır:

Heydərbaba, gün dalıvı dağlasın,
Üzün gülsün, bulaqların ağlasın,
Uşaqların bir dəstə gül bağlasın,
Yel gələndə, ver gətirsin bu yana,
Bəlkə mənim yatmış bəxtim oyana!...

Şair bizə çocuqluqda zövq duyduğumuz milli gözəl adətləri də böyük bir müşahidə qüdrətiylə xatırlatıyor. İştə yumurta döyüşdürmə səhnəsi:

Yumurtanı göyçək, güllü boyardıq,
Çakışdırıb sınaqları soyardıq,
Oynamaqdan bircə məyər doyardıq!...

İştə ixtiyar nənələrdən uzun qış gecələrində duyduğumuz masalardan bir tanəsi:

Qarı nənə gecə nağıl deyəndə,
Külək qalxıb qar-bacanı döyəndə,
Qurd keçinin şəngülüsün yiyəndə,
Mən qayıdıb bir də uşaq olaydım,
Bir gül açıb ondan sonra solaydım!...

İştə ağacdan bir ata minib yapıdığımız süvari təqlidi xatirəsinin bir həsrəti:

Ay özümü o əzdirən günlərim,
Ağac minib, at gəzdirən günlərim!...

İştə Həçi (Həcər) teyzənin nəhirdə camaşır yıkaması ilə Məmməd Sadiq amcanın damlarını sıvaması:

Həçi xala çayda paltar yuvardı,
Məmmədsadix damlarını suvardı,
Heç bilməzdik dağdı, daşdı, duvardı;
Hər yan gəldi, şıllaq atıb aşardıq,
Allah, nə xoş, qəmsiz-qəmsiz yaşardıq!...

Şairimiz eyni zamanda mahir bir portretistdir; bir-iki cizgiylə xatırladığı zamanın tiplərini nə qədər gözəl canlandırır biliyor.

İştə A. Mir Cəfər:

A. Mir Cəfər seyidlərin tacıydı,
Şahlar şikar etməsi qıyqacıydı,
Mərdə şirin, namərdə çox acıydı,
Məzlumların haqqı üstə əsərdi,
Zalımları qılıc təkin kəsərdi.

Bu da Mustafa dayı:

Mirmustafa dayı, ucaboy baba,
Heykəlli, saqqallı Tolustoy baba,
Eylərdi yas məclisini toy, baba.
Xoşginabın abrusu, ərđəmi,
Məscidlərin, məclislərin görkəmi!...

Məcdütsadat da ənteresandır:

Məcdütsadat gülərdi bağlar kimi,
Guruldardı, buludlu dağlar kimi,
Söz ağzında ərirdi yağlar kimi,
Alınacıq, yaxşı, dərin qanardı,
Yaşıl gözlər çirah təkin yanardı.

Şair, babasının da portresini veriyor:

Mənim atam süfrəli bir kişiydi,
El əlindən tutmaq onun işiydi,
Gözəllərin axıra qalmışiydi,
Ondan sonra dönərgələr döndülər,
Məhəbbətin çirahları söndülər.

Təbiət ünsürlərini təbii bir lisanla dilləndirən şair səmimi xalq eşqini də hər türlü məcazilikdən arı olaraq canlı bir tablolla təsvir ediyor; sevdiyi qıza eşqini elan edən gəncin damdan alma atma gələneynə işarət ediyor:

Heydər Baba, kəndin toyun tutanda,
Qız gəlinlər həna, piltə satanda,

Bəy gəlinə damdan alma atanda,
Mənim də o qızlarında gözüüm var,
Aşıqların sazlarında sözüüm var!...

Çocuqluq xatiratına əks edən bütün tablolar, folklordan alınan gözəl kəlimə və təbirləri ustaca kullanmaq surətiylə süsləyən şair, sadə sözlərlə dərin hikmətləri dəxi şayani-heyrət bir kolaylıqla ifadə ediyor:

Göz yaşına baxan olsa, qan axmaz,
İnsan olan xəncər belinə taxmaz,
Ammə heyif, kor tutduğun buraxmaz.
Behiştimiz cəhənnəm olmaqdadır,
Zilhiccəməz Məhərrəm olmaqdadır.

Şair yaşadığı günlərin «behiştə cəhənnəmə döndürən» gedişindən şikayətçidir; həsrət çəkmiş ruhu «qaranlıq zindan» gibi gördüyü «zindəganlıq»dan bizardır:

Heydər Baba, gül-qönçəsi xəndandı,
Ammə hayıf, ürək qəzası qandı,
Zindəganlıq bir qaranlıq zindandı.
Bu darlıqdan bir qurtulub qaçan yox...
Bu zindanın dərinçəsin açan yox.

Şəhriyar uzaqda qaldığı elin həsrətlisidir; fikri-zikri daima onunladır, Tehrandə da olsa, Kaşanda da olsa, həp onu düşünür:

Heydər Baba, qarlı dağlar aşanda,
Gecə karvan yolun azıb çaşanda,
Mən hardasam, Tehrandə, ya Kaşanda,
Uzaqlardan gözüüm seçər onları,
Xəyal gəlib, aşıb keçər onları!...

Göyləri «dumanlı», günləri «yaman» görən şair həmsəhrilərinə bir birlərindən ayrılmamayı tövsiyə ediyor:

Heydər Baba, göylər bütün dumandı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı,
Bir-birizdən ayrılmayın, amandı,
Yaxşılığı əlimizdən alıblar,
Yaxşı bizi yaman günə salıblar!...

Şair fələyə darğındır. Əksi gedən yer üzünün dağılmasını istiyor:

Bir soruşun bu qarğınmış fələkdən,
Nə istəyir bu qurduğu kələkdən?
Deynə, keçirt ulduzları ələkdən,
Qoy tökülsün, bu yer üzü dağılsın,
Bu şeytanlıq qurğusu bir yığılsın!...

Nəhayət şair «nəfəs aldığı» dağdan, yəni Heydərbabadan mədəd umuyor:

Mən sənin tək dağa saldım nəfəsi,
Sən də qaytar göylərə sal bu səsi,
Bayquşun da dar olmasın qəfəsi,
Burda bir şir darda qalıb bağırır,
Mürüvvətsiz insanları çağırır!...

«Darda qalan şir» şairin kəndisidir. O, nə çapda bir əzm və iradə adamı olduğunu ilhamının piri Heydərbabaya şu sözlərlə anlatıyor:

Heydər baba, qeyrət qanın qaynarkən,
Qaraquşlar səndən qopub qalxarkən,
O sıldırım daşlarınnan oynarkən,
Qovzan, mənim hümmətimi orda gör,
Ordan əyil, qamətimi burda gör!...

Eyvazına ermədikcə, rahat edəmiyən xalq qəhrəmanı Koroğlu gibi yurdundan ayrı düşən içli Azərbaycan şairi də Heydərbabaya şöyle xitab ediyor:

Heydər baba, gecə durna keçəndə,
Koroğlunun gözü qara seçəndə,
Qır atını minib kəsib biçəndə,
Mən də burdan tez mətləbə çatmaram,
Eyvaz gəlib çatmayınca yatmaram!...

Bütün ümidlərini Koroğlu gibi mərd oğullarının doğmasına bağlayan şair nəhayət keçmiş günlərin xatirələrini canlandıran ilham pərisinin heybətli simvolu olan Dağa şu bəndlə xitab ediyor:

Heydərbaba, mərd oğullar doğğınən
Namərdlərin burunların ovğınən,
Gədəklərdə qurdları tut boğğınən,
Qoy quzular ayın-şayın otlasın,
Qoyunların quyuqların qatlasın!...

Ən sonda şair yurdunun rəmzi olan «Heydərbabaya könül şadlığı» dilər; «qəm üstünə qəm qalayan» kəndisinin isə xatırlanmasını istər:

Heydərbaba, sənin könlün şad olsun,
Dünya varkən, ağzun dolu dad olsun,
Səndən keçən tanış olsun, yad olsun,
Deynə: mənim şair oğlum Şəhriyar,
Bir ömürdür, qəm üstünə qəm qalar.

İran klassikləri səviyyəsində lisana hakim bir şair olan Şəhriyarın hankı sayaq türkcə şeir yazdığını yuxarıda izah etdik. Heydərbaba şeirinin bir oxunuşda həməən əzbərlənən hər bəndi bu saiqi nə gözəl ifadə ediyor. Burada çocuqluq dövrünün arkadaşları bulunan iki gözəl qızı xatırlayan sənətkar şeylə tərənnüm ediyor:

Heydərbaba, Nənəqızın gözləri,
Rəxşəndənin şirin-şirin sözləri,
Türkü dedim, oxusunlar özləri,
Bilsinlər ki, adam gedər, ad qalar.
Yaxşı-pisdən ağızda bir dad qalar.

Yurdun diliylə yurd əhalisinin zövqünü oxşayan yüksək bir sənət və axıcı bir üslubda şeir yazmasını bilən şair iyi təbindən ağızlarda nəfis bir dad qalacağını bilir, nitəkim:

«Aşıqların sazlarında sözümlərim var!»,

-demək surətiylə gerçək şairlərə xas bir güvənlə kəndi-kəndisini övüyor.

Heydərbaba şeirindəki sözlərin Koroğlu, Aşıq Qərib, Əsli və Kərəm kimi məşhur bütün Azərbaycan aşıqlarının sazlarında yer alacağına şübhə yoxdur. Təbrizdən alınan xəbərlərdə Heydərbaba bəndlərinin bu gün belə xalq ağızında əzbər oxunduğu bildiriliyor.

«Heydərbabaya salam» əsərini nəşr edənlər ədəbi böyük bir hadisəni izhar etdiklərinin fərqi deyildir. Şairin «Səbəbi-nəzmi kitab» deyəcəyimiz ön sözdən başqa, kitabda biri Təbriz maarif müdiri müavini ağayı Mehdi-yi Roşənzəmirə, digəri də Təbriz Danişşərəsi (Universiteti) ədəbiyyat professoru Ağayı Karəngə aid iki ön söz dəxi vardır. Farsca qələmə alınmış bulunan bu ön sözlər ədəbi yüksək səviyyəni əks etdirən birer təhlil yazısıdır. Avropa ədəbiyyatından və çağdaş ədəbi məktəblərindən bəhrəsi olan hər iki münəqqid Heydərbaba şeirini bütün cəbhələriylə incələmiş, eşsiz bir sənət əsəri olduğunda ittifaq etmişlərdir.

«İran şeirinin gerçək hökmdarı» Şəhriyarın, derkən, azərbaycanca böylə eşsiz bir şah əsər vücudə gətirməsini övən Roşənzəmir şairə nəçin bu qədər məftun olduğunun səbəbini araşdırarkən, bir şairin məşuqəsi dilindən yazmış olduğu bir nüqtəyi xatırlıyor; bu məşuqə diyor-muş ki:

«Məni gül üzüm, büyləyici baygın gözlərim üçün sevmə, çünki qorxarım, bir gün bunların sonu gəlir, o zaman bana qarşı duyduğun atəş də sönüverir. Bəni səbəbini bilmədən sev!...»

«Heydərbaba şeirini bu qədər çox sevdiiyimin səbəbini» Roşənzəmir: «bən də bilmiyorum» diyor. «Bəlkə də ana diliylə yazılmış olduğundan ehtiva etdiyi lətafət və vaqifləri daha iyi anladığım üçün bu

şeyrlər ruhumu oxşuyor, çünki buradakı təranələr coşqun eşqlə sevən bir qəlbın sədalarıdır; bəlkə dərdlərimizi əks etdirən bir ayna olduğu üçün bu parça, utancaq bir baxış və həzin səs qədər bana xoş və tatlı gəliyor», - deyə əlavə ediyor.

Əsərin həssasiyyət və şeiriyyətini, misallar və təhlillərlə uzun-uzadıya təsvir edən mühərrir, şairin kəlimələri kullanmaqda məharəti və ifadədəki səlasəti övərək diyor ki, «Təbrizdə yüz il yaşamış birisi yerli ləhcə ilə bu səlasətdə söz söyləməsini becərəməz, nərdə qaldı ki şeir söyləyə?!...» Münəqqid eyni zamanda Azərbaycandakı təbirlərin də heyranıdır:

«Qoy quzular ayın-şayın otlasın»

misrasındakı «ayın-şayın» təbirini «hanki müqtədir mütərcim Azərbaycandan başqa bir lisanla ifadə edə bilər?!...», - diyor.

Roşənzəmir Şəhriyardakı təşbehlərə də bayılıyor:

«Ağ buludlar köynəklərin sızanda»

Və ya:

«Elə bilin mənim ruhim ordadır,
Kəklək kimi yatıb-qalıb qardadır»

Yalnız bu beyt – diyor – bir divana, bəlkə də bir cahana dəyər, bundan daha böyük bir şeirin söylənə biləcəyini zənn etməyör.

Roşənzəmir Heydərbaba şeirini cahan ədəbiyyatında məşhur parçalarla müqayisə ediyor: «Lamartinə - Dəniz şairi, Sulli Prudhoma – Qırq Kasa Sazəndəsi, Veymarsa - Əfsanə dastançısı və Hicaziyə - Bəba Kuhu yazarı deyəcək olursaq, Şəhriyara da, nəzərimcə, Heydərbaba şairi söyləməliyiz» - diyor.

Roşənzəmir Heydərbaba şeirinin cahan ədəbiyyatında eşi olub-olmadığını incələmək zövqünü də dənəmiş; çocuqluq xatirələrinə aid yazılan şeir örnəklərini aramağa qoyulmuş; kitabları vərəqləmiş, nərdə bulmuşsa, bu xatirələri diqqətlə oxumuş və şimdiki cəsarətlə deyə biliyor ki: «Nə Tomas Houd, nə Teodor Banvilli, nə Şatobrian, nə Hüqo,

nə də Lamartin gərək kəmiyyət, gərək sə keyfiyyət baxımından Heydərbaba kimi əsər verəməmişlərdir. İranın müqtədir şairi bu sahədə bütün bunları geridə buraxmışdır...»

«Günün birində hər hangi bir təbiət hadisəsi üzündən Heydərbaba dağı çöküb yer üzündən kayb ola bilər, amma – Roşənzəmir diyor – həssas Azərbaycan xalqından birisinin köksündə qəlbi çapdıqca, Şəhriyarın Heydərbabaya xitab edən şeiri də baqi qalacaq və bu, milli bir dəyər olaraq, altın bir yarpaq kimi, əldən ələ keçərək, nəsilədən nəsilə dövr ediləcəkdir».

Roşənzəmir kimi Ağa-yi Əbdüləli Karəng Heydərbaba şeirinin məftunudur. O, şairin şəxsiyyətindən ziyadə, ədəbi şivəsini incəliyor. Ona görə, şair, bu gözəl əsərində çocuqluq devrəsinin tatlı günlərini canlandırıyor: Əfsanələrdən, təranələrdən (Şəhriyarın təbiri ilə - diringələrdən), deyimlər və şeirlərdən, örf və adətlərdən, düyün və yas mərasimindən, məzhəbi və tarixi görünək və gələnlərdən, alim və satımdan, sənət və ziraətdən, geyim və yeyimdən və köylü evi ilə yaşayışından bəhs ediyor; axar suların, qarlı dağların, ilkbahar çiçəklərinin, meyvə bağlarının, əkin tarlalarının, mal-davar sürülərinin, günəşin çıxması ilə batmasının gözəl bütün mənzərələrini əks etdiriyor; fədakarlığı, cömərdliyi, dürüstlüyü, doğruluğu övüyor; mədəniyyətin ilərləməsi ilə ilgili olaraq gündən-günə artan cinayətlərdən Jan-Jak Russo kimi şikayət ediyor və bu xüsusda məşhur ərəb şair və filosofu Əbülülə Məərri kimi: «Haza cənahu əbi aleyyə və ma cəneytü ala ahadin»* deyəcəyi gəlir. Fəqət onun fədakar və mütəvazö mənliliyi, haqqı çeyniyərk hissiyyətə qapılmaqdan kəndisini mən ediyor. Doğub-törəməyi, iyiliyi təviiç və tərbiiyə etməklə birlikdə lüzumlu görüyor və bunu şərəflə yüksəlmənin əsası sayıyor. Topluluğun yüksəlməsiylə topluluq mənsuclarının səadətini arzu ediyor. Əski müəllimə salam göndəriyor. Kayb edilmiş səadət günlərinə acıyor, o günlərin həsrətini çəkiyor və möhtəşəm Heydərbaba dağından, səfalı çevrəsindən keçən yolçulara «Şəhriyar adındaki qəm üstünə qəm qalayan» bir oğlu bulunduğunu söyləməsini rica ediyor.

Bu şeirin gözəlliyi bakir nöqtələrlə dərin mənalara münhəsir deyildir. Kəlimələri seçməkdəki məharət ilə təbirləri təlifdəki sənət insanə heyrat verəcək bir əyardadır. Mübtəzəl istilahlardan, mənasız təqid-

* Tərcüməsi: Bu babama aid bir kitabdır, onu heç kimə tövsiyə etməm – M.Ə.Rəsulzadə

lərdən, klassik şeirin kor-koranə təqlidindən burada heç bir əsər yoxdur. Mənuş olmayan kinayə və istiarələrdən, simvolizm məktəbinin məqbul olmayan tasarruflarından heç bir şey görüləməz. Bu misralardan tək bir kəlimə alınca, heca vəznə pozulacağı kimi, oxucu şeirin incə mənasını anlamaqdan da məhrum qalır. Bu şeirin axıcı ifadəsini dinləyən xalq təbəqəsindən əl əladə bir insan, nüqtədən anlayən həssas bir şair və alim qədər zövq duyar. Bu şeir yeni və orijinal bir nəzm tərzii ilə yazılmışdır. Dadaizm tərzinin fəsadından çəkinilmiş, Futurizm ilə Sürrealizmin müsbət və makul tərəflərinə riayət edilmişdir. Yeniçiliklə bərabər əskilərin əsərlərindəki iyii tərəflər də təqdir və təbcil olunmuşdur. Gerçəkləri anlama və seçmədə şüur xəyala tərciiç edilmişdir. Həyatın incə nüktələri ilə mütəzəmmiin olduğu ələmlər, sillabik şeirin qəlibinə tökülmüşdür. Bu işdə o qədər ustalıq göstərilmişdir ki, oxucu, ilk baxışda, onu gerçəklərin canlanması və vəqiələrin bəliirtilməsinə baxaraq, realizm tərzinin mükəmməl bir örnəyi, təhəssüslərin sənətkarca ifadəsi baxımından da romantizmin yüksək bir şeiri kimi təsəvvür edər. Fəqət bu, yalnız bir təsəvvürdən ibarətdir. Şəhriyar heç bir məktəbin təsirində deyildir. Ondaki bakir mənalərin həpsi və yaradıcılığında sevimli üsul yalnız kəndi sağduyusu ilə qüdrətli təbinin məhsuludur. Mərhum Vaqifin dediyi kimi:

Xumar – xumar baxmaq göz qaydasıdır,
Lalə tək qızarmaq üz qaydasıdır.
Pərişanlıq zülfün öz qaydasıdır,
Nə badi-səbadan, nə şənədəndir!...

Sözün qıçası: Karəngə görə, «Tatlı Heydərbaba şeiri, haiz olduğu gözəllik və çeşidliliklə bərabər, daha ziyadə məbdəi-iman ilə əxlaqı böyük umdələr mehvəri üzərində dönüyor».

Təbriz postasının gətirdiyi bu xariqə əsərin Azərbaycan ədəbiyyatında bir hadisə təşkil etdiyii, bizcə, şübhəsizdir. Zəngin Azərbaycan ədəbiyyatı gələnlərində hadisə və mərhələ təşkil edən əsərlər az deyildir, fəqət bunlardan bilxəssə, son illərdəki ədəbi həyatda görünənlər arasında heç biri «Heydərbaba» qədər canlı, qanlı və bir baxıma, hətta

deyə bilirik ki, milli deyildir.

«Heydərbaba»da xalq yaradıcılığının gerçək qaynaqlarından feyz alan, folklorumuzun bütün gözəllik və zənginliklərini kəndində əks etdirən səmimi, təbii bir şeir çeşidi var. Çağdaş ədəbiyyat anlamına mütabiq olan bu parlaq əsər milli yaradıcılıq qüdrətini təmsil edən bir əzəmət və ehtişamdadır!

Farscanın fəşahət və bəlağətinə məcrup olub sənələr sənəsi ana dilini yadırgamış ikən, azərbaycanlı sənətkarın, derkən, bu qədər milli bir şeir yazması yaşadığımız günlərin ən böyük hadisəsidir!.

Gərək «sözlərinin sazlardan» əksik olmayacağına inandığımız əmsalsız şairi, gərəksə bizə xoş bir sürpriz yapan işdaşları – təbrizli sənətkarları candan təbrik edər, kəndilərinə yeni-yeni başarılar diləriz!

MONOQRAFİK ARAŞDIRMALAR

ƏDƏBİ VƏ MİLLİ İNTİBAH

(«Azərbaycan Cümhuriyyəti» monoqrafiyasından fəsil)

Bu türklər Azərbaycanı ikiye bölən Aras nəhrinin iki tərəfində sakin olub və qismən İrana şu və ya bu surətlə bağlı müstəqil bir halda yaşadıkları zaman məhkum bir millət deyil, hakim olaraq yaşıyorlardı. Çünki əsrlərdən bəri İranın hakim sinfini türklər təşkil ediyordu.

Azərbaycan xalqı idarəcə gördüyü ağırlığı başqalarından deyil, öz cinsindən gördüyü üçün həqiqi məhkumiyyətini, mənəviyyətə başqa bir harsın məhkumu olduğunu dərk etmiyordu. O, get-gedə farslaşıyordu. Havass; təhsilini farsca görüyor, fars tərbiyəsi alıyor, bir fars gibi düşünüyor və kəndisinin doğrudan-doğruya iranlı olduğuna qane oluyordu. Xalqın hal və əqdini əlində bulunduran bu havass gibi, mənəviyyətinə hakim olan üləma sinfi dəxi eyni ruhda, eyni tərbiyədə və eyni zehniyyətdəydi.

Fars ədəbiyyatına Nizamilər, Xaqanilər, Məhsətilər gibi ustadlar bəxş edən bu torpaqda yetişən Azərbaycan havassı pək təbii idi ki, bir zaman Süleyman Qanununun belə az qala, qəbul eylədiyi Sədi lisanı qarşısında əriyib kəndiliyindən keçmiş, türk ilə türkcəyə xor baxmışlardı.

İranın o parlaq və cahan-bəha ədəbiyyatı və o ədəbiyyat sayəsində tərbiyə bulan qüvvətli mənəviyyatı qarşısında təslim olub da təməssül edən türk havassının bittəbii avam üzərinə də böyük təsiri olacaqdı. Həm olmuşdu. Türkcə, avam və köylü lisanı ədd olunmuş, lisan rəsmi və ədəbi olmaq üzrə farsca təəmmüm eyləmiş, nəticədə tuhaf bir millət meydana gəlmişdi: Dili başqa, yazısı başqa bir millət!

Mavərayi-Aras Azərbaycanı hala bu haldadır. Orada hər kəs türkcə söylər, fəqət iş yazıya gəlincə farsı kəsilir.

Havass, düşdüyü bu yanlış girəvənin çıxılmaz bir yol olduğunu sezmədiyini halda, avam pək də laqeyd deyildi: Xalq qeyri-təbii olan bu hala ünsürü bir müqabilə yapıyordu. Türk xalqı, havassdan heç bir kimsənin əhəmiyyət vermədiyini bu hala, kəndi milliyyətindən iskat edilməsinə qarşı qiyam etmişdi. Bu qiyamın qəhrəmanları, xalq hissiyyəti-şairanəsindən mülhəm və bu hissiyyətə tərçüman olan aşıqlar idi. Laədri müəlliflərin yaratdığı «Koroğlu», «Əsli və Kərəm», «Aşiq Qərib» və sair bu gibi dastanlar, yürək yaxan aşıq sazlarının ruhəvaz ahəngləri altında Azərbaycan türk kütləsinin qəlbinə öylə siniyor, öylə

yerləşiyordu ki, onunla deyil farsın «Nuş-afərin»i, «Fərhad və Şirin»i, hətta Firdovsi ilə Hafizi belə rəqabət edəməzdi. O, öz Firdovsisini, öz Hafizini, öz Sədisini, kəndindən doğma Türk şairini, ruhundan xəbər verən Azərbaycan müğənnisini arıyordu.

Bərəkət versin ki, havassın həpsi kəndisindən üz döndərməmişdi. İştə bu, doğduqları mühitə daha ziyadə mərbud qalan Azərbaycan şairləri, xalqın zövqünü təmin üçün türkcə şeirlər yazmaya başladılar. Xalq ədəbiyyatı yanında bir də yazı dili vücudə gəldi.

Bu xüsusda yalnız Azərbaycanın deyil, bütün türklüyün dəxi şairlərindən, azərbaycanlılarca, əbuş-şüəra künyəsini daşıyan Füzuli mərhumun dərin bir nüfuzu, böyük bir mürşidliyi vardır. Füzuli Azərbaycanda hər yerdən ziyadə maruftur. Azərbaycanın ən çox oxuduğu və ən çox sevdiyi şair Füzulidir. Azərbaycan şeiri son zamanlara qədər adətə Füzulini tənziədən ibarətdi. Füzuli divanı hər yerdən ziyadə Təbrizdə basılmışdır. Hafiz divanı farslar üçün nəysə, Azərbaycan türkləri üçün də Füzuli divanı odur.

Ol səbəbdən farsı ləfz ilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmü-nazik türk ləfz ilə ikən düşvar olur.
Məndə töfvik olsa, bu düşvarı asan eylərəm,
Novbahar olğaç dikəndən bərgi-gül izhar olur.

- deyə türkcə yazmağa başlayan Füzuli zamanında təsəvvür olunan «düşvar»i həqiqətən asan eyləmişdir. Füzuliyə böylə bir əzm təlqin edən zamanı, eyni zamanda, müasiri bulunan İran şahını belə türkcə yazmağa sövq eyləmişdir*. Bu böyük şair və dahinin müvəffəqiyyəti ilə türkcə şeir yazmaq «sühuləti» kəşf edildikdən sonra Füzulini tənziə və təqdir edənlər çoxaldı. Azərbaycan türk ədəbiyyatı müstəqil bir cərəyan aldı.

Bu ədəbiyyatın hangi xüsusiyyət və müvəffəqiyyətlərlə ilərlədiyini və nə gibi əsərlər vücudə gətirdiyini göstərmək kəndi başına müstəqil bir mövzu təşkil edər. Burada isə biz yalnız bu qədərini söyləmək istəriz ki, azəri ədəbiyyatının təkamülü təbii ki, Füzulinin həyatı-

* Səfəvilərdən Şah İsmayıl türkcə şeirlər yazar və Xətai namı-müstəarıyla imza edərdi. Xətai «Divanı» mərufdur.

ədəbisinə bənzər. Füzuli ilk öncə farsca yazmış, sonra türkcəyə başlamış, türkcə yazarkən də ibtida Azərbaycan şivəsi ilə yazmış, Bağdad Osmanlılara keçdikdən sonra, Füzuli lisanı getdikcə osmanlılaşmış, Şərq şivəsindən təbəüdlə Qərb şivəsinə yaxlaşmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı da böylədir: azərbaycanlılar ibtida farsca yazmışlar, sonra sırf Azərbaycan şiveyi-məhəlliyəsi ilə yazan Füzuli məşrəb şairləri ilə qocaman bir dövr davam etmişdir. Bu dövrdə əvvəl Qövsü, Nəbati, sonra Vaqif, Seyid Əzim, Ləli, Raci gibi şairlər yetişmişdir. Nəhayət, üçüncü dövr gəlmiş: Qərb həyat və əfkarının təsirinə girən Azərbaycan ədəbiyyatı Osmanlı-türk ədəbiyyatından mühləm müasir ədəbi türkcə ilə yazmağa başlamışdır. Bir tərəfdən rus ədəbiyyatı, digər tərəfdən də Osmanlı ədəbiyyatı təsirində bulunan bu dövrün şairləri Əbdüssəlimzadə Məhəmməd Hadi, Sabir, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Səhhət, Müznib və sairəleridir.

Şimali Azərbaycan, rus təxti-idarəsinə keçdikdən sonra siyasi hüququnu kamilən itirmiş, məhkumiyətin acısını tamamilə dadmışdı. Əvvəlki zamanda o, gördüyü hars məhkumiyətini müştərək bir din və müştərək bir mədəniyyət təsiri ilə sezmiyordu. Çünki o zaman milliyətini, sözün bugünkü mənasıyla daha müdrik deyildi. Getdikcə farslaşan Azərbaycan türkü bu dəfə ruslaşdırılmaq siyasətinə məruz qalıyordu. Təbii idi ki, bu hal, xalqın həssas əsəblərinə toxunuyor, müdafiəyi-nəfs hislərini dərinə qıcıqlıyordu. Bunun üçün də xalq kəndisini düşünməyə məcburdu.

Çarizm, Azərbaycanı ruslaşdırmaq üçün iki cəbhədən gəliyordu: bir tərəfdən, xalqın hissiyati-diniyəsini idarə edən üləma və mollaları kəndi kontrolünə tabe tutuyor, digər tərəfdən də milli tərbiyəyə meydan verməyərək xalqı rus məktəblərində (uşkol) oxumağa icbar ediyordu. Birinci məqsədin təmini üçün şiə və sünnilərə məxsus «olmaq üzrə ayrı-ayrı iki idarə-i-ruhaniyyə təsis etmiş, bütün molla və əfəndiləri bu idarə vasitəsilə kəndinə tabe birer məmur gibi kullanmışdı. İkinci məqsədi təmin üçün də müəyyən ruslaşdırma proqramıyla uşkollar (məktəblər) təsis edilmişdi.

Xalqda nə bu məmurluğu qəbul edən mollalara etimad, nə də məzkur uşkollardan çıxan bəyzadələrə etibar vardı. Hökumət tərəfindən təyin olunan mollalara «dəftər mollası», rus uşkolunda oxuyan gənclərə də «rus balası» deyən xalq, kəndi hissi-fitrisiylə sezdiyi ruslaşdırma si-

yasətinə bildiyi gibi müqabilə etmişdi. O, dəftər mollasına öz «axund»unu, hökumət uşkoluna da kəndi «məktəbxanə»sini qarşı qoymuşdu.

Hər nə qədər xalqın möhkəm tutduğu «axund» ilə «məktəbxanə» tamamilə kəndisinin deyil, İran nüfuzunun müəssisələri olsa da, ruhu-na yabancı bulunan rusluğa qarşı bu müəssisələr dəxi milli, daha doğma idi. Buna görə də o, «axund»un hürriyyəti və «məktəbxanə»nin istiqlalı üçün yaptığı mübarizədə pək haqlı və bu mübarizə dəxi pək makul idi. Çünki o, siyasətdən məğlub olmuşsa da, mənən bərbad olmaq istəmiyordu.

Fəqət havass yenə yanılmışdı: Vaxtiylə Firdovsinin romantizmi, Sədinin dərin hikməti, Hafizin tatlı qəzəlləri qarşısında bayılan «mirzə», bu dəfə də Lermontovun dağlara uçan ruhu, Puşkinin su gibi axan nitqi, Tolstoyun məsihanə fəlsəfəsinə vurulmuş bir «uçitel» idi.

Sənələr keçdi, bir tərəfdə «Mirzə», digər tərəfdə «uçitel» durdu. Bunlar bir çox zaman anlaşımadılar. Farslaşmış mirzə gibi, ruslaşmış uçitel dəxi xalqın hədsən duyduğu mətləbi bir çox zaman dərk edəmədi. Nəhayət, bir çox kəcavəclər keçildi. Məktəb və mədrəsələrə qarşı üsulsuz mübarizələrdən sonra «uçitel» məqsədi anladı; bildi ki, Sədinə də, Tolstoyu da türk xalqına öyrətmək, türkü onlarla aşına etmək həmlüzumlu, həm faydalıdır. Fəqət bununla bərabər, türkü kəndi Sədisindən, Tolstoyundan məhrum etmək olmaz.

Sədinə, Tolstoyu və sair dünya məşahirati-ədəbini anlamaq üçün kəndi Füzulilərini, Nəbatilərini nə qədər kiçik də görünsələr, Seyidlərini, Sabirlərini, Cavidlərini, Cavadlarını öyrənməliydilər.

Bu zəmində rus məktəbi vasitəsilə mədəniyyəti-hazırayı az-çox dərk etmiş ürəfa ilə xalq arasında yekdigərini anlamaq dövrü başladı.

Bundan əlli-altmış sənə əvvəl, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının binası quruldu. Şərq mədəniyyəti ilə mükəmməl surətdə mücəhhəz və rusca vasitəsilə də Qərb mədəniyyətinin əsasatı ilə aşına bulunan Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan tiyatro ədəbiyyatı, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim Haqverdiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə gibi mühərrirlər tərəfindən tənzir və idamə edildi. Mirzə Fətəlinin komediləri türk aləmində yazılmış ilk komedilərdir. Münəqqidlərcə «Şərq Molyer»i ləqəbini qazanan Mirzə Fətəlinin məcmuəyi-asarı ruscaya, almancaya, ingiliscəyə, qismən də fransızcaya tərcümə edilmişdir.

Tiyatrodan bəhs edincə, Azərbaycan musiqisindən bəhs etmək qabil deyildir. Tiyatro sənəti Azərbaycanda olduğu gibi, islam aləminin heç bir tərəfində ilərlənməmişdir. Burada türkçə opera, operet təsis edilmişdir. İlk Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir bəy tərəfindən güftəsi Füzulinin olmaq üzrə «Leyli-Məcnun» operası bəstələnmiş, bundan başqa «Əsli və Kərəm», «Aşıq Qərib», «Şah Abbas və Xurşidbanu» gibi digər operalarla «Arşın mal alan» gibi operetlər dəxi bütün Kafkasyada, İranda, qismən də Türkiyədə məşhurdur. «Arşın mal alan» opereti İstanbul səhnələrində amatörlər tərəfindən göstərilədiyi gibi, ermənicə, gürcücə və rusçaya dəxi tərcümə edilmiş və tiyatro mövsümlərində dəfələrlə təkrar olunmuşdur.

Tiyatro yazılarını mütəakib qəzetə təsisinə başlanmış, 1875 sənəndə mərhum Məlikzadə Həsən bəy Zərdabi tərəfindən «Əkinçi» qəzetəsi təsis olunmuş, bundan sonra Ünsizadələr tərəfindən təsis olunan «Ziyayi-Kafkas» ilə «Kəşkül» qəzetələri çıxmışdır. Birincisi 1877 sənəsi rus-türk müharibəsi zamanındakı nəşriyyatından dolayı hökumət tərəfindən qapadılmış, ikincilər də bir kaç nüsxə çıxdıqdan sonra kəndliklərindən təvakküfa uğramışlardır (1880-1891).

1905 tarixinə qədər Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı, müntəzəmən təəssüs və tərəqqi edənməmişdir. Yalnız 1903 və 1904 sənələrində Tiflisdə intişar edən «Şərqi-rus» qəzetəsi bu uzun sükut dövrəsini bitirmişdir. Şahtatinski Məhəmməd ağa tərəfindən təsis olunan bu qəzetə bir sənə davam etdikdən sonra Bakıya nəql edilmiş və burada qapanmışdır. Fəqət Rusiya inqilabı sagirini təşkil edən 1905 sənəsi, Rusiya türkləri üçün milli inkişaf dövrünün ibtidasını təşkil etmişdir. Müəssəsəti-ictimaiyyət ilə hürriyyəti-mətbuat nöqtəyi-nəzərindən bir parça müsəddat ilə nəticə-pəzir olan bu inqilabdan bil-istifadə bütün Rusiya Türklərində olduğu gibi, Azərbaycan Türklərində də sürətli bir hərəkəti-milliyə başladı. Bu hərəkət bir tərəfdən milli mətbuat təsis, digər tərəfdən də milli məktəb və umur-ı diniyyənin millətin kəndisi tərəfindən müntəhab əşxas və müəssəsət vasitəsilə idarə edilməsi davasından ibarətdi.

Bakı, bu hərəkəti-milliyənin mərkəziydi. 1914 sənəsi hərbi-ümumisinin ibtidasında Bakıda türkçə iki yevmi qəzetə («İqbal» və «Sədayi-Həqq») nəşr olunuyordu. Müslümanların hüququnu müdafiə məqsədiylə bir də rusca «Kaspi» qəzetəsi çıxıyordu. Bundan başqa, bir kaç

ədəd də türk mətbəəsi mövcud bulunuyordu. Bu qəzetələr, 1905 sənəndə möhtərəm Ağaoğlu Əhməd bəy ilə Hüseynzadə Əli bəy tərəfindən təsis olunan «Həyat» və «İrşad» qəzetələrinin başladıkları mücadiləyi-milliyəyi davam etdiriyorlardı. Hərbi-ümumi əsnasında təsis edilən «Açıq söz» qəzetəsi dəxi bu davanı müdafiə ediyordu. «Açıq söz» ilk dəfə olaraq o vaxta qədər Kafkasya müslümanı və yaxud tatarı denilən xalqın türk olduğunu sarahat və israrla meydana qoymuş və bu xüsusda hərbi sansürü ilə mübarizə etmək zərurətində qalmışdı.

Mətbuatı-yevmiyədən başqa bir kaç həftəlik ədəbi, siyasi və mizah qəzetələri dəxi nəşr olunuyordu ki, bunlar meyanında «Molla Nəsrəddin» məcmuəsi Azərbaycan mizahının xəlf etdiyi bir şah əsəridir. Ədəbi məcmuələrdən ən mümtəzi möhtərəm Hüseynzadə Əli bəyin təxti-müdiriyyətinə çıxan «Füyuzat» məcmuəsiydi. «Füyuzat» məcmuəsi, Azərbaycan üdəbasını, Osmanlı ədəbiyyatını təqlidə sövq edən ən böyük amillərdən birisi olmuşdur.

Bakı mətbuatı-milliyəyə mərkəz olduğu gibi, o zaman cəmiyyəti-xeyriyyə surətiylə təşəkkül edə bilən milli müəssisələrə dəxi mərkəz olmuşdu. Bakı Müslüman Cəmiyyəti-Xeyriyyəsinin hərbi-umumi əsnasında Türkiyə cəbhəsindən təhcir edilən elviyəi-sələsə müslümanlarına təşkil etlədiyi yardım bütün Rusiya müsəlmanlığını təhyic etlədi; məzkur cəmiyyətin türk üsərayi-hərbinə göstərdiyi müavinət dəxi ayrıca şayani-qeyd və təzkərdir.

Bu cəmiyyətə məxsus olaraq Bakı tüccarlarından mərhum Musa Nağıyev tərəfindən yapılan bina, 1918-də bolşeviklərlə ermənilər tərəfindən yakılmışdır, bəlkə də, aləmi-islamda böylə bir məqsədlə yapılmış binaların, əzəmət etibarıyla birincisidir. Bunun yanında duran digər bir bina dəxi şərqi-tərzi-memarisıyla nəzəri-diqqəti cəlb ediyordı. Bu, Azərbaycan türkləri arasında bakıyatı-salihətiylə məşhur Hacı Zeynalabdin əfəndi həzrətlərinin ilk dəfə olaraq təsis etlədiyi müslüman darülmuallimatıdır. Milli ənbialardan biri də «Səadət» cəmiyyətinin məktəb olmaq üzrə yapırdığı möhtəşəm binadır.

Bu müəssisələrdən başqa, Bakıda nəşri-maarif məqsədiylə «Nicat», «Nəşri-Maarif» və «Səfa» cəmiyyətləri dəxi təəssüs etmişdi.

Azərbaycan həyatı-milliyəsində təsirəti-mühüməsi bulunan ikinci mərkəz Gəncədir. Gəncədə təsis edilən «Mədrəsəyi-ruhaniyə» vaxtiylə milliyətpərvərlik ruhunun təqviyə edilən ən mühüm mərkəzi

idi. Buradan Azərbaycan bir çox müəllimlər, mühərrirlər və şairlər qazanmışdır. Məzkur məktəbin əhəmiyyətini dərk edən çarizm, burasını çabuk qapatmaqla təhlükənin önünə keçmək istəmişdi. Nəsil ki, Bakıdakı «Nəşri-maarif darülmüəllimin»i ilə «Səadət» məktəblərini eyni cəzaya uğratmışdı.

Təlxis etdiyimiz bu ədəbi intibah, Azərbaycanın iqtisadi və ictimai inkişafı ilə məşrut idi. Azərbaycan xanlıqlar şəklində Rusiya idarəsinə keçdiyi zaman, iqtisadca daha münkəşif deyildi. Hər xanlıq kəndi yağında qovrulur qapalı bir istehsal mahalıydı. Bir mahal ilə digər mahal arasındakı münasibət pək məhduddu. Hər xanlıq kurunivustai feodal bir həyat keçiriyordu. Şəhərlər kiçik qəsəbə halında, sənaye əl işindən, ticarət bəsit bir mübadilədən ibarətdi.

O zamankı ictimai həyat, o zamankı siyasi duyğular, bittəbii bu şəraiti-maddiyə ilə məşrut idi. Ədəbiyyat dəxi böylə xan mahfəllərinə məxsus kiçik bir «saray ədəbiyyatı» halındaydı. Bu ədəbiyyat məhəlli zövq və qərəzlər təsirində məhdud bir şeydi. Bu mahfəli-ədəbi ilə digər mahfəli-ədəbinin münasibəti, adətə bir şəhər ilə digər şəhər arasında cərəyan ediyordu. Bu cərəyan çox da sıki və səmimi olamazdı. Hətta muhasım bulunduqları belə vaqe olurdu. Ədəbi mahfəllər arasındakı hüsumət əsrimizin də bildiyi bir həqiqətdir. Fəqət bu hüsumət mahal etibarilə deyil, zümrə, sınır və ya təbəqə etibarılıdır.

Kafkasyaya enən Rusiya, Böyük Petronun islahatı ilə qüvvət bulmuş bir Rusiya idi. Əsri üsulları tətbiq etməklə bu, inkişafa mayil bir dövlətdi. Əsrin hər böyük dövləti gibi, bu da imperyalizm idealını tətbiq ediyordu. Bu istiqamətdəki meyil və inkişafı ilə o, Cənuba doğru yayılıyordu və yolu üstündə islam dövlətlərini görüyordu. Kafkasya onun üçün bilxassə mühümdür. Kafkasya yollarını yapmak, menabii-sərvətini işlətmək, Bəhr-i Xəzərdə seyri-səfain vücuda gətirmək planları iktizasındandı. Bu planların qüvvədən fiilə keçməsi, bilaxirə, Batum ilə Bakını və Rusiyanın mühüm mərkəzlərinə rapt edən dəmir yollarının inşası ilə tətviq edildi. Nəticədə Kafkasyanın mühiti-coğrafiəsi dəyişdi. Daima rəqib və muhasım şəklində yaşayan zoif xanlıqlar yerində bir idarəyə tabe iqtisadi bir küll vücuda gəldi. Bundan gələn faydanın qismi-mühümünü əvvəla Rusiyaya, sonra yerli xristianlara inhisar etmək Rusiya politikasının icabındandı. Maamafih, Kafkasyanın Azərbaycan qismi dəxi istər-istəməz bundan müstəfid oldu: Azər-

baycan şəhərləri böyüdü, aralarında münasibət və mübadilə artdı. Xanlıqlar zamanındakı xüsusiyyətlər rəf oldu. Məmləkət iqtisad və ticarətə inkişaf etdi; təkamül yoluna girdi. Bu təkamül, fəal bir dövrə istehsal vücuda gətirərək təqsimi-məsaiyi mucib oldu. Təqsimi-məsai sayəsində də ictimai yeni zümrələr təşəkkül ediyordu.

Rusiya, nə Avropa gibi Avropa, nə də Şərqi gibi Şərqi idi. Böyük Petro «Tənziyat»ından sonra Rus idarəsi, feodalizm bakiyatıyla burjuva əsaslarını tühə bir surətdə məzd etmişdi. Bunun üçün də o, digər Avropa məmləkətlərinə nisbətə gayət bati addımlarla tərəqqi ediyordu. Maamafih son rübi-əsrə Rusiya kapitalizmi epeycə ilərlədi. Nəticədə xatiri sayılır bir demokrasi təşəkkül etdi. Rusiya kapitalizminin inkişafında Bakının rolu mühümdü. Bakı əksər Rusiya sənayenin və bütün dəmiryollarının (petrol sayəsində) mühərriki olduğu gibi, kəndisi də qayət mühüm ticarət və sənaye mərkəzi halına gəldi. Bu xüsusda o, petroldan başqa coğrafi vəziyyətinə dəxi mədyundu. Burası Rusiya ilə İran, İran ilə Türkiyəni, Rusiya ilə Kafkasyayı ticarətlə bağlayan yeganə bir limandı. Bakının bu mövqeyi, şimdiki cəmiyyətlərdə mühüm olan demokrasiyin təşəkkülü ilə də artdı. Burada digər ünsürlərlə bərabər, türk sinifi-ictimaiyyəsi dəxi vücuda gəlmiş, türk demokratiyası təəssüs etmişdi.

Əvət, xanlıqlar ilga edilmiş, yerində sövqi-tarixlə vahid bir türklük vücuda gəlmişdi. Ayrılığın timsalı bulunan xanların ilgası ilə kasabalar birər şəhrə inqilab eyləmiş, milli vəhdəti mucib olan demokrasi doğmuşdu. Bu demokrasiyin tabakatı içində fəunni-əsrinə ilə mücəhhəz mütəxəssislər, münəvvərlər, ərbabi-sənayi, ticarət əhli, əmələ qismi yetişiyordu. Bu sinif ibtidada rus idarəsinə, rus harsına pək də müxalif deyildi. Bilakis hər şeydə Rusiyanı təqlid etmək bu sinif pişrəvlərinin sifati-farikasını təşkil ediyordu. Bunun üçün onlara «rus-məab» denilirdi. Rus-məabların muqabilində isə «İran-məab»lar duruyordu. İrənməablar, rus idarəsinin təsiriylə mövqələrini yeni qüvvətlərə tərək etmək istəməyən əski təbaqatı-ictimaiyyənin məfkurəçiləriydi. Birincilər yeni təşəkkül edən cəmiyyətin hür-əndişləri (liberal), ikincilər isə mühafizəkarlar (konservatorlar) idi.

Hür-əndişlərlə mühafizəkarların mübarizəsi sənələrcə davam etdi. «Uçitel» ilə «mirzə» muhasım bulunurkən mühafizəkarlar, hür-əndişləri təkfir ediyordular. Bilaxirə bu hal təbəddül etdi. Hür-əndişlər

zümərəsi qəvanini-ictimaiyyənin sövqü ilə kəndisini hüquqən və iqtisadən təzyiq edən rusluğa qarşı livayi-üsyən açmaq məcburiyyətində qaldı. Doğrudur ki, şəhərlər böyüyür, burada demokrasi təşəkkül ediyordu, fəqət bununla bərabər şəhərlər ruslaşdırılıyır, muhacirət siyasəti yerlilərə, yerli müstəhsillərə meydanı-inkışaf vermiyordu. Buna qarşı türk münəvvəri, türk tüccarı, aləl-umum türk müstəhsili mübarizə edəcəkdə. Bu ağır vəzifədə o, yalnız mübarizə edəməzdi: xalq kütləsini də bu cidala sövq etməliydi. Bunun üçün ona təsir etmək, ona xitab eyləmək lazımdı. İştə bu lüzum hiss edildiyi anda münəvvərlərdən bir qisminin xalqa doğru gedışı başlamışdır. Münəvvəranın bu təşəbbüsü tüccardan bir qisminin müzahərət və müavinətiylə qüvvət bulmuşdur. Bu xüsusda mətbuatı-mövkutə təsisinin pək mühüm rolu olmuşdur.

Mətbuatın təsisi ilə Kafkasyada siyasi, ictimai və milli bir fikir təşəkkül ediyordu. Əfkari-umumiyyə vücud buluyordu. Həyatı-milliyə üçün pək mühüm olan bir takım məsələlər müzakirə olunuyordu. Qəzetələrin bugünkü milliyyətlər təşəkkülündə oynadıqları rol məlumdur. Bu rolunu onlar, Rusiya türklüyü üçün dəxi ifa ediyordardı. Onlar xalqda həm milli duyğular oyandırıyor, həm də məqsədi-milliyədən olan məsələləri tənvir ediyordardı. Türkcə mətbuatın tərvic eylədiyi məsələləri təhlil edərsək aşağıdakı məvaddı təhlis edə biliriz:

1) Üsuli-cədidə məsələsi. Məktəblərdə türkcənin üsuli-sövti ilə tədrisi və mədrəsə proqramına fünuni-cədidənin idxalı.

2) Milli məktəblər güşad və təsisi. Əvvəlcə mövcud məhəllə, köy və cami məktəblərindəki farsı yerinə türkcə oxutmaq və əsri üsullarla yeni məktəblər güşad etmək.

3) Hökumət məktəblərində türkcənin tədrisini tələb etmək.

4) İdarəyi-ruhaniyyələrdə əfkari-islamiyyə idarəsinin əhaliyi-islamiyyə tərəfindən müntəxab üləma və məmurun tərəfindən idarəsi fikrini tərvic eyləmək.

5) Müslümanların içində sair millətlərdə olduğu gibi nəşri-maarif və ümuri-xeyriyyə ilə mütəvəggil cəmiyyətlər təşkili.

6) Bələdiyyə və Duma (Rusiya Məclisi-Məbusanı) intihabatında müslümanlar haqqında rəva görülən təqayyüdati-qanuniyyəyə qarşı mücadilə. Bakı, Gəncə və aləlümum Kafkasya bələdiyyələrində müslüman əza məclisin nısfından fazlasını təşkil edəməzdi.

7) Vətəndaşlıq və əhliyyət haqqının hər cəhətcə müslümanlara təsmili ilə hüquqi-siyasiyyə və mülkiyyədə digər vətəndaşlarla müsavi tutulmaq.

1905 sənəsi inqilabından sonra çoxalan mətbuat, bu gibi mətalibin tərvici ilə qüvvətli bir cərəyan yaratmışdı. Bu mətalib yalnız qəzetə sünunlarında qalmayıb, qismən həyata tətbiq edilmiş, qismən dəxi müxtəlif zamanlarda hökumətə verilən istidalara və ictimai tələblərdən çıxarılan qərarlara material təşkil eyləmişdir. Bu məqsədin tərvici üçün aləni və hafı olmaq üzrə müxtəlif komitələr, cəmiyyətlər və firqələr təşəkkül eyləmişdir. Bəzən qüvvətli, bəzən zəif bir bünyəyə malik olan bu siyasi üsuliyyətlərin başlıca tələbini çarizm üsuli-idarəsinin dəyişməsi təşkil etmişdir. Bu cəmiyyətlərdən əksəri bir çox zaman çarizm əleyhində olan ixtilal firqələri ilə təmasda və bəzən də ittifaqda bulunmuşlardır.

1905 inqilabı, inqilabçıların arzusu vəchilə inkışaf edəməyib irticanın qələbəsi ilə hərəkəti-inqilabiyyə təvakkufa uğradı. Bunun üzərinə şiddətli bir irtica başladı. Bu münasibətlə icra olunan təqibat nəticəsində, digər rus firqə-siyasiyyəsi gibi, müslümanların daha rüşeym halında bulunan cəmiyyətləri dəxi pərakəndə bir hala gəldi. Rusiya cəmiyyətində şovən bir siyasət cərəyanı başladı. Bu cərəyan Balkan müharibəsi əsnasında şiddətli bir surət aldı. Rus şovinizmi doğrudan-doğruya türk aləminə təvcih olunmuşdu. Rus üdəbasından maruf birisi Balkanlara gedən Salibi-Əhmər heyətini təşyi üçün yazdığı məqalədə, «bir islav, bir xristiyan varkən, türk yaralısına baxmayınız» diyordu. Bu şovinizm, eyni zamanda, qeyri-rus olan millətlərdəki cərəyani-milliyi təğəddiyə ediyordu; bilxassə türk milliyyətpərvərliyi qabarıyordu. Rus darülfünununda oxuyan Azərbaycan tələbələrini Kiyevdə toplanan ictimai kəşf və əzası tövkif edilmişdi. «Hilali-Əhmər» faydasına yapılan propaqanda bu zamankı hissiyyətin tərvici üçün ən münasib bir vasitə oluyordu. Bakı qadınlarından küpələrini verənlər olmuşdu. Gənc müəllimlər və tələbələr dərslərini ataraq türk ordusuna könüllü gidiyorlardı. Bu zamanda əksəri 1905 sənəsindəki inqilab cəmiyyətlərində təcrübə görmüş gənclərdən mütəşəkkil hafı bir cəmiyyəti-siyasi vücuda gəliyordu. Bu cəmiyyət, Rusiyada yaşayan türkləri hər cəhətcə ruslar ilə müsavi bir hüquqa malik görmək istiyor, eyni zamanda, bütün türk və islam aləminin hürriyyətini dəxi əməl itti haz ediyordu. Cəmiyyətin məfkurəsi millətlər arasında tam bir müsavati-hüquq təsəvvürü idi; bunun üçün də «Müsəvat» namını almışdır.

QAFQAZIYA TÜRK LƏRİNDƏ ƏDƏBİ VƏ MİLLİ İNTİBAH

(«Qafqaziya türkləri» monoqrafiyasından yarımfəsil)

Qafqaziya türklüyünün ədəbi həyatı demək, azəri türk ədəbiyyatının seyir və hərəkəti deməkdir. Mənşə etibarilə Oğuz türkcəsindən ibarət olan azəri ləhcəsi ədəbi bir lisan halını aldığı əsnalarda daima Azərbaycan həvalisində təşəkkül edən siyasi mərkəzlərə mərbut bulunduğu üçün, Oğuz türkcəsinin İstanbul mərkəzinə tabe bulunan Qərb qismindən, əski istilahlə söylərsək, Osmanlı türkcəsindən müstəqil bir cərəyan almışdır. Azəri ləhcəsinin təşəkkülünə səbəb olan ən mühüm amil - Köprülüzadə Məhməd Fuad bəyin tədqiqinə görə, Moğol istilasını mütəakib Şərqə gələn yeni oğuz kütlələrinin əski oğuz kütlələrinin lisani sərəvətinə yeni bir çox şeylər əlavə etmələri ilə unudulmağa başlamış «oğuz harsı»nı yenidən canlandırmaları olmuşdur. Fuad bəy əsasən Səlcuqi-Osmanlı ləhcəsinin əski və ibtidai şəkliylə azəri ləhcəsi arasında həmən heç bir fərq yoxdur, davasındadır. Orta-dakı fərqi husulə gətirən şey isə «azəri ləhcəsinin bilxassə Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər gibi türk xanədanlarının idarəsi altında, Osmanlılardan ayrı - hətta məzhəb etibarı ilə onlara şiddətlə xilafgir digər bir idareyi-siyasiyənin nüvəsini təşkil etməsidir». Azəri ləhcəsinə qarşı Osmanlı ləhcəsindən ayıran amil, eyni zamanda, Azərbaycan ədəbiyyatını «çağatayca»dan da müstəqil bir cərəyan almağa sövq etmişdir. Maamafih ədəbi azəri ləhcəsinin əsaslandığı bu dövrdə yetişən Nəsimi, Həbib və nəhayət, Füzuli gibi ustadlar, yalnız Azərbaycan mühitinə münhasır olmayıb, ləhcələrindəki xüsusiyyətə rəğmən, təsir etibarı ilə, bulunduqları məkanı aşdıqları gibi, kəndilərini təaküb edən zamanları da aşmış və onlardan böyük Füzuli bu günə qədər təsirini ibka edərək, Qaşqardan Ədirnəyə qədər, bütün türklərin dəxi şairi olduğu gibi, Avropa münəqqidləri tərəfindən dəxi Şərqin ən həssas və müstəsna şairləri zümərəsindən ədd olunmuşdur.

Azəri ədəbiyyatı yalnız bəhs etdiyimiz bu sülalələr dövründə deyil, bunlardan birinin müəssisi bulunan Şah İsmayıl tərəfindən bizzat tərvic edilmişdir. Nəşr etdiyi məzhəbin propaqanda vasitəsi olan mənzum ilahilər və Xətai təxəllüsü ilə şeirlər yazan şah, kəndilərinə istinad etdiyi oğuz taifələrinə xitab edə bilmək üçün, şeirlərinin mühüm

qismini türkcə yazmışdır. Şah İsmayılın ilahiləri gibi, şüə şairlərin Kərbəla faciəsinə aid mərsiyələrinin dəxi Azərbaycan və Qafqaziya türkləri arasında ədəbi türkcənin farisi ədəbiyyatına qarşı mücadiləsində oynadığı müəssir rolu təsbit etmək lazım. Şah İsmayıldan əvvəl Ərdəbil şeyxi sufi ocağına mənsub türk dədələrinin dəxi mühitlərinə türkcə xitab və bu lisanda ilahilər inşad etdikləri şübhəsizdir.

Bunlardan keçdikdən sonra, rus istilasından əvvəl Qafqaziyadakı mövcud türk xanlarının sarayları birer ədəbiyyat mahfili təşkil ediyordular. Bu mahfillərə intisab edən şairlər arasında ədəbi qiyməti getdikcə daha ziyadə anlaşılan Molla Pənah Vaqif gibi ustadlar vardır. Vaqif bundan bir çox əsr əvvəl, heca vəznə ilə saf və təmiz bir türkcə ilə yazdığı bədii pək böyük qiyməti haiz olan şeirləri şayani-qeyddir. Fəqət bütün bunlarla bərabər, XIX əsr ibtidalarında, mütəfərrik xanlıqlar şəkliində, Rusiya əsarətinə düşən Qafqaziya türklüyünün milli bir mövcudiyət göstərdiyini iddia edəməyiz. Hənüz ümmət dövründə bulunan Azərbaycan, o zaman, milli hars təsirlərindən ziyadə dini və məzhəbi rəbitələrə mərbut idi. Ədəbi zövqlərini qismən türkcə şeirlər, ilahilər və hətta ozanlar tərəfindən söylənən dastanlar və aşuqların saz tərənnümü ilə nəql etdikləri hekayələrlə tətmin edən bir mühit - bütün bunlara rəğmən - ruhən və hissən İran təsirinə məğlub idi. Rəsmi lisan farisi olduğu gibi, türkcə yazan şairlər, eyni zamanda, farsca da şeirlər yazırdı və bunu ədəbliyin ayrılmaz bir şərti ədd edərlerdi. Xanlıqların süqutundan çox sonra belə, Azərbaycanın ən dəyərli alim və şairi Bakılı Abbasqulu Ağa, Şərqi Qafqaziya tarixinə aid yazdığı Gülüstani-İrəm nam mühüm əsərini farsicə yazmışdır. Türk dramaturqluğunun mucidi Axundzadə Mirzə Fətəli dəxi əsərlərinin bir qismini bu lisan üzrə yazmışdır. Pəhlivanilər zamanında Azərbaycan atabəliyində yaşayan Fələki Şirvani, klassik farisi ədəbiyyatının ustadlarından ədd olunmaqdadır. Nizaminin mənşəyində ixtilaf olduğu üçün onu Azərbaycanlı bir Türk şairi olmasa da, Gəncədə yaşamış və bu mühit içərisində yetişmiş bir şair olaraq qəbul edə biliriz. Şamaxıdan, Bakıdan, Gəncədən, Dərbənd ilə Təbrizdən bir çox alimlər, şairlər, həkim və filosoflar çıxmışdır ki, əsərlərini farsicə yazmışlardır. Bu gün İran Azərbaycanında olduğu gibi, bundan 30-40 sənə əvvəl Qafqaziya Azərbaycanında (da) təhriat, əksəriyyətlə farisi idi və kəndilərini iranlı bilənlər son zamanlara qədər az deyildi.

Qafqaziya türklüyünün, digər təbirlə, şimali azərbaycanlıların, milliyyətlərini idraklarıyla Rusiyanın şimalında vəqə Finlandiya qöv-münün tarixi arasında çox yaxın bir müşabəhət vardır. Finlər kəndilə-rini irşad edən isveçlilərə yalnız dinən deyil, harsən də məclub olmuş-lardı. Fincəyi, köylü dili olaraq tərək edən fin münəvvərləri, isveçcəyi kəndilərinə mal edinmiş, tamamilə təbdili-milliyət etmişlərdi. Rusiya imperatorluğu Finlandiyamı işğal altına aldıqdan sonra finləri isveçlərdən ayırmaq üçün fincənin ədəbi bir lisan olaraq ihyası üçün çalışın-ları siyasətdən iltizam etmiş və bu surətlə istəməyərək, milli fin inti-bahını təsri etmişdi. Qafqaziya istila edincə dəxi, Rusiya, Qafqaziya-dakı İran nüfuzuna qarşı qoymaq üçün, milli Azərbaycan türkcəsində yazı yazmağı təşviq etmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının bi-haqqın müəssisi ədd olunan Mirzə Fətəli məşhur komedilərini Qafqaziya valisi Vorontsovun təşviqi ilə yazmış və ilk türk komedisi Tiflis sarayında oynandığı gibi, mərhumun əsərləri dəxi valinin mətbəəsində təb edilmişdi.

Şərqi elmləri ilə mükəmməl surətdə mücəhhəz, Qərb mədəniyyə-tinin əsasları ilə də aşına bulunan Mirzə Fətəli ilə başlayan tiyatro ədə-biyyatı Vəzirzadə Nəcəf bəy, Haqverdili Əbdürrəhim, Qənizadə Sul-tan Məcid, Nəriman Nərimanov və Məmmədquluzadə Cəlil gibi mü-hərrirlər tərəfindən davam etdirilmişdir. Münəqqidlərcə Şərqi Molyeri adlanan (adlandırılan) Mirzə Fətəli zamanının həyatını kəndisinə məxsus çox qüvvətli bir müşahidə ilə təhlil etmiş, həyatdan aldığı tipləri və ifadəsindəki sadəlik, zərafət və mizahla daima yaşar əsərlər yaratmışdır. Bu komedilər türk və islam dünyasında yazılmış ilk tiyat-rolardır. Mirzənin komediləri fərisicəyə, ruscaya, almançaya, ingilis-cəyə, fransızçaya, hətta isveçcəyə tərcümə edilmişdir. Türk tiyatronə-visliyin ilk nümunəsini təşkil edən Hacı Qara şimdiki belə Azərbaycan repertuarından düşməz, hər sənə Bakı səhnələrində sönməz bir maraq-la tamaşa edilir. Mirzənin istedadlı müəkkibi olub, keçənlərdə vəfat edən Vəzirzadə Nəcəf bəy də Azərbaycan tiyatrosunun ikinci rüknü-dür. Mirzə tiyatro nevinə yalnız komedi yazmışdı. Nəcəf bəy yenə xalq həyatından alınmış mövzular üzərinə faciə yazmayı da təcrübə etmişdi. Həm də müvəffəq oldu. Sonra Kazan türkcəsinə də tərcümə olunan «Müsibəti-Fəxrəddin»i ilə Avropa mədəniyyəti ilə yeni təmasa

gələnlər türk münəvvərinin kuruni-vustai* həyat və şərait daxilində düçar olduğu müşkülət və faciəni təsvir edər. Fəqət Nəcəf bəy, eyni zamanda, «Pəhlivanani-zəmanə» komedisi ilə münəvvər denilən züm-rənin züppə qismini təşkil edən pəhləvanları da istehza etməyi unut-mamışdır. Azərbaycan faciəsinin daha mütəkamil nümunəsini isə hala həyatda bulunan Əbdürrəhim bəy vermişdir. Saf və təmiz bir Azər-baycan nəsrilə yazılan «Dağılan tifaq» çox qüvvətli, orijinal və əx-laqi bir əsərdir. Həyatı pyeslərindən mədə Əbdürrəhim Bəy, «(Ağa) Məhəmməd Şah Qacar» gibi tarixi pyeslər, «Pəri cadu» gibi əfsanəvi fantazilər də yazmışdır. Əbdürrəhim bəylə müasir bulunub da şimdiki həyatda olmayan Nəriman da həyatı və tarixi pyeslər yazmışdır. «Di-lin bəlası»nda bir yalançının aqibətini göstərən «moralist» Nəriman, «Nadir şah» nam tarixi faciəsində «münəvvər istibdad» fikrini idealizə etmişdir. Bu əsrin mühərrirlərindən bulunan Qənizadə Sultan Məcid də güldürücü vodevillər yazmışdır.

1905 sənəsinə qədər müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən zəngin qismini təşkil edən tiyatro ədəbiyyatının bəlli-başlı simaları bunlar idi. Bunlardan mədə, doktor Axundzadə Əbdülxalıq, Talıbzadə Axund Yusif gibi mühərrirlər tərəfindən də əsərlər meydana gətirilmiş, Avro-pa və rus dramatorlarından bir qismi dəxi türkcəyə tərcümə edilmişdir.

Bu dövrdəki ədəbi intibah yalnız tiyatro yazmaqla qalmamışdır. Yazılan əsərləri oynayan həvəskarlar da yetişmiş, bunlardan Zeynalza-də Cahangir mərhum ilə Əlizadə Mirzə Ağa gibi komiklər epey şöhrət bulmuşlardır. Tiyatrodan mədə türkə bir kaç hekayə və mənsurələr də yazılmışdır. Bu xüsusda dəxi mürşidlik Mirzə Fətəliyə aiddir. «Al-danmış yıldızlar» namı ilə yazdığı hekayəsi, sonra Nəriman, Sultan Məcid və başqaları tərəfindən yazılan hekayə və romanların babası ədd oluna bilər.

Şərqi Qafqaziya tarixinə aid yazdığı «Gülüstani-İrəm» nam əsər-lərindən başqa, fəlsəfə, coğrafiya və digər mövzulara aid mütəəddid əsərləri ilə maruf bakılı Abbasqulu Ağa ilə Avropa müstəşriqlərinə maruf olub türk şivələrinin müqayisəli sarfını vücuda gətirən Kazan Darülfünunu profesörlerinden dərbəndli Mirzə Kazım bəyi bu dövrdə yetişən alimlərdən ədd edə bilərik.

* Orta çağa aid, orta əsrlə və ya əsrlərlə əlaqəli, orta çağ tərzindəki – Red.

O zamanın müəllif və mühərrirlərini tadam etdiyimiz bütün bu əsərlərdə məşğul edən tək mövzu vardı: «Xəbi-qəflətdən göz açmaq, elm oxumaq və tərəqqi etmək». Tiyatronun, hekayənin, şeirin ifadə etdiyi yeganə məna: əsri mədəniyyətə intibah fikrini tərvic idi. Bu fikir ədəbi əsərlərin ana məqsədini təşkil ediyordu. Məqsədə ermənin yolunu göstərməkdə, bütün başlayanlarda olduğu gibi, sərhətdən məhrum olan bu ədəbiyyat mövcudu tənqiddə olduğu sarıh və müttəhid idi. Kuruni-vustainin geri qalmış müəssisələrini müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ilk dövrünü təşkil edən bu nəslə-ədəbi çox qüvvətlə tənqid etmişdir. Bu tənqid, 1905-dən başlayan ikinci dövrü də yaka layan «Molla Nəsrəddin» məcmuəsi ilə məcmuənin müdiri Məmmədquluzadə Cəlil bəy tərəfindən yazılan «Ölülər» nam pyes ilə «Usta Zeynal» və «Posta Qutusu» gibi kiçik hekayələrdə ən yüksək dərəcəsinə bulmuşdur. «Ölülər» pyesi şeyxlərin, softaların, dini istismar edən kuruni-vustai şarlatanlarının iç üzünü göstərir qüvvətli bir şah əsərdir. Bir misli daha vücuda gətirilməyən, hətta hal-hazırda Bakıda intişar etməkdə olan «Molla Nəsrəddin»in kəndisi tərəfindən da tanzir olunmayan 1906* «Molla Nəsrəddin»i qədər qüvvətlidir.

1905 ixtilalından əvvəlki ədəbi intibah dövrünün tiyatro və hekayədən məada qəzetəçilik sahəsində də təcrübəsi vardır. Tiyatroçuluqda bütün türk islam aləmində birincilik şərəfinə nail olduqları gibi, Azərbaycan, bu təcrübədə də Rusiya türkləri arasında birincilik şərəfini qazanmışdır. Mirzə Fətəli dövrünün müakkiqlərindən Zərdablı Məlikzadə Həsən bəy 1875 sənəsində Bakıda «Əkinçi» namında bir qəzetə təsis etmişdir. Bu qəzetənin həyatı çox sürməməklə bərabər, Azərbaycan intibah tarixində buraxdığı iz çox mühümdür. Həsən bəyin qəzetəsi bir az sonra çar idarəsi tərəfindən qapadılmışdır. Ünsizadə bəradərlər tərəfindən təsis olunub da bir kaç nüsxədən sonra qapanan «Kəşkül» və «Ziyayi Kafkaz» qəzetələri istisna edilirsə, 1903 sənəsində Şahtaxtı Məhəmməd Ağa tərəfindən Tiflisdə nəşr olunan yevmi «Şərqi-rus» qəzetəsinə qədər Qafqaziya türklüyü mətbuatsız yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır. Bu məcburiyyət bittəbii çar idarəsinin türkcə qəzetə nəşrinə müsaidsə etməməsindən irəli gəliyordu. Ermənəcə, gürcüəcə qəzetələrə iyi-kötü müsaidsə verildiyi halda, türkcə qəzetə

* Orjinal mətnə səhvən 1905 getmişdir - Red.

təsis qabil deyildi. Yalnız qəzetə deyil, müslümanların, qonşuları ermənilərə mürəssil təsis etmək istədikləri «Cəmiyyəti-xeyriyyə» üçün belə kəndilərinə müsaidsə edilməmişdir. Mərhum Həsən bəy bu xüsusdəki adəmi-müvəffəqiyyətini kəndi xatiratında zikr etmişdir.

Azəri klassiklərindən Şirvan şairi Seyid Əzimin «Əkinçi» qəzetəsi ilə nəşr etdirdiyi yeni motivləri haiz parçaları və divanındakı Nəbivari «nəsihətləri» ilə bakılı Abbasqulu Ağa Qüdsinin bəzi mənzumələri müstəsna tutulursa, şeir sahəsindəki siyasi və milli intibahı, bilxassə 1905-dən sonrakı dövrdə aramalıdır.

1905 RUS İNQİLABINDAN SONRA

(«Qafqaziya türkləri» monoqrafiyasından yarım fəsil)

Rusiya istilasına məruz türk elləri üçün pək mühüm bir dövr başlanğıcı təşkil edən 1905 ixtilalı Qafqaziya türklüyündəki milli qüvvələrin inkişafı içində şayani-təqdir bir məbdə təşkil eyləmişdir. Bu tarixdən etibarən nisbətən geniş bir nəfəs almaq imkanını bulan Qafqaziya türkləri şeir və ədəbiyyat, tiyatro və musiqi, mətbuat və maarif sahəsində olduğu gibi, ictimai və siyasi məfkurə və təşəkküllər etibarı ilə də böyük addımlar atmışlardır.

1905-də Ağaoğlu Əhməd və Hüseynzadə Əli bəylər tərəfindən təsis olunan «Həyat» və «İrşad» qəzetələri yeni intibah dövrünün pək mühəyyiç bir zamanında zühur edən mürşidlər idi. Bu zamankı qəzetələr həm ruzmərə siyasətə aid nəşriyyatda bulunuyor, həm də azəri-türk şeir və ədəbiyyatının, türkün fikri və ictimai həyatının pək mühüm bir mürəvvici və makesi oluyorlardı. «Firdövsül-İlhamat» şairi Əbdüssəlimzadə Məhəmməd Hadi vətəni və hürriyyətpərvəranə şeirləri ilə meydana çıxıyor, elmə, irfana, tərəqqi və təaliyə aid məfkurə şeirləri ilə milli propaqandanı qüvvətləndiriyordu. Hadinin arxasından gələn İbrahim Tahir Musa, Əli Abbas Müznib gibi bir çox şairlər dəxi mətbuat səhifələrini məktəb və tərəqqi şeirləri ilə dolduruyordu. Eyni zamanda, Hüseynzadə Əli bəy tərəfindən təsis olunub, Əhməd Kamal bəy gibi Jön Türk mühərrirlərin təhriri-müavinəti ilə çıxan ədəbi «Füyuzat» məcmuəsi, Qafqaziya mühitində yeni bir zövqü-ədəbi tərbiyə ediyor; azəri türkcəsinin «qərbləşməsinə» saik oluyordu. Tiflisdə intişar etməkdə olan «Molla Nəsrəddin» məcmuəsində «Hop-hop» naminə müstəarıyla parlayan Tahirzadə Sabir də çox kəskin mizahi şeirləri ilə meydana gəlir; yeni fikirlərlə məşbu türk şeirinin nüfuzu səhərlərin mühitini aşaraq, köylünün kulübəsinə qədər girməyə başlayırdı. Bu gün Bakının ən mutəna mərkəzində heykəli rəz olunun Sabirin Azərbaycan türkünün milli oyanıqlığında oynadığı rol həqiqətən də böyükdür. Bu, bəlkə də, Azərbaycanın Füzulidən sonra, əhalinin bütün siniflərinə nüfuz etmiş ən müvəffəqiyyətli şairidir.

İbtidada daha ziyadə islami motivlər və «İttihadi-islam» məfkurəçiliyi ətrafında dolayan, Bakı nəşriyyatı, təkamül etdikcə, milli motivlərə keçiyor, türk birliyi fikri mətbuat və ədəbiyyatın ümdə mövzu-

sunu təşkil ediyordu. Bu ruh, bilxassə Balkan hərbindən sonra Türkiyədə qüvvətlənməyə başlayan türkçülük cərəyanının qüvvətli inikasları ilə təzahür ediyordu. Gərçi «Füyuzat» məcmuəsi «Türk yurdu»nda olduğu qədər sərəhət və təkrarla olmasa da, türkçülük mövzusunu daha əvvəl tərvic eyləmiş, hətta mərhum Ziya bəyin axirən «türk millətindənim, islam ümmətindənim və Qərb mədəniyyətindənim» şüarı ilə ifadə etdiyi mənanı, Hüseynzadə Əli bəy «türk qanlı, islam imanlı və firəng qiyafətli olalım» formülü ilə bəyan etmişdi. Azərbaycan mətbuat və ədəbiyyatının şüuri və metodik bir şəkildə milli türk məfkurəsini tərvici isə, hərbi-ümumi ərafəsində və əsnasında bilxassə inkişaf eyləmişdir. 1915-də təsis olunan «Açıq söz» qəzetəsi o vaxta qədər Qafqaziya müsəlmanı və tatarı denilən xalqın türk olduğunu sərəhət və israrla meydana qoymuş, bu xüsusda hər bə sansürü ilə mücadilə etmək zərurətində belə qalmışdır. «Açıq söz»ün intişarına müsadif sənələrdə iki Azərbaycan şairi milliyyətpərvəranə əsərləri ilə parlıyorlardı ki, bunlardan biri Cavad, digəri də Caviddir. Cavad daha ziyadə Türkiyədə Əmin bəylə təəssüs edən heca vəznini örnək ittihaz edərək çox həssas türkcə şeirlər yazıyor, kəndinə məxsus rakik* bir üslubla xalq ədəbiyyatından mühləm olaraq «Qoşma»lar nəşr ediyor; digəri isə milliyyətpərvəranə parçalar nəşr etməklə bərabər, daha ziyadə, Təvfik Fikrət və bilxassə şairi-əzəm Əbdülhəqq Həmid bəyləri tənzir edərək filosofca şeirlər, mənzum pyeslər yazıyor. «Açıq söz» vasitəsilə nəşr etdiyi «Şeyx Sənan» bəhs etdiyimiz zamanın ədəbi bir hadisəsi ədd oluna bilər. Gərək Cavadın, gərəkə Cavidin şeirlərində kullandıqları lisan İstanbul təkamül etməkdə bulunan ədəbi və sadə lisanıdır. Bu iki şairlə bərabər, şimdiki mərhum olan Abbas Səhhət ismini də zikr etməliyiz. Çocuqlara məxsus hekayələri ilə məşhur olan Abdulla Şaiqi də unutmayaalım. Şeir sahəsindəki bu parlaq müvəffəqiyyətin yanında epey ilərləmiş bulunan əsl və mütərcəm hekayə və romanlarla Orucov nəşriyyatı namıyla maruf əsərlər meyanında bəzi mühümlərinin bulunduğunu da kayd edəlim; 1905-dən 1915 sənəsinə qədər intişar edən bir çox qəzetə və məcmuələr arasında mərhum Haşım bəy nəşriyyatından «Səda» qəzetəsinin beynəl-əhali böyük bir rəğbət qazanmasını da qeyd edə bilərik. Burada «Keyfim gələndə» ünvanı altında nəşr edilən

* Rıqqətli, incə - Red.

təfriqələr siyasi mizahın müvəffəq olmuş bir nümunəsidir. «Molla Nəsrəddin» məcmuəsini əvvəlcə zikr etdiyimizdən, burada təkrar etmiyoruz. Yalnız bu qədər söyləməliyiz ki, məcmuənin məzhar olduğu müvəffəqiyyət Azərbaycan mətbuatından heç birisinə nəsb olmamış, kəndisini tənzir ilə bir çox mizah qəzetələri təsis olunmuşsa da, onun gördüyü rəğbəti qazanmamışlardır.

Şu dövrdə «Ölülər» pyesi gibi şahkar bir əsər qazanmaqla bərabər, Azərbaycan tiyatrosu surəti-məxsusada təşəkkül etmiş aktör qruplarına, aktörlüyü məslək ittihaz etmiş Ərəbli və Şərifzadə gibi müqtədir «trajediye»lərlə, Darablı, Anablı və Hacı Ağa gibi mahir «kome-diye»lərə də malik olmuşdur. Azərbaycan tiyatrosunun burada ihraz etdiyi ən böyük müvəffəqiyyət Hacıbəyli Üzeyir bəy tərəfindən təsis olunan türk opera və operetidir. Böyük Füzulinin «Leyli və Məcnun»unu bəstələməklə başlayan bu təcrübə «Şeyx Sənan», «Əsli və Kərəm», «Şah Abbas və Xurşidbanu» gibi operalar və «Arşın mal alan» ilə «O olmasın, bu olsun» gibi digər bir kaç operetlər meydana gətirmək surətiylə, intizarın fəvqündə böyük bir müvəffəqiyyət ibraz etmiş, eyni zamanda, türk musiqisinin də bir müvəffəqiyyətini təşkil edən bu hadisə Azərbaycan türklüyünün, sözün əsri mənası ilə, bir millət olaraq təşəkkülündə şayani-təqdir bir rol oynamışdır. Üzeyir bəyin pərakəndə bir halda qalıb unudulmaq üzrə bulunan milli xalq şarkıları ilə Şərq və Qərb məqamatlarının məzcindən vücudə gətirdiyi bu kompozisyonlar, intixab etdiyi çox müvəffəqiyyətli mövzularla birlikdə əhalinin zövqünü oxşamış, türk xalqını tiyatro seyrinə, sözün tam manasıyla, alışırdı. Bu əsərlərdən bəziləri, bilxassə çox orijinal və eyni zamanda, ictimai və tərbiyəvi bir mahiyyəti haiz olan «Arşın mal alan» pyesi Qafqaziya lisanlarına tərcümə edildiyi gibi, İstanbul səhnəsinin çox təkrar olunan bir əsəri şəklinə də girmiş; farsicəyə tərcümə olunaraq Tehrandə dəfələrlə oynandıği gibi, ruscaya, fransızca ilə ingilizcəyə dəxi tərcümə olunaraq, rus, Paris, London (Londra) və Amerika səhnələrində belə tamaşaya vaz edilmişdir. «Arşın mal alan» Balkan tiyatrolarında da oynanmışdır. Qonşu gürcü səhnəsi isə Ermənistan səhnələri ilə «Arşın mal alan»^{*} hər mövsümdə dəfələrlə təkrar

* Bakı türk mühərrirləri tərəfindən eyni məqsədin təmini üçün nəşr edilmiş bulunan «Qardaş köməyi» məcmuəsi ilə bir günlük qəzetəsinə müraciət oluna -M.Ə.

edib dururlar. Erməni sənətkarları bu pyesi o dərəcəyə qədər mənim-səmişlərdir ki, çox yerdə onu bir erməni əsəri gibi təqdim edərək. «Arşın mal alan»a bu müvəffəqiyyəti əmin edən şey gürcülərlə ermənilərin çox zəngin türk xalq harsı ilə Azərbaycan musiqisinin təsiri altında bulunmalarıdır. Türkcə, Qafqaziya millətləri arasında adətə bəynəlmiləl bir lisan mahiyyətindədir. Əvvəlcə ictimai məqsədlərlə cəmiyyətlər təşəkkülünə müsaidə alamayan xalq bu dəfə başda müslüman cəmiyyəti-xeyriyyə olmaq üzrə Bakıda «Nəşri-maarif» cəmiyyəti, «Nicat», «Safa» və «Səadət» gibi bir çox cəmiyyətlər vücudə gətirmiş, bir tərəfdən mətbuatın tərviçinə, nəfis sənətlərin himayəsinə əmək sərf etdiyi gibi, bilxassə milli maarifin nəşr və tamiminə əhəmiyyət vermişdir. Bakı Müslüman Cəmiyyəti-Xeyriyyəsinin ümumi hər bəsnasında Türkiyə cəbhəsindən təhcir olunan Elviyəi-Sələsə** müslümanlarına təşkil etdiyi yardım bütün Rusiya müsəlmanlığını təhəyyüc etmişdir. Məzkur cəmiyyətin türk hər bəsnələrinə göstərdiyi müavinət dəxi ayrıca şayani-qeyddir. Bu cəmiyyətə məxsus olaraq, Bakı tacirlərindən mərhum Musa Nağıyev tərəfindən yapılan bina, bəlkə də aləmi-islamda bu məqsədlə yapılmış binaların, əzəmət və ehtişam etibarıyla birincisiydi. Azərbaycan və Qafqaziya türkləri arasında bakiyati-salihatı ilə maruf Hacı Zeynalabdin əfəndinin ilk dəfə olaraq təsis etdiyi Müslüman Darülmualimatının Şərq üsulundakı memarisi ilə gözə çarpan binası da Bakının milli abidələrindən birisini təşkil edər. «Səadət» Cəmiyyətinin məktəb binası olaraq yaptırdığı möhtəşəm bina ilə yenə Hacı Zeynalabdinin təsis etdiyi tiyatro da Bakı şəhrini süsləyən binalardandır.

Maarif müəssisələrindən məada Bakı şəhəri, eyni zamanda, Qafqaziya türklüyünün iqtisadi iqtidarına dəxi mərkəz olmuşdu. Burada Hacı Zeynalabdinin, Musa, Murtuza bəylər gibi əhalidən yetişmə vusi zatiləriylə milyonerliyə qədər yüksələn zənginlər beş, on kişidən ibarət deyildi. Bunların əlində Hacınin təsis etdiyi, Qafqaziyada yeganə bez fabrikanı olduğu gibi, petrol ocaqları, un fabrikanı, Xəzər dənizində seyri-səfain, balıqçılıq, çimentoçuluk, pamuqçuluq gibi iqtisadi çox mühüm işlər vardı. Bakıdakı evlərin külli qismi azəri mülkədarla-

** Üç sancaq: Osmanlı dövründə 1875-ci ildə Rusiyaya verilən Qars, Ərdəhan və Batum sancaqlarına verilən ad.

rın idi. Böyük neft istehsalı ilə məşğul Nağızadə Musa, Əsədullah Şəmsi, Hacinski, Səlimzadə Möhsün gibi bir çox firmalar mövcud olduğu gibi, kiçik neft istehsalı kamilən türklərin əlində idi. Banka müəssisələrində vasi kreditə sahib olan türk burjuvazisinin son zamanlarda sırf türk sərmayəsi ilə təşəkkül etmiş bankaları da vardı. Bakıdan sonra Gəncə daxi maddi və mənəvi inkişaf yoluna girmişdi. Üzüm istehsalı böyük nisbətdə inkişaf ediyor, pamukçuluk genişliyor, tüccar sinfi getdikcə əhliyyət qazanıyordu. Eyni zamanda, Gəncədə Mədrəseyi-Ruhaniyyə ismi ilə təsis olunan darülmüəllimin, Türkiyədən cəlb edilən müəllimlər sayəsində türk harsı ilə mücəhhəz gənclər yetişdiriyordu. Şair Cavad gibi bu məktəbdən bir çox mühərrir, şair və müəllimlər yetişmişdir ki, iləridə milli cərəyanın birər xadimi olmuşlardır. Demək oluyor ki, türk cəmiyyəti iqtisadi istehsal qüvvətlərini toplayaraq həyat və rəqabət meydanına çıxıyor və bu rəqabət həmləsi artıdığca, kəndisinə dar gələn çarlıq üsuluna qarşı adəmi-məmnuniyyəti də çoxalıyor, getdikcə liberallaşıyor və ixtilalpərvər oluyordu.

AZƏRBAYCAN KÜLTÜR GƏLƏNƏKLƏRİ

Əziz yurddaşlar, sayın arkadaşlar!

Konumuz «Azərbaycan Kültür Gələnəkləri»dir. Biliyorum, konu çox genişdir. Buraya, sözün mütəarif mənasıyla, sadə mənəviyyət deyil, iqtisadiyyat, ictimaiyyət və siyasiyyət gibi maddiyyət də girər. İstənilən nəticəyə tam vara bilmək üçün bu sahələrə təmas etmək, əlbəttə, lazımdır. Fəqət biz bu konferansda kültürün sadə, dini, fikri, hissi, ədəbi və bədii sahələrini qeyd etməklə iktifa edəcəm, onu da, təbii olaraq, ümumi xətləriylə və müəyyən bir dövrə qədər xülasə etməyə çalışacağız. Təqdir edərsiniz ki, bu konuyu bütün malzəməsiylə söyləböylə anlata bilmək üçün bir deyil, bir kaç konferansa ehtiyac vardır; bilxassə ki, Azərbaycan kültürünə aid materiallar daha kafi dərəcədə işlənməmiş və bir sistem halına qonmamışdır. Bu iş, şübhəsiz, «Azərbaycan Kültür Dərnəyi»nin başlıca qayəsini təşkil etməlidir. Vaxtınızı alacaq bu konuşma bu yoldakı çalışmalara ufacıq olsun bir istiqamət verə bilirsə, nə mutlu!...

Bayanlar, bəylər!

Bütün kültürlər üç böyük amilin qarşılıqlı təsirlərindən doğarlar: coğrafi amil – vətən, etnoqrafik amil – millət və mənəvi amil – mədəniyyət!

Kültür gələnəklərini anlatmaq üçün Azərbaycanın bu baxımdan bulunduğu durumunu, bir quş baxışı ilə, öncə bir gözdən keçirəlim.

Azərbaycan, tutduğu mövqə etibarilə, Yaxın Doğunun pək önəmli bir sahəsidir. Bir tərəfdən Kəspə dənizinə, öbür tərəfdən də Böyük və Kiçik Qafqaziya dağları ilə Savalan ətəklərinə dayanan bu sahə Kura, Aras və Qızıl Özən gibi böyük nəhrlərin bərəkətli hövzələrini təşkil edən ovaları içinə alır. Məşhur qışlaq və yaylaqları ilə həyatı hər türlü imkanlara malik bulunan burası ekonomik birlik ərz edən coğrafi bir bütündür.

Böyük mühacirət yolları üzərində istilalara uğradığı və siyasi böyük qüvvətlərin quruluş və savaşı alanı olan Azərbaycanın tarixi daimi bir mücadilə içində keçmiş, siyasi müqəddəratı da hər dəm yenilənən istilalara qarşı vuruşma və savunmada təyin olunmuşdur.

Bundan 3.000 il əvvəl, Midiya Yaxın Doğunun ən böyük dövlətlərindən biriydi. Güney Azərbaycanda qurulan bu dövlət əski Doğu-

nun Assur, Babil və Pars gibi böyük qövmələriylə mücadilə halında idi. Sonra Kəyani İrənin əlinə keçən bu yerlər, daha sonra Böyük İskəndərin idarəsində Makedoniyalıların, sonra da Selevkililər denilən Helen sülalələrinin nüfuz və idarəsinə tabe olmuşdur. Kəyanilər sülaləsinin tarixi gələnlərini dirildən sonrakı Sasanilər də Azərbaycanı uzun zaman kəndi hakimiyətləri altına almışlardır; fəqət bu iki İrə sülaləsi arasında, burada 400 illik uzun bir müddət Partlar hökm sürmüşlərdir ki, Firdovsi məşhur «Şahnamə»sində bu dövrü, çöküş dövrü deyə, ihsal etmiş və onu, adətən, İrə tarixindən saymamışdır.

Böyük İskəndərin Doğuda qurduğu imperatorluq daxilində Güney Azərbaycan Atropaten adındakı bir sərdarın idarəsində müstəqil bir dövlət təşkil etmiş və Azərbaycan bugünkü adını ta o zamandan bəri daşıya gəlmişdir. Quzey Azərbaycana gəlincə, buradakı siyasi təşəkküllər uzun zaman kəndilərini qorumuş və Yaxın Doğudakı böyük qüvvətlərə qarşı varlıqlarını isbat etmişlərdir. Bunlar arasında Albaniya adındakı federasyon bilxassə Roma imperatorluğuna qarşı müharibəsiylə tarix səhifələrində qeyd olunmuşdur.

Albaniya uzun zaman bir tərəfdən Roma, digər tərəfdən da partlar arasında münəqışə konusu olmuş, sonra bu konuyu Sasanilərlə bizanslılar ələ almış, daha sonra, yekdigərini ayaqdan salan bu iki rəqibə qarşı üstün gələn ərəblər davanı kəndi lehlərinə həll etmişlərdir.

Ərəb fütuhətinə qədər türlü kültür və dinlərin qarşılıqlı mücadilə və rəqabətlərinə səhnə olan Azərbaycan nə qövmiyət, nə də din baxımından tamamilə vahid bir mənərə ərz etməmişdi. Kəyan və Sasani İrə mənərəqəsi daxilində olması bura əhalisinin, sözün məlum mənasıyla, iranlı olduğunu ifadə etməz. Bir kərə midiyalıların, qismən ari olsalar da, tamamilə iranlı olduqları məlum deyildir; biləks əski Doğü tədqiqçilərindən bəziləri «Turan Midiyası»ndan bəhs edərlər. Sonra Assur - Babil mədəniyyətinə təkəddüm edən şumerlilərin turanlı olduqları məlumdur. Quzey Azərbaycandakı albanlıların turani olduqlarını isbat edənlər də mövcuddur. Sonra gərək Kəyanilər, gərəkse Sasanilər zamanında Azərbaycana zaman-zaman türk ünsürlərinin bir axın halında gəldikləri məlumdur. Turanlı Partlar zamanında da burası zaman-zaman Türkünstan çöllərindən gələn yardımçı qüvvətləri qəbul etmişdir. İskitlər, hunlar, göktürklər zamanında gələn turani ünsürlərdən bir çoxu buralarda qalmışdır. Xəzər Türkləri bəzən müstəqilən,

bəzən də gah Sasanilərin, gah bizanslıların müttəfiqləri sifətiylə buralara enmiş və uzun zaman buralarda kolonilər qurmuşlardır.

Şöylə ki, VII və VIII yüzillərdə, göstərilən bütün müqavimətləri yendikdən sonra, buralara hakim olan müsəlman ərəblər zamanında, Azərbaycan, qövmiyət baxımından pək də mütəcanis bir kütlə halında deyildi. Əskidən bəri turani və irani qəbilələrin türlü növ və cinslərinə malik olan bu yerlərə bir də ərəb cinsi əkləndi. Din baxımından da bu sıralarda Azərbaycan bir birliyə malik deyildi. Ərəblərdən əvvəl, İrənin başqa vilayətlərinə nisbətə burası geri bir məmləkətdir. Nə ümumi bir dili, nə də müştərək dini yoxdu.

Uzun zaman Azərbaycan türlü dinlərin dartışmalarına meydan olmuşdur. Burada İrənin məzdəizmi, Yunanın hellenizmi, Bizansın xristianlığı və nəhayət, Ərəb müslümanlığı çarpışmışlardır. Atəşpərəstlərin məşhur atəşgədələri Azərbaycanda bulunuyordu; məzdəist peyğəmbəri Zərdüştün kəndisi Muğanda doğmuşdur. Sasanilər bu dini hökumət zoriylə Qafqaziyaya götürmüşlərdir. İskəndərin varisləri Selevkililər Helen kültürünü buralara yaymışlar, Partlar da bu kültürə iyi gözlə baxmışlardır. Daha VI yüzylə qədər Arran, yəni Albaniyada xristianlıq cariydi. Mehranilər sülaləsi zamanında (628-705) Albaniyanın kəndinə məxsus patriarxı və katalikosu, kilisəlik dini ədəbiyyatı və məxsus yazısı vardı. Fəqət bu kültür mayası bir tərəfdən Sasanilər, bir tərəfdən də Xəzərlərin darbələrinə uğradı. Güney Azərbaycanda isə atəşpərəstlik daha üstündü. Sonraları (IX yüzylın başlarında) İslamiyyət əleyhində mücadilə edən yerli Babəkiliyin bir qədər müvəffəqiyyəti vardı; fəqət o dəxi umum tərəfindən tamamilə qəbul ediləməmişdi. Saydığımız bu dinlərdən heç birinin məmləkətdə mütləq bir əhəmiyyəti yoxdu. Yalnız ərəblər zamanındadır ki, Azərbaycan din və kültür birliyini edinmişdir.

Din və kültür birliyini müsəlmanlığın yerləşməsiylə qazanan Azərbaycanın etnik və bugünkü şəklilə qalabalıq bir Türk məmləkəti halına gəlişi sonraları tamamlanmış və bu gəlişimin ən sürətli seyri X yüzylədən başlayaraq, XIV yüzyl arasında zühura gələn böyük hadisələr-Oğuz Səlcuq Türklərinin axını, sonra da Moğol istilaları nəticəsində vücuda gəlmişdir. Etnoqraflarca qövmü inqilab dövrü deyə anılan bu yıllarda, bilxassə XII və XIV yüzyllarda Azərbaycanın etnik çöhrəsi tamamilə türkləşmiş və o tarixdən bu günə qədər məmlə-

kətin müqəddəratında türklüyünü azaldan deyil, biləks getdikcə çoxaldan amillər rol oynayıblardır.

Şöylə ki, din ünsürü baxımından, VIII yüzüylədən başlayaraq İslam mədəniyyətinə girən Azərbaycan, etnik ünsür baxımından da, XIII yüzüylədən etibarən tamamilə Türk camiasinə daxil olmuşdur.

Ərəblərin idarəsində mümtaz vilayətlər, yarıyıl müstəqil əmarətlər və nəhayət, müstəqil feodalitələr halında idarə olunan Azərbaycan böyük Türk sülalələri zamanında da ya bu sülalələrin başlıca idarə mərkəzlərini təşkil etmiş və ya, bunların çöküşü üzərinə, kəndinə məxsus müstəqil vilayətlər, Atabəyliklər və Xanlıqlar şəklində yaşamışdır. Hələ Quzey Azərbaycandakı Şirvanşahlılar min yıldan fazla bir zaman sürəsində istiqlallarını mühafizə etmişlərdir.

Siyasi istilalar uğrağında, türlü kültür və mədəniyyətlərin çarpışdığı bir sahədə bulunan Azərbaycan həyatının şiddətli mücadilələr içində keçdiyini qeyd etdik. Bu şərtlər altında Azərbaycan topluluğu kəndisində qüvvətli xarakter sahibi mücadiləçi insanlar yetişdirmişdir. Bu iddianın siyasi mücadilə ilə əsgərliyə aid dəlillərindən yana, sırf kültür tarixi zaviyəsindən görülən olaylarını bəllərsək, diqqətə dəyər misallarla qarşılaşırıq. Bir kərə türk dastanları qəhrəmanlıq və fədakarlıq misallarıyla doludur. Sonra buradakı dini və fəlsəfi hərəkatlərin olağanüstü tiplər verdiyinə şahidiz. Bu xüsusda fazla təfsilata girmədən bir iki misal verməklə Azərbaycan ölküçülüynünün mətanət və sər-dənkeçdiliyinə işarət etmək istəriz. İrəlidə kəndisindən ayrıca bəhs edəcəyimiz XIV yüzüylə şairi Nəsimi Azərbaycanda doğan hürufi təri-qətinin ideoloqu və dahisi idi. Kəndisini Hələbdə edam etdilər. Dərisini diri-diri soydular.

Fəqət:

Canını tərk eylə kim, bu yolda canan bulasan.
Hər kim can verdi bu yolda, buldu ol cananeyi.

beytinin canfəda şairi bu cəhənnəm əzabına bir ah demədən qatlandı və ölümü olağanüstü bir igidliklə qarşıladı. Buna bənzər bir hadisəyə XIX yüzüylə ortalarında da rastlıyoruz. Dini bir hərəkata intisab edən qəhrəman bir qadın vardır. Adı - Gurretülayn. Gözəlliyi ilə bərabər, bilginliyi də məşhur olan bu qadın Qəzvin qazisinin qızı, Azərbaycanlı

bir türkdür. Tehrandə Nəsrəddin Şahın əmrilə, kəndisini diri-diri yakmaya məhkum etdilər. Ona «dinini tərk et, şah səni bağışlar» dedilər. Fəqət o:

Mən deməm kim sən səməndər ol da, ya pərvanə ol,
Çünki yanmaq niyyətindir, dönmə dur, mərdanə ol!

beytini söyləyərək yandı.

Bu iki tablo Azərbaycan xarakterinin nə qədər atəşli və nə qədər səbatlı və fədakar olduğunu göstərmək istedadındadır. Tarixin türlü çağlarında biz bu xarakterin başqa türlü verimlərini də izləmək imkanındayız.

Tarixi coğrafiya şərtlərinə görə, Azərbaycan Doğu İslam mədəniyyəti camiasinə daxildir. Burada o, sadə bir obje olmaqla qalmaz; müsəlman kültürünün bütün safhalarında onun oynadığı subyektiv rol da böyükdür.

Azərbaycan alimləri ilə müfəssirlərinin adları ərəb müəllifləri tərəfindən qeyd olunmuşdur. Müqəddəsiyə görə, azərbaycanlılar Həmbəli məzhəbinə mənsubdurlar və məzhəb təəssübündən uzaqdılar. İbn Hokele görə, münəvvər azərbaycanlılar sxolastik elmlərdən uzaq qalıyır, daha ziyadə təbiblik sahəsində gözə çarpan adamlar yetişdiriyorlardı. Səlcuqlular zamanında və daha sonra İlhanlılar dövründə azərbaycanlı bilginlərin islam biliklərinin hər sahəsində böyük hizmetləri olmuşdur. Məxsus surətdə təşkil olunmuş bir akademi tərəfindən böyük Türk - Moğol və ümumi cahan tarixi yazılmışdır. İlk dəniz xəritəsindən biri Təbrizdə, Argun xan zamanında çizilmişdir. XIII yüzüylə Cenevizlilər tərəfindən yapılan coğrafiya xəritəsi İlhanlıların sarayında, Marağa observatorunda çalışan Doğu alimlərinin bilgilərinə dayanmaqdadır. Marağa observatorunun əsərləri Batı məmləkətlərinə də əksətmişdir. «İlxan nüsxəbəndliyi» adındakı təbibliyə aid əsər çincədən tərcümə edilmişdir. İlhanlı vəziri Rəşidəddinin fəlsəfi əsəri Bizans başkəndi İstanbulda rumcaya çevrilmişdir.

Ərəb və ya fars bilginliyinin sırasına keçmiş məşhur azərbaycanlıların adlarını burada tamamilə vermək imkanında deyiliz. Yalnız irəli sürülən iddianı vəsiqələndirmək üçün bunlardan bir qismini zikr etməklə iktifa edəcəyiz:

Təbrizli Xətib – ərəb filoloqları arasında görkəmli bir yer tutmaqdadır. Klassik ərəb ədəbiyyatına aid anıtları təfsir edən əsərləriylə məşhurdur. X yüzyılda yaşamışdır; məşhur Əbül-ülə Əl-Məərrinin şagirdidir. Hal tərcüməsinə aid məlumatda dilinin «Azərbaycanca» olduğu kayd edilmişdir. Əsərləri avropalılarca məlumdur.

Əbül Həsən Bəhmənyar – XI yüzyıl başlarında yaşayan bu adam, ilk öyrətmən deyə məşhur olan müslüman filosofu Əbu Əli Sinanın şagirdi və onun okulunu davam etdirən bir filosofdur. Əsərləri Avropa dillərinə də tərcümə edilmişdir.

Fəridəddin – XII yüzyılda yaşamış Şirvanlı bir münəccimdir. 30 illik çətin bir çalışmanın məhsulu olaraq, kəndisindən sonrakı nəsillərə məşhur bir ziyə (astronomi traktatı) buraxmışdır.

Əbdürrəşid – XIV yüzyıla aid bakılı bir coğrafiyaçıdır; bizə «Təlhis-ül-asar fi Acayi-bül-aktar» adında bir əsər buraxmışdır ki, Avropalı yazarlar tərəfindən sıx-sıx istifadə olunmaqdadır.

Əbdülqədir Marağalı – XIV yüzyıl kompozitorudur. Musiqi haqqında yazdığı məşhur əsəriylə tanınmışdır. Avropada da bəllidir.

Memarlıq, nəqqaşlıq və xəttatlıq alanlarındakı azərbaycanlı ustaları Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan və Bakıda hala baki qalan bədii yüksək dəyərli tarixi yapıların qalıntılarıyla tanımaq mümkündür. Təbrizdəki Göy Məscid (XII yüzyıl) memari gözəllik baxımından, bütün uzmanlar tərəfindən qeyd olunan bir dəyər və şöhrətə malikdir. Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsi dillərdə söyləniyor. Azərbaycan Atabəyləri tərəfindən yapıdırılmış Naxçıvanda Məminə Xatun türbəsi (XII yüzyıl) yüksək dəyərdə bir anıtdır. Şirvanşahlar zamanından qalma (XIV yüzyıl) Bakıdakı binalar bilxassə önəmlidir. Bu binaların gözəl bir albomunu vücuda gətirən azərbaycanlı iki gənc memar bunların topuna «Bakı Akropolu» adını vermişlərdir. Başda məşhur «Divanxana» binası olmaq üzrə Bakı Akropolu bütün islam dünyasında müstəsna bir gözəlliyə malikdir. Daha XVI yüzyıl Avropa səyyahlarının heyratını cəlb edən «Divanxana» üçün, alman şairi Göthenin məşhur bir təbiriylə, «daşa dönmüş musiqi» demişlərdir.

XIV yüzyıl şairi Ərdəbilli Arif bizə Şirvanda memari abidələrin mənzum bir təsvirini verməkdədir. Bu təsvirə görə, gözlərimizin önündə çiçəklənmiş bağçalarla çevrilmiş, gözəl statüerindən sular fışqıran bir Şah parkı dikilməkdədir. Düşünmək olar ki, orta çağ döv-

ründə bizim bir nevi «Azərbaycan Versalımız» varmış (Versalın Parisin yaxınında əski fransız krallarının yaşadığı, gözəlliyi və fiskiyyələriylə məşhur bir saray olduğu məlumdur).

Xəttatlığa gəlinə, azərbaycanlı ustalar, sadə Təbrizdə deyil, Herat ilə Hindistanın bina və saraylarını dəxi süsləmişlərdir. Akradakı böyük Əkbərin sarayını bəzəyən sənətkarlar arasında azərbaycanlılar da vardır. Çaldıranda Şah İsmayıl qələbə çaldıqdan sonra, Sultan Səlim, Azərbaycandan İstanbula 3.000-ə qədər sənətkar götürmüşdür. Bursada gözəl çiniləriylə məşhur olan Yaşıl Cami təbrizli ustalar tərəfindən yapılmışdır.

Azərbaycanlılar Yaxın Doğudakı nəqqaşlıq sənətinin ilərləməsində böyük rol oynamışlardır. Batıda Doğunun Rafeali adıyla məşhur İran miniatürçüsü Kəmaləddin Behzad, təbrizli Seyyid Əhmədin şagirdidir. Bu Seyyid Əhməd İlhanlı Əbu-Səidin sarayında çalışan məşhur Azərbaycan rəssamlarının serisinə daxildir. Timurlulardan Hüseyn Bayqaranın zamanında Herata gəlmiş və Timurlular dövrü miniatürçülüynü yapanlardan biri olmuşdur. Gözəl miniatürləri ilə əski yazmaları, bilxassə, böyük Nizaminin «Xəmsə»sini süsləyən azərbaycanlı Ağamirək də bu okula mənsubdur.

Nəqqaşlıq, rəssamlıq və xəttatlıq sənətlərinin türlü etaplarında nam alan azərbaycanlıları burada birər-birər zikr etmək imkan xaricindədir; şu qədərlik qeyd edəlim ki: «İlhanlılar zamanında, öncə çinilərlə uyğurların əlində bulunan bu iş, sonra tamamilə azərbaycanlılara keçmişdir. Şah İsmayıl (Xətai) zamanında Səfəvi sarayının yanında məşhur Təbriz okulu təsis olunmuşdur. Böyük rəssam Behzad Heratdan buraya dönərək, bu okula başçılıq etmişdir. Behzad bu dövrdə, bilxassə, böyük Azərbaycan şairi Nizaminin əsərlərini süsləməklə məşhur olmuşdur.

Bədii sənət Azərbaycandakı əl işlərində dəxi görülməkdədir. Məsələ, Azərbaycan xalılarının desenləri bütün dünyaca məlumdur. Bu gözəl xalçalardan biri XV yüzyıl Hollanda rəssamı Hans Memlingin boyadığı «Çocuğu ilə Məryəm» (Maria mit den. kinde) tablosunda təsbit olunmuşdur; sənətkar, Məryəmin ayağı altına Azərbaycan xalçalarından birini sərmışdir.

Müərrəd bilgilərlə incəsənət sahələrindən keçərək, mənəvi – ruhi və fəlsəfi düşüncə sahəsinə gəlinə də, Azərbaycanın kəndinə məx-

sus mühüm bir mövqedə olduğunu görüyoruz. Müslüman fəlsəfəsində sufizmin müəyyən bir yeri olduğunu biliyoruz. Sufiliyin ən böyük şairi Cəlaləddin Ruminin mənəkbəli mürşidi Şəms Təbrizlidir. Sufizmin klassik sırlarını anlatan «Gülşəni raz» əsərinin sahibi Mahmud Şəbüstəri də azərbaycanlıdır. Yuxarıda adı keçən məşhur sufi hərəkatı hürufiliyin banisi - Şeyx Fəzlullah Nəimi də buralıdır.

İrənin məşhur moralist şairi Sədi kəndi «Bustan»ında Baba – Kahi adında bir şeyxin sözlərini iqtibas edir. Bu Baba, sufi əqidələrinin ilk formullərini verən bir adamdır. Bakıda doğulmuşdur. Sədi eyni zamanda söhbətlərindən feyz aldığı təbrizli Şeyx Hümamdan da qədərşünas bir dillə bəhs etmişdir.

Ədəbiyyata gəlincə, Azərbaycan daha böyük bir önəmədir. Azərbaycanın ümumi türk ədəbiyyatındakı iştirakını bəliirtmədən öncə, tarixi xronoloji sırasıyla, farsca yazılan İrə ədəbiyyatındakı rolu üzərində bir az duralım. Bunu qeyd etməyi də unutmayalım ki, X yüzilydan XIII yüzilya qədər, Yaxın Doğunun bütün məmləkətlərində ümumi idarə və ədəbiyyat dili - farsca idi; fars olmayan müəlliflər belə əsərlərini bu dildə yazarlardı.

Səlcuqlular dövründə hökumət və səltənət türklərdə ikən, İrə kultürünün yenidən doğuşu fars lisan və ədəbiyyatının doğuşu şəklində bəliirdi. Klassik İrə ədəbiyyatı 1000 ilydan bəri İrəndə hökumət sürən türk sülalələrin himayəsini görərək parladi. Azərbaycan Atabəylərindən İldənizlilər ilə Şirvanşahlar da XII yüzilyda bu ədəbiyyata qarşı göstərdikləri yüksək himayə ilə məşhurdurlar. Fransız müstəşriqi Darneşteter, Şirvan sarayını, ədəbiyyata verdiyi qiymət baxımından, Qəznəli Sultan Mahmudun sarayı ilə qiya edir. Qiyasın nəyi ifadə etdiyini təqdir edə bilməmiş için, şuna da işarət edəlim ki, Qəznə sarayında 400 müsəccəl şair vardı və bunların başında Məlik-üş-şüəra adını daşıyan bir nevi bakan vardı; onun müsəidəsi olmadan heç bir şair, kəndisi də şair olan Sultan Mahmudun hüzuruna çıxamazdı.

Başda Nizami olmaq üzrə, Azərbaycan, İrə ədəbiyyatına Xaqani, Fələki, Əbül-üla və başqaları gibi bir sıra böyük şairlər vermişdir.

Gəncəli Nizami məşhur alman şairi Götənin kəndiləri ilə boy ölçüşməyə cəsəret etməyi yeddi İrə şairindən biridir. Firdovsidən sonra yeni İrə ədəbiyyatının ikinci ən böyük ustadı olub, Doğunun romantik eposunu yazan Nizami, dünya ədəbiyyatının şahkarlarını ya-

radan şəxsiyyətlər arasında müstəsna bir yer tutar. O, aləmşümul bir qüvvət olmaqla bərabər, hər böyük sənətkar gibi, kəndi mühiti ilə səmimi bağlarla bağlıdır. O, Firdovsi tipində bir fars milliyətçiliyinə yabançıdır; konuları və təfəkkürləri etibarilə bir türkdür. O, bütün iyilikləri, qüvvət və dəyərləri daima türk məcaz və istiarəsiylə zikr edir. Ədalətli dövlət ideali onun nəzərində türk dövlətidir. Qəhrəmanı olan ixtiyar bir qadın, polisın zülmünə uğramış, Sultan Səncərə şikayət ediyor və diyor ki:

Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətlə süsləndi həp elləri,
Madam ki, sən zülmə amil olursan,
Bir türk deyil, çapulcu bir hindusan!»

Nizami, Qafqaziyanın bütün ehtiyac və qayğılarını dərindən duyar; Bərdəyi yağma edən və əfsənəvi kraliçası Nüşabəyi əsir aparan rusları görməyə gözü yoxdur. İdealizə etdiyi qəhrəmanı İsgəndəri, şair, Qafqaziya uğrunda hərbə, «bütün Yaxın Doğuyu qorxudan təhlükəyi» atlatmaya və yer üzünü «rus kötülüyündən» təmizləməyə sövq ediyor. O, bütün təhəssürləri ilə bir türk, bir azərbaycanlıdır. Rus vəhşətini:

Bunlar, demiş, şəhər yıxar, yakarlar,
Dünyanın tortusu, alçaqlar, xamlar;
Qurd gibi yırtıcı, vəhşi və xunxar,
Comərdlikdən aciz, qancıl və qəddar;
Adamlıq bəkləməz bir kimsə rusdan,
Ki bənzər insana yalnız baxışdan!

beytləri ilə ifadə edir.

Nizami ilə bərabər, Şirvan sarayının baş şairi Xaqani də Azərbaycanın farsca yazar şairlərindəndir. Xanikov, onun yaradıcılıq qüvvətini fransız şairi Viktor Hüqo ilə qiya edir. Şirvan Şahı Axsitanın ruslar üzərində çaldığı zəfər (XII yüzily) onun parlaq bir qəsidəsində təsbir olunmuşdur. Onun da dili farscadır; fəqət türkcə sözləri, havi beyləri vardır. Bunlardan birisini misal üçün burada qeyd edəlim:

Kü şeh Togan-i cüd ki mən bəhri *etməki*,
Pişəş zəban be göytəni *sən sən* der avərəm!

Klassik türk ədəbiyyatının doğduğu dövrdə Azərbaycan yenidən kəndi gələnəyi ilə mütənəşib böyük bir kultür istedadı göstərir. Bu istedad Azərbaycanın qüvvətli bir xalq ədəbiyyatına malik olmasıyla ahəngdədir. Əski türk dastanlarının məşhur sözcüsü Dədə Qorqud Azərbaycanda keçən qəhrəmanlıqları anladır. Bu hekayələrdəki dil belə bugünkü azəri türkcəsinin adətə eynidir.

Türlü türk ləhcələri arasında azəricənin etinalı bir yerə malik olduğu da qeydə dəyər. Aşıq adını daşıyan səyyar xalq xanəndələri tərəfindən «Koroğlu», «Şah İsmayıl», «Əsli və Kərəm», «Aşıq Qərib» və başqa bu gibi dastanların saz çalğılarıyla bərabər söylənişlərində Azərbaycana məxsus bir özəllik vardır. Məlik Məhəmməd nevindən pəhləvanlara aid masallar Azərbaycan xalqı arasında çox sevilir. Bu dastanlar ilə masallardakı konu isə: zəifləri qorumaq, başqasına yardımında bulunmaq, nəfsini fəda etmək, sevgiliyə qarşı vəfali olmaq, dostluqda sadıq qalmaq, arkadaşlıqda səbat göstərmək və qoçaqlıqda qorxu bilməmək gibi özgəgüdər anlamlardır. Azərbaycan xalq manilərindən ibarət olan bayatlar, üslublarındakı səlasət, fikirlərindəki uçuş və hissələrindəki incəliklərlə ayrılırlar. Yıldırım, məsələ, «kişnəyən ata», yağmur da «ağlayan buluda» bənzər, bunların ikisi də «dağ ətəyində ölən bir yigit» üçün təəssür duyurlar:

Bu dağlar, uca dağlar,
Bu qarlı, sulu dağlar.
Burda bir igid ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar!

Klassik azəri türk ədəbiyyatının ilk anıtları bizə daha XIII yüzildən məlumdur. Bu hərəkət getdikcə tərəqqi ediyər, Qaraqoyunlularla Ağqoyunlular dövründə ilərliyər, ən parlaq dövrünü isə XIV yüzilin sonları ilə XVI yüzil başlarında buluyər. Yıllardan bəri çevrələrdəki xalq kütlələri üzərində, bütün türk ellərindəki dədələr gibi, dərin nüfuz və təsir sahibi olan Ərdəbildəki Şeyx Səfi ocağından zühur

edən Şah İsmayıl, şia dövlətini qurmaq üzrə, hərəkətə keçiyər. Avropalılarca xalis bir İran sülaləsi sayılan Səfəvi dövlətinin bu müəssisi isə, həqiqətdə bir türk sufisi və azərbaycanlı bir şairdi. İstinad etdiyi qüvvət də tamamilə türk qüvvəti idi. Şia məzhəbinə mənsub türkmən qəbilələri bu qüvvətin kökünü təşkil ediyordu. Onun sadə bir türkcə ilə yazılan ilahiləri, rəsmi hüdudların çox irəlilərində belə, türk topluslarının ruhları üzərində müəssir oluyordu. Şah İsmayılın sarayı azəri türk ədəbiyyatının yaradıcı ocağı və bir akademisi idi. Bu saraya Həbibə gibi şairlər mənsubdu. Şeirdə «Xətai» məhləsini kullanan İsmayıl, xalqın vurulacağı sadə bir dillə, məsələ, şöylə yazıyordu :

İçmişəm bir dolu, olmuşəm seyik.
Düşmüşəm dağlara, olmuşəm gəzik.
Sənə deyirəm, sənə, sürməli keyik,
Qaçma məndən, qaçma, avcı deyiləm!

Səfəvi sarayının rəsmi dili də türkcə idi. Qonşu dövlətlərə göndərdiyi notalar türkcə yazılıyordu. Səfəvi İranın Osmanlılara göndərdiyi notalar türkcə ikən, Osmanlı sarayının Səfəvilərə yazdıqları notalar farsca idi.

Rəsmi türk dövlətlərində misalı yox ikən, çevrəsindəki Türk dilli şairlər Şah İsmayıl «türk-i tacdar» deyər xitab ediyordular. İştə Tüfeyli adında hürufi bir şairin ona yazdığı xitabədən bir parça :

«Qovsalar eldən, ulusdan qövm ilə qardaşlar,
Dostlar düşmən oluban min atarsa daşlar;
Haqq bilir, budur sözüm, gər yüz gedərsə başlar,
Qılmazam vallahi türki-tacdarın tərkin!»

Bu dövrdəki şairlər, yalnız «tacli türk» deyil, onun da xitab etdiyi əsil türk kütləsinə başarıyla xitab edə bilmək üçün türkcə yazırdılar. İdələrini yürütmək için içindən yetişdikləri mühitin zövqünə uyaraq, onun ağıl və vicdanına kolay bir yol bula bilmək için kəndisiylə türkcə konuşuyordular. Sonralar İran ideolojisi, deyər bəllənən şialik bu xüsusda kəndilərinə mane olmuyordu. Bilakis bu, onların türkçülüynü gərəkdiriyordu. Türk ədəbiyyatının parlaq günəşi Füzuli

bu dövrün böyük sənətkarıdır. Sadə Azərbaycan deyil, bütün türk kültürünün bu böyük işlədiyi, məşhur «Bəngü-badə»sini bizzat Şah İsmayla ithaf etmişdir. Füzuli türkcülüyünün maruf bəlgəsi «Divan» dibacəsi ilə «Leyla və Məcnun» müqəddəməsindən məlumunuz olsa gərəkdir. «Rumlu dostlarının» tövsiyəsi üzərinə, Leyla və Məcnun hekayəsini gözəl bir türkcə ilə ibda edən şairin həsbə-halını biliyoruz:

Ol səbəbdən farsə ləfziylə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi nazik türk ləfziylə ikən düşvar olur;
Bəndə tövfik olsa, bu düşvarı asan eylərəm,
Novbahar olğac, dikəndən bərgi gül izhar olur!

- deyən şairin çətini kolaylaşdırdığı məlumdur. Fəqət Füzuli türkcülüyünün ən böyük bəlgəsi geniş türk oxuyucu təbəqələrinə bilxassə Batı türklərinə, bu günə qədər adətə qapalı qalmışdır. Ona gərəkən diqqət və önəm verilməmişdir. Bu xüsusda bir az məlumat verirsək, şunu, pək də mövzu xaricində saymırsınız, deyə umarım.

Şiə ədəbiyyatında «məqtəl» denilən ədəbi bir şəkil vardır. Burada məşhur Kərbəla faciəsi, Peyğəmbərin torunu İmam Hüseyn ilə yar və ənsarının öldürüldükləri, məxsus təbiriylə, qətl edildikləri, dini bir hiss və həyəcanla təsvir olunur və Kərbəla şəhidlərinə aqlanır. Əskidən «Rövzətüş-şühədə» deyə farsca bir «məqtəl» məşhurdu. Füzuli buna bənzədərək «Hədiqətüs-süədə» adında türkcə bir məqtəl yazmışdır. Əsasında mənsur olan bu kitabın müqəddiməsində, şair, bu əsəri neçin yazdığını bizə anlatıyor. Füzuli diyor ki (şivəsini bugünkü konuşma dilimizə bir az yaxlaşdıraraq nəql ediyoruz):

«Bu zamana qədər bütün məclis və məhfəllərdə Kərbəla vəqiesi ilə orada şəhid düşənlərin başlarına gələnələr farsca və ərəbcə anlatıldığından, ərəblərin əşrafı ilə əcəmlərin əkabiri ancaq bunlardan faydalanıyor, türklərin əzizəsi (yəni böyükkləri) ki «dünya tərkibi ilə insan növünün ən böyük cüzüdürlər» (aynən: Cüzi əzəmi tərkibi aləm və siafi növü bəni adəm), kitabların fazla bir yaprağı gibi, bu məclislər sırasından dışarda və həqiqətlərin dərkindən məhrum qalıyorlardı. Bunun üçün Ali Əba (yəni Peyğəmbər ailəsi) matəminin iqtizası, zəbani hal ilə «bən haqqisarə» çıxışdı və yaxamdan tutaraq dedi ki; «ey Kərbəla Şahının (yəni İmam Hüseynin) sofrasından bəslənən Füzuli, nə olur

bir tərz icad edəsin və türkcə bir məqtəl (Məqtəli -türki) yazasın, ta ki türk dilli fəsihlər dəxi onu dinləyərək, faydalansınlar və bu xüsusda artıq ərəbcə ilə əcəmcəyə möhtac olmasınlar».

Türkləri ehtiyacda buraxmamaq qayğısı ilə qələmə sarılan şair «Hədiqətüs-süədə»yü yazmaya başlamış və aşağıdakı qitə ilə Tanrıdan kəndinə başarı diləmişdir :

Ey feyz – rəsani ərəbü, türkü, əcəm,
Qıldın ərəbi əfsahi əhli-aləm;
Etdin füsəhayi əcəmi İysa – dəm,
Bən türk zəbandan iltifat eyləmə kəm!

Bu dövr şairlərindən Nişati dəxi eyni konudakı «Şühədanamə»sini eyni motivlə yazmışdır. Türk böyükkləri ilə fəsihlərinə xitab edən Füzuliyə müqabil, Nişati bu əsərini qəbilə və əşirət adamlarını nəzərə alaraq yazmışdır; bunu «Şühədanamə»nin müqəddiməsindəki bu sətirlərdən öyrəniyoruz:

«Bəndəi hakisar... Nişati, bu kitabı (yəni Rövzətüş-şühədayı) fars dilindən türkcəyə döndərdim (yəni çevirdim) ki kamu türk oymaklarının müstəitləri mundan (bundan) fayda götürsünlər».

Məzhəb ilə təriqətin burada ədəbi türkcülüyə saik olduğunu görüyoruz. Kütlə ilə fikir təmasına gəlmək ehtiyacından ədəbiyyat məhəlliləşiyor, başqa təbirlə, milliləşiyor.

Sadətdən uzaqlaşmıyalım: Atəşli hürufi Nəsimi ilə Doğunun ən böyük liriki Füzuli yalnız Azərbaycan deyil, türkcə oxuyan bütün dünyayı həyəcanlandırıyorlar. Doğuyu iyi bilən avropalılar Füzulinin lirizminə heyrandırlar. İngilis oriyentalistlərdən, türk ədəbiyyatının tarixçisi, mütəvəffa Mister Gibbə görə, duyuşlarının səmimiliyi ilə ifadələrindəki şairanə şəkil baxımından bütün Şərqdə Füzulinin ikinci bir eşi yoxdur. «Leyla ilə Məcnun» müstəşriq və ədəbiyyatçı A.Krımskiyə görə, «yaradıcılığın incisidir». Ustad M.F.Köprülünün təqdirincə, ən böyük türk şairi sayıla biləcək müstəsna bir şəxsiyyətdir. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX yüzüylün başlarına qədər Füzulinin tamamilə təsiri altında qalmışdır. Onun külliyyatı şimdiki də hər azərbaycanlının masası üstündə duran bir kitabdır. Şairin ayrı-ayrı beyləri, birər aforizm halında, xalq ağzında dolaşır.

XVII və XVIII yüzillərdə Azərbaycanın həyatı qarğışıqlar içində keçirir. Məmləkətdə siyasi istiqrar yoxdur. Hər tərəfdə dərəcəlik və zorbalıq hakimdir. Bunun üçün də mədəniyyət həyatı böhran keçirir, ədəbi fəaliyyət duraklıq edir. Gərçi yuxarıda bilmünasibə qeyd etdiyimiz xalq dastanları bu dövrlərdə rəvac bulmuş və geniş xalq arasında yayılmışdır. Koroğlunun xalq qəhrəmanlığını oxşayan şeirləri də bu dövrün məhsulu və ifadəsidir. Bu şərtlər daxilində bədii ədəbiyyat pək də sönür, Doğu Qafqaziyada təşəkkül edən xanlıqlarda Azərbaycan ədəbiyyatının özəl bir janrı vücuda gəlir; ağır da olsa, bu ədəbi varlıq ilərlir. Bu janrın milli dəyəri yalnız bizim günlərimizdə təqdir olunmaya başlayır. Heca vəznilə yazılan bu janrın ən böyük müməssili Qarabağ xanının talehsiz vəziri, XVIII yüzil şairi Molla Pənah Vəqifdir. Vəqifin, konu etibarilə, ladini və həyatı olan şeirləri, şəkil etibarilə, sadə və səlisdir. Onun yaradıcılığı ilə xalq ədəbiyyatının səmimi dastan janrı və dili arasında çox böyük bir yaxınlıq vardır. Məcəzi təsəvvüf eşqini deyil, təbii insan eşqini, Vəqif çox böyük bir qüdrət və məharətlə təsvir etmişdir. Vəqifin elm və fəzlə qiyət verən çağdaşları onun üçün «hər oxuyan Molla Pənah olmaz» demişlərdir; klassik ədəbiyyat tənqidçilərindən bir qismi də Vəqifi XVIII yüzil türk ədəbiyyatının ən parlaq bir müməssili olaraq qəbul edirlər. Şairin tarixi şəxsiyyəti son zamanlarda şöhrət qazanan Səməd Vurğunun «Vəqif» adındakı mənzum dramına konu olmuşdur.

XIX yüzilin başlarında Azərbaycanın siyasi müqəddəratında radikal dəyişikliklər olur. Çarizm Qafqaziyaya enmişdir. Bu olay Azərbaycana yeni imkanlar gətirir. Azərbaycan cəmiyyəti, Rusiyanın əyri aynasından olsa da, Qafqaziyaya əks edən XVIII yüzilin aydınlatıcı fikirlərilə təmasa gəlir. Həyatın əski qurumu ciddi bir tənqiddə uğrur və mövcud dünyagörüşünə aid fikir və əqidələr başdan ayağa təftiş edilməyə başlayır. Bu şərtlər altında Azərbaycanda Avropa tərzində yeni bir ədəbiyyat yaratılır. Bu məktəbin ən böyük ustadı isə Mirzə Fətəli Axundzadədir. Onun simasında bir Azərbaycan rəssamı ədəbiyyatının böyük banisinə malikiz. Klassik ədəbiyyatımız üçün Füzuli nə isə, çağdaş ədəbiyyatımız üçün də Mirzə Fətəli odur. Müslüman dünyasının bu ilk dramaturquna avropalı tənqidçilər Doğunun Molyeri, ruslar da Qoqolu derlər. Mirzə Fətəlinin pyesləri

sadə xalq dilində yazılmışdır. Tiplər həyatın ta kəndisindən alınmışdır. Burada ortaçağ feodal cəmiyyətinin çürüməsi, adətlərin geriliyi, görənəklərin yığılılığı, alim görünənlərin safsataçılığı və qara cəhalətin mövhumat və təəssüblə bağdaş olması canlı surətdə təsvir və amansızca tənqid olunur. Mirzənin bütün tənqidləri XVIII yüzilin aydınlatıcı fikirlərilə canlanmaqdadır. Mirzənin komediləri Avropanın üç böyük dilinə tərcümə edildiyi kimi, rusca ilə farsca da tərcümə edilmişdir.

Mirzə Fətəli, eyni zamanda, böyük bir reformatorudur. Ərəb alfabesinin dəyişdirilməsi fikrini ilk dəfə o meydana atmışdır. Bu məqsədlə o, İstanbula səyahət etmiş, İrana da müraciətdə bulunmuşdur.

Mirzə Fətəlinin talantlı varisləri onun başladığı böyük işi bəşarətlə yürütmüşlərdir. Kəndisindən sonra Azərbaycanın ikinci dram yazarı Nəcəf bəy Vəziridir. Onun «Müsibəti-Fəxrəddin» adındakı dramı məşhurdur. Bu dramda Nəcəf bəy Avropa mədəniyyətinə təmas etmiş bir azərbaycanlı aydının kəndi öz yurdundakı ortaçağ şərtləri içində düşdüyü təzadın faciəsi anlatılır. Fəqət Azərbaycan dramının ən olğun əsərlərini bizə Əbdürrəhim bəy Haqverdili verir. Nöqsansız ədəbi bir əsər olan «Dağılan tifaq» pyesi qüvvətli, orijinal və əxlaqi bir əsərdir. Məişəti təsvir edən bir çox əsərlərdən başqa, Əbdürrəhim bəyin tarixi dramaları da vardır.

Mirzə Fətəli məktəbinin bu iki böyük müməssilindən başqa, bir sıra dramaturqlar da vardır ki, bunların ayrı-ayrı xarakteristiklərini verməyə vaxt müsəid deyildir. Fəqət bu qədər qeyd edəlim ki, 1905-ə qədər sürən bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının gəlişimi yalnız Mirzə Fətəli okulu-nun təsiri altında ilərlir. Tiyatronun, şeirin, hekayənin və qəzetəçiliyin bu dövrdə yeganə məqsədi xalqa ümumi insan fikrinin ilərləməsinə ayaq uydurmaq gərəkliliyini anlatmaq olmuşdur. Məqsədə ermək yollarını göstərməkdə pək də aydın olmayan bu dövr ədəbiyyatı, mövcud durumu tənqid etmək xüsusunda qüvvətli, kəskin və parlaqdı. Bu tənqid - «Molla Nəsrəddin» mizah məcmuəsinin talantlı müdiri Cəlil Məmmədquluzadənin vaxtilə ortalığı vəlvələyə vermiş «Ölülər» pyesi Azərbaycan tənqidçi ədəbiyyatının şah əsəridir. Burada yazıçı kəndinə məxsus sərt bir ifadə ilə ortaçağ dövrünün bütün yalan, cəhalət, riyə və əksikliyini açıb ortaya dökür. Avam xalqın cəhalətini kəndi hasis mənfəətləri, hırs və şəhvetləri üçün kullanan geri qalmış mollalarla, şeyx adını daşıyan şarlatanların dalavərlərini ifşa və tərzil edir.

Azərbaycan qəzetəçiliyinin binası da bu dövrdə atılmışdır. Daha 1875-də Mirzə Fətəlinin iziylə gedənlərdən Zərdablı Həsən bəy tərəfindən Rusiya müsəlmanları arasında ilk dəfə olaraq Bakıda «Əkinçi» adında bir qəzetə təsis olunmuşdur. Bu qəzetə, sansür şərtləri üzündən çox qısa ömürlü olmuşsa da, milli hərəkat tarixində silinməz izlər buraxmışdır. Bu qəzetədə dəmin adını çəkdiyimiz Nəcəf bəylə bərabər, şair Seyid Əzim Şirvani də iştirak ediyordu. Şirvani, şəkil etibarıyla, hər nə qədər klassik Füzuli okulunu izliyordusa da, mühtəva baxımından, çox kərə çağdaş fikirlər bəyan ediyordu. «Əkinçi» müdirinin «yaşamaq qovğasında məğlub olmaq istəmiyorlarsa, qonşulardan və mədəni millətlərdən geri qalmamalıdır» deyər «müsəlmanlara» yazdığı tövsiyəni şair oğluna yazdığı vəsiyyəət şəklində ifadə ediyordu.

1905 inqilab dövrü Azərbaycan üçün yeni şərtlər yaratıyordu. Bu şərtlər sayəsində Azərbaycan cəmiyyətçiliyi yeni gəlişmələrə imkan buluyordu: İnqilab nəticəsində əldə edilən nisbi hürriyyət sayəsində məmləkətdəki milli-ictimai qüvvələr sürətlə ilərliyorlardı. Burjuvazinin öndə gedən qismi mədəni-ictimai işlərlə ilgilənir; maarif və xeyirsevənlər dərnəkləri quruluyordu. Bu dərnəklərin əlində mühüm sərmayələr vardı; bunlar, başda Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev və Murtuza Muxtarov gibi tüccar və sənaye adamları olmaq üzrə, azərbaycanlı zənginlər tərəfindən verilən paralardan ibarət idi. Bakıda xüsusi şəxslərin parasıyla yapılmış ümumi binalar vardı. Tağıyev Dram tiyatrosu; Birinci müsəlman qadın seminərinin binası; müsəlman Cəmiyyəti-Xeyriyyəsinə məxsus «İsmailiyyə» sarayı; müsəlman erkək uşaqlarına məxsus «Səadət» məktəbi binası bu qəbildəndi. Bunlardan başqa bir çox camilər, məscidlər və xeyir müəssisələri dəxi bina edilmişdi. Bakıda Cəmiyyəti-Xeyriyyə, Nəşri-Maarif Cəmiyyəti və digər maarif və dram cəmiyyətləri, Gəncədə də Mədrəseyi-Ruhaniyyə ilə Dram Cəmiyyəti fəaliyyətdə idilər. Xüsusi şəxslər və ictimai müəssisələr tərəfindən verilən təyinlərlə Rusiyaya və Avropanın yüksək okullarına tələbə göndərilirdi. Ümumi konqrelər toplanıyor, bu konqrelərdə kultür, milli tərbiyə və milli birlik məsələləri görüşülüyordu. Bunlardan birində, daha vaxtiylə Nadir şahın ortaya qoyub müvəffəq olamadığı şiə-sünni ixtilafının meydana qaldırılması müzakirə edilmiş və müsbət bir nəticəyə varılmışdır.

Bu dövrdə ədəbiyyat, tiyatro, musiqi, mətbuat və genel xalq eyi-

timi sahəsində böyük ilərləmələr qeyd olunuyor. Hərəkat artıq müəyyən əməli bir yola giriyor; millətin siyasi oyanışı hiss olunuyor; türlü siyasi qruplar və bir dərəcəyə qədər, siyasi konspirasiyon həyatı vücudə gəliyor. 1905-də təsis olunan «Həyat», «İrşad» gibi gündəlik qəzetələr və digər mövqut dərgilər yeni dövrün ələmdarlığını yapıyorlar. Bu dövrün ən ötgün qəzetəçisi mərhum Ağaoğlu Əhməd bəydir.

Talantlı şairlər və mühərrirlər arasında bir az əvvəl qeyd etdiyimiz «Molla Nəsrəddin» məcmuəsində Hop - Hop uydurma adıyla yazan mizahçı Sabirin yıldızı parlıyor. Bu şairin «Hop-hopnamə» ünvanı altında nəşr olunan şeirləri, qısa bir zaman içində, hər azərbaycanlının sevə-sevə oxuduğu bir kitab halinə gəliyor. Onu, sadə şəhərlərdə, burjuvazinin zəngin evlərində, kiçik əsnaf və alış-verişçilərinin ailələrində və işçi məskənlərində deyil, köylərdə, kultür həyatından uzaqda qalan izbələrdə belə oxuyurlar. Füzulidən sonra, Sabir Azərbaycanın ümum tərəfindən bənimsənmiş ikinci şairidir. Sadə bir dil, oynaq bir üslub və dərin bir mənaya malik olan Sabirin mizahı, çağındakı bütün nöqsanları əmsalsız surətdə xırpalıyor. Gənc Azərbaycan nəslinin ilərliyən yürüyüşünə yol vermək istəməyən zamanı keçmiş feodalitə qalıntılarının heç biri onun ölümcül istehzalarından qurtulamıyor. Fəqət Sabirin bu gülüşündə yurdunu candan sevən yurddaş şairin gözyaşları bəliriyor. Sabir, yaratdığı ictimai mizah növüylə, türk ədəbiyyatında orijinal bir varlıqdır.

Sabirlə bərabər, «Firdovsi-ilhamat» şairi, Mehmet Hadi Şirvani meydana atılıyor. Bu romantik şairin hürriyyətə olan vurğunluğu onun ən böyük ilham qaynağıdır. O, insanın yaradıcı düşüncəsini boğan gərənlərə candan üsyan edər; o, aqlın hər türlü safsata kayıtlarından azadliyini mütləq surətdə tələb edər. Yüzü açıq, çarşafsız müsəlman qadını, onun gözündə, qurtulan bütün Şərqi symbolüdür.

Mehmet Hadi ilə bərabər, Bakıda mərhum Əli bəy Hüseyinzadənin idarəsi altında yayınlanan ictimai, ədəbi və siyasi ağır başlı «Füyuzat» məcmuəsi ətrafında başqa şairlər də toplanmış bulunuyorlar. «Füyuzat», xalqçı və realist «Molla Nəsrəddin» okuluna müqabil, Azərbaycanın idealist və romantik okulunun fikirlərinə tərcüman oluyordu. Tam o zamankı bir İstanbul şivəsiylə yazıldığı üçün fikirləri geniş kütlə arasında «Molla Nəsrəddin» fikirləri ilə rəqabət edəcək bir halda deyildi. Buna müqabil, onun, milli düşünür Azərbaycan aydınları üzə-

rində buraxdığı təsir böyükdü. Hələ Türkiyə-Azərbaycan kultür münasibətlərindəki rolu fəvqəladə idi. Türkiyə tənzimat ədəbiyyatının örnəkləri ilə Azərbaycanı o tanışdırıyordu.

Bu dövr əsnasında (1905-1917) Azərbaycan tiyatro sənətkarlığında dəxi başarılar qeyd olunuyor. Azərbaycan repertuarı həyati və vətəni yeni əsərlərlə zənginləşiyor. Avropa dramının klassik əsərləri tərcümə olunuyor. Namiq Kamalın «Vətən»i ilə Şəmsəddin Saiminin «Bəsa»sı Azərbaycan səhnəsindən düşmüyor. Qüdrətli professional artistlərdən mürəkkəb dram trupları quruluyor. Azərbaycan səhnəsinin ən böyük başarısı Azərbaycan operasının doğuşudur. 1907-də xalq öyrətməni Hacıbəyli Üzeyirə Füzulinin ölməz əsəri «Leyla və Məcnun»u, bəstələyərək, səhnəyə çıxarmaq nəsb oluyor. Təcrübənin görülməmiş başarıyla nəticələnməsindən yürəklənən müəllif çalışmalarına davam ediyor. Bizzat Üzeyir və kəndisini təqlid edən başqaları tərəfindən bir sıra yeni, musiqili əsərlər yazılıyor. Eyni Üzeyir bəyin «Arşın mal alan» opereti görülmədik bir başarıyla taclanıyor. Qısa bir zaman keçmədən, «Arşın mal alan» bütün Qafqaziya dillərinə çevriliyor. O, Bakı, Tiflis və Rəvan səhnələrində eyni müvəffəqiyyətlə təkrarlanıyor, İran, Türkiyə, Türkistan və Balkan səhnələrindəki təmsilləri də məlumdur. Üzeyir okulunun təsis etdiyi Azərbaycan operası, bundan bir az əvvəl rəhmətə gedən banisinin gözü önündə, bütün dünyaya əks edəcək dərəcədə operalar, operetlər, senfonilər, balelər və korolara malik olmuşdur. Klassik konulardan «Leyla Məcnun»la işə başlayan kompozitor, sənət məratibini böyük xalq dastanı «Koroğlu» operası ilə tamamlamışdır.

Sırası gəlmişkən, şunu da qeyd edəlim ki, Avropa təsiri altında doğan yeni kultür əsərlərində biz, keçmiş Azərbaycan gələnlərinin yeniləndiyinə şahid oluyoruz. Dram, komedi adaptasiyon və tərcümədən ziyadə həqiqi həyat konularına və xalq gələnlərinə önəm veriyor; hekayəçilikdəki dil sadəliyi xalq dastanlarındakı üslubu andırıyor; əsriləşən musiqi yaradıcılığı XVI və XVII yüzillərdən bəri Azəri xalqı içində yaşayan konular və motivlər üzərinə işləniyor; vaxtiylə saz şairləri tərəfindən obalarla oymaqlarda oxunan dastanlar opera səhnəsinin birər konusunu təşkil ediyor. İştə «Aşıq Qərib», «Əsli və Kərəm», «Xurşudbanu və Şah Abbas», «Leyla ilə Məcnun», «Şah İsmayıl» və «Koroğlu» operaları. Bunlar vaxtiylə birər məsnəvi və ya dastanlardı,

şimdi kompozitörlər tərəfindən səhnə tekniyinə uydurulmuş, verimli aktörlərlə aktrislər və gözəl səslə xanəndələrin hümmətiylə avropai birər əsər şəkildə təmsil olunuyorlar.

Bu dövr Azərbaycanında yayınlanan qəzetələr, sözün müəyyən mənasıyla anlaşılacağı şəkildə, sırf günlük həvadisə siyasi həyata ayrılmış birər orqan deyillərdir. Bu qəzetələr, eyni zamanda, kultür həyatının bütün sahələrini də idarə və əks etdirirlərdir. 1918-ə qədər Azərbaycan cəmiyyət və mətbuatı üzərində təsir yapan və ədəbiyyatda əkslərini bulan tarixi amil Rusiya ilə bərabər, qonşu Türkiyə ilə İranda cərəyan edən məşrutiyət və hürriyyət hərəkatlarıydı. Azərbaycan mühiti bu hərəkatlardan ilham alaraq, milli qurtuluş fikirləriylə canlanıyordu. Bu canlanma hərəkatı başda, daha ziyadə, dini-siyasi fikirlərin təsirində bulunıyordu; o dərəcədə ki, türk dili, türk qəzetəsi və türk tiyatrosu denəcəyi yerdə müsəlman dili, qəzetəsi və tiyatrosu deniliyordu. Fəqət milli oyanış cərəyanı getdikcə təbii məcrasını buluyor, milli bütün müəssisələr gibi, basın da milli kultür motivlərinə keçiyor. Türkiyədəki məşrutiyət hərəkatı üzərinə gəlmiş milliyyətçilik və türkcülük cərəyanı Azərbaycanda əkslər yapıyor və nəticədə türk milli şüuru xalqın bütün təbəqələrini bürüyor. Balkan hərbinin zühuru isə bu ruh halətini bilxassə kabartıyor. Ötə tərəfdən Rusiya çarlığının İran məşrutiyət hərəkatı üzərinə icra etdiyi məzalimi əfkari-ümumiyyənin həyəcanını mucib oluyor. Bu həyəcana tərcümən olan şair Müznib «Yəbnel-İvan» dediyi Rus hökumətinə yazdığı bir hicviyyə dolayısıyla Sibiryaya sürülüyor və buradan ancaq yaptığı kəhanət nəticəsində xilas oluyor. O, hicviyəsində İmperatorluğun cəzaya uğrayacağını yazmışdı.

Böylə həyəcanlı durumda Azərbaycan birinci dünya müharibəsi dövrünə giriyordu. 1915-də «Açıq söz» qəzetəsi nəşr olunuyor. «Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək» üçzini başlığı altında dərc edən bu qəzetə Azərbaycan türkcülərinin fikirlərini yayan bir orqandı. Bu qəzetə artıq milli və kultür müəssisələrindəki «müsəlman» sifəti yerinə «türk» sifətini kullanıyordu. Qəzetənin bu cəsarəti əsgəri sansörün etirazını mucib olmuş və bu yüzdən epeyi müşkülət və mücadilə zühur etmişdi. «Açıq söz» qəzetəsi, sadə öndə gedən aydınları ətrafında birləşdirməklə qalmayıb, eyni zamanda, zamanın ruhlara hökm edən iki şairini də kəndi mühərrirləri arasına almışdı. Bunlardan biri «Qoşma» və «Dalğa» şairi Əhməd Cavad, digəri də «Şeyx-Sənən», «Şeyda»,

«İblis», «Səyavuş» və sairə gibi mənzum və «Topal Teymur» gibi mənsur dramlar yazan Hüseyn Caviddi. Əhməd Cavad daha ziyadə heca vəznilə lirik parçalar yazıyor və bu lirizminə eyni zamanda milli və siyasi bir həyəcan qatıyordu. Məsələ, azərbaycanlı qardaşın yardımına qoşan anadolulu mehmetciyin məzarını şu beytlərlə oxşuyordu:

Qalx, qalx sarmaşılıq məzar altından,
Gəlmiş ziyarətə qızlar, gəlinlər;
Ey karvan keçidi, yollar üstündə,
Hər gələn yolçuya yol soran əsgər!

Sonradan bir ədib və dramaturq olaraq şöhrət qazanan Cəfər Cabbarlı da ilk məqalələrini bu qəzetədə dərc etmişdi.

Bu dövrdəki Azərbaycan cəmiyyətinin birinci dünya savaşının sonuna bağlanmış ümidləri vardı. Bu ümidlərə «Açıq söz» qəzetəsinin ilk nüsxəsində basılan baş məqaləsi şu surətlə tərcüman oluyordu:

«Dəhşətlərinə şahid olduğumuz böyük müharibə, böyük bir həqiqəti, əsrimizin milliyyət əsri olduğunu isbat etdi.

«Dünyanın xəritəsi qərribə dəyişəcək» deyə heyrətlə qarışıq bir cümlə indi bir çox ağzılarda eşidilməkdədir. Dünya xəritəsinin alacağı yeni şəkllə vətəndaşların fədakarlığı, dövlətlərin təşkilatı və orduların əzəməti ilə bərabər, heç şübhə yoxdur ki, vüzuh və rüsuh peyda etmiş milliyyət məfkurələrinin də böyük təsiri var və olacaqdır.

«Özünü lüzumunca bilib də istiqbal üçün müəyyən bir ideal (məfkurə) bəsləyən millət, şübhəsiz ki, böyük bir qüvvət təşkil edər. Şübhəsiz ki, sözü tam mənasıyla deniləcək qədər kuhəfkən topları hakim olduğu hərbi meydanlarında təsirsiz qalmayan bu qüvvət yaşıl mahudlu (çuxa) barışıq masası üzərində də əsaslıca bir təsir yapacaq.

«Hər hangi qalib tərəf az-çox sürüncülü bir dinclik vücuda gətirmək istərsə, əsrin vicdanları üzərində ən çox təsir icra edən qüvvəti-milliyət məfkurəsini ihmal edəməz! Bunun böylə olacağı arabir gələcək sülh haqqında söz söyləyən Avropa mütəfəkkirlərincə də təsdiq olunmaqdadır. Sülhuyyına (barışçılar) mənsub siyasilərcə milliyyət əsasına riayət etməyəcək, millətlərin hüququnu gözətməyəcək bir sülh müahidənəməsi çox çəkməz, yırtılır və sürüncülü bir dinclik təmin edəməz.

«Təbii haqları payıml olmuş tək bir millət baqi qaldıqca Avropa

müvazenei-düvəliyəsi həqiqi və sürüncülü bir sülh üzü görməkdən məhrum qalacağı gibi, kəndi vətəndaşları arasında ögey doğmalığ (özgəlik özlük) göstərən bir dövlət də həqiqi bir qüvvətə dayanmayacaq, mütərəqqi və qüvvətli bir təşkilata malik olmayacaqdır.

«Demək ki, müəyyən bir məfkurəyə və əksər əfrəfinca müşəxxəs bir qayeyi-əmələ malik olan millətlər, dövlətlər arasındakı münasibətdə əhəmiyyət qazandıqları gibi, dövlətlərin daxili siyasətləri üzərinə də böyük təsirlər icra edəcəklərdir. Bu surətlə ayrı-ayrı millətlər bir millət olaraq yaşaya bilmək üçün hər şeydən əvvəl özlərini (kəndilərini) bilməli, müəyyən fikir və əməllər ətrafında birləşərək böyük bir məfkurəyə, qayeyi-xəyala hədəf olacaq o işıqlı yıldızla sahib olmalıdırlar; çünki müttəhid bir ruh və müştərək bir qayəyə malik olmayan millətlərlə yeni əsaslar üzərinə qurulacaq həyat hesablaşmayacaq və böylə bir silahdan məhrum qalan camaatlar söz eşitdirəməyəcəklərdir!» (2 ekim, 1915, № 1)

Bu ana fikri biz Hüseyn Cavidin şu beytlərində buluyoruz :

Qoşaraq nura cəhli et pamal!
Hər sənindir şərəf, ümid, iqbal.
Şaşırıb durma böylə... bir aydın,
İdeal arxasınca qoş, çırpın!
Səni qurtarsa, qurtarır birlik,
Çünki birlikdədir fəqət dirilik!

Şair İbrahim Tahir isə artıq milli istiqaldan açıqca bəhs açaraq,
«Yeganə nuhbeyi-amal istiqlali-millətdir!»

- diyor.

Azərbaycan topluluğu böylə bir ruh və həyəcanla Birinci Dünya savaşına giriyor. Daha 1911-də təşkil və 1917-də təkmil olunub, milli proqramla çalışan siyasi bir partinin (Milli Azərbaycan «Müsavət» Xalq Partisi) tələqləriylə Azərbaycan türklüyü müstəqil bir dövlət qurmağa doğru addımlar atıyor. Nəhayət, hərbin sonlarında Rusiya imperatorluğu çöküyor və bu firsətdən bilistifadə, bundan 31 yıl əvvəl bu günün bir misli, 28 Mayıs 1918-də, Azərbaycan Şurayi-Millisi

Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını bütün cahana elan ediyor.

28 Mayıs 1918 — Azərbaycan tarixinin ən böyük bir günüdür. Bu gündə türk və müsəlman camialəri içində Doğu ilə Batı kultürlərinin qarşılaşdığı coğrafi bir sahədə gəlişən Azərbaycan kultürü tarixi seyrinin önəmli bir mərhələsinə varmışdır. Yüz il əvvəl Rusiya çarlığının idarəsinə ayrı-ayrı xanlıqlar şəklində keçən Azərbaycan indi yekparə bir kultür varlığı və millət birliyi halında yenidən dünyaya doğuyordu; seçdiyi hökumət şəklilə o, deyil sadə Azərbaycan, bütün türk və islam dünyasında bir yenilik göstəriyordu: Cümhuriyyət quruyordu. Bəynəlmiləl demokrasi prinsiplərinə dayanaraq qurulan bu Cümhuriyyət - mavi, qırmızı, yaşıl - üç rəngli bayrağıyla Azərbaycan kultür gələnlərinin bir xülasəsinilə rəmzləndiriyordu. Mavi rəng türklüyün, yaşıl rəng islamlığın, qırmızı rəng də çağdaşlığın əlamətiydi. Vaxtiylə «Füyuzat» məcmuəsinin fəzil mühərriri «türk qanlı, islam imanlı və firəng qiyafətli olalım» demişdi; sonra türkçülüynün böyük filosofu Ziya Göyälp bu üçəz ümdəyi daha elmi bir üslubla kullanmış və eyni şüar, dediyimiz gibilə, sonra «Açıq söz» qəzetəsinin başlığı altında bulunmuşdur.

Bütün Qafqaziya ilə bərabər, Azərbaycan Cümhuriyyəti də bolşevizmin dəmir pərdəsinə arxasına alındıqdan sonra məmləkətin siyasi coğrafiyası gibilə, mənəvi kultür mühiti də dəyişmişdir; burada rol oynayan tarixi kultür amilləri normal seyrilərindən qalmış, rus kommunizmi ilə totalitarizminin böyük əngəlləri ilə qarşılaşmışlardır. Şimdi orada rəsmən hakim olan kultür ideali «böyük rus milləti ilə birləşmək» idealıdır; fəqət 28 Mayıs 1918 tarixində milli və mədəni vəchəsinilə almış, istiqlal dövründə gediləcək kultür yolunu bəlləmiş bulunan Azərbaycan, bu istila basqısı altında dəxi həqiqi yolundan çıxmamış, var qüvvətiylə varlıq mücadiləsinə davam etmiş və ediyor. Bunu isbat etmək üçün 31 yıldan bəri bolşevik rejimi altında bulunan Azərbaycandakı milli kultür olaylarını gözdən keçirmək gərəkdir ki, bu konuya ayrıca bir konfərans ayırmaq istər. Şimdilik şu qədər qeyd edəlim ki, 31 yıldan bəri orada türk, müsəlman və Batı mədəniyyət dünyasının bildiyi kultür dəyər və idealları ilə kommunist dəyər və fikirləri arasında amansız bir mücadilə vardır. Bu mücadilə şimdiki halda bütün dünya ölçüsündə gedən müəzzəm mücadilənin bir parçasıdır.

Bu günlərdə türkcə qəzetələrə əks edən bir fikrayı bəlkə də çoxu-

nuz görmüşdür. Sovetlərdə şindi müdhiş bir rus-bolşevik şovenliyi zühur etmişdir. Rus kultür ölçülərini mütləq surətdə qəbul etməyənlər, buna müqabil millətlərarası kultür dəyərlərini qiymətləndirənlər kosmopolitizm ilə ittiham olunuyor və yakayı N.K.V.D.-nin əlinə veriyorlar. Dün nasionalist dəyə təqib olunanlar bu gün kosmopolit dəyə cəzalandırılıyorlar. Sovet qəzetələrindən nəql olunan məlumata görə, Rusiyanın kəndisində ədəbiyyat, elm, sənət və musiqi sahələrinə mənsub bir çox insanlar bu kosmopolitizm ilə suçlandırılaraq mövqelərindən atılmış və meydandan qaldırılmışlardır. Eyni müdhiş dalğa Azərbaycana da sirayət etmiş. 24 Mart 1949 tarixli «İzvestiya» qəzetəsi sovet musiqisinin formalizm ilə modernizmə itaət etməsinilə istəyənlərə hücum ediyor; sonra da Ozolovets adında birisini «Azərbaycan kompozitörlərini, ruslaşmaq və bu surətlə kayb olub ortadan getməmək üçün, rus muzik kultürünün gələnlərini təqib etməməyə» təşviq etdiyi üçün xırpalıyor və kəndisini «utanmaz füzul» dəyə təhqir ediyor. Eyni zamanda, 16 mart 1949 tarixli «Literaturnaya qazeta»da isimləri çəkilən bir sıra azərbaycanlı ədib və mühərrirlərin hələ «Füyuzat» məcmuəsi gələnlərinə bağlanıb, türkçülük və müsəlmançılıq yaparaq, Avropa romantizmindən mülhəm olduqları şiddətlə tənqid olunuyor.

Bayanlar, bəylər!

Demək, mücadilə davam ediyor və tariximizdən qüvvət alan kultür gələnləri, bütün zorluqlar və güclüklərə rəğmən, hələ canlılıq göstəriyor. Müzəffər olacaqları şübhəsizdir. Çünki getdikləri yol təbiidir, çünki bu, mədəni dünyanın yürüdüüyü kultür və tərəqqi yoludur. Son ucunda zəfər onun, üçrəngli istiqlal bayrağının, *Milli Azərbaycan Türk Demokrasi Kultürünündür!*...

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Bir kaç ay əvvəl Azərbaycan kultür gələnlərindən bəhs edərəkən, bu konunun bir qisminə təmas etdik; orada XIX yüzilyda Azərbaycan ədəbiyyatının keçirdiyi safhaları bəliirdtik; onun, Rusiyada patlaq verən 1905 inqilabından sonrakı gəlişməsi ilə irəli gələn şəxsiyyətlərini zikr etdik və nəhayət, 1918-də milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması və istiqlalının elanına qədər keçən ədəbi hadisələr üzərində durduq və konuşmamızı burada buraxdıq.

Şimdi konuşmamıza buraxdığımız o nöqtədən başlayacaq və sözü yaşadığımız günlərə götürməyə səy edəcəyiz. Bunu yaparkən Dəmir Pərdə arxasındakı olaylara aid qaynaqlardan haqqıyla istifadə etmək üçün bütün imkanlara, maalesef, malik olmadığımızı nəzərə almanızı da ayrıca rica edəcək, görülcək nöqsanlar üçün öncədən affınızı diləyəcəyim.

Milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulduğu 1917 və 18 sıralarında Azərbaycan xalqı, tarixinin ən həyəcanlı günlərini yaşıyordu; ədəbiyyat bu həyəcana tərcüman oluyor, milli istiqlal günlərinə yaklaşmanın şövq və sevinci içində bulunuyor, yaradıcı böyük ümidi bütün həssaslığı ilə tərənnüm ediyordu. Şimdi, soyuq Sibiryanın uzaq tundralarında, sovet cəlladlarının vəhşi işgəncələrinə dayanamayaraq, vətən mücahidlərinin hissəsinə düşən qismətlə əcəl camını içmiş bulunan şair Əli Yusuf, hadisələrin gəlişimini şu ilhamlı beytlərlə təsvir ediyordu:

Çox dolaşdım əski Şərqin ölü, hissiz yurdunu,
Sübh olmuşdu, fəqət yenə bir oyanıq görmədim.
Anlamazdı kimsə onun o şübhəli dərini,
Ağlamazdı ona kimsə, qəlbi yanıq görmədim.
Dedilər ki, öksüz Şərqin xəzan görmüş bağında,
Yeni başdan qızıl güllər, yasəmənələr açacaq;
Bu qaranlıq gecələrin ıssız, tutqun çağında
Almas yıldız doğacaq da, ufka yaldız saçacaq.
Dedilər ki, Azərbaycan Türklərinin elində.
Əski atəş yeni başdan alovlanmış, coşmuşdur.
Əvət, əvət bir gün Şərqə Kəbə olan bu ölkə

Yenə onu təqdislə ziyarətəqah yapacaq.
Bütün Turan, Oğuz nəslı, hətta bütün Şərq bəlkə,
Yenə onu təqdislə ziyarətəqah yapacaq.
Ey Türk oğlu, səni Tanrı Şərqə hadi göndərdi;
Yatmış yurdu qardaş gibi dirilt, qaldır, uyandır,
Ürəyində sönməyəcək bir həqiqi od yandır!...

Azərbaycanın yeni yazmaya başlayan digər şairləri də böylə nıkcə görüşlər və romantik hisslərlə həyəcanlı idilər. Az zamanda bir çox ədəbi mahfəllər açılıyor və dərgilər yayınlanıyordu. Hüseyin Cavid, Mehmet Hadi, Abdulla Şaiq və başqaları bir çox yeni əsərlər nəşr ediyorlar. Bunlardan Hüseyin Cavidin «Şeyx Sənanı», Mehmet Hadinin «Eşq ilahəsi», Əhməd Cavadın «Qoşma»sı, Cəfər Cabbarlının «Qız qalası» və sairələrini qeyd edə bilirik.

Milli Qurtuluş hərəkətinin, Azərbaycan ruhunun həssas telləri üzərindəki təsir dərəcəsi və nevinı bəliirdən milli şair Əhməd Cavadın, 28 Mayıs İstiqlal günü münasibətiylə hürriyyət pərisinə xitab etdiyi «Nədən yarandı?» parçası son dərəcə lirikdir. Onun bu lirizmiylə biz də aşına olalım:

Sən qüdrətin aşıb, coşan vaxtında,
Mələklərin gülüşündən yarandı!
Sehr dilli bir fırcanın əliylə
Ahuların duruşundan yarandı!
Ay işığı, gözəlliyin, qızlığın,
Çiçəklərlə öpüşündən yarandı!
Sərinlətdin baxışınla könlümü,
Buludların uçuşundan yarandı!
Qaranlıqda boğulurkən ümidim,
Dan yıldızı yürüşündən yarandı!
Masəvadan uçmuş birər kölgənin,
Dan yeriyə görüşündən yarandı;
Gözəllikçin təbiətlə qüdrətin
Yavaşca bir soyuşundan yarandı!
Qələm əldə ilhamımı dinlərkən
Sən qəlbimin vuruşundan yarandı!

Azərbaycanın, həmlələr və həyəcanlar tərənnüm edən coşqun rübabına ən ağır bir dərbə endirildi. Hürriyyətin feyzli havasına doymadan, milli istiqlalın verdiyi bütün nemətlərdən hənzuz faydalanmadan, Azərbaycan ədəbiyyatı yenidən tarixin kəndisinə ayırdığı fəci və həzin qismətinə qatlanmaq zərurətinə düşdü.

Sovet istilasını ədəbiyyatın maneəsiz ilərləməsi üçün əngəllər doğurdu. Milli ruhun yabancısı bulunan kommunist hökuməti şəkildə milli olan ədəbiyyata başda təhəmmül göstərdiyə də, məlum olduğu üzrə, ona beynəlmiləl proletarya muhtəvası verməyə çalışdı.

Fəqət Sovet işğal hökuməti milli Azərbaycan ruhunu çürütmək və burada «proletkult» denilən bir kultür yaratmaq haqqında sərf etdiyi əməklərində müvəffəq olamıyor; bu iş üçün o, gərəkli bulunan ünsürlərə malik bulunmuyordu. Ədəbiyyat əski ustaların əlində idi. Görünüşdə, hasil olan duruma uyaraq, bəzən yeni hökumətin huşunətini, bəzən da diplomatca yumşaqlığını cəlb edən bu yazarlar kəndi çətin və ağır işlərini yürütüyorlardı.

«Molla Nəsrəddin»in əski müdiri Cəlil Məmmədquluzadə «Kamança» adında bir pyes yazıyor. Esefli erməni – müslüman toqquşmaları əsnasında kamançaçı bir erməni, kəndisindən intiqam almaq istəyən bir türkün əlinə keçiyor. Fəqət sənətkar, hər iki millət üçün ortağ bir ahəngin çalınmasıyla düşmənin qəlbini yumuşatıyor və bu surətlə ölümü atlıyor. Pyesi nədənsə o sıralarda oynatmıyorlar.

Eyni yazıcının «Ananın kitabı» adındaki başqa bir əsəri də pək rəğbət görmüyor. Üç oğul türlü məmləkətlərdə oxumuşlardır: İran məktəbinin şagirdi molla olaraq dönmüş, kəndisiylə bərabər əski sxolastik zehniyyətini gətirmişdir; Türkiyə tərbiyəsi alan ö birisi də Azərbaycan şivəsini İstanbul ağzıyla bozmayı bir mərifət sayıyor; üçüncü oğul da Rusiyada təhsil görərək tamamilə başqa bir zövq daşıyor. Ailədə ixtilaf və qovğadır gidiyor. Bu qarışıqlıqdan bıkan ixtiyar baba, oğullarına öyüt verərək, ananın kitabından uzaqlaşmamayı tövsiyə ediyor. Cəmiyyəti kəndi ana kökündən ayırmaq istəyən kommunistlərə, anlaşılan xalqı «Ananın kitabı»na çağırən bu əsər xoş görünməmiş, onun üçün də oynanması uzun zaman ihmal edilmişdir.

Süleyman bəy Axundzadənin «Laçın yuvası» adıyla yazdığı bir pyesi də eyni aqibətə uğramışdır. Macəra Qarabağda cərəyan ediyor. Azərbaycanlı gənc bir kommunist, Qarabağın keçilməz yarıqlarından

birində vaki bir bəy şatosunu zorluyor. Bəyin, inqilabçının nişanlısı bulunan qızı kəndisindən üz çeviriyor. Fəqət inqilabçı uzun bir monoqla qızı inandırmağa çalışıyor; inqilabın gərəkliyini ona isbat etmək istiyor. «Yalnız bu yolladır ki, müslüman məmləkətlər cahən imperyalizminin əlindən qurtulacaqdırlar» diyor.

Anlaşılan, pyesin sosial səbəblə deyil, sadə siyasi taktikə dayanan bu inqilabçılığından qızıl sansör pək də xoşlanmamış. Bu sansörə görə, Azərbaycan kəndi qüvvətləriylə və ictimai - iqtisadi motivlərlə sovetizə edilmişdir; halbuki Qarabağ bəyinin «Laçın yuvası»nı zorlayan Azərbaycanlı kommunist, sadə imperyalizmin Şərqdəki səngərini daha kolay yıxa bilmək üçün zorluyor. İnqilab məqsəd ikən, burada vasitə olaraq göstəriliyor.

«Şeyx Sənan» şairi Hüseyn Cavid Azərbaycanın sovetləşdirilməsindən sonra da bir çox mənzumələr yazıyor. Bunlardan mənsur «Topal Teymur» ilə mənzum «Peyğəmbər» Sovet müdiranını epi məşğul ediyor. Şairin bu iki əsəri oxucular üzərində olduqca dərin təsirlər buraxıyor, öncə oynanmasına müsaidə olunan «Topal Teymur» tamaşaçıları həyəcana gətiriyor. Dövlət tiyatrosu pyesi bir kaç dəfə təkrarlıyor. Ümumi türklüyün tarixi qəhrəman tipi Teymurləngdən əhali fəvqəladə məmnun və coşqun. Məsələyi sonradan çaxan bolşeviklər pyesin göstərilməsini mən ediyorlar. «Sovet əkməyini yediyi halda, tarixi panturanist tiplərini idealizə etmək cəsaratini göstərən» şairə qarşı sovet tənqidçiləri atəş püskürüyorlar. «Topal Teymur» yazarına, uzun zaman hidətlənmiş hökumətin şiddətli cəzalarına qatlanmaq lazım gəliyor. Onu yerindən, payından ediyor, qəzetə sütunlarında çəkiştiriyorlar.

Şairin ikinci əsəri, nisbətən daha kolaylıqla keçiyor. Gərçi «Peyğəmbər» mənzuməsində bolşevik məzhəbindəki marksizm əqidəçiliyi az «küfür» bulamaz.

Bolşevik şərtləri içində sənətkarlarımızın nə gibi şəkillərlə kəndi fikirlərini söyləmək fürsətini bulduqlarını göstərə bilmək üçün bu, son dərəcə gözəl əsərdən bəzi parçalar nəql edəyim:

«Peyğəmbər» Həzrəti Məhəmmədin həyatını təsvir edər. Mənzum dram şəklindəki bu pyes: busət, dəvət, hicrət və zəfər - deyə dörd pərdədən ibarətdir. İlk pərdədə Peyğəmbər Hərra dağına çıxıyor. Burada kəndisinə vəhy gəliyor. Cəzbə halında ikən o, şu həsbi-halda bulunuyor:

Öylə bir əsr içindəyiz ki, cahan,
Zülmü vəhşətlə qavrulub yanıyor.
Yüz çevirmiş də Tanrıdan insan,
Küfrü həqq, cəhli mərifət sanıyor.

Dinləməz kimsə qəlbi, vicdanı.
Məhv edən haqlı, məhv olan haqsız,
Başcıdır xalqa bir yığın canı,
Hər münafiq, şərəfsiz, əxlaqsız!..

Gülüyor, nura daima zülmət.
Gülüyor fəzlə qarşı fiskü-fücur.
Ah, ədalət, hüquq, hürriyyət...
Ayaq altında çiyənəlib gidiyor!...

Peyğəmbərin bu bədbincə söylənmiş həsbi-halindəki qaranlıq tabloyu sovet tənqidçiləri, təbii, kapitalist və burjua aləminə ətf edər-lər. Fəqət oxucu və ya dinləyicilər, haqlı olaraq, burada «kommunist cənnəti» içindəki realitəyi görürlər. Bir taqım cahillərin ayaqları altın-da insanlıq haqları çiyənənlər onlar deyillərmi? «İmansızlıqda həqi-qət» və «bilgisizlikdə mərifət» görənlər, kəndilərinə müsəllət olan bu xamların ta kəndiləri deyilmidir ...

«Zülmü vəhşətlə qavrulub yanan» ölkə biizzət onların öz yurdları ya!...

Yeis və düşüncəyə dalan Peyğəmbərə Cəbrayıl eniyor: Ona altun qapaqlı bir kitab gətiriyor və kəndisini cəsarətləndirərək diyor ki:

Əl verir səndə olsun əzmü səbat,
Bu qaranlıq mühiti git parlat.
Haqqı anlat da olma heç məyus!..

Cəbrayılın bu təlqinlərinə uyan Peyğəmbər dəvətə başlayır:

Ən kiçik zərrə, ən böyük aləm,
Tanrı eşqilə rəqs edib duruyor.
İncə bir rəmzdir o, pək mübhəm,

Hər böyük qəlb o rəmz için vuruyor.
Yüksələn haqqa yaqlaşır ancaq,
Onu duymaz sürüklənən həşərat.
Bir günəşdir o, möhtəşəm, parlaq,
Nuru heç dərk edərmi kor, heyhat!
Nərdə parlarsa haqq, şərəf, vicdan,
İyilik, doğruluq, gözəllik, inan:
Orda var sevgi, orda var iman,
Orda var şübhəsiz, böyük yarıdan!

Daha sonra Altun kitabı, yəni Quranı iqtibas edən Peyğəmbər diyor ki:

Ulu Tanrı, o görünməz yarıdan,
Əmr edər yalnız ədalət, ehsan.
O, fəna işləri, fuhşiyati
Nəhi edər. Varlığının isbatı:
Şu təbiət, şu məhəbbətli fəza...
Onca birdir: ulu, zəngin, füqəra...

«Məhruqlar» məmləkətində, bir məmləkətdə ki, daha kəndisini heç bir şeylə göstərməyən bir gənc, zəngin bir ailəyə mənsub olmuş deyə cəzaya uğruyor, «Allahın zəngin ilə füqərəyə» fərq qoymadığından bəhs etmək nə az bir cəsarət, nə də naqis bir məharət deyildir. Fəqət şairin əsl cəsarətini biz şimdi görəcəyiz.

Peyğəmbər, təbliğatı əsnasında təhqirlərə uğruyor. Dişini qırıyor-lar. Kəndisini alaya qoyuyorlar. Döyülmüş və istehza edilmiş Peyğəmbərin nevmət bir çağında tarix rəmzi denən bir iskelet səhnəyə gəliyor və kəndisinə bir qılınc uzadaraq, söylə xitab ediyor:

İnqilab istiyormusun bana bak,
İşdə kəskin qılınc, kitabı burak.
Parlayıb durmadıqca əldə silah,
Əzilirsən, qanın olur da mübah.
Eyləməz yardım incə hikmətlər,
Quru söz: busələr, məhəbbətlər.

Əvət, ancaq qılıncdadır qüvvət,
Bundadır haqq, şərəf və hürriyyət!

Peyğəmbər qılıncı alaraq, diyor:

«Əvət, ən doğru, ən gözəl ayın:
Əhli-vicdana sevgi, xainə kin!»

Şimdi sadə inandırmaq deyil, icbar etmək silahına da malik olan Peyğəmbər bir əlində «Allahın Kitabı», öbür əlində də çalıklardan bir qılınc aşağıdakı monoloqu söylüyor:

Şu qılınc, bir də şu mənalı kitab,
İşdə kafi sizə... yok başka xitab.
Açar ancaq bu kitab el gözünü,
Siləcəkdir bu qılınc zülm izini.
Haqq, vətən, zövq, səadət, cənnət,
Hər qılınc kölgəsi altında, əvət!...

İşçi sinfinin qılıncıyla yapılan dövrün fikri, şübhəsiz, bolşevik zövqünü oxşar; fəqət yurdsevərlərin «qılınc kölgəsindəki vətən» anlamı xalis kommunistlərin pək də xoşlanacaqları bir şey deyildir. Bilxassə ki, kommunist rejimi və istilasını altında əzilən Azərbaycan vətəninə azərbaycanlı şairin yaratdığı Peyğəmbərin ağzından söylənən vətən şüarının ifadəsi aydındır. Bu, milliyyətçi bir mənadadır.

Vətəni sadə sözdə sevmə yetməz: çünki hərhangi haqq gibi, vətən də ancaq mücadilədə qazanılır. Böyük bir sənətlə yazılan bu qissədən azərbaycanlı oxucunun alacağı hissə iştə budur.

Yurdsevərlik bu əsərin təfərrüatında da bəlihtilmişdir. İştə bir misal. Peyğəmbərə gülən yaramaz sokak çocuqlarının ağızlarına bu beytlər verilmişdir:

Deyir göydə bağçalar var,
Orda çiçəklər nur saçar.
İnsan mələk gibi uçar...
İstəməm, masaldır onlar,

Bən vuruldum yalnız sana,
Vətən!... ah, sevgili ana!
Dün bir quş gördüm yaralı,
Düşmüş yurdundan aralı,
Dişlərdi göysünü çalı,
Söylərdi san həp məalı:
Vəhşi qartal qıydı bana,
Vətən!... ah, sevgili ana!...

Bu söyləyişlərdə Bolşeviklər, muhtəməldir ki, komsomol Allahsızlığı görürlər: halbuki yurdsevər Azərbaycan, şübhəsiz göysü dəlinən yaralı quşun şəxsində muqəddəs atəş məmləkətinin sembolu «Prometei»i görür; bu Promete keçmişdəki iki başlı çarlıq qartalının yerini tutan bolşevizmin «oraq və çəkici» tərəfindən parçalanıb didiliyor.

Hüseyn Cavidin qeyd etdiyimiz bu iki əsərdən başqa, yenə sovet dövründə yazılmış, başqa əsərləri də vardır. Bunlardan əlimizə keçən «Uçurum»la «İblis»dən bir iki parça verəlim. «Uçurum» İstanbulda keçən bir macəranın dastanıdır. Rəssam Cəlal Parisə gidiyor, Anjel adında oynaq bir fransız gözəlinə tutuluyor, İstanbulda buraxdığı gənc kərisi ilə çocuğunu ihmal ediyor; bir qısqanclıq səhnəsi əsnasında kərisinin qucağındakı küçük yavrusu balkondan düşüb ölüyor; sonunda Anjel də kəndisini tərək ediyor; kor-peşman, qərisinə dönüyor, əfv istiyor və bu əfvi bulamadığından, kəndisini uçuruma ataraq həlak oluyor. Əsərin moralist və idealist qəhrəmanı Əkrəm, Parisə getmək üzrə bulunan arkadaşını Cəlala istiqamət vermək diləyiylə şunları söylüyor:

Əvət, bu pək gözəl düşüncə lakin,
Səyahətdən zövq alan bir türk için
Kırım yaylaları, İdil boyları,
Qafqaz dağları, şanlı Türk soyları
Birər sərgidir, seyrinə doyulmaz;
Gənc bir rəssam için dəyərsiz olmaz!

Cəlalin tablolarını seyr edərək, məharət və iqtidarına heyran olan Əkrəm, şayani-diqətdir, Peyğəmbər şairinin qələmlə təsvir etdiyi bir tablunun firça ilə tərsimini özlüyor:

Bən öylə bir rəssam olsaydım əyər,
Hicaz ülkəsinə eylərdim səfər;
Uğraşib dururdum bir xeyli müddət,
Bir çox düşüncədən sonra nəhayət,
Təsvir eylərdim gənclik çağında
Böyük Muhammədi Hərra dağında!...

Eyni motivi biz şairin əsərləri arasında müstəsna yer tutan «İblis»də də buluyoruz. Şu əsərində şair əsasən hüriyyət və insani fikirlərin bir romantiki olaraq meydana çıxıyor. İnsanların lənətlərinə qarşı nəfsini müdafiə edən İblisin ağzıyla, insanlar arasındakı təzadı təsvir və adəm övladının düşkünlüyünü və kəndi cinsinə qarşı canavar kəsildiyini təşhir ediyor. Əsərin İblis adından söylənən son monoloqunu bərabər okuyalım:

İblis!... O böyük ad, nə qədər calibi-heyrət,
Hər ölkədə, hər dildə anılmaqda o şöhrət.
Hər külbədə, kəşanədə, viranədə İblis!
Hər kəbədə, bütخانədə, meyخانədə İblis!
Hər kəs məni dinlər, fəqət eylər yenə nifrət.
Hər kəs bana aciz qul ikən bəslər ədavət.
Lakin bəni təhqir edən, ey əbləhi-miskin!
Olduqca müsəllət sana həp nəfsi-ləimin,
Pəncəmdə dəmadəm əzilib qəhr olacaqsın,
Daim ayaq altında sönüb məhv olacaqsın.
Mənsiz də əmin ol, sizə rəhbərlik edən var:
Qan püskürən, atəş sovuran kinli krallar,
Şahlar, ulu xaqanlar, o çilg'in dərəbəylər,
Min hiylə quran tülkü siyasilər, o hər an
Məzhəb çıxaran, yol ayıran xadimi-ədyan;
Onlar, əvət, onlar sizi çeynətməyə kafi,
Kafi sizi qəhr etməyə, məhv etməyə kafi...
Mən tərək edərim sizləri əlan, nəmə lazım!
Heçdən gələrək, heçliyə olmaqdayım azim.
İblis nədir?...
— Cümlə xəyanətlərə bais!.

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?
— İblis!...

Ən koyu bir inqilabçı ədasıyla yazılan bu əsərində dahi şair kəndisini tərək etməyən ana düşüncəsinə – milliyət və türkçülük fikrinə— özəl bir yer ayırıyor: Turanın qurtulması üçün yalnız qılıncın kafi gəlmədiyini bir qəhrəmanın ağzıyla:

Turana qılıncdan daha kəskin, ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!...-
dir, - deyə ifadə ediyor.

Bu mədəniyyət və ürfan olmazsa, şairin söylətdiyi bir subayının təsəvvürüncə, Türk Ordusu:

İstərsə bütün Hindi də, Əfqanı da sarsın,
İstərsə bütün qarşı çıxan manii yıxsın,
Turanı basıb bağına, Altaylara çıxsın,
Mümkün deyil, əsla olamaz maili-amal,
Etdikcə cəhalət əli bu milləti pamal!

Ədəbi fəaliyyətinin sonlarına doğru Cavid yeni bir əsər nəşrinə dəxi müvəffəq oldu. Bu mənzum trajedinin, adı «Səyavuş»dan görüldüyü gibi, məzmunu «Şahnamə»dən alınmışdır. Böyük İran şairinin bu məzlum qəhrəmanı, onun yaşamış olduğu faciələrlə müvəffəqiyyətsizliklər, təbiidir ki, Azərbaycanın romantik şairi tərəfindən, gərək zamanın iqtizası və gərək səhnə texniyi baxımından, epi işlənmiş və tədil olunmuşdur. Liberal bir aristokrat tipi olan Səyavuşun xarakteristik vəsfləri məzmlara və yoxsullara acımaq və keyfi işlərlə zülm və cəbr yapmağa qarşı nifrət bəsləmək hislərini bəliртən cizgilərlə epi qabardılmışdır.

Cavidin digər əsərləri gibi, «Səyavuş» da, türk şeirinin gözəllik əsrarını bəliртən sənətkar bir ifadə parlaqlığına malikdir. İştə rəqs edən gözəl qadının son dərəcə lətif bir təğənnisi:

Qayğısız baharın ilıq busəsi,
Tellərimə qondu zülmət uçarkən.

Sərxoş bülbülün o bayğın səsi,
Oxşadı ruhumu güllər açarkən.
Yasəmən, nilufər, sünbül, mənəkşə
Mey sundular bana almas jalədən.
Günəş üryan vücudumu əmdikçə,
Bir tülə büründüm sanki lalədən.

Fəqət bu pyesdə biz lirik nəğmələrin yanında gözəl tənzim olunmuş səhnələrin hər gəlişini təqib edən bir çox dərin mənalı fəlsəfi fikirlər dəxi buluyoruz. Bu qədər də deyil; oxucu burada hürriyyət üçün çarpışmağa çağırən coşqun xitablara dəxi rastlıyır. İştə qeyri-məmnun köylü üsyanlarının qorxu bilməz gənc başbuğu Altay; o, kəndi arka-daşlarına aşağıdakı beytlərlə xitab ediyor:

Zülmə qarşı dikbaş və məğrur olun;
Hürriyyət uğrunda pək cəsur olun;
Səadət pərisi gülməz qullara,
Munis olur ancaq dəmir qollara!

İştə bir dəvət ki, onu, sosial və milli əsirliyin müməssili Sovet hökumətinə qarşı dəfələrlə üsyan edən və əsərin yazıldığı sırada bilfiil üsyan halində bulunan şimdiki köylü başçıları dəxi iki əllə imza edərlər.

Bolşevik istilasının ilk dövrlərində Hüseyn Cavidə, nisbətən daha fazla yazmaq və yazdıqlarını oxutmaq və dinlətmək müyəssər oluyor. Halbuki milli cərəyanın digər sözcüsü Cavad Axundzadənin işi bolşevik dövründə qətiyyənlə tutmuyor. Əski bir «Müsavətçi» olmaq hesabıyla onu, həbs ediyorlar. Mətbuat sayfalarında, ədəbiyyat konqrelərində aforoz və təşhir ediyorlar. Əsərlərini basdırmıyor və basılanları da toplatdırıyorlar. Bütün bunlara rəğmən, onun yazdığı parçalar əldən-ələ gəzərək gənc kommunistlərin arasında belə rəvac buluyor. Gənc bolşevik şairlər kəndi yazdıqları şeirlərini Cavadın tənqid və təqdirinə ərz etmək dərəcədə onun təsirinə düşüyorlar. Siyasi olmayan parçaları bəzən fürsət bularaq mətbuat səhifələrində yer buluyor. Bunlardan bir çoxu sembolikdir. Bu sembollar həmən çekist ruhlu münəqqidlərə dəşifrə olunub, şairə hücum üçün bir vəsilə oluyor. Cavad sembolizminin başlıca konusu Azərbaycanı təbiət mənzərələridir.

Məsələ, şair bir gün məmləkətin bərəkət qaynağı olan Kür (Kura) nəhrini təsvir ediyor. Bu təsvir şu beytlə bitiyor:

Əyil Kürüm, əyil keç,
Dövrən sənün deyil, keç!...

Başqa bir gün də «Göygöl»ü təsvir ediyor. Gəncə civarında bir yayla gölüne ithaf olunan bu lirik şeiri dinləyolim:

Dumanlı dağların yaşıl qoynunda,
Bulmuş gözəllikdə kamalı Göygöl!
Yaşıl gərdənbəndi gözəl boynunda,
Əks etmiş dağların camalı, Göygöl!

Yayılmış şöhrətin Şərqə, Şimala;
Şairlər heyrandır səndəki hala;
Dumanlı dağlara gələn suala,
Bir cavab almamış soralı Göygöl!

Bulunmaz dünyada bənzərin bəlkə,
Zəvvarın olmuşdur bir böyük ölkə.
Olaydı könlündə bir yaşıl kölgə,
Düşəydi sinənə yaralı Göygöl!

Sənün gözəlliyin gəlməz ki, saya,
Qoynunda yer vardır yıldıza, aya.
Oldun sən onlara mehriban daya,
Fələk büsətini quralı Göygöl!

Kəsin eysü-nuşu, gələnələr susun,
Dumandan yorğanı, döşəyi yosun,
Bir yorğun pəri var, bir az uyusun;
Uyusun dağların maralı Göygöl!

Dolanır başına göydə buludlar,
Bəzənmiş eşqinlə çiçəklər, otlar;

Öpər yanağından qurbanlar, otlar.
Ayrılıq könlünü qıralı Göygöl...

Bir sözün var mıdır əsən yellərə?
Sifariş etməyə uzaq ellərə?...
Yayılsın şöhrətin bütün dillərə,
Olursa olsun qoy haralı, Göygöl...

Çekist ruhlu sovet tənqidçiləri «Bir sözün var mıdır əsən yellərə, sifariş etməyə uzaq ellərə!» beytində əksi ixtilalçı bir rəmz buluyorlar. Bu surətlə Cavad - onların mühakiməsinə - «İnqilab tərəfindən uzaq ellərə atılmış müsavətçi milliyətçilər»ə işarət etmək istiyormuş. Cavada bir aralıq gürcü şairi Şota Rustavelinin «Qaplan dərisi geymiş pəhləvan» adındakı mənzuməsini mənzum olaraq türkcəyə tərcümə etdirmişlərsə də, sonralar kəndisini tamamilə likidə etmiş, tərcüməsini də meydandan qaldırmışlardır. Nütəkim Hüseyn Cavid də aydınlara qarşı tətbiq olunan ümumi təmizləmə, məxsus təbiriylə «qətlam» yillərində Azərbaycan mühitindən uzaqlaşdırılmış, gedər-gəlməz bir diyara göndərilmişdir. Sibiryanın ücra bir köşəsində, məhrumiyyət və səfalətlər içində əziz yurdunun yolunda qalan gözlərini əbədiyyən qapayan böyük şairin bu «vəhşət dünyasından qəti-əlaqə etdiyini, bu dəfə, faciənin şahidi olan bir azərbaycanlıdan, təqdir edəcəyiniz, acıqlarla xəbər aldım».

Bolşevik dövründən əvvəlki yazıçılardan, sovet idarəsi altında ən çox müvəffəqiyyət Cəfər Cabbarlının hissəsinə düşmüşdür. Radikal düşüncəsi, yetişdiyi sosial sinif, əksəriyyətlə məzlumlar və nəsibsizlərin həyatından aldığı konuların özəlliyi, bolşeviklərin kəndisinə nisbətən yumşaqılıqlarına səbəb olmuşdur. Onlar Cəfəri kəndilərinə «çığırdaş» sayarlar, pyesləri şiddətlə sansör edilərək tədil uğradıqdan sonra olsa da, həm basılmaya, həm də oynanmaya buraxılır. Onun qələmindən məharətlə işlənmiş bir çox əsərlər çıxmışdır. Sovet tənqidçilərinə, mövcud yazıçılar arasında kollektivist düşüncəsi ən çox bənimsənən bir yazar olaraq tələqqi edildiyi halda, pyeslərinə verdiyi ünvanların həmən həpsi - «Vəfalı Səriyyə», «Aydın», «Oqtay» «Sevil», «Od gəlini», «Yaşar» və sairə gibi - fərdi (individual) bir xarakterdədirlər. Milli mühacirət basınında Azərbaycandakı ədəbi cərəyanları yaxından

təqib edən yazarlarımızdan Mirzə Balanın bir təqdirinə görə, individualizm və onunla bərabər liberalizm Cabbarlının bütün əsərlərində mövcuddur. Bu fikri sovet tənqidçilərinin ciddi olanlarında da buluyuru. Son zamanlarda Bakıda nəşr olunan ikicildlik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» də Cabbarlıyı təhlil edərkən, qəhrəmanlarının «fərdiyyətçiliyi və hətta anarxistlikləri» üzərində durmaqdadır. Həqiqətən də «Aydın» teatro salonunu titrədən alqışlar arasında fikrin, səyin, sənətin və bir insanı həqiqi şəxsiyyət yapan bütün dəyərlərin hürriyətini tələb ediyor. O, heç bir millətin başqa bir millət üzərində ağalığ etməsini istəmir. İstiqlal, bu ən böyük bir feyzdir. «Dəf olsun osmanlıların Hicazdakı, ingilislərin Hindistandakı və rusların da Azərbaycandakı ağalılıqları...»

«Oqtay» həyatın hər safhasında və bilxassə kultürlə sənətdə yaşayışın milliləşməsi üçün vuruşuyor. Aktörlərin səhnə arxası yaşayışlarına aid bir oyun oynanıyor. Səhnə içində bir səhnə göstəriliyor. Oyun əsnasında türk qadın rolunu oynayan, fəqət türk olmayan bir aktris nazlanıyor və səhnəyə çıxmaq istəmiyor. Bu anda pyesin qəhrəmanı Oqtay estradaya gəliyor və hiddətli bir əda ilə seyirçilərə bağırıyor: «Bir aktris də verəmiyəcəksənsə, öl!...»

Xitab müdhiş bir təsir yapıyor. Seyrçilər arasından gənc bir türk qızı fırlayaraq, səhnəyə gəliyor və nazlanan aktrisin yerini başarıyla dolduruyor. Olağanüstü bir təsir. Seyrçilərin həyəcanı sözlə təsvir olunamayacaq bir dərəcədə!...

«Od gəlini»ni Cəfər «Çeka» həbsindən çıxdıqdan sonra yazmışdır. O, vaxtiylə gərək məmləkətdə, gərəkse məmləkət xaricində əkslər yapan bir hadisə dolayısıyla, «müsavətçilər» qrupuyla birlikdə həbs edilmişdi. Bu əsərdə atəşpərəst Azərbaycanın müslüman-ərəb istilasına qarşı mücadiləsi sembolizə ediliyor. Yeni sahiblər məmləkətin bütün zənginliklərini çalıb götürüyorlar. Neft dövlətin malı elan olunuyor, Ərəbistana daşınıyor. Azərbaycanlıları İslam dinini qəbul üçün zorluyorlar. Xalq üsyan ediyor. Gənc Elxan sevgilisinin baş örtüsündən yaptığı bir bayraqla meydana atılıyor. Müdhiş bir mücadilədən sonra onu tutuyorlar; əsarətə götürüyorlar və edamına qərar veriyorlar. Əlləri arxasına bağlı olaraq kəndisini dar ağacı altında şəhadət kəliməsini söyləmək üçün zorluyorlar. O isə «bütün dünya desə də, bən deməm: Lailahə illallah!» deyə hayqırıyor.

Tablonun rəmzli olduğu meydandır. Seyrçilərə «ərəb» sözü ilə «islam» kəlimələri yerinə, fikrən «rus» və «kommunizm» sözlərini qoymaq, mənanı aktuallaşdırmağa kafidir.

Cabbarlı sadə yazar deyil, eyni zamanda bir rejissordur. Məşhur musiqi professoru Qliyer onun «Şahsənəm» adındakı mənzum pyesini notaya keçirərək, opera halinə qoymuşdur. «Qız qalası» mənzuməsi gibi, əsərlərindən bir qismi rusca ilə bərabər, Qafqaziya dillərinə də tərcümə edilmişdir. Dramlarından başqa, Cabbarlının şeirləriylə hekayələri də vardır. Cabbarlının dramaturqluğu Azərbaycan dramaturqluğunda mühüm bir mərhələdir. Tənqidçilərindən biri onun özəlliyindən bəhs edərkən əzcümlə şöyle der:

«Cabbarlı, kəndi yaradıcılığında Azərbaycan klassik dramaturqluğunun ən iyi cəhətlərini davam etdirməklə bərabər, dünya dramaturqluğunun da başarılarından faydalandı. İbsen gibi aktual, qəti və cəsarətli, Şiller gibi üsyankar, Şekspir gibi əngin və rəngli, Qorki gibi ülkülü olmağa çalışan, öyrənən, arayan Cabbarlı, Azərbaycan dramaturqluğunda sosial realizmin əsasını qoydu».

Aydın, Oqtay, Elxan gibi qəhrəmanlarda, ətraflarındakı insanlara həyəcanlar verən özəlliklər vardır. Bunlar atəşli sözləriylə, açıq fikirləriylə və cəsarətli hərəkətləriylə insanları sarsaraq arxalarından sürüklüyorlar. Bin bir türlü fəlakət və səfalətə baxmayaraq, cidalə sürüklənən bu insanlar, anlaşılmaz bir qüvvətlə, bu rəhbərlərdən ayrılmıyorlar. Hətta qəhrəmanlar bunları işin əksiliği ilə tanışdırıb kəndilərini təhlükədən uzaqlaşdırmaq istədikləri zaman belə, onlar kəndilərini bəkləyən cəfalara məmnuniyyətlə hazır olduqlarını bildiriyorlar. Cabbarlıda erkək qəhrəmanlar gibi, qadın qəhrəmanlar da birər olğun tiplərdir. Onun əsərlərində Azərbaycan cəmiyyətindəki bütün məsələlər gibi, qadın məsələsi də real bir şəkildə qoyulmuş və həll edilmişdir. Qız qalasıdakı Durna, mətanətli və namuslu bir Azərbaycan qızının şuralaşdırılmış tipidir. Cabbarlının əsərlərindəki qadın surətləri passiv etirazdan başlayaraq, aktiv protestoya və sosial mücadiləyə qədər yüksəliyor. Cabbarlı dramlarının bir özəlliyi də müsbət qəhrəmanlarının qüdrətini bəltirmək üçün qarşılarna çıxan mənfı tipləri olgun bir şəkildə və qüvvətli olaraq təsvir etməkdir, ta ki bu şeytanları yenə bilən qəhrəmanların ilahi qüvvətləri haqqıyla təqdir və təsəvvür oluna bilsin. Ümumi konfersans çərçivəsi içində, maaləsəf, Cabbarlı əsər və tiplərinin təfsilli təhlil və vəsiqələrini verəmiyəcəyiz.

Daha gənc çağında qüvvət və enerjiylə dolu ikən, o, 1934 raddələrində vəfat etdi. Kəndisini dövlət hesabına dəfn etdilər. Azərbaycan komissarları onun tabutu başında növbətdə durdular və bununla, kommunist deyilkən, kəndisini mənimlədiklərini qapamaq istədilər. Kommunist olmadığını göstərən hadisələrdən biri də onun Moskovada toplanan ədiblər konqresində söylədiyi məşhur nutuktur. Bu nutkunda o, «həqiqi sənətkar və yazarın şəninə yakişmayan sosial ismarlama» üsulunun, yəni şairləri hökumət tərəfindən müəyyən konular üzərinə yazı yazdırılmaya məcbur tutmanın əleyhində bulunmuşdur.

Bolşevik istilasından əvvəlki məşhur isimlərlə bərabər, sovet Azərbaycanında yaradıcılıq istiqlalı göstərən yeni bazı yazarlar dəxi görülmüşdür. Böylələrinə biz, həyatı təsvir edən hekayə, nuvel və roman yazarları arasında rastlıyoruz; bunlar əksəriyyətlə rəsmi sovet tənqidçilərinin şiddətli hücumlarına çarpıyorlar. Misal olaraq Sabit Rəhman adında birisi tərəfindən yazılan «Vəfasız» romanı üzərində duralım. «Vəfasız»ın xülasəsi şudur:

Fəqir bir müəzzin ailəsinin qonşuluğuna bir Sovet məmuru köçüyor. Məmurun səkkiz yaşında pioner, yəni kiçik kommunist bir oğlu vardır. Yaramaz pioner qonşulara rahat vermiyor. Müəzzinin bağçasında o, qırmadıq fidan, qoparmadıq budaq buraxmıyor; hər şeyi altüst ediyor. Müəzzin ailəsi yeni qonşusunun əlindən zarda. Müəzzinin qarısı xəstələniyor. Biricik oğlu işsizdir. Kəndisi artıq ixtiyardır, ahıl həyatının son günlərini yaşıyor. Az-çox dəyərlı olan bütün əşyasını satmışdır; müəzzin ailəsi artıq, sözün tam mənasıyla, acdır. Nəhayət, camı də qapanıyor. Yaşayış çıxılmaz bir safhadadır.

Günlərdən bir gün avludan atılan bir daşla müəzzinin pəncərəsinin camı qırılıyor; daş, xəstə yatağındakı qarısının qəlbinə dəyiyor; qadınıcığaz bir daha ayılmamaq üzrə bayılıyor. Bundan son dərəcə müttəəssir olan ixtiyar, oğluna müraciət edərək diyor ki: «Oğlum Saleh, anan acliqdan və pionerin atdığı daşdan öldü. Bir az sonra bən də ölürüm. Nə qədər ələmli olsa da, muhtəməl, sən də ölürsün. Fəqət, oğlum, iki gözüm, kəndi işimiz uğrunda şərəf və namusla öləlim».

Bir az sonra ixtiyar müəzzin çıldırıyor. Yetim qalan Saleh iş aramaya çıxıyor. Fəqət müəzzin oğlu olduğu üçün onu hər yerdən qovuyorlar. Nəhayət o, qonşuluqdakı kommunist Sultanla tanışıyor. Sultan hər xüsusda kəndinə müti olmaq şərtiylə ona, müdiri bulunduğu dairə-

də bir iş veriyor. Burada Salih məmurlardan İncə adında gənc bir qızla tanışıyor. Sultanın eşqini rədd etmiş bulunan İncənin müqtədir müdir tərəfindən təqib edildiyini öyrənən Saleh bu xüsusda qıza xəbər veriyor; bu «ihanətindən» xəbər tutan Sultan, Salehi kəndi himayəsindən məhrum ediyor; o, xidmətdən çıxarılıyor və müəzzin oğlu olduğu üçün komsomolluqdan (yəni gənc kommunistlər təşkilatından) tard olunuyor. Saleh təkrar sokak ortasındadır.

Göy altında kəndisinə yer olmadığını düşündüyü ümitsiz bir çağında Saleh kəndi kəndinə söyləyir: «Yeni rejim anamı öldürdü, atamı çıldırttı, bəni də hər haqdan məhrum pərya halinə qoydu. Nə yapmalı... Bütün haqlardan məhrum edilmiş səfil məhrumların intiqamını almalı!...». Qərarını veriyor və kommunist Sultanın canına qıyıyor.

Görürsünüz ki, bu hekayədə sovet həyatı olduqca real bir şəkildə anlatılıyor. Təqib olunan insanın faciəsi təsvir olunuyor və təzyiqlərə qarşı mücadilə edən qəhrəman tipi veriliyor. Göstərdiyi bu cəsarətli realizmi üçün sovet tənqidinin yazar üzərinə yapacağı müdhiş hücumu təxmin etmək zor deyildir. Bu tənqid ona «tərsinə realist» adını takıyor və kəndisini sinif düşməni ufaq burjua zehniyyətinin əsiri» deyər tələkki ediyor. Bakıda yayınlanan «Bakinski raboçi» qəzetəsinin ədəbiyyat tənqidçisinə görə (numara 125, yıl 1934) yazar «ələlədə şərtlərlə görünəklərin ağına düşmüş, inqilabçılığa məxsus ihatadan məhrum bir zavallıdır»; bu tənqidçi «Sovet rejiminin ədalətsizliyindən, anasını öldürdüyündən, babasını çıldırttığından və kəndisini də dilənçi halına qoyduğundan» bəhs edən Salehə qarşı hiddət və kinlə doludur.

Sabit Rəhmanın öncə sovet təqdirini alıb hökumət mətbəəsi tərəfindən yayınlanan bu romanı gibi H.Axundlının «Kələfin ucu» adındakı romanı da öncə eyni sürətdə təqdir olunub dövlət tərəfindən yayınlanaraq, təqdir nişanı ilə mükafatlandırılmış ikən, sonradan «əksi inqilabçı və musavatçı» ruhuyla zəhərlənmiş idələrlə bulaşmış bir əsər olaraq meydana qaldırıldı, yazarları da təkdir uğradılar. «Kələfin ucu»nda təsvir olunan qəhrəman, bir köy çocuğu ikən, Bakıya gəlmiş və burada inqilabçı proleterya mühitində «koyu bir kommunist» olmaq əvəzinə «milliyyətçilik ruhuyla» aşılanmışdır. Bu aşığı öncə sezməmiş bulunan sovet çəkistləri sonra ayılmışlar, əsəri də, müəssiri də meydana qaldırılmışlardır.

1937 raddələrində bütün Sovetlərdə olduğu gibi, Azərbaycanda da şiddətli təmizləmələr oldu. Qətliam dövrü denilən bu yıllarda Azərbaycandakı kultür qüvvətləri əsaslı surətdə təsviyə olundu. Azərbaycanın sovetləşdirilməsində önəmli rolları olan yerli kommunistlərin belə boğazlandığı bu qanlı yılda Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad gibi milli şairlərin vücudlarına şübhəsiz təhəmmül ediləməzdi. Kəndilərini və kəndilərinə bənzəyənləri meydana qaldırdılar və sadə şahıslarını qaldırmaq qalmaq, təmsil etdikləri ədəbi cərəyana da yeni bir istiqamət vermək istədilər. Türklük və türkçülük ideolojisi qoxan duyğu və düşüncələr gibi, türk terminolojisi də mən edildi. İdeolojidəki kommunizm gibi, terminolojide də sovetizm hakim olacaqdı; bu, terimlərin islami və Avropai sistemdən rusca sistemə keçirilməsi və azəriçədə bulunmayan sözlərin yerinə ərəbcədən, farscadan və hətta hərhangi azəri olmayan bir türkcədən alınan sözlər deyil, ancaq rusca kəlimələrin qoyulması deməkdi. Böyük bir «Sovet milləti» yaratılıyordu. Çoxdilli sovet elləri bu «millətin» yüksək mənfəətlərinə xidmət edəcək, kiçik millətlər böyük rus milləti ilə birləşmək yolunda yürüyəcəklərdir. Hakim ruh bu idi. 1939-da türk ellərinə tətbiq olunan bu kultür siyasətinin qalibi da bulundu. Ərəb hərfləri sistemindən vaxtiylə latın hərfləri sistemə keçirilmiş bulunan türk yazıları kirillitsə denilən rus hərfləri sistemə duruldu. Bu gündən etibarən, ideoloji də sözdə sovet ideali denilən «böyük rus milləti ilə birləşmək» əsasında yürütülüyor.

Bu dövrdən başlayaraq, azəri və ya Azərbaycan türkcəsi yox, Azərbaycan dili, milləti və ədəbiyyatı vardır. Milliyyət və din camiası ilə vücuda gələn kultür mühiti yox, yalnız kommunist ideolojisi və sovet patriotizmi vardır. Məhəlli və milli dəyərlər yalnız bu «müştərək və böyük vətənin» mənfəətlərinə uyduqları nisbətdə sayılır və sevilirlər; əks təqdirdə əzilir və öldürülürlər.

Azərbaycan ədəbiyyatı şimdi bu şərtlər altında yaşamaq zorundadır. Bu zorluklar və zorlamalar nəticəsində ayaqda dura bilmək istəyən bir yazar, ədib və şair, deyil ki tarixcə bağlı olduğu islam və türk ideallerindən yüz çevirəcək, mədəni dünya ölçülərinə xor baxacaq və hətta 1939-dan əvvəlki sənələrdə yazılan sovet Azərbaycan ədəbiyyatının əsərlərini dəxi rədd və inkar edəcəkdir. Nitəkim əsl sovet döv-

ründə yetişən və bir kommunist ədib və şairi olaraq şöhrət qazanan adamlar belə əvvəlki yazılarını bizzat rədd etmişlər. «Böyük» Stalinin iltifatını qazanmaq və göyüslərinə Lenin nişanını taxmaqla karyerə yapma bilmək üçün Səməd Vurğun gibi, əski şeirlərinin öldüyünü bizzat elan etmişlərdir.

Buna rəğmən, potensial azəri kultür qüvvələrinin fəaliyyətdən qalmadıqlarına şahid oluruq. Sovet patriotizminin kadrosu içində belə Azərbaycan özəlliklərinin potensialı kəndi təsirini göstərməkdə və varlığını isbat üçün çalışmaqdadır. Son yıllarda bir çox tərcümə ədəbiyyatı meydana gəlmişdir. Doğu və Batı klassiklərindən bir çoxu azəricəyə çevrilmişdir. Bunlar arasında Nizaminin bütün əsərləri, rus şairi Puşkinin «Yevgeni Onegin», gürcü şairi Şota Rustavelinin «Qaplan dərisi geymiş pəhləvan» mənsuməsi, mənsum olaraq, türkcəyə tərcümə edilmişlərdir. Tərcümə əsərlərdən başqa orijinal əsərlər də yazılmış; bunlar arasında yuxarıda bəhs etdiyimiz Səməd Vurğun Stalini idealizə edən dalkavukça əsərlər yanında bir də «Vaqif» adında mənsum bir dram yazmışdır. «Vaqif» XVIII yüzylın məşhur azəri şairi Molla Pənah Vaqifin həyat və əsərlərindən mühləm olaraq yazılmışdır. Ümumi Sovet patriotizmini tərvic edən son rus əsərlərinin örnəyiylə Azərbaycan patriotizmini tərvic edən bu pyes, çağdaş Azərbaycan səhnəsinin ən başarılı bir əsəri sayılır. Səmədin dili, şairlik qüdrəti və patriotizmi nasıl anladığı haqqında bir fikir verə bilmək üçün onun bu mənsuməsindən bəzi beytləri bərabər gözdən keçirəlim:

Şair Vaqif, məlum olduğu üzrə, Ağa Məhəmməd Şah Qacar ilə hərə edən Qarabağ xanının vəziri idi. Pyesə görə, Qarabağ xanı yenilmiş, Məhəmməd şahın keyf məclisi qurulmuşdur. Vaqif yakalanmış, kəndisini hüzura götürürlər. Şair içəri girərkən Qacara baş əymiyor.

Qacar - Aha.. baş əyməyir hüzurumda bu!

Şeyx - Yoxdur vicdanında qanun qorxusu.

Qacar (Vaqifə) - Şair, hökmdarın hüzurundasən!

Vaqif - Bunu sizsiz belə düşünürəm mən.

Qacar - Bəs baş əymədiniz?

Vaqif - Əymədim, bəli!

Əyilməz vicdanın böyük heykəli...

Qacar - Qılınclar toqquşub iş görən zaman,

Neylər dediyiniz quru bir vicdan?

Vaqif - Vicdan dedikləri bir həqiqətdir-
Beşiyi, məzarı əbədiyyətdir...

Qacar - Bəs zindan necədir, qaranlıq zindan?

Vaqif - Soyuq məzara da zinətdir insan!

Qacar - Aha...sınayırdım idrakınızı

Doğrudan bir şair görürəm sizi,

Xoşbəxt xəlq eyləmiş sizi Yaradan!

Vaqif - Dünyada qalacaq yalnız Yaradan!

Qacar - Çox gözəl, çox gözəl, inanın ki, mən,
Sizin ruhunuzu sevdim ürəkdən.

Göylərə baş çəkən bu gözəl saray.

Göylərin büsatı o ulduz, o ay,

Sizə tapşırılsın bu gündən gərək,

Ancaq bir şərtim var..

Vaqif - Buyurun görək!

Qacar - Gərək fars dilində yazsın sənətkar.

Vaqif - Farsın Xəyyamı var, Firdovsisi var;

Nə çoxdur onlarda böyük sənətkar.

Bizim bu dağların* oğluyam mən də,

Az-az uydururam yeri gələndə.

Qacar - Yaxşı, gəl, əl götür bu inadından

Bu qədər naşükür olmasın insan.

Vaqif - Aldada bilməmiş dünyanın varı

Bir məslək eşqilə yaşayanları!

Mən ellər bağında azad bir quşam,

Mənsəbə, şöhrətə satılmamışam!

Vəzir - Ayağı çarıqlı kiçik bir ölkə

Böyük Firdovsilər yaratdı bəlkə?!

Vaqif - Dayan!!!... Bu bağçanın hər bir budağı,

Neçə çiçək, neçə güllər bitirmiş.

Sizin güldüyünüz çoban torpağı,

Nizamilər, Füzulilər yetirmiş!!!

* Bəzi mənbələrdə bu misranın «Azəri yurdunun oğluyam mən də», «Bizim bu ellərin oğluyam mən də» variantlarına da təsadüf edilir. – Red.

Son yılların məhsulu bir mənzumə üzərində də dura biliriz. 700 misra bulan bu mənzumə barmaq üsulu ilə yazılmış bir dastandır. Klassik dastanlar üslubunda, Dədə Qorqud masallarının rəng və ahəngiylə yazılan və Azərbaycan şivəsi ilə ədəbi zövqünün özəllik və ün-sürlərini daşıyaraq, gələnkli həyat tabloları canlandıran bu dastan:

Şah İsmayıl dövründən,
Təbrizin Qəmərindən
Sizə bir nağılım var;
Qulaq asın, a dostlar!

deyə başlar.

Cəfər Xəndan imzasını daşıyan bu dastanın muhtəvası, qısaca, budur:

Şah İsmayılın düyünü var. Bu münasibətlə, Təbrizdə, dünyanın hər tərəfindən gəlmiş müməssillər vardır. Hindistan prensi də bunların arasındadır. Bütün şəhər, şahənə düyün münasibətiylə əyləniyor. Meydanda gənc oğlanlarla qızlar cıdırı çıxıyolar. Cıdırın diqqəti çəkən ən parlaq yıldızı gənc və gözəl bir qızıdır. Dastanın ifadəsiylə:

Onun adı Qəmərmiş,
Günəşdən nur əmərmiş.
Aya baxma deyərmiş,
Günə çıxma deyərmiş...

Hindistan prensi bu «ləkəsiz Azərbaycan ayına» vuruluyor. «Ləkəsiz ay» təbiri şairindir:

Qəməriylə öyünür,
Göydəki kəhkəşanlar.
Təbriz diyor: mənim də
Yerdə bir Qəmərim var.
Əgər ləkəlidirsə
Göydə ayın yanağı;
Ləkəsiz ay doğurmuş
Azərbaycan torpağı!

Qəmərlə prens nişanlanıyolar və bərabər Hindistana gidiyolar. Təbrizin Qəmərlə vidalaşması çox canlıdır:

Qəmər ayrılan zaman
Ona Təbriz uzaqdan:
Getmə, getmə deyirdi;
Dəvə zıncıraqları
Həzin-həzin çalırdı;
«Göy Məscid»dən göylərə
Zil əzan ucalırdı.
Qəlbində Azərbaycan
Qəmər getdi uzağa;
Kim bilir dönəcək mi
Bir də doğma torpağa!?...

Hindistanda Qəmərin həyatı naz və nemət içində keçiyor. Şahənə həyat yaşıyor, fəqət ruhu iztirabdadır. Vətən ağırlığı kəndinə huzur və rahat vermiyor:

Başqa bir aləm varmış
Vətən adlı sevgidə.
Unutdurur hər şeyi
Qürbət eldə bu sevgi;
Canlanır hər çiçəkdə,
Hər bir güldə bu sevgi.
Vətən eşqi əzizdir,
O hər şeydən ucadır;
Onun şanlı tarixi
Tarixlərdən qocadır!

Gözləri daima vətən yolunda qalan, qəlbi həsrətlə yanan Qəmər, Hindistandakı sarayının pəncərəsindən baxarkən, o tərəflərdən gələn bir karvanın keçdiyini görür; həmən adam göndərir, sarbandan xəbər öyrənməsini istər. Gətirilən xəbər qorxuncdur. Azərbaycanı düşmən orduları tutmuşdur. Təbriz sokakları birər səngərə çevrilmişdir. Yurdun gəncləri arslanlar gibi çarpışıyor. Evlər, obalar atəşlər içindədir.

Qəmər nə yapsın. Qanadı olsaydı, həmən oraya uçardı. Dərdini kimo açsın, hər şeyi var amma, hürryyəti yoxdur. O, getdikcə kədərlənir. Çıldıracağı gəlir. Yeis və ümitsizlik içində:

Nə vaxt qurtulacaqdır
Bu əzablar, ilahi?!...
Nədir sənə küsməyən
Bir ürəyin günahı?!
Məgər sənin vətənin
Yurdun, yuvan yoxmudur?!...

deyə, Allaha, sitəmli bir dillə, xitab ediyor. Vətən sözü, Qəmərini dilindən düşmüyor. Fikri də, zikri də vətəndir. Bir gün, röyasında, kəndini Azərbaycanda buluyor :

Təsəllidir yuxu da;
Gördü Qəmər yuxuda:
Azərbaycana gəlmiş.
Elə bildi təzədən
Doğub cahanə gəlmiş.
Qəmər nəğmə oxuyor.
Oxuduğu söz budur:
«Gülüm, Vətən yaxşıdır,
Köynək, kətan yaxşıdır;
Qürbət cənnət olsa da,
Yenə vətən yaxşıdır».
Qəmər görür rəyada,
Arzusuna çatıbdır:
Sevgilisi tutubdur
Onu cıdır düzündə;
Sevinç gülür gözündə.
Qucaqlayır yarını,
Ömrünün baharını
O tapşırır oğlana;
Onu Azərbaycana.
Vətən deyir qalirlar
Burda məskən salirlar!

Fəqət, Qəmər sərsəm bir diksinti ilə uyanıyor; bütün bunların bir rəya olduğunu görüyor və qəhrindən boğazı düyümlənir:

Əl atır qələmdana
«Apar Azərbaycana»
Sözlərini yazır o.
Sonra dərin bir yuxu
Alır onu qoynuna,
Ölüm hökm edir ona».
«Yüz məşvərət etdilər
Saraydakı həkimlər,
Fəqət, verən olmadı
O mərəzdən bir xəbər.
Nəçin Qəmər gülmədi?
Saray əhli bilmədi:
—Bülbül çəmənə olmaz,
İnsan vətənsiz olmaz!...

Sovet idarəsi altında, hər türlü məhrumiyyətlərə, maneələr və cəlladca alınan tədbirlərə rəğmən, milli hiss ilə yurdsevərlik şüurunun nə gibi həmlələr göstərdiyini və nə şəkildə gəlişdiyini haqqıyla izah edə bilmək üçün müstəqil bir konferans istər; şimdilik 1933-də (əslində 1943 – N.C.) Bakıda intişar edən «Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi» cildinə yazılmış mukaddemədən bir kaç sətir aşağıya nəql etməklə iktifa edəlim:

«Vətən və xalqa dərin sevgi və hörmət bizim ədəbiyyatın nəcib xüsusiyyətlərindən biridir. Xalqını göz bəbəyi kimi sevən, ondan ayrılmağı özünə ölüm hesab edən böyük demokrat Həsən bəy Zərdabi yazmışdır: «Bir gün gimnaziyanın direktoru mənə məlum eylədi ki, sərdarın hökmünə görə, gərək mən Yekaterinodar şəhrinin gimnaziyasına müəllim gedəm, ona görə mən ərizə verib qulluqdan çıxdım. Çünki mən Bakıdan çıxıb müsəlman işlərindən kənar olmağı özüm üçün ölüm hesab edirdim».

Sovet sansürünün müsaidəsi daxilində Azərbaycan yurdsevərliyindən ancaq bu qədər bəhs edilə bilir. Bundan fazlası hələ qızıl rus istilasına qarşı təvcih olunan həqiqi yurdsevərliyə qətiyyətlə meydan

verilməz. Qüvvətini məmləkətin tarixi və milli gələnlərindən alan bu cərəyanın təəssürlərini bizə sovet əsirliyinin tam tablosunu yaradan gizli şeirlər veriyorlar. İştə təqiblərə uğrayaraq, faciələrlə dolu həyatından bıkmış, neçin doğduğunu kəndi kəndinə soran bir şair:

Mən artıq nə yazım yurduma dair,
Düşmən zəhər saçır, dostlar gizlədir.
Bilməm öz yurdunu sevən bir şair
Nə üçün bir cani kimi izlədir?

Gizli yol kəsmədim, qaçaq olmadım,
Sakit bir həyatı pozmadım mən ki.
Heç kimə qanlı bir bıçaq olmadım,
Heç bir qətlə fərman yazmadım mən ki...

Bəs neçin qəribəm bu doğma eldə,
Məhbəsmi dörd yanım, mən ki boğuldum...
Məlun bir zamanda, məhkum bir eldə
Allahım, mən neçin şair doğuldum?..

Şairi boğan bu havasızlıq daha böyük bir təsirlə qadın şairin rıq-qətli qəlbini tırmalıyor. Onun duyduğu əzabı biz «Hicran» ünvanını daşıyan parçada buluyoruz :

Bir solğun çiçəyəm, bir sarı yarpaq,
Candan şikayətkar, canandan iraq.
Çıxdım ki, yollardan alayım soraq,
Xəbər verən yoxdur, sorma dedilər!

Ayrılınca hilal qaşlı yarımdan,
Mən yaslara batdım, geymədim əlvən.
Düşünüb o yıldız gözləri hər an,
Ağlarkən, özünü yorma dedilər!

Bənım göylərimdən günəş çəkildi,
Parlaq həyatıma zülmət töküldü;

Vərəmli qəlbimə oxlar dikildi,
Qoy axsın qanları, sarma dedilər!

Günəşim bir daha doğmayacaqmı?
Vəhşi qaranlığı boğmayacaqmı?
Kölgələri şafəq qovmayacaqmı?
Sordum, ümidini qırma dedilər!

Milli Azərbaycan kəndi bağrından fədakar mücahidlər yetişdiriyor. Qəhrəmanca ölməyi şərfətsiz yaşamaqdan yüksək tutan bunlar erkəkçə savaşıyor və çalınmış hürriyyət ilə istiqlalın geri alınması uğrunda sovet zindanlarıyla uzaq Şimalın buzlu kıyılarını saysız qurbanlarla dolduruyorlar. Bu yigitlər arasında şairanə həyəcanlar daşıyan talant sahibi gənclər az deyildir. Bu məhbus şairlər haqqında vaxtiylə Bakıdan alınaraq mühacirət basınında yayınlanmış bir məktubda təfəsilat verilmişdi. Milli düşməne qarşı kin və mücadilə ruhu ilə qabarıq bulunan bu canlı parçalar arasında diqqətə dəyər bir şeirləşmə vardı. Məhbuslardan biri edamlar və işgəncələrə tutulan məhbusların qorxunc durumlarını «Yazma!» ünvanını verdiyi bir şeirdə söylə təsvir ediyor:

Görüyorum, qanlı qaranlıqların,
Zülmə baş əydirən alçaqlıqların,
Ölümdən yaptığı qorxunç bir varlıq,
Əlləri qazmada dərin məzarlıq.
Hayqırmaq istədim: «məzarçı, qazma,
Qazma, yaşıyorum, ölməmişəm, mən!
Qəlbim, qanım sıcaqdır səninkindən
Ümidim böyükdür, gömülməz, qazma!
Küçükdür mənimçin aldığı ölçün,
Bu məzarı kəndi boyuna biçdin!
Nafilə yorulma.. göy yerə sığmaz!»
Ancaq...
Susdurur səsi qaranlıqların
Qan köpürən öksürüklü nəfəsi...
Çınladır afağı bir bayquş səsi,
Acı çığlığa bağırır: «Yazma!»

Məhbus şairin eyni zindənda çilə dolduran arkadaşını kəndisinə «Yaz!» deyər söylər xitab ediyör :

Üfüqdə duyulan bayquşun səsi
Qulaqlar çinlätar, ruhlar xırpalar;
Qaranlığın qan donduran nəfəsi
Bəzən bizi belə qorxuya salar.
Əvət, söylədiyün alçaq qatillər,
Hər yerə soxulur, hər yeri gəzər;
Yıxar, yaxar, boğar, yıxdırar, əzər!
Bəlkə hər şey yapar, fəqət o şeytan
Bir cənnət var, orada bir şey yapamaz,
O cənnət ideal, bəkçisi iman,
İman olan yerdə şeytan yaşamaz!

Millətinin parlaq gələcəyinə böyük ümidlər bağlayaraq hürriyyətə susamış, mücadilə həyəcanının yüksək həmlələrini daşıyan bu igidlərin həqiqi qəhrəmanlıqlarıyla bizi haqqıyla danışdırən şeir bolşevik sansöründən azadə olaraq mühacirətdə yayınlanan azəri ədəbiyyatıdır. Bu ədəbiyyatda,

İstiqlal, o yaşayan millətin qəlbində can,
İstiqlal, o səadət, həyat, zəfər, şərəf, şan.
İstiqlal, o sönməyən müəbbət bir məşalə,
Könüllərdə tutuşur, gözlərdə sönsə belə!

deyən Gültəkin taxma adını daşıyan atəşli şairin yazıları özəl bir yer tutar. Gültəkinin şeirlərində biz həqiqi milli inqilab həmləsinin nəşidələrini buluruq. Davanın həqqaniyyətinə və uğrundakı mücadilənin üstün gələcəyinə bağlanan ümid, Gültəkində adətə dini bir mahiyyət alıyör. Gültəkin şeirlərinin təfsilli incələnməsi bizi çox məşğul edər; vaxtımız və konferansımızın çərçivəsi buna müsaid deyildir. Bir kaç misalla yetikləniyörüz; düşünüyörüz ki, bu bir kaç misalla dəxi Gültəkinin yaradıcılığı haqqında bir fikir edinə bilinir.

İştə milli istiqlal ilə milli bayrağa xitab etdiyi bir şeir:

Hür dedim kəndimə, zəncir qıraraq,
Get də kəməndini cəhənnəmdə yak!
Yurdumun müəbbəd nigahbanıdır
Asırlar altından yüksələn bayraq!

Bayrağımız öləməz, ölürsə əgər.
Torpağın altına keçər ölkələr!...
Azəri qaniyla yıkandıın yetər.
Yaptığın Neronun zulmündən betər...

Bir zəhir sunsa da, əməl doğurdu
Türklüyün qəlbinə vurduğün nəştər.

Qaldıqca rusalarda diyarım mənim,
İntiqam olacaq şüarım mənim!

Azəri oğluyam, adımda şan var,
Damarımda zülmə hayqıran qan var;
Məni öksüz sanıb kükrəmə düşmən,
Bax, arxamda haqqı sevən cahan var.

Paçavra bayrağın əlbət solacaq,
Azərbaycan yenə mənim olacaq!

Qurtuluş, ey nazlı, sevimli pəri.
Könüldən vurğundur sana Azəri.
Dişimlə qırarım, bir gün gəlir də
Bağrına saplanan qanlı xəncəri.

Yaşa, ey həsrətlə doğan istiqlal!
Yaşa, ey türk, yaşa, ey gözəl hilal!

Gültəkinin yanında milli mühacirət şərtləri içində bəlirən və yurdsevərlik idələrini tərənnüm edən başqa şairlər də vardır. Bunlardan Sənan və Yaycılı Kərimi zikr edə bilirik. İştə Sənandan «İstiqlal şəhidlərinə» xitab edən bir parça:

Məsnədində nə daş, nə məzarın var;
 Qara torpaqlardır qanlı kəfənin...
 Həsrətlə can verdin, ah və zarın var,
 Uyu ağuşunda yanıq vətənin...
 Analar! dindirin hər göz yaşını;
 Tikməyin onlara məzar daşını...
 Onlar yüksəlmişlər başqa aləmə
 «Ölürüz, yaşasın istiqlal!...»,- deyə.
 Qalxın ey mələklər; bir ləhzə susun.
 Süsləyin əflakı, salama durun.
 İstiqbal ediniz canfədaları,
 Qanlı başlarıyla şühədaları...
 Siz ey gözəl yurdun qoynunda yatan
 Şühəda! Yolunuz sevgi izləri...
 Hərərətli eşqin zəhrini dadan
 Nəsil unutmayacaq əlbət sizləri!

Yaycılı Kərim Anadolu istiqlal hərbi əsnasında Şərq Komandanlığı tərəfindən himayə olunan azərbaycanlı yetim çocuqlar arasından yetişmiş gənc bir şairdir. Ta çocuqkən yaşadığı faciələrlə duyduğu iztirab bu içli şairi həsrət və iztirab hissləriylə canlandırmışdır. Bunu biz onun Araz nəhrinə xitab etdiyi bir şeirdə buluyoruz:

Suyundan son ayrılıq damlasını içərkən,
 Tutuşmuş bir od gibi bağrımı yaxdın, Araz;
 Birər damla qan idi gözlərimdə birikən,
 Çox acı hatırayla könlümə axdın, Araz!
 Bir zamanlar nə coşqun, nə qədər şən axardın,
 Köpürən sularınla dağı, daşı yarardın.
 Söylə: büllur suların nədən böylə bulandı?...
 Sənki günəşdən parlaq, aydan bərraqdın, Araz!

Çoxdandır ayrılmışız ana - baba yurdundan,
 Fələk cananı almış aşıqlərin qoynundan.
 Söylə, yoxmu bir xəbər o dərddli anamızdan?...
 Sən də mi könlümüzü sonsuz buraxdın, Araz!...

Ədəbiyyat bir millətin ruhunu əks etdirən ən gözəl aynadır, derlər. Bu tərif baxımından yuxarıdan bəri iqtibas etdiyimiz materyallar bizə kommunizm ölkəsində, qızıl istilanın milli hissi öldürdüyünə aid bəslənən bəzi bədbin hökmlərin mübaliğəli olduğunu göstərir.

Həyat meydanına feveranlı günlərdə atılan və sovet istilasından qacaraq şimdiki halda mühacirətdə bulunan şair Almas İldırım, vətənə bağlılıq hissini «Qürbətdə» ünvanındakı parçasında coşqun bir ifadə ilə anlatmaqdadır:

Mən torpağı atəşlə yoğrulan bir diyarın,
 Doğdum yad çizmələrlə çiyənən yaxasında.
 Ömrümü yutub keçən hər qışın, hər baharın
 İçində mən ağlaram yalnız onun yasında.

Basdığı hər torpağın qoy cənnət olsun yeri,
 Mən onu bir an üçün çiyəyib keçəcəyəm.
 Varsın da buz bağlasın hər bir çeşmənin gözü,
 Mən yenə o içdiyim ağuyu içəcəyəm...

Varsın hər çiçək mənə versin baharı müjdə,
 Könlümdəki dağların getməz başımdan qışı...
 Mən edəməm aşkıma yad bir məbəddə səcdə,
 Burax, getdiyim yolun tufanlar olsun eşi!...

Mən qürbətdə ölürsəm, qəlbinə soxma çilə,
 Söylə dostlar gömməsin nəşimi torpaqlara...
 Yaxaraq vücudumu kül edib verin yelə,
 Bəlkə bir zərrə alsın rüzgar bizim dağlara!.

Yox, mən ölmək istəməm, görmədən doğma yurdu,
 Mən orda ağlamışam, mən orda güləcəyəm.
 Söylə, qoy sevinməsin Kremlin vəhşi qurdu,
 Mən tufanla doğmuşam, tufanla öləcəyəm!...

Bu ruhda və bu imanda nə qədər gənc qüvvətlər türlü sovet zindanlarında məhv olurlar. Zülm görmüş bu azəri qardaşlarına ithaf

etdiyi gözəl bir şeirinə, şair Gültəkin «Buzlu cəhənnəm» başlığını vermişdir. Bu, dinlənəcək bir şah əsərdir :

Sibirya, ey soyuq və qorxunc dəniz,
Şimalin göysündə uyuma səssiz.
Qalx bir müsafirin gəldi, diqqət et:
Sana hədiyyələr gətirdi — vəhşət...

Əlinin buzunu aşkla ərit,
Çıx, acıyan qəlblə qucağımı aç.
Hədiyyən: bir dəmət sararmış yigid,
Həpsi bitkin, həpsi xəstə, həpsi ac!...

Sən ey bu gün yalnız qatilin deyil,
Haqq deyən başın da qəbri olan yer;
Bu solğun dəmətin önündə əyil,
Ona ölüm vermə, həyat və ruh ver!

Düşün ki, həpsini düşmənlər soldurmuş...
Hicran qəlblərinə bir damğa vurmuş...
Onları yollamış bədbəxt bir diyar:
Qəlblərində kədər, gözlərində nəm.
Onları incitmə, yetimdir onlar.
Ey soyuqla yaxan buzlu cəhənnəm!
Söylə tapdığın mabudun qısa :
Qucağında çıplaq uyuyanlar var.
Acısın məhv olan bu yaşayışa,
Dinsin qasırgılar, hət firtınalar...
Soyuğun altında bir yumaq gibi.
Gömlüdüyü qara,
Rüzgarların ilıq bir bucaq gibi,
Açılsın onlara.

Of... bu boğucu qaranlıq
Nərdən endi gözəl yerə?!
Tıkandı hər nəfəs artıq,

Sanki boğuluyor kürə...
Bulanıq bir yerin kirlə yakası
Yerdə sürünüyor, işte: tundura...
Sibirya, Sibirya... əvət Sibirya;
Təbiətin o bir zalım cəkəsi...

Nənə!

Genə

Nələr düşündün ki, doldu gözlərin?
Rahatsızımı yoxsa sən də yerin?
Yoxsa oğlunumu sən xatırladın?
Yox... onu düşünmə, şimdi övladın
Buzlu üfüqlərin qucağındadır;
O, ən əməlpərvər bir çağındadır;
Əmdikə soyuğu, «daha ver» diyor;
Qəlbindəki alov, bak, nələr diyor:
Sil göz yaşlarını, dur, bəklə onu
Hər donduran qışın bahardır sonu!...

Və siz ey ölümün qorxunc yolunda
Dəmir addımlarla yürüyən gənclər!
Siz ey bir taleyin gizli qolunda
Yürürkən baxtı da sürüyən gənclər!
Uzatınız bana siz əlinizi,
Təbrik edəyim bən igidlər sizi!
Baş əymədiniz siz haqq yeyənlərə,
Dediniz yaşamaz azəri haqsız,
Sizi kəsmək üçün enən xəncərə
«Hürriyyət istəriz» deyər yazdınız!
Səlamət yoludur getdiyiniz yol,
Günəşlər doğacaq izlərinizdə.
Yalnız deyilsiniz, yoldaşınız bol,
Bir imanlı millət var yerinizdə.
Düşmənlər saldırsa da dörd qoldan sizə
Qorxmayın «qurtuluş pək muhal» deyər,

Biz də gəliyoruz o yoldan sizə,
İstiqlal, istiqlal, istiqlal - deyə!

Dünya tarixinin xülasəsi haqq ilə batıl, hüriyyətlə əsarət mücadiləsinin bir ifadəsidir. Bir yandan hüriyyət və demokrasi, o biri yandan da totalitarizm ilə kommunizm cəbhəsinə ayrılan bugünkü dünya mənzərəsi eyni mücadilənin müəzzəm yeni bir qarşılaşması deməkdir. Bu, bəlkə də son qarşılaşmadır. Bu mücadilədə həqiqi ədib və şairlərinin, vicdanına tərcüman olan böyük sözcülərinin ağzıyla vətən, hüriyyət və istiqlal ideallarına bağlı qaldığını qüvvətlə elan edən milli Azərbaycan türklüyünün yeri çoxdan təyin olunmuşdur. Müqəddəratını hüriyyətsevər millətlərin və mədəniyyət dünyasının müqəddəratıyla bağlanmış bulunan Azərbaycan, hüriyyət və demokrasi cəbhəsinin son və kəsin zəfərinə əsla şübhə etməz! Duyduğu minbir iztirabdan sonra özlədiyi hüriyyət və istiqlalına qovuşar, Gültəkinin bu beytini zəfər sevincləri içində təkrarlar:

Sən bizimsən, bizimsən durduqca bədəndə can;
Yaşa, yaşa, çox yaşa, ey şanlı Azərbaycan!..

QEYDLƏR

Kitaba görkəmli ictimai-siyasi xadim, ədib, alim və mütəfəkkir, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ikinci mühacirət dövründə (1922-1955) qələmə aldığı bədii əsərlər, milli ədəbiyyatımızın çeşidli problemlərinə dair elmi və elmi-publisistik məqalələr, resenziyalar, «Azərbaycan Cümhuriyyəti», «Qafqaziya türkləri» monoqrafiyalarından uyğun fəsilələr, «Azərbaycan kultür gələnləri» və «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» monoqrafiyaları daxil edilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin mühacirət dövrü ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinin sanballı örnəyi olan «Azərbaycan şairi Nizami» monoqrafiyası seriyanın ayrıca cildində yer alacaqdır.

Mətnlər nəşrə hazırlanarkən müəllifin dili və üslubu saxlanılmış, orijinaldakı mətbəə xətaləri düzəldilmiş, zəruri hallarda bəzi sözlər Azərbaycan transkripsiyasında verilmişdir. Məs: Dede Korkut – Dədə Qorqud, Hakani – Xaqani, Ahmet – Əhməd, edebiyat – ədəbiyyat və s.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin mühacirət dövrü bədii yaradıcılığı və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti

1. **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə.** Əsərləri. I cild. Bakı: Təhsil, 2014.
2. «Azərbaycan» Aylık Kültür Dergisi, Ankara, mart 1955, sayı 12 (36).
3. **Elif. Mim.** Gazeteci Seyyid. a) «Yeni Kafkasya», İstanbul, 27 nisan 1926, sayı 12, s.11-12; b) «Azərbaycan» Aylık Kültür Dergisi, Ankara, 1954, sayı 1(25), s. 11.
4. **Mehmet Emin Resulzade.** Bir türk milliyetçisinin Stalin'le ihtilal hatıraları. İstanbul: Turan Yayıncılık, 1997.
5. **Məmməd Əmin Rəsulzadə.** Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı: Elm, 1991.
6. **Şamil Qurbanov.** Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: Nurlan, 2001.

7. **A.M.Karaev.** Azərbaycanlı emigrasiyası 1920-1930 illər. (Kültüroloji aspekti). Dissertasiya na soiskanie uchenoy stepeni kandidata filosofskix nauk. Moskva, 1991.
8. **Vaqif Sultanlı.** Ağır yolun yolçusu. Bakı: Azər nəşr, 1996.
9. **Vəkir Nəbiyev.** Çətin yollarda. Bakı: Elm, 2000.
10. **L.Ya.Garannin.** Мемуарный жанр советской литературы (историко-теоретический очерк). Минск: Наука и техника, 1986.
11. Краткая литературная энциклопедия. Том IV. Москва: Советская Энциклопедия, 1967.
12. **Муртуз Садыклы.** Судьба семьи Расулзаде. «Novruz» qəzeti, 12 fevral 1991.
13. **Mehmet Emin Resulzade.** Azərbaycan kültür gelenekleri. Ankara: Azərbaycan Kültür Dernegi Yayınları, 1949.
14. **Mehmet Emin Resulzade.** Azərbaycan şairi Nizami. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991 (təkrar nəşr).
15. **Mehmet Emin Resulzade.** Kafkasya türkləri. a) «Türk yılı», İstanbul, 1928, s. 470-528; b) ayrıca nəşr: İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993.
16. **Mehmet Emin Resulzade.** Azərbaycan etnoqrafisi. İslam-Türk Ansiklopedisi mecmuası, № 21-30; İstanbul: 1942, s. 712-714.
17. **Mehmet Emin Resulzade.** Dede-Korkut destanları. «Azərbaycan» Aylık Kültür Dergisi, Ankara, 1952, sayı 6, s. 2-5.
18. **Xəlil Yusifov.** Nizaminin lirikası. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1968.
19. **Xəlil Hüseynov.** Nizaminin «Sirlər xəzinəsi». Bakı: Elm, 1983.
20. **Qulamhüseyn Bəqdeli.** Şərq ədəbiyyatında «Xosrov və Şirin» mövzusu. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1970.
21. **Azadə Rüstəmov.** Məhəmmədəmin Rəsulzadənin «Azərbaycan şairi Nizami» əsəri. Azərbaycan EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası, 1998, sayı 1-2, s. 3-10.
22. **Mehmet Emin Resulzade.** Şirvanlı Hakani. «Azərbaycan yurt bilgisi», İstanbul, 1954, sayı 37, s. 2-10.
23. **Mehmet Emin Resulzade.** Şirvanlı Hakani. «Azərbaycan» Aylık Kültür Dergisi, Ankara, 1954, sayı 9 (33), s. 19-21.

24. **Mehmet Emin Resulzade.** Azərbaycan Cümhuriyeti. İstanbul: MERYAMER, 1990.
25. **Mehmet Emin Resulzade.** Dr. Abdulkadir Karahan. Füzuli: mühiti və şəxsiyyəti. «Belleten» (Türk Tarih Kurumu). Cilt XIII. Ankara, 1949, sayı 52, s. 845-849.
26. **Mehmet Emin Resulzade.** Mirza Fethali Ahundzade. «Azərbaycan» Aylık Kültür Dergisi, Ankara, 1955, sayı 10-11 (34-35), s. 14-16.
27. **Mehmet Emin Resulzade.** Milli Azərbaycan haraketinin karakteri. «Azərbaycan yurt bilgisi», İstanbul, 1934, sayı 29, s. 163-166.
28. **M.Emin. (Resulzade).** Azərbaycan matbuatının piri. «Azərbaycan» Aylık Kültür Dergisi, Ankara, 1952, sayı 4, s. 2-3.
29. **Mehmet Emin Resulzade.** Vəzirli Necef bəy. «Birleşik Kafkasya», Münih, 1952, sayı 15, s. 5-7.
30. **Mehmet Emin Resulzade.** Çağdaş Azərbaycan edebiyatı. Ankara: Azərbaycan Kültür Dernegi Yayınları, 1950.
31. **Mehmet Emin Resulzade.** Şəkilce de, muhtevace de ruslaşdırılma. «Azərbaycan» Aylık Kültür Dergisi, Ankara, 1952, sayı 5, s. 2-5.
32. **Mehmet Emin Resulzade.** Büyük kompozitör Hacıbəyli Üzeyir. «Azərbaycan» Aylık Kültür Dergisi, Ankara, 1952, sayı 8, s. 8-11.
33. **Mehmet Emin Resulzade.** Edebi bir hadisə. «Azərbaycan» Aylık Kültür Dergisi, 1955, a) sayı 4-5 (40-41), s. 2-5; b) sayı 6-7 (42-43), s. 2-5.
34. **Həmid Məmmədzadə.** Şəhriyar Təbrizi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 14 sentyabr 1958.

BƏDİİ ƏSƏRLƏR

Mayıs duyğuları

Bu şeir ilk dəfə Ankarada «Azərbaycan» Aylık Kültür Dərgisinin 1955-ci il 12 (36)-ci sayında (səh. 2) dərc edilmişdir.

Qəzetəçi Seyyid

İlk dəfə İstanbulda «Yeni Kafkasya» dərgisinin 27 nisan 1926-cı il tarixli 12-ci sayında (səh.11-12) dərc edilmişdir. Bu nəşr üçün heka-yənin Ankarada «Azərbaycan» Aylıq Kültür Dərgisinin 1954-cü il 1 (25)-ci sayında (səh.11) dərc olunmuş mətni əsas götürülmüşdür.

Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri

İlk dəfə İstanbulda «Dünya» qəzetində 28 təfriqədə (22 may - 21 iyul; sayı: 803-830) dərc edilmişdir. Bu nəşr üçün əsərin Türkiyənin Balıqəsir Universitetinin müəllimi, dos., dr. Səbahəddin Şimşirin hazırladığı aşağıdakı çapı əsas götürülmüşdür:

Resulzadə Mehmet Emin. Bir türk milliyətçisinin Stalin'le ixtilal hatıraları. İstanbul: Turan Yayıncılık, 1997, 120 s.

Əsərin dilinin və üslubunun nisbi mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, onu həm orijinalda, həm də çağdaş Azərbaycan dilində verməyi məqsəduyğun saydıq.

Xatirələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsi aşağıdakı nəşrdən orfoqrafik və üslubi xətlər düzəldilməklə çap olunur:

Rəsulzadə Məmməd Əmin. Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı: Elm, 1991, 84 s. Çapa hazırlayanı: Nəsim Nəsimzadə.

MƏQALƏLƏR, RESENZİYALAR

Zərdablı Məlikzadə Həsən bəy

İlk dəfə «Yeni Kafkasya» (İstanbul) məcmuəsinin 1 mart 1926-cı il tarixli 9-cu sayında (səh. 4-5) imzasız dərc edilmişdir. Həmin məcmuənin 15 avqust 1926-cı il tarixli 19-cu sayında (s. 8-9) *Azəri* imzasıyla dərc olunmuş «Vəzirzadə Nəcəf bəy» məqaləsində imzasız verilmiş bu yazının müəllifi olduğunu M.Ə.Rəsulzadə özü qeyd edir.

Məqaləni İzmir Ege Universitetinin professoru Yavuz Akpınar çapa hazırlamışdır. «Yeni Kafkasya» (İstanbul) məcmuəsində və Türkiyədə çap olunan digər mühacirət nəşrlərində *Azəri* imzası ilə dərc olunmuş əsərlərin M.Ə.Rəsulzadəyə məxsus olduğunu da ilk dəfə prof. dr.

Yavuz Akpınar müəyyənləşdirmişdir. Bu barədə daha ətraflı bax: Yavuz Akpınar. «Yeni Kafkasya» dərgisi haqqında yeni bilgiler. «Yeni türk edebiyatı» dərgisi, İstanbul, 2012, sayı 6, s. 27-48.

Vəzirzadə Nəcəf bəy

Görkəmli dramaturqun vəfatı münasibətilə qələmə alınmış bu yazı ilk dəfə «Yeni Kafkasya» (İstanbul) məcmuəsinin 15 avqust 1926-cı il tarixli 19-cu sayında (s. 8-9) *Azəri* imzası ilə dərc olunmuşdur.

Məqaləni İzmir Ege Universitetinin professoru Yavuz Akpınar çapa hazırlamışdır.

İnqilab nəğmələri, yaxud həbsxana şeirləri

İlk dəfə «Yeni Kafkasya» (İstanbul) məcmuəsinin 28 may 1927-ci il tarixli 17-ci sayında (səh. 7-9) *Azəri* imzası ilə dərc edilmişdir.

Məqaləni İzmir Ege Universitetinin professoru Yavuz Akpınar çapa hazırlamışdır.

Dədə Qorqud dastanları

İlk dəfə Ankarada «Azərbaycan» Aylıq Kültür Dərgisinin 1952-ci il 6-cı sayında (səh. 2-5) dərc edilmişdir.

«Dədə Qorqud oğuznamələri»

İlk dəfə Ankarada «Azərbaycan» Aylıq Kültür Dərgisinin 1953-cü il 7 (19) -ci sayında (səh. 25-26) dərc edilmişdir.

Şirvanlı Xaqani

İlk dəfə İstanbulda «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisinin 1954-cü il 37-ci sayında (səh. 2-10) dərc edilmişdir.

Şirvanlı Xaqani

İlk dəfə Ankarada «Azərbaycan» Aylıq Kültür Dərgisinin 1954-cü il 9 (33)-cu sayında (səh. 19-21) dərc edilmişdir.

Dr. Əbdülqadir Qaraxanın «Füzuli: mühiti və şəxsiyyəti» kitabına resenziya

İlk dəfə bu mənbədə çap olunmuşdur:
«Belleten» (Türk Tarih Kurumu). Cilt XIII, Ankara, 1949, sayı 52, s. 845-849.

Mirzə Fətəli Axundzadə

Müəllifin Almaniya Federativ Respublikasının Münhen şəhərindəki «Qurtuluş» radiostansiyasında Azərbaycan dilində çıxışının türk dilinə çevrilmiş mətnidir. İlk dəfə Ankarada «Azərbaycan» Aylıq Kültür Dərgisinin 1955-ci il 10-11 (34-35)-ci saylarında (səh. 14-16) dərc edilmişdir.

Azərbaycan mətbuatının piri

İlk dəfə Ankarada «Azərbaycan» Aylıq Kültür Dərgisinin 1952-ci il 4-cü sayında (səh. 2-3) dərc edilmişdir.

Vəzirli Nəcəf bəy

Müəllifin «Amerikanın səsi» radiosu ilə çıxışının mətnidir.
İlk dəfə Münhendə «Birləşik Kafkasya» dərgisinin 1952-ci il 15-ci sayında (səh. 19-21) dərc edilmişdir.

Ağaoğlu Əhməd

İlk dəfə İstanbulda Ə.Ağaoğlunun vəfatı münasibətilə «Xalq» dərgisinin 1939-cu il may sayında dərc edilmişdir. Bu nəşrdə verilmiş

mətn aşağıdakı mənbədən çap olunur:
Samet Ağaoğlu. Babamdan hatıralar. Ankara, 1940, səh. 180-184.

Şəkilcə də, mühtəvacə da ruslaşdırılma

İlk dəfə Ankarada «Azərbaycan» Aylıq Kültür Dərgisinin 1952-ci il 5-ci sayında (səh. 2-5) dərc edilmişdir.

Böyük kompozitor Hacıbəyli Üzeyir

İlk dəfə «Ulus» qəzetinin 3 may 1949-cu il sayında «Azərbaycan kompozitoru Hacıbəyli Üzeyir» sərəlvhəsi və M.E.Yalvacıoğlu imzasıyla dərc edilmişdir. Bu nəşr üçün aşağıdakı mənbə əsas götürülmüşdür:

«Azerbaycan» Aylıq Kültür Dərgisi, Ankara 1952, sayı 8, səh. 8-11.

Ədəbi bir hadisə

İlk dəfə İstanbulda «Türk Yurdu» dərgisinin 1954-cü il 240-241-ci saylarında dərc edilmişdir. Bu nəşr üçün məqalənin Ankarada «Azərbaycan» Aylıq Kültür Dərgisinin 1955-ci il, a) sayı 4-5 (40-41), s. 2-5; b) sayı 6-7 (42-43), s. 2-5 dərc olunmuş mətni əsas götürülmüşdür.

MONOQRAFİK ARAŞDIRMALAR

«Azərbaycan Cümhuriyyəti» monoqrafiyasından «Ədəbi və milli intibah» fəslə

Monoqrafiya ilk dəfə 1923-cü ildə İstanbulda əski əlifba ilə nəşr edilmişdir. Bu nəşr üçün əsərin aşağıdakı çapı əsas götürülmüşdür:

Resulzadə Mehmet Emin. Azərbaycan Cümhuriyyəti. İstanbul: MERYAMER, 1990, 208 s.

**«Qafqaziya türkləri» monoqrafiyasından «Qafqaziya türklərində
ədəbi və milli intibah», «1905 rus inqilabından sonra»
yarımfəsilləri**

Monoqrafiya ilk dəfə İstanbulda «Türk yılı» dərgisinin 1928-ci il sayında (səh. 470-528) dərc edilmişdir. Bu nəşr üçün əsərin aşağıdakı çapı əsas götürülmüşdür:

Mehmet Emin Resulzade. Kafkasya türkləri. İstanbul: Türk Dün-
yası Araştırmaları Vakfı, 1993.

Azərbaycan kultür gələnləri

İlk dəfə 1949-cu ildə Ankarada «Azərbaycan Kültür Dərnəyi Ya-
yınları» seriyasında çap olunmuşdur. Bu nəşr üçün həmin mənbə əsas
götürülmüşdür.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı

Bu nəşr üçün əsərin aşağıdakı çapı əsas götürülmüşdür:

Resulzade Mehmet Emin. Çağdaş Azərbaycan edebiyatı. Anka-
ra: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1950, 40 s.

BƏLƏDÇİ

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 130 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.....	5
<i>İsa Həbibbəyli</i> . Mühacirət elmi-ədəbi irsinə nümunə.....	6
<i>Nikpur Cabbarlı</i> . Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin mühacirət dövrü bədii yaradıcılığı və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti.....	10

Bədii əsərlər

Mayıs duyğuları.....	60
Qəzetəçi Seyyid.....	61
Bir türk milliyətçisinin Stalin ilə ihtilal hatıraları (orijinal).....	63
Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri (Azərbaycan dilində).....	130

Məqalələr, resenziyalar

Zərdablı Məlikzadə Həsən bəy.....	198
Vəzirzadə Nəcəf bəy	200
İnqilab nəğmələri, yaxud həbsxana şeirləri.....	203
Dədə Qorqud dastanları	209
«Dədə Qorqud oğuznamələri»	213
Şirvanlı Xaqani - «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisindən	215
Şirvanlı Xaqani - «Azərbaycan» Aylıq Kültür Dərgisi»ndən	225
Dr. Əbdülqadir Qaraxanın «Füzuli: mühiti və şəxsiyyəti» kitabına resenziya	228
Mirzə Fətəli Axundzadə	234
Azərbaycan mətbuatının piri	237
Vəzirli Nəcəf bəy.....	239
Ağaoğlu Əhməd	242
Şəkilcə də, mühtəvacə da ruslaşdırılma	246
Böyük kompozitor Hacıbəyli Üzeyir	249
Ədəbi bir hadisə.....	253

Monoqrafik araşdırmalar

Ədəbi və milli intibah
(«Azərbaycan Cümhuriyyəti» monoqrafiyasından fəsil)..... 268
Kafkasya türklərində ədəbi və milli intibah
(«Kafkasya türkləri» monoqrafiyasından yarımfəsil) 278
1905 rus inqilabından sonra»
(«Kafkasya türkləri» monoqrafiyasından yarımfəsil)..... 284
Azərbaycan kultür gələnləri 289
Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı 312

Qeydlər (Nikpur Cabbarlı)..... 345

**MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ
MÜHACİRƏT DÖVRÜ ƏDƏBİ-ELMİ İRSİNDƏN
SEÇMƏLƏR**

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

065701

Nəşriyyatın direktoru: Hafız Abiyev

Nəşriyyat redaktorları: Töhfə Talıbova
Maral Poladova

Texniki redaktorlar: Rəşid Kərimli
Rəna Seyid-Rzayeva
Püstə Abasova

www.literature.az
direclit@yahoo.com

Çapa imzalanıb: 06.09.2016. Formatı: 70x100 ¹/₁₆.
Tirajı: 400 nüsxə. Həcmi: 22,25 ç.v. Sifariş №34

«Elm» nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.
(Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi, 28)

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT
ƏDƏBİYYATI KİTABXANASI

I cild

MƏHƏMMƏD ƏMİN
RƏSULZADƏ

A2 2016
1255

